Проект Наукова книга

СУДОВА ВЛАДА В УКРАЇНІ:

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ, ЗАКОНОМІРНОСТІ, ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В. М. КОРЕЦЬКОГО
МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ ІСТОРИКІВ ПРАВА

СУДОВА ВЛАДА В УКРАЇНІ: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку

ЗА РЕДАКЦІЄЮ І. Б. УСЕНКА

ПРОЕКТ
«НАУКОВА КНИГА»

КИЇВ • НАУКОВА ДУМКА • 2014

УДК 340.15; 342.56; 347.97
ББК 67.3 (Укр); 67.7

Автори:
В. С. БІГУН, І. Й. БОЙКО, Т. І. БОНДАРУК, К. А. ВІСЛОБОКОВ,
О. А. ГАВРИЛЕНКО, Л. О. ЗАЙЦЕВ, А. Ю. ІВАНОВА, О. О. МАЛИШЕВ,
І. В. МУЗИКА, В. Т. ОКІПНЮК, Є. В. РОМІНСЬКИЙ, О. О. САМОЙЛЕНКО,
М. І. СІРИЙ, І. Б. УСЕНКО (керівник колективу), М. Д. ХОДАКІВСЬКИЙ,
Л. В. ХУДОЯР, О. Н. ЯРМИШ

Монографічне дослідження присвячене одній із найактуальніших проблем історії держави і права України. У контексті новітніх досягнень юридичної науки розглядаються сутність, зміст і конкретно-історичні форми здійснення судової влади у державах і подібних до них утвореннях, які в різний час існували на території сучасної України.

Аналіз історико-правової реальності тісно пов'язується з еволюцією теоретичних і суспільно-політичних поглядів на призначення правосуддя та судової влади.

Звертається особлива увага на історичний досвід, який доцільно врахувати у процесі сучасної судової реформи в Україні.

Монографія розрахована на широке коло науковців, викладачів, аспірантів, студентів, юристів-практиків, усіх, хто цікавиться проблемами судової влади.

Відповідальний редактор
І. Б. Усенко, завідувач відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук, професор

Рецензенти
Н. М. Крестовська, доктор юридичних наук, професор
С. К. Бостан, доктор юридичних наук, професор
В. А. Чехович, кандидат юридичних наук, доцент

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України
(протокол № 2 від 31 січня 2013 р.)

Видання здійснено за державним замовленням
на випуск видавничої продукції

© В. С. Бігун, І. Й. Бойко, Т. І. Бондарук, К. А. Вислобоков,
О. А. Гавриленко, Л. О. Зайцев, А. Ю. Іванова,
О. О. Малишев, І. В. Музика, В. Т. Окіпнюк,
Є. В. Ромінський, О. О. Самойленко, М. І. Сірий,
І. Б. Усенко, М. Д. Ходаківський, Л. В. Худояр,
О. Н. Ярмиш, 2014
© НВП «Видавництво "Наукова думка" НАН України»,
дизайн, 2014

ISBN 978-966-00-1458-9

ЗМІСТ

ВСТУП 5

Розділ 1. **ФІЛОСОФСЬКІ І ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СУДОВОЇ ВЛАДИ** 9

1.1. Правосуддя і судова влада як чинники реалізації ідеї права (мистецтва добра і справедливості) 9
1.2. Судова влада в суспільних відносинах 20
1.3. Поняттєво-термінологічний апарат історико-правового дослідження судової влади 29

Розділ 2. **СУДОВА ВЛАДА У СКІФО-АНТИЧНУ ДОБУ** 35

2.1. Судова влада у протодержавний період 35
2.2. Основні історичні джерела про судову владу в скіфо-античну добу 38
2.3. Судочинство та судові органи у скіфських ранньодержавних утвореннях 44
2.4. Судочинство та судові органи в античних державах Північного Причорномор'я 49

Розділ 3. **СУДОВА ВЛАДА ДАВНЬОЇ РУСІ КНЯЖОЇ ДОБИ (кінець IX – середина XIV ст.)** 68

3.1. Загальна характеристика судової влади 68
3.2. Княжий суд 81
3.3. Церковні, третейські та доменіальні суди 86
3.4. Громада та судова влада 88
3.5. Доступність суду 90

Розділ 4. **СУДОВА ВЛАДА У ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКУ ДОБУ** 95

4.1. Загальна характеристика судівництва на українських землях Великого князівства Литовського, Королівства Польського і Речі Посполитої 95
4.2. Основні риси судівництва в Галичині й Західному Поділлі у складі Королівства Польського 97
4.3. Судівництво у Великому князівстві Литовському 104
4.4. Судово-владні відносини: сутність і тенденції еволюції 113

Розділ 5. **СУДОВА ВЛАДА В ЗАПОРІЗЬКІЙ СІЧІ** 125

5.1. Загальна характеристика судової влади та її правових основ 125
5.2. Органи і посадові особи, уповноважені на здійснення судової влади 135
5.3. Принципи і процедура судочинства 144

Розділ 6. **СУДОВА ВЛАДА В ГЕТЬМАНЩИНІ** 149
6.1. Судова влада Гетьманщини в загальноісторичному контексті 149
6.2. Система судових установ 153
6.3. Суддівство 164

Розділ 7. **СУДОВА ВЛАДА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ** 179
7.1. Судова влада за дореформених часів 179
7.2. Судова реформа 1864 року 206
7.3. Судова контрреформа, зміни в судівництві на початку XX ст. 230

Розділ 8. **СУДОВА ВЛАДА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ АВСТРІЇ ТА АВСТРО-УГОРЩИНИ** 253
8.1. Загальна характеристика організації державної влади на анексованих західноукраїнських землях 253
8.2. Організація судової системи в Галичині та Буковині у складі Австрійської імперії (1772–1867 рр.) 264
8.3. Організація судової влади в Галичині та Буковині у складі Австро-Угорщини (1867–1918 рр.) 276
8.4. Судова влада в угорському Закарпатті у феодальні часи 283
8.5. Угорське судівництво після «весни народів» і австрійсько-угорського компромісу 294

Розділ 9. **СУДОВА ВЛАДА В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.** 310
9.1. Загальні засади 310
9.2. Судові реформи в 1917 – на початку 1918 року 317
9.3. Судові реформи 1918 р. 330
9.4. Судові реформи 1919–1920 рр. 333
9.5. Судівництво в Західноукраїнській Народній Республіці 337
9.6. Судові реформи на Кримському півострові 339
9.7. Недержавні органи судової влади 342
9.8. Органи судової влади іноземних держав 346

Розділ 10. **СУДОВА ВЛАДА В РАДЯНСЬКУ ДОБУ** 357
10.1. Становлення українського радянського судівництва (1917–1921 рр.) 357
10.2. Судові органи Радянської України у міжвоєнний період (1922–1941 рр.) 387
10.3 Судоустрій і судочинство в умовах воєнного стану (1941–1946 рр.) 409
10.4. Криза тоталітарного судівництва і спроби її подолання (1946–1964 рр.) 424
10.5. Судівництво СРСР і УРСР в 1964–1991 рр. 441

Розділ 11. **СТАНОВЛЕННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ** 462
11.1. Зміни судоустрою і судочинства України з набуттям незалежності 462
11.2. Закріплення основ судівництва України в Конституційному Договорі 1995 р. і Конституції України 1996 р. 480

ВИСНОВКИ 489

ВСТУП

Упродовж багатьох віків людство мріє про справедливий, неупереджений і швидкий суд. Перевірку історичною практикою пройшло чимало моделей організації судової влади. Втім кожній суверенній державі притаманні свій самобутній шлях розвитку і власні історичні традиції у здійсненні правосуддя[1]. При цьому залежно від способів своєї реалізації судова влада конкретного історичного періоду може викликати щире захоплення і прагнення до наслідування, а може й стати національною ганьбою, яскравим прикладом знущання держави над власними громадянами та здоровим глуздом.

Судова влада сучасної України сьогодні далеко не така, яка б мала бути в демократичній, соціально-правовій державі. Корупція в судах, вибіркове правосуддя, численні прояви бездушного формалізму і тяганини викликали кризу довіри до судової влади з боку населення, яку, попри всі декларовані реформи й обіцяну люстрацію суддівського корпусу, на час написання цієї праці так і не вдалося подолати.

Тому одним із актуальних завдань української історико-юридичної науки є виявлення, узагальнення та оцінка організації і діяльності судової влади на різних відтинках вітчизняної історії від античних часів і до сучасності. У пропонованій увазі читачів монографії її автори намагалися подати з позицій філософії та загальної теорії права деякі основи сучасної теорії судової влади і на цьому ґрунті дати наукову об'єктивну оцінку тим моделям організації судової влади, які в різний час існували в межах території сучасної України, починаючи від Давньої Скіфії, античних держав Північного Причорномор'я, Київської Русі, Галицько-Волинської держави й аж до сьогодення. При цьому інституційні та функціональні характеристики судової влади розглядалися в

[1] *Фурсов Д. А.* Теория правосудия в кратком трехтомном изложении по гражданским делам. Том первый: Теория и практика организации правосудия / Д. А. Фурсов, И. В. Харламова. – М.: Статут, 2009. – С. 11.

контексті ідеологічних і теоретичних поглядів відповідної доби, доповнювалися колективним портретом тогочасної судової еліти – людей, яким було довірено здійснення від імені держави судової влади. Особлива увага приділена досвіду українських держав XX століття, зокрема УСРР–УРСР, юридичним і фактичним правонаступником якої є сучасна незалежна Україна. Історичний ретроаналіз завершується висвітленням підходів до судової влади, закріплених у Конституції України 1996 р.

Автори дотримувалися принципу написання праці передусім на документальній основі, тому, з повагою звертаючись до доробку своїх попередників, час від часу все ж мусили критично поставитися до тих їхніх висновків, які не підтверджуються історичними першоджерелами, зокрема нововведеними в науковий обіг архівними матеріалами.

Написанню монографії передувало широке обговорення проблем судової влади на XXV Міжнародній історико-правовій конференції «Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку», яка відбулася у вересні 2011 р. в м. Саки. Матеріали цієї конференції[2] органічно доповнюють історико-правовою конкретикою нашу монографію, яка значною мірою має узагальнювальний характер і через обмеженість свого обсягу не в змозі охопити весь широкий спектр питань, пов'язаних з функціонуванням окремих інститутів судової влади.

Автори висловлюють сподівання, що ця монографія певною мірою практично посприяє реформуванню сучасної судової влади в Україні. На нашу думку, в історії, звісно, немає прямих відповідей на актуальні питання сьогодення, але історичний досвід, якщо його правильно врахувати, багатий на паралелі й аналогії, які можуть підказати сучасним державотворцям адекватні шляхи вдосконалення організаційно-правових форм судової влади, подолання її відчуження від населення тощо.

Монографію підготували:

Усенко Ігор Борисович, завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України, лауреат Державної премії України у галузі науки і техніки (концепція й авторизована наукова редакція праці, вступ, підрозділи 1.3 і 10.1, матеріали до розділів 5, 7 і 8, висновки);

[2] Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку: Матеріали XXV Міжнародної історико-правової конференції, 16–18 вересня 2011 р., м. Саки / Редколегія: І. Б. Усенко (голова), Є. В. Ромінський (відп. секретар), І. В. Музика та ін. – Ч. 1. – К.; Сімферополь: СМД, 2011. – 448 с.; Ч. 2. – К.; Сімферополь: СМД, 2012. – 260 с.

Ярмиш Олександр Назарович, позаштатний головний науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України (підрозділ 7.3);

Бойко Ігор Йосипович, професор кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету ім. Івана Франка, доктор юридичних наук, професор (підрозділи 4.2 і 8.1–8.3);

Гавриленко Олександр Анатолійович, професор кафедри теорії та історії держави і права Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор (розділ 2);

Бігун В'ячеслав Степанович, здобувач докторського ступеня відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук (підрозділ 1.1);

Бондарук Тетяна Іванівна, старший науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник (розділ 4, крім підрозділу 4.2);

Вислобоков Кирило Асенович, науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат історичних наук (розділ 6);

Зайцев Леонід Олександрович, доцент кафедри фундаментальних юридичних дисциплін Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент (підрозділ 10.3);

Іванова Анастасія Юріївна, старший науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук (розділ 9);

Малишев Олександр Олегович, науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук (підрозділ 7.1);

Музика Ірина Володимирівна, старший науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, доцент (підрозділи 10.4–10.7);

Окіпнюк Володимир Тарасович, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Служби безпеки України (Київ), кандидат юридичних наук, доцент (підрозділ 10.2);

Ромінський Євген Вікторович, науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (розділ 3);

Самойленко Олена Олександрівна, старший науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник (підрозділ 7.2);

Сірий Микола Іванович, старший науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник (розділ 11);

Ходаківський Михайло Дмитрович, старший науковий співробітник відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат політичних наук (підрозділ 1.2).

Худояр Леся Вікторівна, провідний інженер відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (розділ 5, науково-допоміжна робота).

У монографії також використано матеріали з історії судової влади в Угорщині (підрозділи 8.4 і 8.5), які надали професор Інституту правових наук Центру суспільних наук Угорської академії наук, доктор **Іван Холас** та старший науковий співробітник відділу міжнародного права та порівняльного правознавства, кандидат юридичних наук Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України **Михайло Михайлович Товт**. А молодший науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук **Арсен Володимирович Макарчук** підготував фрагмент щодо діяльності військових судів держав Четверного Союзу на території України (частину підрозділу 9.8).

Автори висловлюють глибоку вдячність рецензентам монографії, а також багатьом архівним та бібліотечним працівникам, без допомоги яких ця праця не змогла би побачити світ.

Розділ 1

ФІЛОСОФСЬКІ І ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СУДОВОЇ ВЛАДИ

1.1. ПРАВОСУДДЯ І СУДОВА ВЛАДА ЯК ЧИННИКИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІДЕЇ ПРАВА (МИСТЕЦТВА ДОБРА І СПРАВЕДЛИВОСТІ)

Правосуддя з позицій філософії права пропонується розглядати як категорію, що відображає судове здійснення *ідеї права*. Ідея права в найширшому розумінні – це системне уявлення про те явище, яке позначається як «право», конкретизоване за допомогою певного праворозуміння, відповідної концепції права.

Як зазначав професор П. М. Рабінович, «категорія праворозуміння є відображенням у людській свідомості за посередництвом поняття "право" того явища, яке є корисним для задоволення потреб існування й розвитку суб'єкта»[1]. Праворозуміння змістовно розкривається на основі спеціальних уявлень: правових теорій, доктрин, понять. У контексті правосуддя, поряд із традиційним розрізненням праворозуміння за підходами, доцільно вирізняти й праворозуміння за сферами діяльності. В цьому зв'язку тематично виокремлюється судове праворозуміння – уявлення про право, сформоване в процесі судової діяльності, зокрема судового правозастосування. Можна також розрізняти праворозуміння за суб'єктами (судове праворозуміння судді, адвоката, прокурора, присяжних та ін.). Функціонально судове праворозуміння конкретизується через судове тлумачення. Оскільки зазначені підходи до праворозуміння змістовно різняться, допустимим є висновок про те, що правосуддя – це сфера дії та поєднання різних підходів до праворозуміння.

Традиційно юснатуралізм і юридичний позитивізм вважаються панівними праворозумінням. Інтерпретивізм позиціонується як

[1] *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права та держави: Навчальний посібник / П. М. Рабінович. – Вид. 10-те, доп. – Львів: Край, 2008. – С. 11, 12.

«третій шлях» між теорією природного права та юридичним позитивізмом. Під інтерпретивізмом також розуміють європейську юридичну герменевтику. Його головні положення полягають у тому, що право є не певною сукупністю даних, правил чи фактів, а тим, що юристи мають на меті витлумачити чи отримати у власній юридичній діяльності. Крім того, не проводиться розмежування між правом і моральністю. Водночас уявляється, що право не є іманентним природі, а правові цінності та принципи існують не незалежно. Перше уявлення протиставляє інтерпретивізм юридичному позитивізму, друге – теорії природного права.

У судовій діяльності за умов інтерпретивізму «розмиваються» кордони праворозумінь, унаслідок чого і виникають колізії між ними. Все це відбувається у світлі пошуку рішення – як оптимального для сторін, законного чи правомірного – згідно з чинним правом, так і справедливого – відповідно до уявлень про справедливість як ідею права та ідею правосуддя. По суті, не лише юридична герменевтика стає методологією здійснення правосуддя, а й здійснення правосуддя стає методологією пошуку та реалізації права.

Справедливість – змістовна категорія правосуддя. Загалом же справедливість – філософська, соціально-етична та морально-правова категорія, один із основних принципів права (звідси – розуміння права як мистецтва добра та справедливості). Прийнято розрізняти три основні види справедливості: зрівняльну, що передбачає досягнення максимальної рівності прав і можливостей; розподільчу, яка спрямована на подолання диспропорцій у розподілі матеріальних і духовних благ, виходячи з природно-правової рівності людей, але з урахуванням заслуг конкретної людини перед суспільством; та відплатну, що поширюється на сферу покарань за правопорушення і злочини. Справедливість – один із найважливіших принципів у правозастосовній, зокрема судовій, діяльності. Латинською мовою поняття справедливість позначалося терміном justitia (юстиція). У кримінальному процесі справедливість означає обов'язок відповідних органів встановити об'єктивну істину у справі, забезпечити законні права та інтереси учасників кримінального процесу. У правосудді загалом справедливість постає як смисл, мета (домогтися справедливості означає здійснити правосуддя) і критерій змісту судочинства як форми здійснення правосуддя (звідси – справедливий судовий розгляд (процес), правосуддя як справедливе судочинство).

Зазначимо, що між словами *право* і *справедливість* існує етимологічний зв'язок, який доводиться як в (українському) мовознавстві, так і в правознавстві. Так, в українському мовознавстві стверджується, що слово *правосуддя* є запозиченням із церковнослов'янської мови; церковнослов'янське ***правосѫдиѥ*** утворене з основ прикметника ***правь*** («правий, правильний, справедливий») та іменника ***сѫдъ***. Слово ***сѫдъ*** загальноприйнятої етимології не має; здебільшого виводиться від індоєвропейського **somdhos* («спільний розгляд, спільне судження, примирення», давніше «складене, зібране»), утвореного за допомогою префікса **som* (із праслов'янської so «су-») від основи **dh(e)-* («класти, ставити; робити, чинити; говорити»; з праслов'янської **deti* – «класти», українського – «діти»)[2].

Відповідно етимологія слова *правосуддя* – правильно, справедливо робити, говорити, судити. Якщо пов'язувати ці смисли з явищами, позначеними цими словами (словом), то правосуддя в «судовому контексті» може означати «правильний, справедливий суд» чи «суд за правом», «суд за справедливістю». Обґрунтованість такого розуміння засвідчує і те, що в літературі нерідко «правосуддя» тлумачиться як «право судити»[3].

Тепер спробуємо з'ясувати зміст слова «правосуддя» як фахового слова – терміна, що має спеціальний зміст, який виявляє певне, часом загальноприйняте в науковому середовищі, розуміння зазначеного явища.

Відзначимо насамперед етимологічний та смисловий зв'язок між словами «правосуддя», «справедливість» і «юстиція». Як зазначається в «Этимологическом словаре русского языка», слово «юстиція» (французьке – *justice* (правосуддя), голландське – *justitie*, латинське – *justitia* (справедливість, правосуддя, сукупність законів)) у російській мові відоме з початку XVIII ст. При цьому старе значення кардинально відрізняється від нового. Якщо спочатку слово означало «страта», «шибениця», то згодом воно набуло зна-

[2] Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – Т. 4: Н–П. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 552; Етимологічний словник української мови. – Т. 5: Р–Т. – К., 2006. – С. 467.

[3] *Стовба О. В.* Фундаментальна онтологія правосуддя / О. В. Стовба // Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: Колективна монографія. – К.: Реферат, 2009. – С. 98.

чення «судочинство», «правосуддя». Слово прийшло із західноєвропейських мов, зокрема з французької чи німецької. Зрештою, слово походить від латинського *justitia*. Не виключено, що російське «юстиція» сходить безпосередньо до латинської, хоча ця версія менш доказова[4].

Докладніше етимологію слова *юстиція* викладено в «Історико-етимологічному словнику сучасної російської мови»: «Юстиція – "судочинство", "правосуддя"; "сукупність державних установ, які здійснюють правосуддя і так чи інакше пов'язані із судочинством". Українське *юстиція*; білоруське *юстыцыя*; болгарське *юстиция*; чешське *justice*; польське *jusycja* (тепер зазвичай *sprawiedliwosc*). У російській мові відоме від початку XVIII ст., при чому спершу вживалося в розумінні "страта": "В Амстердаме ...виде *юстицию* перед ратушей" ("Архив" Курекина, I, 147, 1706 г.), "когда бывает *юстиция* или наказанье, то всегда выводят солдат и ставят против ратуши" (Ib., 149). Порівняйте із застарілим чеським *justicies* – "шибениця". Зрештою походить від латинського justitia – "справедливість", "правосуддя", від *justus* – "справедливий", "законний", "правильний", "сумлінний", а воно – від *jus* – "право". Від латинського – французьке justice. Від французького: англійське justice; німецьке Justiz; голландське justitie (вимовляється *justice*). Російське *юстиция*, можливо, походить безпосередньо від латинського *justitia* або за посередництвом голландського *justitie*»[5].

Далі звернемося до *енциклопедичного визначення терміна правосуддя*. В українському праводержавознавстві правосуддям традиційно вважають «правозастосовну діяльність суду з розгляду і вирішення [справ] у встановленому законом процесуальному порядку...»[6]. Якщо визнати це визначення довершеним, то чи будь-яка зазначена діяльність суду є *здійсненням правосуддя*, чи будь-яке рішення суду – це акт здійснення правосуддя?

Визнання будь-якої діяльності суду правосуддям є науково та практично проблемним. Адже на практиці сторони судової справи

---

[4] *Семенов А. В.* Этимологический словарь русского языка. Русский язык от А до Я. / А. В. Семенов. – М.: Юнвес, 2003. – 704 с.

[5] *Черных П. Я.* Историко-этимологический словарь современного русского языка. – Т. 2. – М.: Русский язык, 1993. – 462 с.

[6] *Маляренко В. Т.* Правосуддя / В. Т. Маляренко // Юридична енциклопедія. – Т. 5: П–С. – К.: Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. – С. 50.

можуть бути (і нерідко залишаються) незадоволеними рішеннями суду як результатом діяльності суду. Відтак, прагнучи домогтися справедливого правосуддя, рішення оскаржують, що може спричинити їх зміну, скасування. Через те коректніше вважати, що не будь-яка зазначена вище правозастосовна діяльність суду є правосуддям. Таку діяльність доречніше й точніше називати судочинством, тобто «процесуальною формою здійснення правосуддя»[7].

Тому з позицій філософії права правосуддя неналежно ототожнювати із судочинством – формою здійснення правосуддя. Таким чином, варто розрізняти формальні й змістовно-сутнісні ознаки правосуддя. Формальною ознакою правосуддя є його здійснення у формі судочинства судами як державними органами, а змістовною, за одним із розумінь, – відповідність вимогам справедливості та забезпечення ефективного поновлення в правах. Формальна ознака правосуддя конкретизується у функціональному розумінні правосуддя, яке ототожнює його із судочинством, судовим розглядом справ, тоді як друге, змістовне, розуміння наголошує на внутрішніх характеристиках судової діяльності, наприклад справедливості як меті правосуддя.

Слід звернути увагу на важливість як формальних, так і змістовно-сутнісних ознак правосуддя, співвідносячи й розмежовуючи поняття *правосуддя* та *самосуд*. Самосуд *за формою* не є правосуддям, оскільки не передбачає форми судового здійснення, встановленої чи санкціонованої державою. Якщо правосуддя зазвичай здійснюється виключно державними судами, то самосуд – приватними особами. У цьому розумінні самосуд постає як вчинення розправи над особою без належних на те правових підстав і в позасудовому порядку. Самосуд *за змістом* має ознаки, характерні для явища правосуддя, – аналогію мети (наприклад, відновлення прав, компенсація нездатності чи неефективності державних судів у покаранні винних). Ще одним ключовим елементом аналізу самосуду є залежність його оцінки від праворозуміння (домінування легізму означатиме визнання самосуду поза правовим полем, тоді як природно-правове чи соціологічне праворозуміння може сприяти визнанню самосуду правовим і навіть правомірним чи легітимним явищем). Таким чином, виявляється

[7] *Сірий М. І.* Судочинство / М. І. Сірий, В. М. Тертишник // Там само. – С. 718.

діалектичний зв'язок між поняттями «самосуд» і «правосуддя», явища якого можуть мати й ознаки «узаконеної помсти, яку називають правосуддям» (П. О. Кропоткін).

Зазначене дає нам підстави запропонувати таку гіпотезу: поняття правосуддя та судочинство є різними за змістом, їх слід розмежовувати. Обґрунтованість цієї гіпотези має потенціал скорегувати традиційне визначення терміна *правосуддя*. Водночас корегування змісту визначення правосуддя автоматично не вирішує ні проблеми сутнісного визначення правосуддя, ні практичних проблем, які знаходять своє відображення та вирішення в межах і філософсько-правових напрацювань праводержавознавства.

Яке дослідницьке значення можуть мати наведені міркування? Етимологічне та термінологічне значення слова *правосуддя* слугує *смисловим* дороговказом, спрямованим на осмислення *явищ*, позначених термінами *правосуддя*, зокрема й у зв'язку з термінами *право* (*правовий*), *справедливість* (*справедливий*), *суд* (*судити*).

Оскільки виявлення зазначених смислів є потенційно безмежним, доцільно окреслити можливі підходи, зокрема наукові, до визначення правосуддя як об'єкта дослідження.

Правосуддя як *об'єкт* дослідження можна визначати за допомогою трьох загальнонаукових підходів: дескриптивного, атрибутивного та сутнісного[8].

Дескриптивний (описовий) підхід полягає у виокремленні для визначення й описання тих рис, що вирізняють правосуддя як явище з-поміж інших: як суміжних (як-от суд, судочинство, самосуд, квазісуд тощо), так і несуміжних. Як наслідок – описове визначення (дефініція) правосуддя. Застосування описового підходу здатне виявити численні риси явища правосуддя. Серед них найбільш очевидними є такі, наприклад, як те, що правосуддя – це судова діяльність, що суд – орган здійснення судової влади, суддя – особа, вповноважена здійснювати судочинство, тощо. Проте, оскільки правосуддя як явище може мати різні прояви, виникає потенціал плюралізму (чи навіть безмежності) рис, які можуть описувати правосуддя. В цьому

[8] *Бігун В. С.* Людина в праві та науках про право: три загальнонаукові підходи до дефініції / В. С. Бігун // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Матеріали Першого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 16–17 вересня 2005 р.). – Львів: Край, 2006. – С. 37–42.

зв'язку, через те що одні й ті ж ознаки можуть бути притаманні різним явищам, і виникає потреба визначення істотності цих рис, чому може сприяти, наприклад, атрибутивний підхід.

Атрибутивний підхід зосереджує увагу на виокремленні визначальної риси правосуддя (певного атрибута, як, наприклад, судової діяльності, судового здійснення права), що конечно характеризує і решту ознак явища. При застосуванні цього підходу правосуддя, наприклад, може розглядатися як «суд за правом», що вказує на такі атрибути явища правосуддя, як «суд» і «право», «правосудність», котрі можуть бути визначені як ключові атрибути правосуддя.

Цінність атрибутивного підходу дедуктивно значуща, але індуктивно відносна. Так, для визначення злочину (й відтак покарання за допомогою правосуддя) дескриптивний підхід виявить низку ознак злочину (суспільна небезпечність, протиправність і кримінальна караність, діяння, вина). Кожна із цих ознак може бути атрибутом злочину, однак, як традиційно вважається, лише їхня сукупність визначає, що позначає термін «злочин». Крім того, виникає запитання: а який з атрибутів є істотним, визначальним? Ось і з'ясовується, що дескриптивний та атрибутивний підходи мають відносну цінність при відповіді на це запитання. Звідси – і обґрунтованість звернення до сутнісного підходу.

Сутнісний, або *есенціальний*, *підхід* полягає у спробі сформулювати таке визначення правосуддя, яке відповідатиме уявленню про *сутність* правосуддя як явища, відтак закладаючи основи того, що може претендувати на концепцію правосуддя.

Осмислення правосуддя можливе з позицій «есенціального» та «екзистенціального» підходів[9], розвинених у межах онтології як розділу філософії. Так, за *есенціального підходу* правосуддя розкривається через певну сутність, що вже існує. Такою сутністю у випадку правосуддя *може* вважатися, наприклад, справедливість як якість чи специфічна державно-владна діяльність як форма. За *екзистенціального підходу* правосуддя зумовлене своїм існуванням. Відтак осмислення правосуддя є конкретним породженням, проце-

[9] *Стовба О. В.* Правова ситуація як онтологічна основа правової реальності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Олексій В'ячеславович Стовба; Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. – Харків, 2005. – С. 10.

сом і наслідком існування явища. У цьому смислі людина осягає те, що називається правосуддям, зважаючи на його прояви – буття правосуддя.

Правосуддя постає як онтологічна проблема, але при цьому не позбавляється есенціального виміру. Так, наприклад, правосуддя за такого підходу осмислюється індивідуально: кожен може виявити свій певний екзистенціальний смисл правосуддя. Таким чином, він може бути розвинений і позиціонуватись як індивідуальний смисл конкретного суб'єкта.

Загалом же зазначені підходи в сукупності уможливлюють формування різнорівневого цілісного *образу правосуддя* як явища – зокрема й філософсько-правового.

Правосуддя та судова влада. Поняття правосуддя та судова влада змістовно поєднані, проте не тотожні. Подібно до судочинства правосуддя постає як форма реалізації судової влади. Судова влада – поняття, яке в межах доктрини поділу влади позначає одну з гілок державної влади, основне (однак не єдине) завдання якої – здійснення правосуддя. Судова влада як самостійна державна влада за режимом (способом організації та здійснення влади певними методами) може поставати, з-поміж іншого, як судова аристократія, судова демократія, судова олігархія.

Такий підхід дає можливість з'ясувати сутність, зокрема соціальну, судової влади. Відповідно до нього під судовою аристократією мається на увазі такий режим здійснення судової влади суддями, коли статус судді має ознаки аристократизму. Аристократизм судді вбачається в численних привілеях (довічне чи безстрокове перебування на посаді, недоторканність, високий рівень фінансових гарантій і соціального забезпечення). З одного боку, ці привілеї покликані забезпечити незалежність суддів, а з іншого – можуть бути передумовою відчуження суддів від народу як джерела влади.

Судова демократія визначається як режим здійснення судової влади за безпосередньої або опосередкованої участі народу. Зокрема, у таких аспектах, як, наприклад, вибори суддів, «народний контроль» над судами, анулювання закону присяжними.

Останнє розглядається як концепція і процесуальна дія присяжних суду присяжних, в результаті якої за рішенням присяжних (журі) закон визнається фактично анульованим. Цей інститут започаткований в Англії та розвинутий у США. Присяжні (журі) наділені

окремими повноваженнями, виступають окремим носієм судової влади, частиною суду присяжних. З позицій розмежування понять «право» і «закон» присяжні анулюють закон, а не право. Таке анулювання може розглядатись як інструмент протидії «несправедливим законам», несправедливому (на думку журі) застосуванню законів правоохоронними органами та судом. Таким чином, присяжне анулювання в більшості (не в усіх) випадків не заперечує, а утверджує верховенство права в розумінні панування права над законом. В Україні присяжне анулювання закону може вважатися таким, що суперечить принципу законності в діяльності органів судової влади (ст. 6 Конституції України), але може обґрунтовуватись як практично доцільне з позицій принципу верховенства права.

Судова олігархія – тип режиму судової влади, який здійснюється суддями як окремою групою, що діє у власних інтересах. Як наслідок, може виникати напруження між різними «гілками влади» не лише щодо того, хто є джерелом влади – народ чи судді, а й щодо того, чиї інтереси представляють і повинні представляти судді. Оскільки судді нікому не підзвітні й підкоряються лише закону, то постає питання про те, чи можуть вони вважатися повноцінними безпосередніми представниками народу, здатними представляти всі його інтереси, а не лише ті, які опосередковано представлені в законі. Зазначені типи режиму судової влади доцільно розглядати, співвідносячи їх між собою.

Теорія і практика держави і права виробили думку: здійснення правосуддя – головна функція судової влади. Водночас судова влада є частиною влади державної. Джерелом влади, зокрема і державної, як визначено, наприклад, і в Конституції України, є народ. Тому не випадково в деяких теоретичних і філософських концепціях суди не вважаються частиною держави (як-от у філософії права Ґеґеля, за якою суди – «уповноважені держави в цілях управління державою проти громадянського суспільства»).

Правосуддя постає як сфера врівноваження інтересів. Щоб урівноважити інтереси держави і громадянського суспільства й не допустити децентралізації влади, держава санкціонувала форми представництва народу у формі відправлення так званого правосуддя: суди присяжних, мирові судді, народні засідателі. Хоча сьогодні й *теоретично* допускається, і практично наявна *певна* участь народу в здійсненні правосуддя, за Конституцією, «делегування функцій

судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються» (ч. 1 ст. 124). Тому діалектичний рух має відбуватися в напрямі, коли або «громадянське суспільство переходить, таким чином, у державу» (К. Неволін), або створюється така стадія розвитку держави, як «державне суспільство – громадянська держава» (О. Б. Костенко), або в напрямі «правового суспільства» (С. І. Максимов). Водночас суцільне одержавлення функції правосуддя може загострювати протистояння між державою і громадянським суспільством, оскільки правосуддя є функцією, делегованою ним державі.

Судове здійснення ідеї права може відбуватися і шляхом скасування неправового законодавства. Розглянемо це на прикладі застосування «формули Радбруха». Вона є теоретичним приписом завершеного логічного судження, розробленим німецьким правознавцем Густавом Радбрухом для вирішення практичних правових проблем. Формула стала наслідком філософсько-правової рефлексії філософа права на ідеологію і практику соціал-націоналізму. В основі формули, як і філософії права Г. Радбруха, лежить «ідея права». Ототожнювана Радбрухом з ідеєю справедливості в широкому розумінні, ідея права засновується на трьох взаємопов'язаних, але часом конфліктних правових цінностях, які її реалізовують: справедливості (у вузькому розумінні), доцільності та правопевності. Подолати антиномію ідеї права й покликана «формула Радбруха». Порівняно з її першим варіантом (до 1930 р.), зміненим під впливом злочинів режиму націонал-соціалізму, у другому її варіанті надається більшого значення справедливості як елементу ідеї права, таким чином, антиномія ідеї права вирішується на користь пріоритету справедливості над правопевністю і доцільністю. Формула застосовується лише, «...коли суперечність діючого закону та справедливості сягає настільки нестерпного масштабу, що закон як "несправедливе право" поступається справедливості...» Положення Радбруха реконструюються у двох «формулах» про статус несправедливих законів, що частково збігаються: перша – щодо «нестерпного» відходу від справедливості, друга – щодо відсутності «навіть прагнення» до встановлення справедливості. За першою формулою те, що за формальними ознаками видається законом, вважається «несправедливим законом» і, отже, повинно поступитися справедливості (перша формула) або ж є не лише «несправедли-

вим правом», а більше того – «неправовим за своєю природою» (друга формула).

«Формула Радбруха» має практико-правове значення, зокрема в правозастосуванні судами, а саме при визнанні «несправедливими» нацистських законів, у судових процесах 1989–1999 рр., пов'язаних із охороною Берлінської стіни, за фактами, які мали місце до возз'єднання Німеччини. «Ідея права», ідея «надзаконного права», спрямовані на критику юридичного позитивізму, сприяли росту теоретичного та практичного інтересу до ідей природного права, їх повоєнному «відродженню».

Отже, *правосуддя є феноменом права в його розвитку.* Явище, відображене терміном «правосуддя» (його семантичними аналогами), має давню історію. Деконструкція поняття «правосуддя» виявляє: з початку існування людства люди вчиняли певні дії, позначувані як судження, природа яких – застосування певного критерію до складних обставин, що заклали основу сучасного поняття правосуддя. Згодом окремі з цих критеріїв, наприклад виражені певними нормами чи правилами, почали позначати як «закон», «право» тощо, а сам процес описувати як судження за правом чи законом. Етимологія слова *justice*, що має водночас значення «справедливість», «правосуддя», а в деяких випадках в історії цього слова – й видів покарання (як, наприклад, страта на шибениці), доводить смисловий зв'язок між зазначеними поняттями (справедливість, правосуддя, покарання тощо) та водночас зв'язок із розвитком права. Розвиток права як явища виявляє еволюцію поняття правосуддя. Еволюція правосуддя – частина еволюції ідеї права: розвиток поняття права та його здійснення. Поява терміна «правосуддя» в юридичній науці має відносно недавню історію, пов'язану з прагненням належного здійснення саме ідеї права. У процесі реалізації ідеї права й виявлялися нові ознаки явища, що, з одного боку, відображали розвиток поняття права, а з другого – ставали частиною ідеї права вже з новим змістом. Явище, сутністю якого є судження в найскладніших ситуаціях, здійснюване відповідно до певних критеріїв, позначуваних як «право», і стало відтак позначатися як «правосуддя». Водночас правосуддя як явище розвивалося відповідно до власної ідеї, її розвиток зумовив набуття нового змісту (специфічні ознаки якого пропонується позначати як «смисли правосуддя»).

1.2. СУДОВА ВЛАДА В СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ

З часу Джона Локка та Шарля Монтеск'є найважливішим у механізмі функціонування державної влади є принцип її поділу, відповідно до якого для правильного та ефективного функціонування держави мають існувати незалежні одна від одної законодавча, виконавча та судова гілки влади. Цей принцип у подальшому був втілений у Конституції США 1787 р., згідно з приписами якої три гілки влади не лише розділені, а й контролюють одна одну через так звану систему стримувань і противаг. За цієї системи законодавча, виконавча і судова гілки влади організаційно та формально розділені й цілком незалежні одна від одної. Водночас кожна з них наділена відповідними повноваженнями, які дають змогу контролювати й обмежувати інші гілки. Ці повноваження і складають систему стримувань і противаг. Зазначена конструкція з певними удосконаленнями існує до нашого часу та знайшла своє відображення в конституціях усіх сучасних демократичних держав, зокрема й України.

Відповідно до ч. 1 ст. 6 Конституції України державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Це конституційне положення закріплює принцип поділу влади, згідно з яким кожна з гілок єдиної і неподільної державної влади здійснює лише їй притаманну функцію, має свою сферу реалізації, свою компетенцію. Такий поділ державної влади зумовлений необхідністю забезпечення ефективного функціонування державної влади в інтересах суспільства та створення перешкод для зловживання владою, її узурпації.

Особливе місце судової влади в системі державної влади зумовлене тим, що відповідно до ст. 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Таким чином, жоден інший орган, жодна інша посадова особа не можуть здійснювати правосуддя, а отже й реалізовувати судову владу.

Формами здійснення правосуддя, через які реалізується судова влада, є цивільне, господарське, адміністративне, кримінальне та конституційне судочинство, що здійснюється відповідними судами.

При цьому слід мати на увазі, що принцип поділу влади стосується саме державної влади і лише на певному етапі її розвитку.

Сама державна влада є найвищою та найважливішою формою політичної влади, її ядром, спирається на спеціальний апарат примусу, наділена монопольним правом видавати закони та інші розпорядження, обов'язкові для всього населення. Однак наукове історико-правове дослідження не завжди має справу з державно організованим суспільством та з «одержавленою» владою. Відповідно виникають закономірні сумніви в адекватності використання дефініції «судова влада» при вивченні додержавних суспільств та суспільств, які були державно оформлені, але в них політичний клас не мав можливості втілити у політичну практику ідеї Локка та Монтеск'є. Для вирішення поставленого завдання ми маємо з'ясувати, чи існують у суспільствах минулого соціокультурні аналоги феномену «судової влади» в сучасному розумінні.

Суспільство є предметом вивчення багатьох гуманітарних наук і має значну кількість визначень. Так, під суспільством розуміють: об'єднання людей, яке має певні географічні кордони, спільну законодавчу систему і певну національну (соціокультурну) ідентичність (Н. Смелзер); наднидивідуальну духовну реальність, засновану на колективному уявленні (Е. Дюркгейм); взаємодію людей як продукт соціальних (тобто орієнтованих на інших) людських дій (М. Вебер); систему відносин між людьми, засновану на нормах і цінностях (Т. Парсонс); сукупність відносин між людьми, що складаються в історичному розвитку в процесі їхньої спільної економічної діяльності (К. Маркс); соціальну систему, що перебуває в стані відносної рівноваги, яка постійно порушується й відновлюється (В. Парето); тип організації соціального життя з механічним з'єднанням частин, що утворюють соціальну цілісність, яка характеризується протиборчими намаганнями її учасників, раціональним обміном, розрахунком, усвідомленням корисності й цінності (Ф. Тьонніс)[10].

Узагальнюючи соціологічні уявлення про суспільство, Н. Черниш стверджує, що суспільство є найзагальнішою системою взаємозв'язків і відносин між людьми, соціальними групами, спільнотами та соціальними інститутами. Це сукупність усіх способів

[10] *Дворецька Г. В.* Соціологія: Навчальний посібник. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. / Г. В. Дворецька. – К.: КНЕУ, 2002. – С. 121.

взаємодії та форм об'єднання людей, в якій знаходить прояв їхня взаємозалежність один від одного і яка склалася історично[11].

Спільним для усіх цих визначень є виокремлення специфічної сутності суспільства, яка полягає в сукупності суспільних відносин, тобто відносин, які складаються між людьми в процесі їхньої життєдіяльності. Звідси суспільство – це відносно стійка система соціальних зв'язків і відносин, що склалися між людьми в процесі історичного розвитку їхньої спільної життєдіяльності, спрямованої на відтворення умов для існування та задоволення життєвих потреб. Цілісність суспільства тримається завдяки дії звичаїв, традицій, законів тощо.

Суспільству притаманна низка ознак, які відрізняють його від інших груп: спільна територія, що становить основу соціального простору, в якому проживають, взаємодіють, формують і розвивають між собою взаємозв'язки члени суспільства; загальноприйнята система норм і цінностей, система культури, що є основою зв'язків між людьми. Завдяки цьому суспільство має велику інтегрувальну силу. Воно соціалізує кожну людину, кожне покоління людей, підпорядковуючи їхню поведінку чинним нормам і включаючи її до загальної системи зв'язків; має здатність підтримувати й постійно відновлювати високу інтенсивність внутрішніх взаємозв'язків, забезпечувати стійкість соціальних утворень; йому притаманні автономність, саморегуляція, саморозвиток, що забезпечуються тими інститутами й організаціями та на підставі тих норм, принципів, традицій і цінностей, які виникають у самому суспільстві. Суспільство здатне без втручання зовнішніх сил створювати для людей такі форми організації та умови їхнього життя, які необхідні для задоволення їхніх потреб, їхнього самоствердження й самореалізації[12].

При цьому формами суспільної взаємодії не обов'язково є лише дії реально існуючих людей, які розмовляють, спілкуються, показують приклад або переконують, а й невидимі способи дій і об'єкти, створені людьми в світі, який людину оточує, такі як звичаї і схеми, сценарії, ігри, ритуали, культурні форми. Цей комплекс ціннісно-смислових, нормативно-регулятивних і знаково-комуніка-

[11] *Черниш Н.* Соціологія: Курс лекцій / Н. Черниш. – Львів: Кальварія, 2004. – С. 148.

[12] *Дворецька Г. В.* Зазн. праця. – С. 122.

тивних засобів і механізмів, що забезпечують колективний характер форм життєдіяльності людей, у функціональному ракурсі може бути розглянутий як система соціальних норм людської життєвої практики.

Моральні, правові, релігійні та інші норми є інструментом соціального регулювання суспільних відносин, сутність якого полягає у впливі на поведінку людей. Соціальні норми виражають об'єктивну потребу будь-якого суспільства в упорядкуванні дій і взаємин його членів, у підпорядкуванні їхньої поведінки соціально необхідним правилам. Таким чином, соціальні норми виступають могутнім фактором свідомого і цілеспрямованого впливу соціальної спільноти на способи й форми життєдіяльності людей.

Отже, суспільство є системою відносин між індивідом і колективом, між мікроколективами всередині суспільства, що підтримуються на основі передачі від покоління до покоління форм і правил поведінки, які засвоюються членами суспільства завдяки соціалізації.

Один із видів таких відносин, що можуть бути умоглядно виокремлені, – це вольові відносини, які своєю чергою є сутністю влади. Головною особливістю владного відношення є переважний, визначальний вплив однієї його сторони на іншу. Тому сторону з переважним впливом називають суб'єктом, а сторону, яка цього впливу зазнає, – об'єктом владного відношення. Влада – завжди двостороння взаємодія суб'єкта та об'єкта.

Коли ми вживаємо слово «влада», то маємо на увазі: 1) осіб, які наділені відповідними адміністративними повноваженнями; 2) систему державних органів; 3) політичне панування над людьми; 4) можливість та право впливати на поведінку людини за допомогою таких засобів, як право, авторитет, воля або примус.

З того часу, як суспільство постало перед необхідністю постановки мети власного розвитку та визначення шляхів і методів її досягнення, а також пов'язаного з цим узгодження різноманітних інтересів усередині себе, і виник такий суспільний феномен, як влада.

Із часом категорія «влада», поряд із категорією «держава», стала наріжним каменем вивчення політичних відносин, предметом політичної науки, яка розробила безліч теорій влади. В основу владних концепцій були покладені різноманітні аспекти, вияви влади в суспільному житті. Одна з найповніших класифікацій влади нале-

жить польському політологу Є. Вятру[13], який вирізняє: 1) біхевіористську концепцію влади (Г. Лассуел, Дж. Кетлін, Ф. Геґель), що розглядає владу як особливий тип поведінки, за якого одні люди керують іншими, а ті – їм підкоряються; 2) психологічну концепцію влади (З. Фройд, К. Юнґ), відповідно до якої влада – це поведінка реальних індивідів, витоки влади коріняться у свідомості та підсвідомості людей, а прагнення до влади, й особливо оволодіння нею, виконують функції суб'єктивної компенсації фізичної або духовної неповноцінності; 3) системну концепцію влади (Т. Парсонс, Д. Істон, М. Кроз'є, Н. Луман, Т. Кларк, М. Роджерс), що наголошує на залежності влади від соціальної системи; 4) телеологічну теорію (Б. Рассел), згідно з якою влада – це здатність досягати поставленої мети; 5) структурно-функціональну, відповідно до якої влада розглядається як тип відносин між підлеглими та керівниками; 6) реляціоністську (Д. Картрайт, Дж. Френч, П. Блау, Д. Хіксон, Д. Ронг), що розглядає владу як відносини між особами, за яких одна з них впливає на іншу; 7) інструменталістську, для якої влада – це можливість використання певних засобів, зокрема насильства і примусу; 8) конфліктну концепцію влади.

Різноманітність наукових підходів підтверджує багатозначність проявів влади. Засобами здійснення влади як певного феномену, що змінюється відповідно до конкретних соціально-історичних умов, були (є) насильство, примус, психологічний вплив, економічні важелі, консенсус тощо. Останнім часом, виходячи з аксіологічних принципів гуманізації суспільного життя, дослідники говорять про те, що влада – це насамперед переконання, консенсус, узгодження інтересів.

Влада припускає верховенство, монопольне право суб'єкта приймати рішення («авторитетні рішення»), обов'язкові та значущі для об'єкта, і спроможність забезпечувати виконання прийнятих зобов'язань, тобто контролювати об'єкт. Суспільство об'єктивно потребує влади. Вона протистоїть анархії, перешкоджає руйнівним діям, небезпечним для всього соціального організму[14].

---

[13] *Вятр Е.* Социология политических отношений / Е. Вятр. – Пер. с польского. – М.: Прогресс, 1979. – С. 158.

[14] *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права: Підручник / О. Ф. Скакун. – Харків: Консум, 2001. – С. 33.

Для характеристики функціонування влади важливою є її легітимність, що передусім означає визнання населенням права влади на примус щодо себе, згоду на підкорення такій владі, визнання її справедливою та авторитетною, існування порядку, який уособлює така влада, найкращим для країни. Легітимність ґрунтується на довірі й прийнятті влади громадянами на підставі їхнього розуміння добра, справедливості, порядності, совісті. Існує і певний зовнішній аспект легітимності – визнання державної влади світовою спільнотою.

Найважливішою соціальною функцією легітимності є забезпечення покори, згоди без примусу або, в разі необхідності, виправдання підкорення, застосування сили. Загалом легітимність влади можна визначити як згоду громадян або визнання ними права певної особи чи групи осіб поширювати свій вплив на них у справах управління суспільством. Важливим компонентом легітимності є добровільна згода на панування через упевненість у компетентності чи авторитеті представників влади чи самої системи влади загалом.

Макс Вебер розробив концепцію ідеальних типів (зразків, моделей) політичного панування, на якій ґрунтуються сучасні уявлення науковців про три основні типи легітимності влади: традиційну владу, яка спирається на віру людей у святість традицій і право володарювати тим, хто здобув владу за цією традицією; харизматичну владу, яка ґрунтується на ірраціональних мотивах, на вірі підлеглих у божественний дар, у надприродну святість, героїзм, екстраординарні здібності та виняткові чесноти володаря (політичного лідера); легальну (раціональну) владу, що ґрунтується на вірі в законність існуючого порядку, професіоналізм владних структур, на визнанні добровільно встановлених юридичних норм, що регулюють відносини владарювання й підкорення[15].

Веберівська типологія отримала загальне визнання, хоча ряд учених доповнюють її іншими типами легітимності. Так, американський політолог Д. Істон виокремлює ідеологічну легітимність, яка спирається на переконаність індивідів у правильності тих ідеологічних цінностей, які проголошуються владою, структурну легітимність, що полягає в довірі з боку населення до структур і норм по-

[15] *Вебер М.* Основные социологические понятия; Политика как призвание и профессия / М. Вебер // *Вебер М.* Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 602–643, 644–706.

літичного режиму, персональну легітимність, джерелом якої є віра населення в компетентність лідера[16].

Судова влада як складова державної влади теж потребує відповідної легітимації з боку громадян. При цьому, незважаючи на специфічні особливості судової влади (ґрунтування на правових нормах, вирішення юридично значущих справ, що мають правові наслідки), її легітимність також є насамперед соціально-психологічним явищем, яке слід відрізняти від її легальності. Легальність влади – це її юридичне обґрунтування, законність, відповідність чинним у державі правовим нормам. Легітимність не є синонімом законності, оскільки політична влада не завжди спирається на право й закони, але завжди користується певною підтримкою принаймні частини населення.

Використовуючи веберівську систему координат, можемо констатувати, що в сучасних умовах легітимність судової влади може бути лише раціонально-легальною. Тобто громадяни мають бути переконані, що суд над ними чиниться відповідно до узаконених правових норм, на принципах добра і справедливості. Сама особлива природа судової влади виключає традиційний або харизматичний тип її легітимності. Право повинно бути системним, безособовим, чітким та раціональним.

У такому випадку легітимність свідчитиме про ступінь довіри суспільства до судової влади, про суспільну згоду щодо на неї, готовність до виконання її рішень. При цьому, як ми бачили вище, легітимність передбачає не лише відповідність судової влади вимогам закону, а й неформальне, процесуально невизначене позитивне ставлення суспільства до судової влади та її рішень.

У цьому аспекті для забезпечення легітимності необхідне додержання кількох умов.

По-перше, однією з найважливіших умов є спосіб формування судової влади – наскільки суддя залежний від інших суб'єктів політичного процесу при призначенні на посаду, яким вимогам він му-

[16] *Easton D.* An approach to the analysis of political system / D. Easton // World politics. – Baltimore, 1957. – Vol. 9. – N 3. – P. 383–400; *Easton D.* The reassessment of the concept of political support / D. Easton // British journal of political science. – London, 1975. – Vol. 5. – N 4. – P. 435–457; *Easton D.* Theoretical approaches to political support / D. Easton // Canadian journal of political science. – Toronto, Ont., 1976. – Vol. 9. – N 3. – P. 431–448.

сить відповідати (або якими принципами поступитися), щоби бути призначеним на посаду. Або, як це визначено частиною першою статті першої Закону України «Про судоустрій і статус суддів», судова влада відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними згідно із законом. При цьому, відповідно до частини другої цієї статті, судову владу здійснюють професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі та присяжні через здійснення правосуддя в рамках відповідних судових процедур.

По-друге, наявність ефективних форм і засобів контролю над судовою владою з боку інших гілок влади та суспільства.

По-третє, матеріальна незалежність судової влади, яка включає як належне фінансування судової системи та забезпечення виконання її процесуальних завдань, так і матеріальне забезпечення суддів.

По-четверте, чітко окреслена предметна сфера діяльності судової влади, її компетенція, виключність повноважень.

По-п'яте, дотримання судовою владою законодавчих приписів та духу права при здійсненні правосуддя. Зокрема, відповідно до ст. 129 Конституції України основними засадами судочинства є законність, рівність учасників судового процесу, забезпечення доведеності вини, забезпечення права на захист, гласність судового процесу тощо.

По-шосте, обов'язковість виконання рішень суду. Тобто, в разі ухвалення судом рішення, воно повинно бути виконане в обов'язковому порядку.

Дотримання цих умов сприяє тому, що громадяни, державні органи й посадові особи, юридичні особи, держава в особі законодавчої й виконавчої влади довірятимуть судовій владі, визнаватимуть її за легітимну. Владу, спосіб формування і діяльності якої збігається з існуючими в суспільстві нормами й цінностями, а результати діяльності приблизно відповідають соціальним очікуванням, визнає народ, або, інакше кажучи, вона стає легітимною.

З позицій теорії держави і права влада – явище соціальне. Соціальна влада присутня (хоча й у прихованій формі) скрізь, де є усталені об'єднання людей: у сім'ї, виробничих колективах, державі, тобто там, де існують реальні можливості та спроможність впливати на поведінку людей за допомогою яких-небудь засобів. Динаміка розвитку будь-якої організованої спільності людей – це боротьба між владою та хаосом.

Звідси висновок: існування судової влади зумовлене потребою суспільства в підтриманні правового та соціального порядку, а її державна природа – обов'язком держави цей порядок підтримувати. Судова влада виникає через необхідність та обов'язок держави трактувати свою волю в тому разі, коли нормативне трактування, яке виражене в нормі закону, суперечить нормативним трактуванням державної волі в процесі індивідуального регулювання[17].

Але не лише державно організоване, а й будь-яке суспільство потребує арбітра, який вирішує конфліктні ситуації між членами такого суспільства на підставі усталених у ньому норм на основі справедливості.

Надзвичайно цікавими у цьому контексті уявляються відповідні міркування Арістотеля. Його «Нікомахова етика» доступна в двох російськомовних перекладах – Е. Радлова[18] та Н. Брагінської[19], а також в українському перекладі В. Ставнюка[20].

В інтерпретації Радлова, повторюваній В. Ставнюком, думка Арістотеля щодо діяльності судді в грецькому суспільстві викладена так: «Ось чому при тяжбах вдаються до посередництва судді, адже йти до судді значить іти до справедливого, оскільки суддя хоче бути як би уособленим справедливим. І шукають суддю, який стоїть посередині [між сторонами]; деякі навіть називають суддів "посередниками", вважаючи, що, знайшовши посередника, знайдуть і справедливе. Виходить, справедливе – це якась середина, коли вже і суддя [це посередник]»[21]. При цьому для Арістотеля справедливість, з одного боку, означає «слідування закону», а з іншого – «середину між збитком та вигодою». Несправедливим, за Арістотелем, називають «як того, хто порушив закон, так і того, хто

[17] *Цыганаш В. Н.* Судебная власть в российском обществе: концептуальное обоснование и способ социального функционирования: автореф. дис. … докт. философ. наук. 09.00.11 / Вадим Николаевич Цыганаш; Южный федеральный ун-т. – Ростов-на-Дону, 2010. – С. 11.

[18] Этика Аристотеля / Пер. с греческого Э. Радлова. – СПб.: Философ. о-во при Имп. С.-Петерб. ун-те, 1908. – 207 с.

[19] Никомахова этика / Аристотель; [пер., примеч., указ. Н. В. Брагинской] // Сочинения: пер. с древнегреч.: В 4 т. / Аристотель; АН СССР, Ин-т философии. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 53–293; Коммент.: С. 682–752.

[20] Арістотель. Нікомахова етика. – К.: Аквілон-Плюс, 2002. – 480 с.

[21] Этика Аристотеля... – С. 89, 90.

бере зайве з інших... Якщо людина, яка переступає закони, є несправедливою, а той, хто слідує закону, – справедливий, то зрозуміло, що все, встановлене законом, – є справедливим»[22].

Брагінська пояснює, що п'ята книга «Нікомахової етики» цілком присвячена справедливості, або, як вона розшифровує, чесноті, яка визначається словом «dikaiosyne» (у латинській транскрипції). Брагінська відмовилася перекладати цей термін словом «справедливість», запропонувавши замість нього слово «правосудність»[23]: «ось чому при тяжбах використовують посередництво судді, адже йти до судді – означає йти до правосуддя».

Отже, кожне суспільство має потребу в організації (управлінні), яку здійснюють виокремлені суб'єкти цієї організаційно-управлінської діяльності, що разом складають політичну систему суспільства. Саме існування суспільства неможливе без наявності всередині нього усталених правил і норм поведінки та діяльності, погоджених більшістю членів суспільства. Наявність загальних правил і норм не означає, що вони можуть врахувати всі можливі форми індивідуальних суперечностей між членами суспільства, у тому числі щодо застосування цих норм. Звідси виникає потреба в судовому розгляді таких індивідуальних спорів, з подальшою згодою на підкорення винесеному рішенню. Зазначений механізм може вважатися судовою формою здійснення судової влади в такому суспільстві.

1.3. ПОНЯТТЄВО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ

Наведені вище міркування розкривають глибинний зміст судової влади, її значення для утвердження ідеї права та забезпечення нормального функціонування суспільства відповідно до притаманних певній історичній добі суспільних очікувань. Проте для історико-правового дослідження необхідними є також певні формальні дефініції, які розкривають найсуттєвіші юридичні ознаки досліджуваної правової реальності.

[22] Этика Аристотеля... – С. 83, 84.
[23] Никомахова этика... – С. 152.

У зв'язку з наявністю широкої палітри підходів до визначення судової влади й дотичних до неї правових понять маємо підкреслити, що авторський колектив цієї монографії виходить із таких головних засад.

1. Судова влада – це передусім різновид (частина, сфера) публічної влади загалом, яка виявляється в сукупності відповідних владних повноважень. Її не слід ототожнювати із суб'єктами, уповноваженими здійснювати судову владу, – органами (носіями) судової влади.

2. Судова влада не належить виключно державі. Вона безпосередньо пов'язана з реалізацією ідеї права, зокрема його первісних форм, а тому існує і в додержавному суспільстві. Окрім того, в демократичних державах традиційно джерелом публічної влади визнається народ, який може здійснювати свою владу не лише через державу, а й через інші суспільні інститути. Тому серед уповноважених суб'єктів судової влади були і є різного роду громадські або державно-громадські суди[24].

3. Відособленість судової влади не слід абсолютизувати. Незважаючи на те, що саме виникнення цього поняття пов'язується з теорією поділу державної влади, впродовж багатьох століть суд не відокремлювався від адміністрації, і навіть у сучасних державах виконавча влада має широкі можливості впливу на формально незалежні судові органи.

4. Судова влада потребує її визнання (легітимації) суспільством, про що вже йшлося вище. В сучасних державах джерелом влади визнається народ, суди обираються безпосередньо населенням або представницькими органами публічної влади, а отже, легітимація пов'язується передусім з волею народу. Проте впродовж історії людства існували й інші уявлення про джерело влади. Зокрема, міфологічний (згодом релігійний) світогляд передбачає сакральне (божественне) походження влади. Відповідно право здійснювати суд пов'язується з волею Бога (богів) або його представника (помазаника) на землі.

---

[24] *Музика І. В.* Сутнісні характеристики судової влади як предмет історико-правового дослідження / І. В. Музика // Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку: Матеріали XXV Міжнародної історико-правової конференції, 16–18 вересня 2011 р., м. Саки // Редколегія: І. Б. Усенко (голова), Є. В. Ромінський (відп. секретар), І. В. Музика та ін. – К.; Сімферополь: СМД, 2011. – Ч. 1. – С. 165–172.

5. Судова влада, як і державна влада загалом, здійснюється як в інтересах усього суспільства, так і в інтересах панівної (домінуючої) його частини, яка намагається ці свої інтереси видати за інтереси суспільства загалом. Здебільшого представники суддівського корпусу і самі входять до цієї панівної частини суспільства. Водночас правосуддя є функцією, делегованою державі громадянським суспільством. З розвитком громадянського суспільства воно дедалі більше розширює свою участь у судовому здійсненні ідеї права. Як слушно зауважувала А. І. Джарімова, сучасною тенденцією цивілізованості розвитку суспільства є послідовна трансформація судової влади з політичного в соціальний інститут. Сприяє цій тенденції різке зростання суспільної потреби в допомозі судівництва й активності громадян у відстоюванні своїх прав і регулюванні конфліктів через суд[25]. За висловом Л. В. Вінокурової, судочинство стає правовою формою контролю громадянського суспільства за владою[26].

6. Судова влада здійснюється здебільшого в спеціальних процесуальних формах. Необхідність таких форм зумовлена передусім важливістю акумулювання в них історичного досвіду ефективного й справедливого судочинства. Проте їх наявність спричинює вимогу суддівського професіоналізму, яка монополізує здійснення судових функцій спочатку в руках служителів культу, а згодом – професійних юристів. Відповідно суспільство періодично порушує питання про демократизацію і спрощення судових процедур. У зв'язку із цим заслуговують на увагу наведені вище міркування щодо судової аристократії, демократії та олігархії.

7. Філософсько-правове розуміння судової влади як реалізації ідеї права потребує певної конкретизації у відповідних юридичних функціях. Як видається, з формального боку судова влада полягає передусім у відправленні правосуддя, але не зводиться лише до нього. Важливе значення також мають тлумачення судами норм права та судовий контроль за державними органами і посадовими особами.

---

[25] *Джаримова А. И.* Судебная власть как предмет социальной философии: автореф. дис. ... канд. философ. наук: 09.00.11 / Анжелика Инверовна Джаримова; Краснодар. ун-т МВД России. – Краснодар, 2007. – С. 4–6.

[26] *Вінокурова Л. В.* Судова влада у взаємодії громадянського суспільства та держави: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Лідія Валеріївна Вінокурова; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2009. – 20 с.

З урахуванням зазначеного пропонується таке визначення судової влади.

Судова влада – це функціонально, а з часом й інституційно відособлена сфера публічної влади; сукупність владних повноважень судів та інших уповноважених суб'єктів, легітимізованих волею народу або іншого конкретно-історичного суб'єкта легітимації, зміст яких становить здійснення з метою підтримання правопорядку, забезпечення соціальної злагоди та інтересів панівних верств суспільства в спеціальних процесуальних формах правосуддя, а також тлумачення норм права та контроль за державними органами і посадовими особами.

Іншим важливим поняттям, яке постійно вживається у цій книзі, є «судівництво». Поширеною, але неправильною є думка, що це поняття увійшло в науковий обіг і юридичну практику з прийняттям Указу Президента України *Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів* від 10 травня 2006 р. Насправді поняття «судівництво» в українській правничій термінології існує щонайменше із часів Української революції 1917–1921 рр. Воно, зокрема, використовувалося в назві державного органу ЗУНР (Державне секретарство судівництва), в текстах наукових монографій М. Є. Слабченка[27] і С. П. Наріжного[28], в назві структурного підрозділу Енциклопедії українознавства тощо.

Втім однозначного розуміння поняття «судівництво» не склалося. Так, до певної міри його розуміли як синонім слова «правосуддя». Відповідне трактування, зокрема, притаманне фундаментальному багатотомному академічному тлумачному словнику[29]. В Енциклопедії українознавства зазначається, що «історія українського судівництва обіймає дві частини: історію українських судів і історію українського судочинства»[30]. А в згаданій концепції, затвер-

[27] *Слабченко М. Є.* Судівництво на Україні XVII–XVIII ст.ст. / М. Є. Слабченко. – Харків: Вид-во «Союз» Харківського Кредитного Союзу Кооперативів, 1919. – 39 с.

[28] *Наріжний С. П.* Судівництво й кари на Запоріжжі / С. Наріжний. – Прага, 1939. – 30 с.

[29] Словник української мови: В 11 т. / За ред. І. К. Білодіда. – Т. 9. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 826.

[30] *Падох Я.* Історія українського судівництва / Я. Падох // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Т. 2. – С. 665–670.

дженій 10 травня 2006 р., визначено, що судівництво – це «єдина система судового устрою та судочинства, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантує право особи на справедливий суд». Отже, сьогодні «судівництво» – це інтегральне поняття, яке об'єднує судоустрій і судочинство. Такий підхід викликає критику ряду вітчизняних дослідників. Наприклад, О. Ф. Скакун пише: «Виклад змісту поняття "судівництво" викликає деякі сумніви, в тому числі й щодо узгодженості його складових елементів. По-перше, словосполученням "єдина система" (через яке визначається судівництво) об'єднуються взаємопов'язані, але різнорівневі явища – судовий устрій (організація судової системи) і судочинство (діяльність судів щодо розгляду і вирішення справ), а наведена далі фраза – "функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів..." – не може бути поширеною одночасно на судовий устрій і судочинство, оскільки, по суті, має відношення тільки до судочинства». На її думку, замість «судівництво» краще використовувати усталеніший термін з тим же значенням – «судова система»[31].

На нашу думку, академік О. Ф. Скакун все ж дещо недооцінює взаємозв'язок між судоустроєм і судочинством як двома (інституційною і діяльнісною) формами існування судової влади, й інтегроване та давно вживане поняття «судівництво» цілком має право на існування.

Тим паче, що запропонований вченою альтернативний термін «судова система» не має усталеної дефініції. Його визначають як сукупність судів або судових органів держави (А. Я. Сухарєв, В. В. Молдован, С. М. Мельник), як сукупність судів (загальної юрисдикції і спеціалізованих), квазісудових органів і спеціальних органів судової влади, які цілеспрямовано здійснюють правосуддя й диференційовані за предметами повноваження й іншими підставами, що функціонують у системі певної ієрархії (Л. П. Сушко), як обумовлену Конституцією й законами сукупність судів, організованих на демократичних принципах з урахуванням національно-державного й адміністративно-територіального устрою держави (І. Є. Туркіна). Існує і ширший погляд, що судова система є різно-

[31] *Скакун О. Ф.* Судова влада, судова система, судочинство, правосуддя: співвідношення понять / О. Ф. Скакун // Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку... – С. 17–19.

видом системи соціальної та складається зі стійкого комплексу формальних і неформальних правил, принципів, норм, настанов, які регулюють певну сферу людської діяльності (відправлення правосуддя) та організовують її в систему ролей і статусів (Л. М. Москвич).

Докладний огляд цих та інших позицій щодо визначення поняття «судова система» міститься у статті М. А. Фоміної[32]. Втім наведених прикладів, як видається, достатньо, щоби зробити висновок, що поняття «судова система» за змістом наближається до поняття «судоустрій». М. А. Фоміна навіть стверджує, що «саме тоталітарній формі правління притаманне вживання терміна "судова система" у значенні ієрархічного механізму, частини великої державної машини», а в наш час «такий термін поступово почав замінятися іншим – ширшим за змістом – "судоустрій"». Питання ж судочинства залишаються за межами поняття «судова система».

Загалом, як відомо, про терміни не сперечаються, а домовляються. Оскільки судова влада – явище, яке може розглядатися не лише в юридичному, а й соціально-філософському і політологічному аспекті, автори цієї праці домовилися використовувати поняття «судівництво» для позначення юридичної іпостасі судової влади, яка виявляється у взаємопов'язаних інституційних її характеристиках (судоустрій) та правових формах реалізації судової влади (судочинство). Терміни «судоустрій» і «судова система» в роботі застосовуються як синоніми.

У певних ситуаціях, здебільшого при цитуванні історичних документів, як синонім слова «судочинство» застосовується архаїчне поняття «розправа».

Що ж до інших основних понять і термінів, то їхні визначення, на нашу думку, вже давно усталилися в юридичній науці й не викличуть суттєвих труднощів у читачів.

---

[32] *Фоміна М. А.* До питання розмежування понять «судова система» та «судоустрій» / М. А. Фоміна // Часопис Київського університету права. – 2013/1. – С. 67, 68.

Розділ 2

СУДОВА ВЛАДА У СКІФО-АНТИЧНУ ДОБУ

2.1. СУДОВА ВЛАДА У ПРОТОДЕРЖАВНИЙ ПЕРІОД

Судова влада в Україні має багатовікову історію становлення та розвитку. На думку більшості дослідників, вона розпочинається за часів Київської Русі[1]. Хоча насправді її коріння сягає набагато далі вглиб тисячоліть[2]. Утім достовірних історичних джерел, спираючись на які можна було б дослідити судову владу на українських землях у протодержавний період, фактично немає, тому розмірковування науковців на цю тему здебільшого мають характер лише наукових гіпотез.

Так, з'ясовуючи питання генези судової влади, М. І. Сірий наголошував, що виникла вона з огляду на об'єктивну потребу в розв'язанні правових конфліктів разом із появою первісних форм права[3]. Архаїчне право характеризувалося насамперед тим, що його норми мали усний характер. «Не існувало ані юридичних текстів, ані манускриптів з питань права, ані сформульованих на папері позовних заяв, ані повісток до суду, ані ордерів на виконання судових постанов, ані письмових документів про передачу майна, ані вчених коментарів докторів права... Не існувало скрупульозного критичного розбору тексту парламентських актів, учених дебатів у журналах про значення того або іншого параграфа чи діапазону судового рі-

---

[1] *Маляренко В.* Становлення і розвиток кримінально-процесуального права на різних етапах історії України / В. Маляренко // Право України. – 2004. – № 8. – С. 3.

[2] *Судолова Л. А.* Судебная система в догосударственных и протогосударственных объединениях / Л. А. Судолова // История государства и права. – 2008. – № 6. – С. 13–15.

[3] *Сірий М. І.* Судова влада / М. І. Сірий // Юридична енциклопедія. – Т. 5: П–С. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2003. – С. 699.

шення, процедурних дискусій щодо представництва чи форми обвинувачень», – зауважував англійський дослідник звичаєвого права африканських племен А. Еллот[4].

Первісне право мало яскраво виражений казуїстичний характер, воно сформувалося внаслідок судового вирішення окремих конфліктних ситуацій – казусів, причому доволі простих за своїм змістом. Воно було об'єктивістським за своїм змістом, тобто правом, де наголос робився на тому, що саме відбулося та чи відбулося загалом. Абсолютно непотрібним вбачалося встановлення того, чи є винним учинене діяння. Ці «тонкощі» були неважливими й не досліджувалися у перебігу вирішення справ.

Архаїчне право було просякнуте релігійним духом. Зв'язок норм архаїчного права та релігії був настільки міцним, що йому стали приписувати божественне походження. В. С. Нерсесянц із цього приводу наголошував: «Витоки правових уявлень сягають ранніх міфологічних та релігійних поглядів на земні порядки, форми влаштування суспільного й державного життя людей, способи та правила людських відносин»[5]. Судові рішення часто проголошувалися від імені богів, а жерці (спочатку ці функції сполучалися з функціями вождів) часто виконували судові дії.

На думку російської дослідниці Л. О. Судолової, характерною особливістю судочинства у суспільстві, що перебувало на протодержавному щаблі свого розвитку, було використання судової магії, яка давала змогу ухвалити рішення за наявності самих лише непрямих доказів[6].

Із плином часу норми первісного права дістали специфічне вербальне закріплення. Ф. де Куланж звертав увагу на цікавий факт, який повідомив Арістотель: у давні часи, «до того, як закони були записані, їх зазвичай виспівували» (Aristot. Pol. XIX, 28). Сліди цього залишилися у мові; римляни називали закони carmina, віршами, а греки – νόμοι (поділ, міра, ритм, наспів), піснями. Ці древні вірші були незмінним текстом. Змінити одну літеру, перемістити

[4] *Allot A.* African law // An introduction to legal systems / Edited by J. Duncan, M. Derrett. – London: Sweet & Maxwell, 1968. – P. 133.

[5] *Нерсесянц В. С.* Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства / В. С. Нерсесянц. – М.: Норма, 2002. – С. 79.

[6] *Судолова Л. А.* Указ. соч. – С. 14.

одне слово, перекрутити ритм – означало порушити самий закон, зруйнувавши ту священну форму, в якій він був явлений людям. Закон, подібно до молитви, був угодний божеству лише за умови точної передачі, і зміна одного слова була вже нечестям[7].

Водночас первісне право мало альтернативний характер. Це варто розуміти у тому сенсі, що юрисдикція здебільшого залежала від згоди сторін і не існувало жодних гарантій того, що сторони винесуть суперечку на вирішення незалежних органів (суду громади, вождів, жерців тощо) та не будуть з'ясовувати відносини силовими методами. Для того, щоби спонукати сторони представити свою суперечку на судовий розгляд замість вирішувати її вендетою, у нормах архаїчного права стали встановлюватися грошові штрафи, які відповідачі сплачували потерпілим за заподіяні збитки, включаючи вбивство, напад, крадіжку. Не існувало також гарантій того, що винесене судове рішення буде виконане і що сторони не вдадуться навіть за його наявності до силового вирішення спірного питання. Таким чином, застосування архаїчних норм права ґрунтувалося на взаємній довірі сторін.

Кінцевою метою архаїчного суду було примирення сторін. Завдання органів, що розглядали спір, полягало не стільки у тому, щоб відшукати факти, сформулювати правові норми та застосувати їх з урахуванням цих фактів, скільки в тому, щоб компенсувати заподіяне зло та відновити гармонію у громаді. Примирення можна було досягти лише тоді, коли всі сторони конфлікту були впевнені, що справедливість перемогла. Докази, що використовувалися у процесі з'ясування обставин події (зокрема ордалії), вирізнялися символічністю, демонстративністю та церемоніальністю. Цей факт пояснюється тим, що первісне право було цілковито неписаним і, щоб застосування його норм не лишилося непоміченим, необхідна була така процедура їх реалізації, яка вкарбувалася б у пам'ять значної кількості людей.

У первісному суспільстві судова влада початково належала усьому роду, племені. Як зазначає Т. В. Кашаніна, у суспільствах, де ще не було вождів, суперечки вирішувалися переважно за допомогою арбітражу та переговорів усередині місцевої громади. Якщо

[7] *Куланж де Фюстель*. Древняя гражданская община. Исследование о культе, праве, учреждениях Греции и Рима / Фюстель де Куланж. – М.: Типолитография т-ва И. Н. Кушнарев и К°, 1895. – С. 176, 177.

конфлікти виникали з приводу шлюбу, встановлення опіки над дітьми, успадкування, землеволодіння та інших складних прав і зобов'язань, то в їх вирішенні зазвичай брали участь старійшини, а також інші впливові члени сім'ї або групи кровних родичів (клану). Коли ж розбіжності виникали між сусідами всередині однієї громади, то арбітраж і переговори проводили різного роду офіційні та неофіційні лідери (наприклад старші члени сімей, глави основних ліній спадкування тощо). У суспільствах зі сформованою системою вождівства, як правило, судові функції переходили до вождів. Більше того, з плином часу суди почали набувати певної ієрархії; виокремилися суди дрібних та великих вождів[8].

Значна кількість характерних рис, притаманних судовим системам у соціумах на протодержавному щаблі розвитку (інститут присяги або клятви, ордалії, кровна помста та ін.), на землях сучасної України зберігалася ще впродовж тривалого часу, що ще раз підкреслює наступність державно-правового розвитку на українських теренах.

2.2. ОСНОВНІ ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО СУДОВУ ВЛАДУ В СКІФО-АНТИЧНУ ДОБУ

Джерельне підґрунтя дослідження специфіки судової влади у скіфських ранньодержавних утвореннях та античних державах Північного Причорномор'я є доволі різноманітним, але наявні джерела нерівнозначні як за своєю кількістю, так і за рівнем інформативності. Вже у давньогрецькій міфології, вочевидь поширеній і в античних державах Північного Причорномор'я, відбилися певні загальні уявлення про походження судової влади. Так, Платон у своїй оповіді про Протагора згадує, що Зевс повелів Гермесові встановити людям від його імені непорушний закон: того, «хто не може бути причетним сорому й правді, вбивати як виразку суспільства» (Plat. Prot., 322 c-d). Таким чином людям було даровано почуття «діке» (δίκη) – права, справедливості[9] – уособлення сили, що під-

[8] *Кашанина Т. В.* Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы: Учебное пособие / Т. В. Кашанина. – М.: Юристъ, 1999. – С. 233, 234.

[9] *Вейсман А. Д.* Греческо-русский словарь: [репринт 5-го издания 1899 г.] / А. Д. Вейсман. – М.: Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 1991. – С. 330.

тримує державний порядок, а також «айдос» (αἰδώς) – совісті[10] – морально-регулювальної основи ставлення особи до суспільства. Загалом важливою рисою прадавнього судочинства був його тісний зв'язок з релігійними віруваннями народів[11]. Уявлення про божественну справедливість були символічно уособлені в образі богині справедливості Феміди (в римській культурі – Юстиції), орами (доньками) якої вважалися Евномія (Законність), Діке (Справедливість) та Ейрена (Мир).

Водночас російська дослідниця С. В. Волкова наголошувала, що джерела V–IV ст. до н. е. дають можливість дійти висновку: поняття «діке» набагато глибше, ніж поняття «jus», «justitia», оскільки було пов'язане з уявленнями про державу. Вона звертає увагу й на те, що в давньогрецькій міфології «діке» не персоніфікується у вигляді богині, а застосовується як соціально-політичне поняття, як державно-правовий термін[12]. Згодом, за уявленнями тогочасного суспільства, виникає «номос» – законодавство полісів, неписане та писане як основна умова існування держави (причому обов'язково демократичної)[13].

Важливе значення для висвітлення розвитку судової влади у причорноморських полісах має дослідження виявлених археологами епіграфічних, зокрема лапідарних, написів юридичного змісту, які становлять неабияку цінність для історико-правової науки, оскільки вони є найоб'єктивнішими з усіх нині доступних джерел. Саме епіграфічні написи, віднайдені під час розкопок міст-держав, дають змогу піддати науковому аналізу автентичні юридичні тексти: закони, постанови, присяги, угоди тощо.

Найвідомішою пам'яткою права полісів Північного Причорномор'я, в якій відбились особливості організації місцевої судової влади, а також деякі риси судочинства, є присяга громадян Херсо-

---

[10] *Виндельбанд В.* История древней философии / В. Виндельбанд. – М.: Тип. Русского т-ва, 1995. – С. 110.

[11] *Голубцова Е. А.* Государство и религия в античном мире / Е. А. Голубцова // Вестник древней истории. – 1985. – № 2. – С. 10–18.

[12] *Волкова С. В.* Античный полис: Из истории политико-правовых идей (V–IV вв. до н. э.) / С. В. Волкова. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2002. – С. 13.

[13] *Бергер А. К.* Политическая мысль древнегреческой демократии / А. К. Бергер. – М.: Наука, 1966. – С. 188; *Волкова С. В.* Указ. соч. – С. 8.

неса (кінець IV – початок III ст. до н. е.)[14], досліджена у працях В. В. Латишева[15], С. О. Жебельова, О. А. Гавриленка[16] та ін. У ній було закріплено перелік найважливіших, з погляду херсонеської громади, обов'язків і правил поведінки громадян. Зокрема, у § 3 проголошувався обов'язок громадян «по справедливості» подавати свій голос у суді за допомогою камінців[17]. Зауважимо, що подібні пам'ятки знайдено також під час археологічних досліджень інших грецьких колоній.

Деяких висновків щодо характерних рис судочинства у фінансових справах можна дійти, аналізуючи текст ольвійського закону про грошовий обіг та валютні операції, датований дослідниками початком IV ст. до н. е.[18] Оригінал закону, вибитий на мармуровій плиті, нині зберігається в музеї університету м. Анкари (Туреччина).

Важливим джерелом права Боспорської держави були царські декрети, постанови та рескрипти. У них знаходимо й норми, що стосувалися окремих інститутів судового права.

З-поміж пам'яток міжнародного права, які містять свідчення про деякі характерні риси судового розгляду справ, одне з визначних місць посідають міждержавні договори. Так, у працях видатного російського історика та філолога академіка С. О. Жебельова[19] ґрунтовно опрацьовано проблему політичних умов підписання мілето-ольвійського договору, укладеного невдовзі після 331 р. до н. е., року облоги Ольвії полководцем Олександра Македонського Зопіріоном. Копія документа, вибита на кам'яній брилі, була знайдена археологами при розкопках міста Мілета у 1903 р. Імовірно,

---

[14] *Леви Е. И.* К вопросу о датировке херсонесской присяги / Е. И. Леви // Советская археология. – 1947. – № 9. – С. 89–91.

[15] *Латышев В. В.* Ποντικά / В. В. Латышев. – СПб.: Тип. Акад. наук, 1909. – С. 142–144.

[16] *Гавриленко О. А.* Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.): Монографія. – Харків: Парус, 2006. – С. 21, 202, 203.

[17] *Жебелев С. А.* Херсонесская присяга / С. А. Жебелев // Северное Причерноморье. – М.; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1953. – С. 217–247.

[18] *Карышковский П. О.* Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную епоху / П. О. Карышковский. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 78–80.

[19] *Жебелев С. А.* Милет и Ольвия / С. А. Жебелев // Известия АН СССР. Отделение гуманитарных наук. – 1929. – № 6. – С. 427–435.

віднайдена мілето-ольвійська угода підтверджувала та розширювала положення іншого договору, підписаного раніше. Відповідно до його статей мілетяни й ольвіополіти на території обох полісів урівнювалися в праві на судовий захист, незалежно від місця розгляду справи. Отже, за поширеною у той час традицією, мілето-ольвійський договір, як й інші подібні, був угодою про ісополітію (ἰσοπολιτεία) – рівність громадянських і політичних прав.

Таким чином, до нашого часу збереглася значна кількість лапідарних пам'яток права, які дають змогу, принаймні поверхово, проаналізувати характерні риси судоустрою та судочинства в державах, що існували у Північному Причорномор'ї у другій половині I тис. до н. е. – на початку нової ери. Основну частину цих джерел було опубліковано у численних збірках документів[20] і наукових працях істориків[21] та окремих правознавців[22].

Звісно, лапідарні написи юридичного змісту, попри всю їхню об'єктивність, нерівнозначні за інформативністю і лишають суттєві лакуни в наших уявленнях про судову владу в державах античного часу. Тому для повнішої реконструкції доцільно залучати й інші джерела або непрямі дані, що особливо характерні для архаїчного періоду.

Тут на допомогу приходять пам'ятки малої епіграфіки – численні графіті на кераміці[23], а також унікальні, характерні майже виняткова для Північного Причорномор'я, документи – приватні листи на свинцевих пластинках, як, наприклад, листи Ахіллодора та

[20] *Latyschev V.* Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini grecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2 / V. Latyschev. – Petropoli, 1916. – 594 p.; Античный способ производства в источниках / [Под ред. С. А. Жебелева] // Известия ГАИМК. – Ленинград, 1933. – Вып. 78. – 596 с.; Корпус боспорских надписей. – М.; Ленинград: Наука, 1965. – 951 с.; Надписи Ольвии (1917–1965 гг.). – Ленинград: Наука, 1968. – 132 с.

[21] *Соломоник Э. И.* Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени / Э. И. Соломоник. – Симферополь: Таврия, 1990. – 112 с.; *Сорочан С. Б.* Жизнь и гибель Херсонеса / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. – Харьков: Майдан, 2000. – 828 с.

[22] *Гавриленко О. А.* Історія держави і права України: стародавня доба: Навчальний посібник / О. А. Гавриленко. – Харків: ХНУВС, 2011. – С. 42–51.

[23] *Толстой И. И.* Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья / И. И. Толстой. – М.; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1953. – 155 с.

Апатурія, анонімний лист до магістрата, слідчого або судді з пропозицією хабара, віднайдені в Ольвії та на Березані[24].

Крім того, ще в 1962 р. при розкопках ольвійського некрополя було знайдено лист на свинцевій пластині, адресований якимось Батіконом Дафілові. Лист датується IV–III ст. до н. е. й розповідає про невдачі автора та його сім'ї в судовому розгляді справи. Лист, безсумнівно, доводить факт існування у цей час в Ольвії суду – державного органу, який здійснював правосуддя у формі розгляду та вирішення різних категорій справ у встановленому законом цієї держави процесуальному порядку. Подібні органи, поза сумнівом, існували і в інших державах Причорномор'я.

Окрему групу складають наративні джерела. Це – повідомлення давньогрецьких і латинських авторів, що більшою або меншою мірою стосуються подій, які відбувалися в античних державах Північного Причорномор'я та в сусідніх «варварських народів»[25]. Серед них передусім варто назвати широковідому працю «батька історії» Геродота[26]. Це, до речі, і до сьогодні основне й мало не єдине джерело з історії Скіфії. Одразу ж необхідно визнати, що, на жаль, повідомлення стародавніх авторів про державно-правове життя народів, які проживали на території сучасної України в давнину, не є надто широкими. До того ж до нашого часу не збереглися твори істориків, правників і філософів, які жили та творили тут, хоча відомо, наприклад, про філософа й девтеролога Біона Борисфеніта[27]. Саме про останнього Діоген Лаертський оповідав, що «...коли один

---

[24] *Виноградов Ю. Г.* Древнейшее письмо с о. Березань / Ю. Г. Виноградов // Вестник древней истории. – 1971. – № 4. – С. 74–99; *Виноградов Ю. Г.* Письма из Ольвии / Ю. Г. Виноградов // Древний мир. – 2002. – № 3. – С. 58–60; *Скржинська М. В.* Листування в античних державах Північного Причорномор'я / М. В. Скржинська // Український історичний журнал. – 2013. – № 2. – С. 178–187; *Соломоник Э. И.* Два античных письма из Крыма / Э. И. Соломоник // Вестник древней истории. – 1987. – № 3. – С. 114–131; *Яйленко В. П.* Ольвийское письмо анонима / В. П. Яйленко // История и культура древнего мира. – М.: Наука, 1996. – С. 137–146.

[25] *Цечоев В. К.* История государства и права России с древнейших времен до 1861 г.: Учебное пособие. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – С. 11–24.

[26] *Геродот.* История в девяти книгах / Пер. Г. А. Стратановского. – Ленинград: Наука, 1972. – 600 с.

[27] Источниковедение Древней Греции (эпоха эллинизма) / [Под ред. проф. В. И. Кузищина]. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1982. – С. 189, 190.

базіка просив його допомогти йому на суді, він сказав: "Я виконаю твоє прохання, якщо ти захисників пришлеш, а сам не прийдеш"»[28]. Можна пригадати й імена Дифіла Боспорита, а також Сфера Боспорянина[29], який був учнем Клеанфа й упродовж тривалого часу жив у Олександрії; там він написав низку творів, що стали широковідомими в античному світі, серед яких були праці, де зачіпалися й питання судової влади: «Про закон», «Про царську владу», «Про спартанський державний лад», «Про належне», «Про володіння» тощо[30].

З наративних джерел можна дізнатися про різноманітні санкціоновані державою давні судові звичаї та традиції. Особливість звичаєвого права, що склалося у північнопричорноморських державах, полягала в тому, що воно зазнало помітного впливу права сусідніх народів – спочатку кочових племен скіфів, саків тощо, згодом – римського права.

Цінним джерелом для дослідження характерних рис судоустрою та, особливо, судочинства давньогрецьких держав є промови античних ораторів та логографів. Серед найінформативніших стосовно теми нашого дослідження промов варто відзначити знамениту Трапезитську (або, як її інколи називають, Банкірську) промову відомого афінського логографа Ісократа (бл. 436–338 рр. до н. е.), написану між 393 та 391 рр. до н. е. для молодого боспорянина (сина Сопея – високопоставленого чиновника при дворі боспорського царя Сатира), який виступив з позовом проти афінського банкіра, метека на ім'я Пасіон[31].

Якщо названі три групи джерел є певною мірою традиційними для історико-правової науки, то наступні майже ніколи не використ-

---

[28] *Диоген Лаэртский.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский; [пер. с древнегреч. М. Л. Гаспаров]. – М.: Мысль, 1986. – IV, 7.

[29] Отечественная философская мысль XI–XVII вв. и греческая культура: [сб. науч. трудов]. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 105, 106; *Кодлубай І.* Філософські уявлення у скіфів – неймовірна вигадка чи реальність? / І. Кодлубай // Зерна. Літературно-мистецький альманах українців Європи (Париж–Львів–Цвікау). – 2002. – № 6–7. – С. 355–368.

[30] *Диоген Лаэртский.* Указ. соч. – VII, 6.

[31] *Исократ.* Речи / Исократ; [пер. Э. Д. Фролова] // Вестник древней истории. – 1965. – № 3. – С. 201–234; *Исократ.* Банкирская речь (Трапедзитик) / Исократ; [пер. Н. Н. Залесский] // Вестник древней истории. – 1968. – № 4. – С. 209–216.

товувалися в юридичних дослідженнях. Це насамперед археологічні джерела, які виявляються, досліджуються й інтерпретуються фахівцями-археологами. На необхідність використання в історико-правових дослідженнях, що стосуються стародавнього періоду, археологічних даних цілком слушно вказували російські правознавці О. Б. Венгеров[32] та І. А. Ісаєв. Останній навіть пропонував вичленити окрему допоміжну правничу дисципліну – юридичну археологію[33].

Комплексне використання всіх названих груп джерел дає можливість суттєво розширити уявлення про характерні риси, притаманні судовій владі у державах, що існували на території України в досліджувану добу.

2.3. СУДОЧИНСТВО ТА СУДОВІ ОРГАНИ У СКІФСЬКИХ РАННЬОДЕРЖАВНИХ УТВОРЕННЯХ

Скіфи, племена яких заселяли південь Східної Європи у I тис. до н. е., належать до народів, що назавжди увійшли до історії людства. Нині вже достеменно встановлено, що у VII ст. до н. е. з глибин Азії до північнопричорноморських степів вторгнулися численні орди кочовиків, які зайняли величезну територію між Доном, Дунаєм і Дніпром, а також частину Криму. Вони складали військово-політичне об'єднання племінних союзів на чолі з іраномовними племенами скіфів[34]. Саме це об'єднання й стало основою Скіфського ранньодержавного утворення. М. І. Артамонов, який досліджував суспільний лад скіфів, висловив припущення, що назвами «скіфи царські», «скіфи-землероби» тощо іменувалися не окремі племена, а групи споріднених між собою племен[35]. Нині такої думки додержується переважна більшість фахівців. Хоча до скіфського міжплемін-

---

[32] *Венгеров А. Б.* Значение археологии и этнографии для юридической науки / А. Б. Венгеров // Советское государство и право. – 1983. – № 3. – С. 28–36.

[33] *Исаев И. А.* История государства и права России: [учебник] / И. А. Исаев. – М.: Юристъ, 2000. – С. 4.

[34] *Стецюк В. М.* До питання про етнічну приналежність скіфів / В. М. Стецюк // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 86.

[35] *Артамонов М. И.* Общественный строй скифов / М. И. Артамонов // Вестник Ленинградского государственного университета. – 1947. – № 9. – С. 74.

ного союзу входили не лише власне скіфи, а й інші племена, які відрізнялися від скіфів походженням і мовою, античні автори називали його «Скіфією». Як відомо, остаточного оформлення це ранньодержавне утворення набуло наприкінці V ст. до н. е. Хоча сучасне населення України й не є прямими нащадками скіфів у біологічному та мовному відношенні, скіфська історія – яскрава сторінка історії нашої держави, а скіфська культура, у тому числі й правова, безумовно, є частиною нашої культурної спадщини[36].

Основним джерелом права у скіфів був звичай, перетворений з деякими змінами на звичаєве право. Скіфська культура протягом усієї історії залишалася безписемною[37], тому й фіксація норм звичаєвого права не могла бути здійснена. Поряд зі звичаєм доволі рано з'являється й інше джерело права – правила, встановлені царською владою.

Окрім того, на території Скіфської держави збереглися групи автохтонного населення, які жили, користуючись нормами власного звичаєвого права. Значною мірою зберегли свої правові звичаї, наприклад, племінні союзи таврів у Криму, неврів, що жили на південь від Прип'яті, гелони та будини, які населяли басейн середньої течії р. Ворскли з центром в описаному Геродотом м. Гелон (Herod., IV, 108). Зважаючи на повідомлення Геродота про те, що значна частина будинів говорить грецькою мовою, ймовірним є певний вплив еллінського права, можливо й процесуального, на право гелонів та будинів, які, вочевидь, активно контактували з античними державами Північного Причорномор'я і могли сприйняти деякі правові норми від еллінів.

Можемо припустити, що найбільша кількість справ, які розглядалися скіфськими судами, стосувалася майнових суперечок. Під правовим захистом перебувала власність на рабів, худобу, вози з наметом, які служили пересувним житлом, речі побутового вжитку. Знаними були й справи про порушення зобов'язань, що виникали як зі спричинення шкоди, так і з договорів міни, купівлі-продажу,

[36] Скифия: история, хозяйство, быт, религия, искусство, военное дело / В. Ю. Мурзин, Н. А. Гаврилюк, С. С. Бессонова, Е. Е. Фиалко, Е. В. Черненко. – Николаев: Возможности Киммерии, 2004. – С. 6.

[37] *Мурзин В. Ю.* Скифы: Предания и легенды о народах Северного Причерноморья, рассказанные первым историком Геродотом, и краткий их комментарий / В. Ю. Мурзин, С. В. Петков. – Запорожье: КПУ, 2012. – С. 8.

дарування, поклажі тощо. Особливо ретельно судові органи розглядали випадки порушення угод, що були закріплені присягою[38], оскільки, порушуючи присягу, скіфи, за тогочасними уявленнями, водночас здійснювали й злочин проти богів, іменами яких вони клялися. Геродот так описує процедуру присягання: «У великий глиняний ківш наливають вина та примішують до нього кров тих, що укладають договір, зробивши укол шилом або невеликий надріз ножем на тілі, потім занурюють у чашу меч, стріли, сокиру та дротик. Після здійснення цього обряду вони (скіфи. – *Авт.*) довго моляться, а згодом п'ють суміш, як ті, що домовляються, так і найдостойніші з присутніх» (Herod., IV, 70).

Розглядалися й справи «кримінального» характеру[39]. У звичаєвому праві скіфів відносно рано оформлюються поняття про злочин, під яким розумілося, насамперед, завдання шкоди окремій особі. Серед найнебезпечніших злочинів джерела називають злочини проти царя – замах на його здоров'я або життя, зокрема за допомогою чаклування, непокору царському наказу. Тяжким злочином вважалася також неправдива клятва «богами царського вогнища» (Herod., IV, 68). Порушення звичаїв і відступ від віри в скіфських богів також зумовлювали смертну кару винного. Про це, наприклад, свідчать оповіді Геродота про страту скіфського царя Скіла, який мав дружину-ольвіополітку та брав участь у релігійних церемоніях на честь Діоніса, а також про страту мудреця Анахарсіса, який після повернення з Афін на батьківщину здійснював жертвоприношення за грецьким обрядом (Herod., IV, 76–80).

До тяжких злочинів належало завдання особі тілесних ушкоджень, образа, зокрема образа дією. В одній з новел Лукіана зазначалося: «А у нас, скіфів, якщо кого вдарить хтось з рівних або, напавши, повалить на землю чи розірве одежу, то старшини накладають за це велике покарання, навіть якщо образу буде завдано при небагатьох свідках»[40].

---

[38] *Высотская Т. Н.* Культы и обряды поздних скифов / Т. Н. Высотская // Вестник древней истории. – 1976. – № 3. – С. 52.

[39] *Бойко І. Й.* Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.): Навч. посібник / І. Й. Бойко. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – С. 18, 19.

[40] *Лукиан.* Токсарид, или дружба // Скифия: история, хозяйство, быт, религия, искусство, военное дело / В. Ю. Мурзин, Н. А. Гаврилюк, С. С. Бессонова, Е. Е. Фиалко, Е. В. Черненко. – Николаев, 2004. – С. 129.

Цілком імовірно, що справи розглядалися у формі змагального процесу, який рухався ініціативою заінтересованих сторін. Як докази часто бралися до уваги свідчення ворожбитів, які здійснювали гадання за допомогою вербових лозин або липової кори. Як оповідає Геродот, ворожбити так визначали, «... що такий-то й такий-то з жителів, яких вони називають на ім'я, неправдиво поклявся божествами царського вогнища», що вважалося у скіфів найстрашнішою присягою. Чоловік, на якого вказували «гадателі», мав одразу ж бути схоплений та приведений до царя. «Коли він з'явиться, ворожбити викривають його в тому, що він, за свідченням гадання, виявляється клятвопорушником перед божествами царського вогнища і що внаслідок цього хворіє цар». У разі, коли звинувачуваний заперечував свою вину, царями запрошувалися нові ворожбити у подвійній кількості, і якщо вони на підставі своїх гадань підтверджували обвинувачення, звинуваченого страчували. Якщо ж другі «гадателі» виправдовували його, то карали на смерть першу групу ворожбитів (Herod., IV, 68).

Вагомим доказом уважалися судові поєдинки[41]. За оповіддю Геродота, в разі, коли родичі «посваряться» через виникнення між ними цивільно-правової суперечки або через образу, вони мають битися «перед лицем царя». Переможець визнавався правим. Вважалося, що таким чином боги виявили свою волю. Коли один із скіфів перемагав іншого, він зазвичай відрубував голову противника та обробляв її згідно зі звичаєм: «...відпиливши усю частину черепа до брів, скіф очищає його і потім, якщо він бідний, то лише ззовні обтягає його сирою воловою шкірою та користується ним у такому вигляді, а якщо багатий, то обтягає череп шкірою, покриває усередині позолотою і у такому вигляді вживає замість чаші». За тогочасним звичаєм, «коли з'являться гості, яким скіф хоче приділити увагу, то він приносить такі черепи та розповідає, що це були його родичі, але вступили з ним у боротьбу й він отримав гору над ними. Це оповідається як геройський подвиг» (Herod., IV, 65).

Дехто з авторів уважає, що у скіфів протягом тривалого часу зберігався самосуд, закріплений інститутом кровної помсти[42]. Але

[41] *Гавриленко О. А.* Основні риси права скіфських ранньодержавних утворень / О. А. Гавриленко // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 1. – С. 21.

[42] *Семенов-Зусер С. А.* Родовая организация у скифов Геродота / С. А. Семенов-Зусер // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – 1931. – Т. 9. – Вып. 1. – С. 31.

ця думка ґрунтується лише на не цілком певному свідченні Геродота (Herod., IV, 65). Тому таке припущення нині піддано прискіпливому розбору та заслуженій критиці[43].

Виконання призначеного судом покарання найчастіше покладалося на заінтересованих приватних осіб, а у деяких випадках, якщо справа зачіпала інтереси царя чи його намісників, – на осіб, призначених судом. Смертна кара мала зазвичай кваліфікований характер. Із наративних джерел відомі такі її різновиди, як страта через відрубування голови або спалення живцем (Herod., IV, 69). Існували й калічницькі покарання. До злочинців також могло застосовуватися вигнання. Діти осіб, які вчинили злочини проти царя, каралися за принципом об'єктивного зобов'язання – без наявності об'єктивної сторони злочину. При цьому «...усіх синів він (цар) ...вбиває, але дочок не чіпає» (Herod., IV, 69). Геродот наводить також свідчення й про наявність майнових покарань, які застосовувалися як основні, так і додаткові. Так, «гадателі» за жеребом поділяли між собою майно особи, страченої за звинуваченням у порушенні клятви (Herod., IV, 68).

Система органів, які разом з іншими функціями реалізовували судові повноваження, у скіфських ранньодержавних утвореннях була, вочевидь, такою ж нескладною, як і в усіх кочових народів. Вона складалася з голови держави, наближених до нього осіб – слуг та виконавців, кількох правителів, що призначалися над певними територіями чи родоплемінними групами, яким були, у свою чергу, підпорядковані старшини (старійшини), що обиралися родами або родовими підрозділами. У певних випадках судовий розгляд справ міг здійснюватися радами старійшин, які користувалися значним впливом. Оскільки у своїй основі державний апарат ґрунтувався на принципі всемірного використання родової та племінної структури, різноманітні справи, ймовірно, могли розглядати і народні збори (зібрання скіфських воїнів-общинників). Але й тут, безперечно, головну роль відігравали військові керівники, вожді різного рівня, передусім – «царі», які очолювали скіфське військо під час походів. Особливою своєрідністю Скіфії у ранній час було те, що владу, зокре-

[43] *Орел В. Э.* Об одном институте индоевропейского права. Опыт лингвистического комментария / В. Э. Орел // Вестник древней истории. – 1986. – № 1. – С. 131.

ма й судову, в ній було поділено між двома, а згодом – між трьома царями, які походили, судячи з генеалогічного переказу, з одного царського роду.

Отже, маємо достатні підстави вважати, що судова влада у скіфському суспільстві досягла відносно значного, як для ранньодержавного утворення, рівня розвитку та виконувала, принаймні частково, своє найголовніше завдання – здійснення правосуддя.

2.4. СУДОЧИНСТВО ТА СУДОВІ ОРГАНИ В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

В античну епоху, яка хронологічно охоплює період понад тисячу років, на території півдня сучасної України існували держави Ольвія, Херсонес, Тіра, Боспор, що були тісно пов'язані з найрозвиненішими країнами того часу: Грецією, Понтійським царством, Римською та Східно-Римською імперіями.

Грецькі міста і поселення на північному березі Чорного моря виникли на одному з останніх етапів Великої грецької колонізації VIII–VI ст. до н. е., яка значно розширила межі античного світу. Поліси, що утворювалися, могли складатися лише з одного населеного пункту або ж становили систему з міста та оточуючих його сіл. Найчастіше під терміном «поліс» (πόλις) розуміється античне грецьке місто-держава, зазвичай з республіканською формою правління, і водночас його громадянська община, до складу якої входили повноправні громадяни. За Арістотелем «поліс є спілкою вільних людей». На думку давніх греків архаїчного та класичного періодів, поліс – типово грецька та найвища форма державної організації. Арістотель, говорячи у «Політії» про розміри полісу, доходить висновку, що як населення, так і територія полісу, повинні бути «легко оглядуваними». Ця особливість полісу є важливою, оскільки в ньому можлива лише «пряма демократія», у підґрунті якої лежить принцип суверенітету народних зборів. Херсонес, Ольвія, Тіра за формою правління були республіками. Водночас на території східного Криму близько 480 р. до н. е. деякі розрізнені грецькі колонії об'єдналися навколо найрозвиненішого з полісів – Пантікапея, заснованого близько 580–570 рр. до н. е. на Керченському півострові. Тут поступово утвердилася монархія[44].

[44] *Сапрыкин С. Ю.* Боспорское царство на рубеже двух эпох / С. Ю. Сапрыкин. – М.: Наука, 2002. – С. 42.

Судочинство, яке за часів античності перебувало на початковій стадії свого розвитку, у державах Північного Причорномор'я було побудовано загалом за моделлю, близькою до афінської, щоправда, з певними особливостями, зумовленими впливом місцевого звичаєвого права та законодавства. Доведений ученими факт входження деяких полісів (Феодосії, Гермонасси, Ольвії, Німфея) до Афінського морського союзу та матеріали, виявлені під час розкопок ольвійського дікастерію (δικαστήριον – суд), інші археологічні дані дають можливість цілком упевнено припустити, що основні риси процесуального права Афін і багатьох держав Північного Причорномор'я були значною мірою тотожними. А в елліністичний період, як зазначають дослідники, судочинство уніфікувалося в усьому грецькому світі.

Процес, під яким у період, що розглядається, можна розуміти закріплену переважно звичаєвим правом процедуру застосування матеріальних правових норм, у більшості еллінських держав античного часу, зокрема й північнопричорноморських, мав певні загальні характерні риси, які доволі повно висвітлено у працях В. В. Латишева, С. О. Голунського, Д. С. Карева, О. А. Гавриленка, М. В. Скржинської[45]. У цьому разі нас цікавитиме процес юрисдикційний (лат. jurisdictio – «судочинство», від jus (juris) – «право» та dicere – «говорити», «проголошувати»)[46], тобто нормативно закріплена процедура здійснення органами державної влади (органами самоврядування) покладених на них функцій з відправлення правосуддя.

Насамперед слід зауважити, що в античних державах Північного Причорномор'я, як і загалом у давню добу, процес мав яскраво

---

[45] *Голунский С. А.* История суда и уголовного процесса: [альбом наглядных пособий] / С. А. Голунский, Д. С. Карев. – М.: Юриздат НКЮ СССР, 1938. – 96 с.; *Латышев В. В.* Очерк греческих древностей: В 2 ч. – Ч. 1: Государственные и военные древности / В. В. Латышев. – СПб.: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. – С. 207–234; *Гавриленко О. А.* Стадії процесу в античних державах Північного Причорномор'я // Південноукраїнський правничий часопис. – 2006. – № 1. – С. 192–195; *Гавриленко О. А.* Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.): Монографія. – Харків: Парус, 2006. – С. 222–238; *Скржинська М. В.* Судочинство в античних державах Північного Причорномор'я // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 4–11.

[46] *Педько Ю. С.* Юрисдикція / Ю. С. Педько // Юридична енциклопедія. – Т. 6: Т–Я. – К.: Українська енциклопедія, 2004. – С. 490.

виражений обвинувально-змагальний характер, тобто рухався ініціативою заінтересованих сторін. Виступали позивачем тільки повнолітні і не позбавлені прав громадяни. Вони могли заявляти позов не лише від власного імені, а й від імені осіб, що не мали на це права: за жінку чи неповнолітнього – батько, чоловік або опікун, за іноземця – його покровитель, за раба – його власник. Відповідачами ж могли бути особи будь-якої статі незалежно від їхнього соціального стану. Винятки в певних випадках становили лише раби та обмежені в дієздатності члени сім'ї громадян.

Процесуальні форми обвинувачення, головування на суді та порядок судочинства були різноманітними, зважаючи на різновид справ. Усі судові справи за формою процесу загалом поділялися на два різновиди: державний і приватний. За свідченням давньогрецького лексикографа Поллукса (Pollux VIII, 40; 31), державний процес («графе») здійснювався у справах про вбивство, навмисне завдання тілесних пошкоджень, образу словом, невіру в богів, прийняття або давання хабара, військові злочини, неробство, фальшиве засвідчення скарги, самовільне присвоєння прав громадянства, внесення на розгляд Народних зборів законопроекту, який суперечив нормам звичаєвого права або завдавав шкоди громаді, неналежне виконання послом своїх обов'язків, яке призвело до негативних наслідків для держави, що його уповноважила, тощо.

На відміну від державного, приватний процес («діке») розпочинався в разі вчинення таких діянь, як образа дією, зокрема через побиття, наклеп, завдання матеріальних збитків, крадіжка, неповернення боргу, невиплата грошей за житло, відмова здійснювати оплату за проживання, відмова від виконання зобов'язань цивільно-правового характеру, відмова від утримання непрацездатних батьків, незаконне одержання зиску, вчинення низки найтяжчих злочинів (ἀδικίου – буквально «гріх перед богами»), вчинення злочину серед дня тощо. Приватним вважався і процес бебайосеос (βεβαιώσεως), який порушувався покупцем проти продавця, якщо третя особа оспорює правильність акту купівлі-продажу (пред'являє права на продане), а особа, яка продала, не підтверджує своїх прав на річ[47]. Але, як зазначав В. В. Латишев, поняття про процес

[47] Античный способ производства в источниках / [Под ред. С. А. Жебелева] // Известия ГАИМК. – Вып. 78. – Ленинград, 1933. – № 449. – С. 279.

державний та приватний все ж не були чітко розмежовані й у багатьох випадках лише позивач своєю волею вирішував, який процес розпочинати[48].

Окрім того, за процесуальними особливостями в античних державах Північного Причорномор'я певною мірою вже розрізнялися справи кримінальні та цивільні – δίκαι κάτα τίνος та δίκαι πρός τίνα. До першої категорії справ належали такі, що були спрямовані особисто проти обвинувачуваного і мали наслідком його покарання за вчинений злочин. До другої – тяжби щодо певного спірного предмета як об'єкта права власності. Такі справи мали наслідком присудження прав, пов'язаних із власністю на нього, одній зі сторін.

Наприклад, за згадкою Полідевка, якщо особа, яка купила будинок або ділянку землі й дізналася про існування третьої особи, що оскаржує угоду, зверталася до суду зі скаргою на продавця, розпочинався процес «про міцність володіння». Особі, яка оскаржувала угоду, належало довести своє право на відповідне майно. Якщо ж вона не змогла підтвердити його, то підлягала відповідальності за незаконне присвоєння права власності. Якщо позивач програвав справу, спірне майно присуджувалося особі, яка виграла, а особа, що програла, мала сплатити штраф за «неправдивий донос»[49]. Нині така дія, що полягає у відібранні за рішенням суду купленої речі на користь третьої особи, в цивільному праві називається евікцією.

Провадження у справі проходило через певні етапи, які нині іменуються стадіями процесу. Вже за часів античності нормами звичаєвого права передбачалася певна послідовність процесу, перехід від однієї стадії до іншої. Стадії характеризувалися своїми безпосередніми завданнями, що випливали із загальних завдань судочинства, колом органів та осіб, які брали участь у процесі, підсумковими процесуальними рішеннями, порядком (формою) процесуальної діяльності (процедурою) та характером процесуальних відносин.

Процес у справі, розгляд якої мав відбуватися в дікастерії, починався зі стадії порушення справи за письмовою скаргою до відповідного магістрату. Якщо позивач та відповідач були громадяна-

[48] *Латышев В. В.* Очерк греческих древностей. – С. 239.
[49] Античный способ производства в источниках. – С. 278, 279.

ми різних держав, то за принципом, поширеним у всьому еллінському світі, судочинство мало відбуватися в полісі відповідача.

Скарги до Ради (рідше – до Народних зборів) могли подавати не лише вільні, а й раби. За донос, що підтвердився, раб одержував волю (у разі, коли йшлося про вчинення злочинів проти держави), співучасник такого злочину – звільнення від відповідальності, треті особи – грошову винагороду. У разі, коли Рада визнавала донос обґрунтованим, вона одразу ж виносила постанову щодо передавання справи до суду й призначала громадських обвинувачів.

При поданні скарги в деяких випадках стягувалися судові мита. В разі порушення приватної справи стягувалася пританея – судове мито, що сплачувалося обома сторонами (позивачем і відповідачем). Сторона, яка програла процес, мусила повернути суму мита стороні-переможниці. У державних процесах символічне судове мито, яке називалося парастасією, сплачувалося лише позивачем. Іноді з нього могла стягуватися пританея, але лише у випадку, коли за законом позивач мав отримати частину штрафу, що стягувався із засудженого, або частину його конфіскованого майна.

Друга стадія процесу, що називалася просклесією, полягала в заклику до відповідача з'явитися у визначений день до магістрату, в компетенції якого перебував розгляд справи. Цей виклик здійснювався на вулиці чи площі в присутності клетерів – понятих, які у випадку неприбуття відповідача до суду мали свідчити про те, що заклик було здійснено. У такому разі судочинство могло відбуватися й без присутності обвинуваченого (відповідача).

Інколи до обвинуваченого міг бути застосований попередній арешт. При цьому в певних випадках його могли звільнити під грошову заставу («еггіесію»), яка вносилася поручителями.

Третя стадія – анакрісія – була аналогом сучасного судового слідства. На початку позивач оголошував про своє бажання передати справу на розгляд суду магістрату або ж безпосередньо до суду присяжних. В останньому випадку обидві сторони мали підтвердити свої свідчення спеціальною присягою – діомосією чи антомосією. Обидві сторони мали надати докази своєї правоти: закони, всілякі документи, показання свідків, свідчення лікарів, свідчення рабів, отримані під час катування, клятви тощо[50].

[50] *Латышев В. В.* Очерк греческих древностей. – С. 246.

Свідками могли виступати лише вільні особи – громадяни чи іноземці. При цьому, як у кримінальних справах, так і в справах з майнових спорів, приносилися клятви. Кожен, хто давав клятву, передбачав у ній те покарання, якого він зазнає в разі її порушення. Не могли давати свідчення жінки, особи, які не досягли 18-річного віку, та близькі родичі сторін. З античних полісів Північного Причорномор'я відомі випадки тиску на свідків за допомогою магії, що було проявом марновірства, притаманного правосвідомості населення, яке знаходило свій вияв на побутовому рівні. Так, завдяки публікації Е. В. Діля до наукового обігу введено графіті з Ольвії: усередині глиняної чашки видряпано слова магічного наговору: «Я зв'язую язики противників по суду та свідків Телесикрата та синів Телесикрата, Агрона, Гіпоніка, Артемідора, Ахіллодора та інших усіх, хто разом із ними»[51]. М. В. Скржинська вважає, що такі наговори найчастіше закопували в могили з метою віддати богам підземного царства пойменованих у написі людей. Греки, очевидно, вірили у здатність померлих завдавати шкоди живим[52].

Свідчення, отримані від очевидців, подавалися голові суду і за його наказом одразу ж занотовувалися. Іноді, за наявності поважних причин, свідчення могли надсилатися вже в записаному вигляді через довірених осіб. Особисті свідчення називалися мартиріями, письмові свідчення відсутніх, автентичність яких обов'язково повинна була потверджуватися спеціальними свідками, іменувалися екмартиріями. Свідчення рабів неодмінно мусили одержуватися за допомогою катування (биття бичами зі щетини, заливання оцту в ніздрі, підвішування на мотузках, прикладання до боків розжареної черепиці тощо). Одна сторона мала право вимагати від іншої рабів на катування або пропонувати своїх. Відмова при цьому була невигідною, оскільки могла бути використана противною стороною як доказ страху і невпевненості в правоті. Прикладом може бути описана Ісократом у його Трапезитській промові справа боспорського громадянина Сопеїда (IV ст. до н. е.), в якій позивач звинувачує відповідача

[51] *Диль Э. В.* Ольвийская чашка с наговором / Э. В. Диль // Известия императорской археологической комиссии (СПб.). – 1915. – № 58. – С. 48, прим. 1.

[52] *Скржинская М. В.* Будни и праздники Ольвии в VI–I вв. до н. э. / М. В. Скржинская. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 95, 96.

в переховуванні раба-свідка[53]. Катування раба здійснювалося в присутності обох сторін. Свідчення допитуваних заносилися до протоколу.

Цілком імовірною вбачається наявність в античних полісах Північного Причорномор'я випадків застосування на стадії анакрісії ордалій – «божого суду», наприклад у формі аксиномантії (від гр. αξίνε – сокира і μαντέια – пророцтво). Для виявлення винного серед підозрюваних у якомусь злочині сокиру встромляли у стовп, після чого вимовлялися імена запідозрених: при чиєму імені сокира поворухнулася, той і вважався винним.

Після закінчення судового слідства всі документи, свідчення та інші докази складалися до окремих для кожної сторони мідних чи глиняних посудин – ехін – і одразу ж опечатувалися[54]. З цього моменту сторони вже не могли додавати докази і під час подальшого розгляду посилатися на документи, які не зберігалися в їхніх ехінах.

У разі, коли обвинувачений чи відповідач на судовому слідстві прямо визнавав скаргу правильною чи неправильною, процес йшов «прямим шляхом». Ця форма процесу визначалася терміном «ейфідікія». Але водночас йому надавалося право подати зустрічний позов – письмовий протест («параграфе») щодо неправильності скарги. Такий протест розглядався судом у першу чергу (відтоді відповідач уже виступав як позивач і тому мав слово першим). Тепер, якщо первісний позивач не міг довести необґрунтованість протесту, справа припинялася. У протесті відповідач міг заявити, що скарга є безпідставною, або що суд уже розглядав цю справу і виправдав його, або що вичерпано строк давності (5 років), що справу

---

[53] *Исократ.* Банкирская речь (Трапедзитик) / Исократ; [пер. Н. Н. Залесский] // Вестник древней истории. – 1968. – № 4. – С. 209–216; *Гавриленко О. А.* Трапезитська промова Ісократа як джерело дослідження давньоелліського цивільно-процесуального права / О. А. Гавриленко // Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку: Зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 15–16 травня 2010 р. – Суми: ФОП Ляпощенко Л. Г., 2010. – С. 40–43.

[54] *Пащенко О. Ю.* З історії правоохоронних органів Півдня України / О. Ю. Пащенко, С. Г. Водотика. – Херсон: Айлант, 1999. – С. 20; Господарське судочинство на теренах Миколаївщини: від Ольвії до сьогодення / К. Л. Василяка, Т. Ю. Фортуна, Н. О. Агафонова, М. О. Мельник; за ред. К. Л. Василяки. – Миколаїв: Іліон, 2011. – С. 21.

розпочато з порушенням процедурних норм, або не в тому магістраті, якому вона підсудна. У разі незадоволення протесту справа тривала звичайним порядком.

Далі в перебігу судового слідства обидві сторони могли за допомогою свідчень доводити, що справа не підлягає судовому розгляду. Однак проти такого заперечення позивач або відповідач міг подавати протест («епіскепсію»), внаслідок якого виникала нова справа – δίκη ψευδομαρτιῶν проти осіб, які дали неправдиві свідчення, і лише по закінченні її на користь скаржника поновлювалася справа, з якої все розпочалося.

Через подібні зволікання судове слідство могло продовжуватися тривалий час. Проте існувала категорія справ, які мали вирішуватися не пізніше, як за один місяць від дня подання скарги. Це були справи щодо приданого, торговельні справи, справи про несплату податків чи неправильний їхній розподіл[55].

Наступною, четвертою, стадією процесу було, власне, судочинство – безпосередня діяльність суду щодо здійснення правосуддя. День засідання суду призначався після закінчення попереднього слідства й повідомлявся за кілька днів наперед. Засідання розпочиналося з принесення жертв і молитви. Викликалися сторони. Секретар зачитував скаргу позивача й виправдання відповідача, після чого сторони виголошували свої промови.

Перше слово надавалося позивачеві. У разі, коли в одній справі було кілька позивачів, першим виступав найстарший з них. Відповідач же (або його захисник) мав висунути аргументи на свою користь, які заперечували свідчення позивачів у єдиній промові. В більшості процесів для виголошення промов призначався певний час, що контролювався за допомогою водяного годинника – клепсидри, за якою наглядав спеціальний службовець. Обом сторонам надавалося порівну часу, але конкретна тривалість його визначалася залежно від обсягу та важливості кожної справи. На час читання законів, заслуховування свідчень, зачитування інших документів клепсидру зупиняли. Інколи, щоб показати свою впевненість у правоті справи, оратори пропонували противнику говорити додатково в час, наданий для їхньої власної промови, але це, звісно, було лише риторичним прийомом.

[55] *Латышев В. В.* Очерк греческих древностей. – С. 247, 248.

Незважаючи на те, що відповідно до закону вимагалося, щоб кожний громадянин сам вів свою справу, на практиці обидві сторони часто запрошували захисників[56]. Зазвичай до цього вдавалися особи, які самі були нездатні відстояти свої права. У такому разі позивач або відповідач робили лише короткий вступ. Нерідко вони виголошували завчені напам'ять промови, складені досвідченими ораторами-логографами[57].

Під час промови оратори мали у своєму розпорядженні всі представлені впродовж попереднього слідства документи та письмово зафіксовані свідчення, які, у разі необхідності, просили зачитати секретаря. Вони могли також звертатися до свідків, які мали бути присутніми в суді й підтверджувати свідчення, дані під час попереднього слідства.

Виступи позивача та відповідача переривалися читанням свідчень очевидців, які бралися з ехін. При цьому запрошені сторонами свідки мали ще раз присягнути у своїй правдивості. Виступаючи у справі проти Леократа, Лікург перед тим, як надати судовим служителям слово для зачитування записаних свідчень, наголошував: «...Ви, громадяни, добре знаєте про хитрування обвинувачуваних та про їхнє прагнення до виправдання. І вам чудово відомо, що за допомогою грошей або послуг їм вдавалося переконати багатьох зі свідків забути про те, що відбулося, або не прийти на слідство, або знайти якийсь інший привід. Вимагайте тому, щоб свідки вийшли і щоб вони не барилися, і щоб хабарі не були для них дорожчими за вас або державу. І нехай вони повідомлять батьківщині всю істину і правду і не залишать свого місця... Або вимагайте, щоб вони, відповідно до закону, доторкнувшись до святинь, під присягою заперечували свою обізнаність у цій справі. Якщо ж вони не забажають зробити ні того, ні іншого, то в ім'я вас, законів та демократії ми змусимо їх»[58].

Часто оратори зверталися до суддів, намагаючись розчулити їх, приводили до суду малолітніх дітей, дружин, літніх батьків, які ридали та молили суддів бути «милосердними та справедливими».

---

[56] *Шульц Г. Ф.* Адвокатура в древних Афинах и один из ее представителей / Г. Ф. Шульц. – Харьков, 1897. – С. 6.

[57] *Морилло А.* Судебные ораторы в древнем мире / А. Морилло, Г. Дебена. – СПб.: Изд-во Я. Канторовича, 1895. – С. 16.

[58] *Ликург.* Речь против Леократа / Ликург // Вестник древней истории. – 1962. – № 2. – С. 166.

Після виступів позивача та відповідача з дозволу суду допускалися «репліки» сторонніх осіб на підтримку однієї зі сторін. Такі промови називалися девтерологіями. Цікавий приклад з девтерології, написаної досвідченим юристом Гіперідом, навів А. М. Стоянов: «...Я сказав усе або майже все, що могли почути ви, судді. Але мій обвинувач – людина досвідчена у судовій боротьбі та звична до слова – залучив собі помічників, щоб згубити громадянина, наперекір усякій справедливості. Водночас прошу та благаю я вас, судді, про дозвіл закликати таких людей, які могли б підтримати мене в цьому важливому спорі. Вислухайте поблажливо того з родичів або друзів моїх, хто прийде виручати вашого співгромадянина: просту й некрасномовну людину, яка змагається тут не за життя своє – це було б неважливою справою, – але за позбавлення від вигнання... Якщо лише ви дозволите, судді, то я зараз же закличу кого-небудь на допомогу. Підіймайся сюди, Феофіле, та скажи за мене, що можеш. Суд дозволяє тобі»[59]. Захисники, які так залучалися до справи, називалися синегорами[60]. А. М. Стоянов уважав, що, оскільки «промова їхня могла стосуватися головної сутності справи, доводити фактичну правильність і юридичну обґрунтованість цілої претензії», то синегори за своєю роллю «найменше різняться від сучасних адвокатів». Юридичне становище такого оратора надзвичайно логічно визначено Есхіном, який говорив, що «синегор не відповідає за промову, виголошену ним на суді, тоді як свідок відповідальний за свої свідчення»[61].

Окрім синегорії, давньогрецький процес знає іще одну форму захисту – параклетію. Вдавалися до неї в разі, коли власний захист сторони міг, з більшим або меншим успіхом, досягти головної мети – переконати суддів у своїй правоті. Вимагалося одне: роз'яснити якусь окрему обставину, підкріпити певну тезу в промові позивача або відповідача, розчулити дікастів картиною незаслужених злигоднів, зобразити моральні якості або громадянську доблесть особи. Відмінність параклета від свідка полягала у тому, що він міг

[59] *Стоянов А. Н.* История адвокатуры у древних народов / А.Н. Стоянов. – Харьков: Тип. ун-та, 1869. – С. 23, 24.

[60] *Скржинська М. В.* Судочинство в античних державах Північного Причорномор'я // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 8.

[61] *Стоянов А. Н.* Указ. соч. – С. 25.

говорити лише про факти, які не увійшли до показань свідків. Найчастіше вони просто свідчили про «правдивість» і «чесність» позивача або відповідача, характеризували його з позитивного боку[62].

Ймовірно, в деяких випадках могли брати слово й дікасти. Хоча від суддів вимагалася неупередженість, та все ж, вочевидь, суб'єктивний фактор у судочинстві виявлявся доволі часто. Недаремно учень Ісократа Гіперід (390–322 рр. до н. е.) на одному з процесів у своїй «Промові на захист Лікофрона» звертався до геліастів із проханням: «Не додавайте нічого від самих себе до обвинувачення, а краще – до захисту»[63].

Після закінчення судоговоріння без попередньої наради суддів між собою відбувалося таємне голосування суддів. Для виправдання підсудного судді кидали до спеціально призначеної для цього посудини цілі жетони для голосування – псефи, для засудження – просвердлені[64].

В часи, коли зароджувалася ця процедура, кожний суддя, ймовірно, отримував по два псефи (цілому та з отвором) і мусив покласти, висловлюючи свою позицію, один – до мідної, інший – до дерев'яної посудини.

При розкопках ольвійського дікастерію в кількох його приміщеннях та у дворі було знайдено сотні невеликих глиняних кружків, багато з яких мали отвори. Вони інтерпретовані дослідниками як псефи, що служили для голосування[65]. Ця інтерпретація знайшла безсумнівне підтвердження у 1969 р. знахідкою в одному з підвалів дікастерію двох справжніх бронзових псефів (це поки що єдина така знахідка, виявлена поза Афінами). Єдина їхня відмінність від античних полягала в написі «ιερα» (замість «ψηφος δημοσια» на афінських жетонах), рельєфно викарбуваному у прямокутному клеймі[66]. На думку Ю. Г. Виноградова, або ж ці псефи слугували

---

[62] *Стоянов А. Н.* Указ. соч. – С. 26.

[63] *Гиперид.* Речи / Гиперид; [пер. с древнегреч. Л. М. Глускина] // Вестник древней истории. – 1962. – № 2. – С. 206.

[64] *Скржинская М. В.* Будни и праздники Ольвии в VI–I вв. до н. э. / М. В. Скржинская. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 94.

[65] *Леви Е. И.* Раскопки ольвийской агоры и теменоса / Е. И. Леви // Античное общество. – М.: Наука, 1967. – С. 163.

[66] *Карасев А. Н.* Раскопки ольвийской агоры в 1967–1969 гг. / А. Н. Карасев // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР. – 1972. – Вып. 130. – С. 38.

для голосування під час особливо важливих процесів, пов'язаних зі злочинами проти релігії, або ж – що менш імовірно – ольвійський дікастерій перебував під особливим покровительством божества[67].

Після закінчення процедури голосування дікастів підраховувалася кількість цілих та просвердлених псефів у першій посудині та відповідно до результату оголошувався вирок. Камінці у другій посудині могли перераховуватися для контролю у разі виникнення сумнівів. При голосуванні у приватних справах, наприклад справах про спадок, кількість посудин дорівнювала кількості претендентів на спадщину. Наслідок голосування оголошувався головою суду.

За рівної кількості голосів справа вирішувалася на користь обвинуваченого (відповідача). Такий результат міг настати й за непарної кількості суддів, коли деякі з них, вважаючи справу непевною, утримувались від голосування та клали обидва камінці до дерев'яної посудини. При розгляді державних справ позивач, якщо він не отримав навіть 1/5 частини від загальної кількості голосів, мусив сплатити значний штраф і втрачав на майбутнє право виступати з подібними позовами. Якщо ж розглядалася приватна справа, позивач у подібному випадку сплачував епобелію – грошову компенсацію на користь відповідача.

Відносно наслідків проголошеного вироку всі процеси поділялися на дві категорії: «оцінювальні» та «неоцінювальні». Оцінювальними вважалися такі процеси, у котрих покарання визначалося власне судом (або тому, що його вид та розмір не передбачався законом, або тому, що суддям надавалася можливість вибрати одне з двох покарань чи самостійно визначити розміри штрафу). Неоцінювальні процеси – ті, в яких покарання визначалося чинними законами та постановами, а у приватних справах відносно змісту судового рішення існувала попередня домовленість між сторонами[68].

Оскільки інстанційної системи судів тоді ще не існувало, рішення суду вважалося остаточним. Апеляція на висновок дікастів була неможливою. Лише в разі прийняття судового рішення без участі обвинуваченого останній міг звертатися до суду із заявою про те, що на надані ним пояснення його відсутності не було звер-

[67] *Виноградов Ю. Г.* Табличка дикаста из эрмитажного собрания // Античная балканистика / Ю. Г. Виноградов. – М.: Наука, 1987. – С. 14.

[68] *Латышев В. В.* Очерк греческих древностей. – С. 256.

нено належної уваги або що він не надав відповідних пояснень з поважних причин.

Останньою, п'ятою, стадією процесу було виконання судового рішення, яке зазвичай покладалося на магістратів. До нашого часу не збереглося пам'яток права держав Північного Причорномор'я, які б містили відповідні норми, але відомі джерела подібного змісту, що походять з інших грецьких полісів. Так, за делоським законом (бл. 250 р. до н. е.) у разі накладення штрафу «агораноми повинні стягнути необхідну суму грошей протягом 10 днів, починаючи з дня винесення вироку, і звільняються від необхідності давати в цьому звіт. Якщо вони не в змозі будуть виконати це, вони, давши в тім присягу, передадуть винного та його майно в розпорядження того, хто здійснив донос; виклавши всю справу на дерев'яній дошці, вони передадуть її до архіву ради...»[69]. Смертні вироки у найдавніший період виконувалися, ймовірно, заінтересованими особами, а згодом – служителями або катом, який проживав за межами міста[70]. В окремих державах існували також особливі відомства, на кшталт архівів, до яких мали вноситися судові рішення та скарги і де вони зберігалися протягом тривалого часу. Працівники цих установ іменувалися мнемонами, ієромнемонами, епістатами тощо[71].

Отже, процес в античних державах Північного Причорномор'я мав яскраво виражений обвинувально-змагальний характер. Йому були притаманні приватне переслідування, в якому сам позивач вживав заходів до захисту своїх прав. Увесь обвинувальний процес ґрунтувався на самодіяльності сторін. Порушення справи відбувалося за скаргою потерпілого. Позивач сам збирав докази, і він же повинен був попіклуватися про доставляння відповідача до суду. Судовий розгляд був змагальним і гласним. Справа вирішувалася на основі надання сторонами доказів.

Окрім того, якщо сприйняти за доведене припущення, що система судових органів та процесуальне право у північнопонтійських державах були в головних своїх рисах близькими до інших полісів середземноморського регіону, зокрема Афін, цілком можна дійти

---

[69] Античный способ производства в источниках. – С. 268.

[70] *Латышев В. В.* Очерк греческих древностей. – С. 257.

[71] *Бузольт Г.* Очерк государственных и правовых греческих древностей / Г. Бузольт / Пер. с нем. – Харьков: Тип. А. Дарре, 1890. – С. 60.

висновку, що тут вони також досягли значного рівня розвитку, задовольняли тогочасні суспільні потреби і відповідали ступеню розвитку держави.

Окремо маємо розглянути питання про судові органи досліджуваної доби.

Як свідчать джерела, від IV ст. до н. е. в античних державах особливо поширюється афінська модель системи судових органів. Це яскраво проявляється насамперед у тих полісах, які раніше входили до Морського союзу. Наприклад, відомо, що з IV ст. до н. е. у Родосі, Фасосі, Синопі, які входили до Архе, з'являються таблички дікастів (суддів). На підставі доведеного науковцями факту входження окремих полісів Північного Причорномор'я до Афінського морського союзу, а також матеріалів, знайдених під час археологічних розкопок ольвійського дікастерію, інших археологічних даних можемо впевнено припустити, що системи судових органів Афін та багатьох північнопричорноморських держав були тотожними в головних рисах.

Населенню античних міст-держав Північного Причорномор'я, особливо класичного та елліністичного часу, як і громадянам грецьких метрополій, була притаманна схильність вирішувати будь-які, навіть дрібні, суперечки через судові позови (про це свідчать, зокрема, як опубліковані, так і неопубліковані судові наговори, віднайдені археологами)[72]. Саме ця властивість давніх греків дала можливість Аристофанові порівнювати своїх співгромадян з крикливим цвіркуном, знаходячи при цьому останнього значно спокійнішим[73]. Саме тому організація судової влади набула тут достатньо складних, розвинених форм. Наявність суттєвих лакун у законодавстві та філодікія, тобто любов громадян до судового вирішення різноманітних життєвих колізій, надавали судовим органам – народному суду дікастів, колегії архонтів, іншим магістратам – широке поле для діяльності.

У Боспорському царстві найвищу судову владу мали царі. Принаймні, як припускає М. В. Скржинська, вони розглядали деякі

---

[72] *Диль Э. В.* Ольвийская чашка с наговором / Э. В. Диль // Известия императорской археологической комиссии (СПб.). – 1915. – № 58. – С. 48, прим. 1.

[73] *Стоянов А. Н.* Указ. соч. – С. 21.

справи[74], насамперед ті, у вирішенні яких були заінтересовані особисто. Прикладом може бути вже згадана справа боспорянина Сопеїда та афінського банкіра Пасіона, до розгляду якої між 394 та 391 рр. до н. е. було залучено царя Сатира[75].

У демократичних античних державах Північного Причорномор'я головною судовою установою був «суд присяжних» (в Афінській державі він називався Геліеєю)[76]. У полісах присяжні обиралися Народними зборами із числа громадян[77], які досягли 30-річного віку, не були обтяжені боргами та не піддавалися атимії. Ймовірно, обрання здійснювалося архонтами та секретарем. Обрані за жеребом розподілялися на судові палати (відділення) – дікастерії[78]. Для вирішення важливих справ разом могли об'єднуватися дві, три і навіть чотири палати, причому зазвичай до їхнього загального складу додавали ще одну особу із запасних присяжних, щоб вийшло непарне число. Зокрема, про жеребкування дікастів перед судом свідчить анонімний лист із пропозицією хабара, що походить з Ольвії[79]. Окрім того, важливі відомості для розуміння процедури обрання дікастів та їхньої діяльності надали розкопки будівлі ольвійського суду. У його приміщеннях та у дворі було знайдено велику кількість графіті та діпінті на звичайних амфорних черепках із чоловічими іменами – поодинокими або списками з п'яти імен, визначені дослідниками як попередні начерки складу колегій магістратів[80].

---

[74] *Скржинська М. В.* Судочинство в античних державах Північного Причорномор'я // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 10.

[75] *Исократ.* Банкирская речь (Трапедзитик) / Исократ; [пер. Н. Н. Залесский] // Вестник древней истории. – 1968. – № 4. – С. 213.

[76] *Паршиков А. Е.* Организация суда в Афинской державе (V в. до н. э.) / А. Е. Паршиков // Вестник древней истории. – 1974. – № 2. – С. 58.

[77] *Русяева А. С.* Ольвия Понтийская: Город счастья и печали / А. С. Русяева, М. В. Русяева. – К.: Издательский дом «Стилос», 2004. – С. 83.

[78] *Меденцев А. Н.* Суд в Древней Греции / А. Н. Меденцев // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 6. – Ч. 1. – Одеса, 1999. – С. 57.

[79] *Яйленко В. П.* Ольвийское письмо анонима / В. П. Яйленко // История и культура древнего мира. – М.: Наука, 1996. – С. 140, 141.

[80] *Леви Е. И.* Раскопки ольвийской агоры и теменоса / Е. И. Леви // Античное общество. – М.: Наука, 1967. – С. 163; *Карасев А. Н.* Раскопки ольвийской агоры в 1967–1969 гг. / А. Н. Карасев // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР. – 1972. – Вып. 130. – С. 37.

Вступаючи на посаду, обрані судді урочисто присягали вершити суд згідно із законами та постановами народу, а в разі їхньої відсутності справедливо вирішувати справи, однаково уважно вислуховуючи позивача та обвинуваченого. Після присяги кожен із дікастів одержував пінакіон – дерев'яну, бронзову або кістяну пластинку з вирізьбленим на ній ім'ям судді та номером його дікастерію, що позначався однією з перших літер грецької абетки[81]. Ця пластинка впродовж усього року, на який обирався суддя, була ознакою посади, яку він обіймав. Відомо про такий бронзовий пінакіон дікаста III ст. до н. е. ольвійського походження, а також пінакіон, віднайдений у Херсонесі у 1937 році[82].

Судочинство могло здійснюватися щоденно, крім свят і днів народних зборів. Під час війни зазвичай припинялося судочинство у приватних справах.

З метою запобігання спробам підкупу суддів (а такі випадки траплялися, про що переконливо свідчить уже згадуваний анонімний лист з Ольвії)[83], упередженості й порушенням норм, що регулювали судовий процес, архонти лише вранці в день засідання жеребкуванням визначали, який дікастерій та в якому судовому приміщенні буде проводити засідання.

Якщо склад судової палати виявлявся неповним (через хворобу, смерть когось із дікастів тощо), то архонти мали через жеребкування доповнити його з переліку запасних суддів. Таким чином, ніхто з присяжних не міг знати, які справи йому доведеться розглядати у цей день. Входячи до судового приміщення, дікасти отримували дерев'яні значки («симболи»), які по закінченні засідання показували колакретам – фінансовим магістратам, що розпоряджалися відповідними коштами, та на цій підставі отримували платню за виконання своїх функцій[84].

---

[81] *Гавриленко О. А.* Судові органи античних полісів Північного Причорномор'я / О. А. Гавриленко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 32. – С. 158, 159.

[82] *Виноградов Ю. Г.* Табличка дикаста из эрмитажного собрания // Античная балканистика / Ю. Г. Виноградов. – М.: Наука, 1987. – С. 10–16.

[83] *Виноградов Ю. Г.* Письма из Ольвии / Ю. Г. Виноградов // Древний мир. – 2002. – № 3. – С. 58–60 ; *Яйленко В. П.* Ольвийское письмо анонима / В. П. Яйленко // История и культура древнего мира. – М.: Наука, 1996. – С. 140, 141.

[84] *Латышев В. В.* Очерк греческих древностей. – С. 236.

Головою суду могли бути різні державні посадові особи, залежно від суті справи. Насамперед ці функції виконували архонти, а також інші магістрати за своєю компетенцією. У Боспорській державі подібні повноваження, очевидно, мали цар та його намісники. Зазвичай голова суду здійснював свої функції, увінчаний лавровим, оливковим або дубовим вінцем[85]. Взагалі поняття ігемонії – головування у суді – в той час трактувалося ширше, ніж нині. Ігемон був зобов'язаний прийняти від громадянина скаргу, здійснити попереднє слідство, головувати при розгляді справи судом та здійснювати контроль за виконанням судових вироків. У малозначних справах, а також у разі особистого зізнання злочинця або очевидності й беззаперечності доказів, архонти, деякі інші магістрати мали право здійснювати судочинство й особисто. Але у важливих справах, коли злочинцю загрожувала смертна кара, архонти могли приймати остаточне рішення лише тоді, коли злочин і покарання були прямо передбачені законом. В інших випадках справа переносилася до дікастерію.

Про існування цієї установи, зокрема в Ольвії, переконливо свідчать археологічні дані. Ще у 1969 р. при розкопках ольвійської агори було досліджено будівлю дікастерію[86], пропорції якої значною мірою повторюють співвідношення розмірів афінської геліеї. Тоді ж було віднайдено два бронзових псефи другої половини IV – початку III ст. до н. е., повністю ідентичні афінським, які відрізняються від останніх лише написом – не ψῆφος δημοσία, а ἱερά. Крім того, у Санкт-Петербурзі в Ермітажі й донині зберігається безпаспортний бронзовий пінакіон судді-дікаста III ст. до н. е., який, на думку Ю. Г. Виноградова, що підкріплює її ономастичними даними, також походить з Ольвії[87]. Пінакіон дікаста ще у 30-х рр. XX ст. був віднайдений і в Херсонесі при розкопках еллі-

[85] *Скржинская М. В.* Венок в античном Северном Причерноморье / М. В. Скржинская // Летопись Причерноморья: литература, история, археология (Херсон). – 2006. – № 6. – С. 119.

[86] *Карасев А. Н.* Раскопки ольвийской агоры в 1967–1969 гг. / А. Н. Карасев // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР. – 1972. – Вып. 130. – С. 35–44.

[87] *Виноградов Ю. Г.* Табличка дикаста из эрмитажного собрания / Ю. Г. Виноградов // Античная балканистика . – М.: Наука, 1987. – С. 10, 14.

ністичних житлових кварталів[88]. Перший артефакт є бронзовою пластинкою з гачком для підвішування та написом на одному боці – «Артемідор, син Поліхарта», а на іншому – «Мік, син Артемідора» та літерою «Г», що означає третє відділення суду. Друга віднайдена пластинка має прямокутну форму. На одному її боці зображено державний символ Херсонеса – дельфіна, на іншому – зроблено напис «'Αρτεμίδωρος Διοσκῶρίδα». Дослідники датують її широко: III–II ст. до н. е.

Зважаючи на значення міжнародної, зокрема морської, торгівлі в економіці античних держав Північного Причорномор'я, можна припустити й існування тут інституту навтодиків, які здійснювали судочинство у справах, пов'язаних із морською торгівлею, а також вели процеси про присвоєння прав громадянства[89]. Допоміжні функції в судах могли виконувати державні раби з фракійців, скіфів та інших «варварів». Існували в античний час і міжнародні третейські суди[90]. Практика звернення до них, за висловом Г. Бузольта, була «важливим кроком в охороні мирних відносин»[91].

* * *

Отже, судова влада на українських теренах має більш ніж двохтисячолітню історію. У скіфських ранньодержавних утвореннях вона була доволі примітивною як за своєю формою, так і за змістом, у античних державах Північного Причорномор'я – більш розвиненою. Тут склалася система судових органів, подібна до судових систем більшості держав еллінської ойкумени, з урахуванням місцевих особливостей державно-правового розвитку.

У подальшому традиції античної культури, зокрема й правової, не були знищені. Нові судові інституції формувалися на підвалинах, які закладалися ще за часів античності. Юрисдикційний процес мав яскраво виражений змагальний характер і складався з кіль-

---

[88] *Белов Г. Д.* Кварталы XV и XVI / Г. Д. Белов, С. Ф. Стржелецкий // Материалы и исследования по археологии. – 1953. – № 34. – С. 73, мал. 53.

[89] Античный способ производства в источниках. – № 450. – С. 279.

[90] *Пельман Р. фон.* Очерк греческой истории и источниковедения / Р. фон Пельман. – СПб.: Алетейя, 1999. – С. 181.

[91] *Бузольт Г.* Очерк государственных и правовых греческих древностей / Г. Бузольт / Пер. с нем. – Харьков: Тип. А. Дарре, 1890. – С. 67.

кох стадій: порушення справи, просклесії, анакрісії, стадії судочинства та стадії виконання судового рішення. З античних полісів Північного Причорномор'я відомі випадки спроб впливу на свідків за допомогою магії, що було проявом марновірства, притаманного правосвідомості населення, яке знаходило свій вияв на побутовому рівні. Хоча загалом норми процесуального характеру в Ольвії, Херсонесі, Тірі й Боспорі набули доволі значного рівня розвитку.

Зважаючи на прямий характер демократії у полісах, доходимо висновку, що судова влада тут первісно належала громаді. Носієм її вважався народ (колектив повноправних громадян). Проте з приходом до влади аристократії судова діяльність стала здійснюватися переважно магістратами. Значення суду дікастів зменшується. У Боспорській державі верховну судову владу втілював цар. Хоча на місцевому рівні й тут зберігалися елементи народного суду.

Розділ 3

СУДОВА ВЛАДА ДАВНЬОЇ РУСІ КНЯЖОЇ ДОБИ (кінець IX – середина XIV ст.)

3.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУДОВОЇ ВЛАДИ

Державні утворення східних слов'ян, які, починаючи з IX ст., виходять на арену світової історії, не були першими державами на теренах сучасної України, але саме з ними пов'язують витоки української державності. Зазвичай прийнято говорити про одну державу – Київську Русь. Однак це значною мірою є умовністю, оскільки, по-перше, ця назва є не більш ніж науковою конструкцією істориків, а, по-друге, сукупність князівств, що у другій половині IX – першій половині XIV ст. існували на руських землях, украй складно ототожнювати з єдиним політичним центром. Тож для характеристики цього етапу вітчизняної історії адекватнішою видається назва «Давня Русь княжої доби», яка вказує і на єдність цих земель, і на особливість їхнього політичного устрою.

Суду в Давній Русі як такому, а також пов'язаним із ним правовим інститутам і процесам було приділено в науці чимало уваги. Крім значної кількості спеціальних праць, проблеми суду та правосуддя порушувалися в численних загальних роботах з історії держави, політичних, суспільних і культурних інститутів. Обсяг нашої роботи не дає змоги приділити належну увагу історіографічним питанням, тож радимо звернутися до нещодавньої бібліографічної праці В. Є. та С. О. Рубаників[1]. Багато написано дослідниками і про сутність влади, зокрема й судової, в Давній Русі. У цьому зв'язку, як видається, найкраще уявлення про відповідні теоретичні позиції науковців дає монографія Інституту історії України НАН України

[1] *Рубаник В. Е.* Суд и правосудие в Древней Руси и Московском государстве в историко-правовой науке и юридической доктрине: Монография / В. Е. Рубаник, С. А. Рубаник. – М.: Юрлитинформ, 2013. – 216 с.

«Влада і суспільство України. Історичний контекст» (К., 2013), яка є одним з останніх прикладів такого роду праць.

Юридичну характеристику сутності державної влади в Давній Русі доцільно почати з проблеми співвідношення владних повноважень князя та віча. Найбільше визнання дістали три альтернативні теорії: про суто монархічний характер влади на Русі; про дві особливі моделі розвитку Київської Русі: південну (київську) монархічну та північну (новгородську) демократичну; про всесилля віча, що було головним виразником волі народу як джерела та носія влади в державі.

На нашу думку, така поляризація поглядів викликана переважно обмеженістю джерельної бази, зокрема обмеженістю доступу до відповідних джерел, деякі з яких увійшли в науковий обіг нещодавно, а деякі й досі лишаються поза увагою більшості дослідників, та її специфічністю, оскільки основними вмістилищами інформації тут є не нормативні документи і не праці середньовічних науковців, а наративні джерела. Насправді ж наявні історичні джерела не дають підстав для значного розколу в оцінці сутності влади в Давній Русі.

Слід усвідомити, що давньоруська державність перебувала на стадії формування. Лише на початку XIV ст. помітні перші ознаки появи власне державних інститутів, які набудуть достатнього розвитку переважно вже у XV–XVI ст., трохи раніше – у Великому князівстві Литовському, яке перебувало під впливом Західної Європи, і згодом – у Московській Русі, де на рубежі XV та XVI ст. склалася перша постійна система державного управління в формі приказів.

До цього часу все управління в князівствах Давньої Русі перебувало в руках князя, його двору, намісників і нечисленних урядників і службовців, більшість з яких виконувала свої функції не на постійній основі, а як додаток до основних обов'язків на підставі відповідного доручення князя, одного з дворових чинів чи намісника. Ця система отримала в науці назву двірцево-вотчинної. Її формування вже відображено на сторінках літописів і може бути віднесене до кінця XI ст. До того в джерелах не згадуються навіть такі первісні зародки державного управління. За часів Володимира та Ярослава воно було цілковито пов'язано з особою князя та його представниками, часто – родичами чи близькими поплічниками.

Роль віча та підвладних йому гіпотетичних інститутів не отримала жодного історичного висвітлення в системі управління давньоруських князівств. Однак ця ж роль непомітна й у царині законодавчої діяльності. До нашого часу збереглося чимало пам'яток давньоруської правотворчості. Але всі вони пов'язані з діяльністю того чи іншого князя.

Зрештою, навіть у сфері релігії немає жодних вказівок на якусь альтернативу княжій волі. І давньоруська, викладена на сторінках *Повісті временних літ*[2], і візантійська, вміщена у тексті т. зв. *Хронографії продовжувача Феофана*[3], середньовічні теорії прийняття християнства на Русі єдині в тому, що обрання нової релігії було справою саме монарха.

Ситуація з панівним родом на Русі виглядає дуже нетиповою порівняно з іншими країнами Середньовіччя. До XVI ст. на Русі не відбулося жодної спроби легітимації роду Рюриковичів на основі їхнього походження від якогось прадавнього предка всіх русів або ж надзвичайного походження самого роду. Принциповим було лише те, що Рюрик походив із князівського роду, і те, що він був запрошений до столу, як це і було описано в легенді про запрошення варягів. Навіть відверто олігархічна громада Галича виказала прихильність цим самим принципам під час «вокняжіння» одного з бояр на початку XIII ст.[4]

Князь мав право на владу за самим фактом належності до княжого роду і міг стати носієм влади в князівстві через посідання столу. Але для того, щоб посісти стіл, слід було або здобути підтримку громади й посісти стіл на її запрошення, або примусити громаду до такого визнання через силове захоплення столу. Нерідко обидва шляхи поєднувалися. Це було спричинено зокрема й тим, що всередині самої громади, як і будь-якого соціуму, були різні уподобання і різні політичні сили з протилежними інтересами.

---

[2] Див. наприклад: Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 2: Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е. – М.: Вост. лит., 1962. – Стлб. 93–94.

[3] Див.: Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. 2: Византийские источники / Сост. М. В. Бибиков. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. – С. 178, 179.

[4] ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е. – М.: Вост. лит., 1962. – Стлб. 730–731.

Така боротьба водночас призводила до конфліктів між князем та громадою, що добре ілюструють події навколо київського столу по смерті Всеволода Ольжича, коли боротьба двох партій всередині київської громади (прихильників Мономашичів та Ольжичів) вилилась у тривалу громадянську війну, яка охопила всю Південну Русь. Непоодинокі приклади боротьби окремих партій надає нам і новгородське літописання, а окремі випадки таких політичних баталій літописи зафіксували щодо майже всіх земель Давньої Русі княжої доби.

Повертаючись до поставленого на початку запитання про співвідношення влади князя та віча, можемо запропонувати таку відповідь: уся повнота влади в князівстві належала князю. Однак для того, щоби набути цю владу, князь мав тим чи іншим способом (улещуванням, авторитетом чи силою) здобути визнання громади, головним провідником інтересів якої виступало стольне віче. Водночас конфлікти з громадою, що виникали внаслідок неадекватних, зокрема злочинних, дій князя чи його двору або через політичну боротьбу в самій громаді, виявлялися переважно у формі боротьби князів із вічем і могли призвести до втрати князем столу, а разом з ним і можливості здійснювати своє владне право.

При цьому народ виступав не стільки джерелом влади, скільки її гарантом, контролюючи, щоби влада перебувала в руках належного правителя. Мабуть, найяскравішим прикладом подібного ставлення до влади були події у Ростово-Суздальській землі по вбивстві Андрія Боголюбського, коли громада не лише не виступила за покарання вбивць, а й взяла участь у розгромі княжих урядників і службовців, а потім на загальноземському вічі обрала нового князя.

Отже, влада в Давній Русі княжої доби була цілковито зосереджена в руках князя-правителя. Влада князів мала джерелом їхнє княже походження, а гарантувалася громадою князівства, яке приймало князя.

Іншим запитанням, яке потребує відповіді, є проблема поділу влади у добу Середньовіччя. Традиційний поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову виникає у Новий час і є загальноприйнятим у сучасну добу. Його застосування до більш раннього часу допустиме лише для оцінки повноти влади того чи іншого владного суб'єкта, адже такий поділ не мав відповідного усвідомлення в соціумі.

У цьому відношенні традиційною є оцінка судової влади Середньовіччя як такої, що безпосередньо пов'язана з виконавчою. Однак для Давньої Русі княжої доби це твердження є не зовсім коректним. По-перше, вже зазначалося, що в цю добу державна влада була неподільною. А по-друге, і це найважливіше, аналіз наявних літературних джерел дає змогу припускати, що для жителів Давньої Русі, щонайменше у другій половині XI – XII ст., саме судова функція влади стояла чи не на першому місці. *Повість временних літ* у своїй легендарній частині говорить про те, що Рюрика запросили на княжіння для того, щоби він вирішував спори між племенами, що утворювали союз із центром у Ладозі, а згодом у Новгороді[5]. Так само автор *Житія Феодосія Печерського* постійно вживає термін «судія» як синонім князя чи його намісника[6]. Таке ототожнення судді з особою, яка веде судове засідання, походить із християнської традиції, згідно з якою Бога нерідко величають суддею, адже він судитиме християн на Страшному суді. «И Судии сѣде»[7], говорить про Господа *Житіє Авраама Смоленського*[8]. Саме в такому контексті автор *Житія Михайла Ярославича Тверського* переробив слова з книги Пророка Ісаї, щоби наблизити її до давньоруських уявлень: «Поставлю властеля, ругателя ихъ и судию, немилующа ихъ»[9]. В оригіналі йшов перелік різних осіб: судді, пророка, старійшини, мудрого правителя тощо, в «Житії» ж дається характеристика однієї особи: жорсткого правителя та безжального судді.

Втім, судовій владі на Русі все-таки був притаманний певний дуалізм, адже паралельно із судом князя існував суд церковний. Цей суд діяв на основі княжих актів, однак складав окрему систему, яка в багатьох питаннях була підпорядкована зовнішній волі – Константинопольському патріарху. Нам невідомі приклади втручання патріархів у судові справи Київської митрополії, однак така можливість не виключалася. Патріархи, до речі, зверталися до мит-

[5] ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е. – М.: Вост. лит., 1962. – Стлб. 14.

[6] Библиотека литературы Древней Руси (далі – БЛДР) / РАН. ИРЛИ; под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Понырко. – Т. 1: XI–XII века. – СПб.: Наука, 1997. – С. 362, 148, 426.

[7] Тут і далі давньоруська літера «ять» замінена сучасною українською «є».

[8] БЛДР. – Т. 5: XIII век. – СПб.: Наука, 1997. – С. 40.

[9] БЛДР. – Т. 6: XIV – середина XV века. – СПб.: Наука, 1999. – С. 78.

рополії та князів щодо порушення, на думку Константинополя, церковних правил на Русі[10]. При цьому говорити про церковну владу як паралельну чи альтернативну владі княжій не доводиться: приймаючи християнство від Візантії, Русь сприйняла й характерну для візантійського православ'я підпорядкованість церковної влади світській.

Як зазначалося, судова влада в досліджувану добу не відокремлювалася від влади монархічної. Їй були притаманні ті самі риси, що й владі монарха. Однією з головних частин легенди про покликання Рюрика є вказівка на причини такого покликання, адже обраний племенами правитель не зміг їх примирити: «И почаша сами в собѣ володѣти, и не бѣ в нихъ правды, и въста родъ на родъ»[11]. Тож князь мав не просто належати до княжого роду, а й бути людиною сторонньою для громади, адже лише така відстороненість надавала можливості виступати незалежним арбітром.

Після прийняття християнства на Русі різко підвищується суспільне значення княжого суду, що зумовлювалось його сакралізацією. В її основі лежало уявлення про поставлення князя від Бога, а також утвердження в суспільній свідомості подібності остаточного Божого суду, т. зв. Страшного суду, із судом земним, який здійснює Божий ставленик. Так, у збірнику норм і канонів для світських і церковних суддів *Мірилі праведному*, датованому в чинному вигляді XIII–XIV ст., але, вірогідно, створеному ще на початку XII ст.[12], в повчальній частині загального характеру вміщено окре-

[10] Прикладом може бути лист патріарха Германа II митрополиту Кирилу, текст див.: 1228 г. Грамота константинопольского патриарха Германа II к митрополиту всея Руси Кириллу I о непоставлении рабов в священный сан и о неприкосновенности имуществ и судов церковных // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической Комиссией. – Т. 6: Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1 (Памятники XI–XV в.). – СПб., 1880. – Стлб. 79–84.

[11] ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е. – М.: Вост. лит., 1962. – Стлб. 14.

[12] *Милов Л. В.* О происхождении Пространной Русской Правды / Л. В. Милов // *Милов Л. В.* Исследования по истории памятников средневекового права: Сб. статей / Под ред. Б. Н. Флори, А. А. Горского. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 286–308; *Тихомиров М. Н.* Исследование о Русской Правде. Происхождение текстов / М. Н. Тихомиров. – М.; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1941. – С. 92–97.

му статтю, яка є вільним перекладом фрагмента *Второзаконня* (Глава 1), містить вимоги до судді щодо неупередженого розгляду справи й завершується словами: «Яко суд Божий есть»[13]. Зазначене співставлення небесного Страшного суду та земного суду відобразилось у закріпленні концепту неоспорюваності та остаточності вироку. Така сама сакралізація мала місце й стосовно запровадженого князями церковного суду.

У політичних і релігійних трактатах справедливе судочинство відзначається як одна з найважливіших чеснот князя, поряд із захистом Руської землі й християнської Церкви. Особливо звертається увага на те, що це є особистим обов'язком князя. Так, у *Слові о полку Ігоревім* однією із чеснот Всеслава називається його діяльність як судді: «Князь людемъ судяше»[14]. Так само в *Повчанні Володимира Мономаха* підкреслюється обов'язок князя особисто проводити суд[15]. Цей обов'язок був закріплений і у договорах князів із вічем, причому він наявний уже в найдавнішому з відомих рядів (договорів) киян з Ігорем Ольжичем 1146 р.[16]

Князь як єдиний носій судової влади мав вершити суд скоріше як арбітр, не стільки засуджуючи одну зі сторін відповідно до законів, скільки розсуджуючи сторони та припиняючи їхній конфлікт для взаємного задоволення (неважко помітити тут міцний зв'язок із додержавними архаїчними формами суду, про які йшлося в попередньому розділі). У повчальній літературі згаданої доби повсякчас наголошується, що князь-суддя має бути милостивим до тих, кого судить, широко вживаються алюзії до Вищого суду Бога як усепрощаючого. «Милость хвалится на судє», тобто милість стоїть вище суду – цю тезу Євангелія від Якова наводить митрополит Іларіон у своєму *Слові о законі і благодаті*[17].

---

[13] Мерило Праведное по рукописи XIV века (далі – Мерило Праведное) / Издано под наблюдением и со вступительной статьей академика *М. Н. Тихомирова*. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – Арк. 17об.–18.

[14] Текст *Слова* цитується за виданням: *Зимин А. А.* Слово о полку Игореве / А. А. Зимин. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2006. – С. 488.

[15] БЛДР. – Т. 1: XI–XII века. – СПб.: Наука, 1997. – С. 462.

[16] ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е. – М.: Вост. лит., 1962. – Стлб. 321–322.

[17] БЛДР. – Т. 1: XI–XII века. – СПб.: Наука, 1997. – С. 48.

Розглядаючи справу, князь мав виносити рішення винятково по суті справи і міг відійти як від норм писаного права, так і від наявних правових традицій, тобто судити для встановлення «благодаті», а не сліпо додержуватися букви «закону». Покарання мали вживатися лише в разі відвертої зухвалості з боку злочинця, який порушує і земні закони, і релігійні настанови. Так, слово друге «Образ винамъ» другої, нормативної частини *Мірила праведного* зазначає, що вина є чотирьох видів: «по нєвєжьству, по напразньству, по нужи, по любви»[18], – тобто через незнання, через гарячність, через потребу, через свідоме бажання. З них лише щодо четвертої вини зазначалося, що «сє єсть тяжка вина и смртная»[19].

Втім, не слід й ідеалізувати княжий суд, який нерідко ставав прикладом адміністративної сваволі та відвертого здирництва з боку суддів. Серапіон Володимирський так викривав віроломство та жагу наживи князів та їхніх урядовців у одному зі своїх повчань: «И по правдє не судите: иный по вражьдє творить, иный горкаго того прибытка жадая, а иный ума не исполненъ; толко жадаеть убити, пограбити, а еже а что убити, а того не вєсть»[20].

Неодноразово й літописці звертали увагу на обтяжливість штрафів, які накладали в судах княжі урядовці. Так, Нестор у *Повісті временних літ* у записі під 1093 р. зазначає, що «наша земля оскудила есть от ратии и продажь»[21]. А автори Лаврентіївського літопису під 1176 р. ставлять на карб молодим князям те, що їхні посадники «же многу тяготу людемъ симъ створиша продажами и вирами»[22]. Порівнюючи ці згадки зі словами Серапіона Володимирського, можна помітити наголос не на «пограбуванні в очікуванні доходів», а на власне «продажах та вірах», тобто тут скоріше йдеться саме про те, що суддя будь-яку справу хотів завершити вироком, а не примиренням сторін. Адже, як відомо з *Мірила праведного*, у разі, коли людина когось безпідставно звинувачувала, вона каралася тим самим покаранням, яке передбачалося за звинувачен-

[18] Мерило Праведное. – Арк. 70об.

[19] Там само.

[20] БЛДР. – Т. 5: XIII век. – СПб.: Наука, 1997. – С. 380.

[21] ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е. – М.: Вост. лит., 1962. – Стлб. 209.

[22] ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – Изд. 2-е. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1926–1928. – Стлб. 374.

ням: «...Прияти ту жє казнь чаитє оже на друга гластє. Божии законъ тако велить»[23]. Суддя ж отримував певний відсоток від штрафів і був зацікавлений збільшити їхню кількість.

Церква засуджувала таку практику, і прикладом тут може бути текст *Повчання тверського єпископа Симеона* із критикою князя, що ставить неправедного суддю: «И рече епископ: "Аже будеть князь добръ, богобоин, жалуеть людий, правду любить, – исбираеть тиуна или коего волостеля – мужа добра и богобоина, страха Божия полна, разумна, правдена, по закону Божию все творяща, и суд вєдуща, и князь в рай, и тивун в рай. Будеть ли князь без Божия страха, христьян не жалуеть, сирт не милуеть, и вдовицями не печалуеть, – поставляеть тивуна или коего волостеля – человека зла, Бога не боящася и закона Божия не вєдуще, и суда не разумєюще, толико того дєля, абы князю товара добывал, а людий не щадить. Аки бєшена человєка пустилъ на люди, дав ему мечь, – тако и князь, дав волость лиху человєку губити люди. Князь во ад и тиун с нимь во ад!"»[24].

Громади теж намагалися обмежити сваволю князя та його урядників. Імовірно, основним формально-юридичним засобом для цього були договори, відомі також під назвою рядів, які з князями укладали віча стольних міст при посаженні на стіл. У них, зокрема, містилися обмеження сваволі князя та його адміністрації у розгляді судових справ. Так, у ряді Ігоря Ольжича з киянами 1146 р. серед іншого висувалася вимога, щоби князь особисто судив киян, а також запроваджувалося обмеження княжого права на призначення тіунів, які мали бути поставлені «по волі киян». Згодом розширення цих норм можна побачити в текстах договорів Новгорода з князями, укладених у другій половині XIII – XV ст., – єдиних серед договорів цього виду, що дійшли в повному вигляді, а також у реконструкціях договорів XIV ст. полоцьких князів з вічем їхнього стольного міста[25].

Проте в історичній перспективі ця боротьба громад виявилася приреченою. Показовою в цьому відношенні є еволюція ролі княжих намісників як суддів у XIV–XVI ст. у Литовській та Володи-

[23] Мерило Праведное. – Арк. 72.

[24] БЛДР. – Т. 5: XIII век. – СПб.: Наука, 1997. – С. 394.

[25] *Якубовский И. В.* Земские привилеи Великого княжества Литовского / И. В. Якубовский. – Ч. 2: Критический разбор текстов областных привилеев // Журнал министерства народного просвещения. – 1903. – № 6 (Июнь). – С. 245–303.

миро-Московській державах. Вони поступово перетворилися з княжих управителів віддаленими територіями на «кормлінників», які у ВКЛ мали назву державців, тобто осіб, що отримували для збагачення певне намісництво як винагороду за службу. Для «кормлінників» їхні намісницькі адміністративні та судові функції були лише вимушеним придатком.

Водночас не слід перебільшувати неправосудності та здирливості судової влади. Звісно, князь та його урядовці, намісники та тіуни були зацікавлені в якомога більших доходах, але надмірна зухвалість могла призвести до відвертого конфлікту з громадою, результат якого міг бути непередбачуваним. Далеко не одному князю такі конфлікти коштували не лише столу, а й життя.

У певному зв'язку саме з проблемою фіскальної сутності світської судової влади перебуває компетенція Церкви у світських справах. Якщо первинна юрисдикція церковного суду в Давній Русі була цілковито пов'язана з функціонуванням церковних установ, а також із питаннями віри та церковних канонів, то із часом вона помітно розширилася. До відання Церкви, зокрема, передавалися справи, які могли призвести до значного збіднiння сторін, якби їх розглядав княжий суд. Це справи про поділ спадкового майна між братами, сімейні конфлікти, конфлікти за участю представників найбідніших соціальних верств (вдови, задушні люди тощо), а також низка справ, в яких постраждалою стороною були жінки.

При цьому відокремленість церковного суду від світської влади в княжу добу ще не стала повною. Так, хоча вдови були *Церковним статутом Володимира* віднесені до людей церковних, справи яких належать до компетенції церковних судів, захист удів водночас визнавався однією із чеснот княжої влади, що підкреслено і в *Повчанні Володимира Мономаха* (початок XII ст.), і в *Повчанні тверського єпископа Симеона* (друга половина XIII ст.). Виходячи з термінології *Житія Феодосія Печерського*, і судія, який згадується як такий, що обібрав вдову, теж мав належати до влади світської. Відомі випадки, коли, не задовольнившись рішенням справи в суді світському чи церковному, сторони чи одна зі сторін намагалися вирішити свою справу в іншому суді, звертаючися зі скаргою до духовного ієрарха чи князя відповідно[26]. Крім того, опосередковано

[26] Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV – начала XVI веков. – Т. 3. – М.: Наука, 1964. – С. 53–56.

на можливість перехресного оскарження вказують деякі житійні матеріали, зокрема *Житіє Феодосія Печерського*. Тож слід говорити не стільки про дві окремі судові влади, а про подвійність судової влади Давньої Русі княжої доби, в якій дві гілки судової влади, світська та церковна, були дуже тісно переплетені.

Не можна обійти увагою і таку особливу рису давньоруської судової влади, як її альтернативність та, до певної межі, необов'язковість. У сучасному суспільстві функція розв'язання конфліктних ситуацій між його членами покладається переважно на судову гілку державної влади. Однак на ранніх етапах історичного розвитку суспільства державна влада мала миритися з існуванням позасудових засобів вирішення таких конфліктів. Княжому суду (про церковний суд таких відомостей наразі немає) була альтернатива – можливість для сторін укласти мирову угоду чи вирішити справу двобоєм, тобто «Божим судом».

Важливим засобом розв'язання конфліктів був примирний договір. Такі угоди укладалися між сторонами конфлікту й містили в собі умови примирення. За загальноприйнятою точкою зору, вони виникли на додержавному етапі розвитку суспільства як альтернатива кровній помсті. На сьогодні відомо декілька десятків текстів давньоруських примирних договорів, однак усі вони датовані XIII–XV ст., причому більшість походить саме з останнього XV ст. Примирні договори, давніші за другу половину – кінець XIII ст., не відомі, однак деякі з берестяних грамот XII–XIII ст. можна віднести до пропозицій укласти такий договір. Це зумовлено передусім кращою збереженістю актового матеріалу, який походить з XV ст. та подальших століть, а також тим, що до середини XIII ст. письмове оформлення цивільних договорів усіх типів було відносно рідкісним явищем. Для сторін більше значення мали свідки договору, ніж формальна фіксація його умов. Примирні договори могли бути укладені сторонами як без ініціювання судового розгляду справи, так і на різних стадіях судового розгляду справи або навіть після нього. Відомі випадки, коли договір укладався після винесення рішення судом, з його урахуванням, чи скасовуючи вирок[27].

[27] Докладніше див.: *Ромінський Є. В.* Співвідношення судових та позасудових засобів вирішення конфліктів у давньоруській правовій реальності / Є. В. Ромінський // Правова держава. – Вип. 23. – К., 2012. – С. 41–48.

Причини поширення договірного порядку вирішення спорів у Давній Русі княжої доби лежали як у матеріальній, так і в духовній (ідеологічній) сферах. Матеріальний аспект проблеми – це обов'язок сторони, яку визнають винною, сплатити «судові витрати». Враховуючи здирництво княжих суддів, намісників і тіунів, цей чинник мав велике значення.

Духовний аспект проблеми пов'язаний із релігійністю середньовічного суспільства і, відповідно, вірою винної сторони в те, що в разі позитивного для неї рішення світського суду чи її перемоги на «полі» тягар гріха на її душі збільшиться, і, відповідно, страшнішою буде й Божа кара. Вирішуючи же справу миром, через укладення примирного договору, сторони ніби не виносили справу на очі Бога і лишали її цілковито в земному світі.

Водночас сторона чи обидві сторони могли активно вимагати представлення своєї справи на очі Бога, вважаючи себе цілковито правими у цій справі. «Божий суд» так само належить до найдавніших способів вирішення конфліктів. Релігійні уявлення про реальну сутність божества та його безпосередній вплив на життя суспільства і всього видимого світу (т. зв. міфічний світогляд) уміщали й можливість звернення до такого божества за захистом. І, відповідно, прояв його волі вбачали в належній допомозі правому та покаранні винного.

Якщо в середньовічному праві Західної Європи «Божий суд» закріпився у формі способів доведення, то в Давній Русі ще на дописемному етапі її історії відбулася та метаморфоза, що судовий поєдинок («поле»), на відміну від ордалій і присяг, перетворився на самостійне явище, до якого зверталися сторони тоді, коли не могли вирішити справу іншим чином. Судовий поєдинок у *Руській Правді* не згадується, проте він відомий як за більш ранніми звістками, так і пізнішими актами. Найдавніша відома письмова згадка міститься в книзі «Дорогі цінності» (903–913 рр.) арабського енциклопедиста Ібн-Русте. «Поле» згадується і в *Договорах Смоленська з Ригою та Готським берегом* XIII ст., і в *Псковській та Новгородській судних грамотах* XIV–XV ст., і в актах Північно-Східної Русі XIV–XVI ст.

Раніше зверталася увага на те, що земний княжий суд був у свідомості русів пов'язаний із вищим Божим судом. Лише якщо князь не міг, на думку сторін, належним чином вирішити їхню справу, вони могли звернутися до поєдинку як безпосереднього Божого

суду. Саме таку ситуацію описував Ібн-Русте, зазначаючи, що, якщо сторони спору незадоволені вироком князя (царя), то вони можуть вирішити свою суперечку боєм на мечах[28].

Наявність реальних альтернатив княжому суду, а також можливість скористатися ними навіть після формального винесення вироку, становили ще один засіб захисту від сваволі влади, перебуваючи в одному ідеологічному концепті з діяльністю громади з гарантування законності влади. Іншим засобом такого гарантування була участь представників громади в самому судовому процесі.

Для оцінки сутності судової влади на Русі буде корисним порівняння її з основними рисами судової влади в західноєвропейських середньовічних державах відповідної доби. У цьому зв'язку слід констатувати, що, по-перше, судова влада в Давній Русі, як і влада загалом, не зазнала такого розпорошення, як у Західній Європі, де існували королівські суди, суди великих і місцевих феодалів, церковні суди, міські комунальні суди, доменіальні суди. І це не враховуючи ще й спеціальних судів, на зразок суду інквізиції. Кожен із таких судів був виявом окремої судової влади чи, принаймні, окремої гілки судової влади, оскільки й право на суд для відповідних осіб було виявом їхніх владних функцій.

Власне з останнім пов'язана й інша риса судової влади в Західній Європі – суд був символом влади. Суд вершився іменем відповідної наділеної владою особи: короля, герцога, єпископа або ж міста. Водночас на Русі ні намісники, ні тіуни не були суверенними носіями влади, а лише княжими службовцями. Навіть церковний суд на Русі перебував у зв'язку з княжою владою.

Звідси ще одна особливість: суд у Західній Європі був безальтернативним. Якщо на Русі він мав цілковито доступну альтернативу у вигляді примирних договорів та «Божого суду» у формі поєдинку, а в перші століття – ще й кровної помсти, то в тодішніх західноєвропейських державах така альтернатива була відсутня, оскільки розглядалась як порушення суверенітету влади.

Отже, судова влада Давньої Русі княжої доби була явищем винятково складним і багатогранним. Вона відзначалася дуалістичністю, пов'язаною з розподілом судових функцій між князем і церквою, а та-

[28] Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е. А. Мельниковой. – М.: «Логос», 2003. – С. 209.

кож альтернативністю та необов'язковістю, що виявлялись у можливості не виносити справу на суд через укладення примирного договору або відмовитися від винесеного судом рішення, передаючи справу на «суд Божий» чи укладаючи примирний договір. Крім того, судову владу «розривала» внутрішня суперечність: інтереси суспільства вимагали, щоби суд був арбітром, зорієнтованим не стільки на покарання, скільки на припинення конфлікту в суспільстві, а інтереси князя та його службовців вимагали поставити на перше місце фіскальну функцію, що наповнювало скарбницю та сприяло добробуту самих суддів.

3.2. КНЯЖИЙ СУД

Щодо розвитку органів державного управління княжу добу слід поділити на два приблизно рівні періоди: (1) від другої половини – кінця IX ст. до кінця XI – початку XII ст.; (2) від першої половини XII ст. до середини XIV ст. Такий поділ зумовлено початком формування на межі XI і XII ст. первинної протосистеми органів державного управління, т. зв. двірцево-вотчинної системи. Тож поділ на прадавній та новітній періоди княжої доби власне є поділом на час до виникнення будь-яких усталених органів державного апарату та на період формування та діяння первісних органів управління. Це відобразилося й у царині правосуддя.

У прадавній період суд здійснював переважно князь особисто. Відносно невеликі земельні масиви, підконтрольні Рюриковичам, а також практика щорічних об'їздів цих земель (полюддя) робили суд доволі доступним. При цьому значною частиною території Київської Русі управляли місцеві правителі, прикладами яких є відомі за літописними згадками древлянський князь Мал та полоцький князь Рогволод. Вони ж і судили населення цих земель.

Проте одноосібно князь не мав би змоги охопити увагою такі два центри первісної Київської Русі, як південний Київ та північний Новгород. Із часом до них додалися нові території, набуті як через колонізацію, так і через приєднання племен-пактіотів. Окрім того, перші Рюриковичі чимало часу проводили у військових походах. Тож для здійснення княжих функцій, зокрема для збирання податків і відправлення правосуддя, вони ставили намісників чи посадників, переважно із числа родичів чи наближених до князя осіб.

Так, Ян Вишатич, що виконував 1071 р. в Білоозері обов'язки намісника, був відомий насамперед як княжий воєвода і лише в згаданий літописом рік йому доручили збирання данини й відправлення суду. Ймовірно, так само століттям раніше намісником для древлян був призначений воєвода Свенельд. Намісники були заступниками особи князя, його альтер-его, в тих землях, куди призначалися, і наділялися повним обсягом державної, зокрема військової та судової, влади.

Крім намісників, певним обсягом владних повноважень наділялися управителі княжих маєтків, ключники та тіуни, а в громадах – тисяцькі та соцькі. Питання про походження цих посадовців є предметом наукової дискусії. Однак, незалежно від наукових концепцій, слід відзначити головне для нас – до останньої чверті XI ст. причетність жодної із цих категорій до власне системи державного управління, зокрема й суду, не засвідчується джерелами.

Отже, в прадавній період княжої доби фіксуються лише дві форми світського суду: княжий та намісницький. Причому другий був не більш, ніж вимушеним заміщенням першого у разі, коли з тих чи інших причин справу не мав можливості розглянути сам князь.

Судовий процес у цей період відзначався загальною простотою. Сторони виступали перед князем-арбітром, який, як уже зазначалося, мав передусім сприяти примиренню між ними. Коли, на думку сторін, він не міг винести належного рішення, сторони зверталися до «вищого суду», викликаючи одна одну на поєдинок. При цьому є всі підстави припускати, що на розгляд суду потрапляли переважно справи цивільні. У царині кримінальних відносин суд як інститут припинення конфліктів конкурував не лише з правом примирення, а і з кровною помстою. Останню скасували, як відомо, лише в другій половині XI ст. за рішенням Ярославичів.

Другий (новітній) період княжої доби, перша половина XII – середина XIV ст., став часом активного державного розвитку Русі, виникнення та зміцніння первісного державного апарату, т. зв. двірцево-вотчинної системи управління. У межах цього періоду відбулося й укорінення ідеї держави, коли князь-правитель став асоціюватися вже не з конкретною персоною, а з титулом володаря.

Головними рисами двірцево-вотчинної системи управління були (1) концентрація управлінських функцій у межах княжого двору з його системою придворних посад, який поступово оформлюється

як провідний елемент державного управління; (2) система управління княжими доходами, уособленням якої стали т. зв. служби (княжі броварі, хмільники, медовари, бобровники, бортники тощо), підконтрольні окремим дворовим посадовцям; (3) виконання ряду владних функцій княжими урядниками, які управляли княжими маєтностями, передусім тіунами. Одночасно зросла кількість княжих службовців, передусім дворян, які, на відміну від дружинників, є саме службовцями, а не воїнами.

Княжі намісники та посадники, а також тіуни, тисяцькі й соцькі з представників князя чи його урядників остаточно перетворилися на державних службовців. Це спричинило певні світоглядні зміни. Так, невідомо, щоб громади в прадавній період виказували незадоволення людьми княжого дому, але існує чимало повідомлень про ситуації, коли громада, яку репрезентували віче та/або службова аристократія, згодом висловлювала зауваження щодо призначень тих самих намісників і тіунів, але вже у статусі службовців, а не людей княжого дому. Громада намагалася взяти під свій контроль призначення нових службовців, а також нерідко не дозволяла князю змінювати на свій розсуд старих посадовців.

У сфері судочинства зміни полягали в розвитку наявних судів і створенні нових судових ланок. Намісницький суд, як і раніше, був репрезентантом княжої влади. Однак під кінець княжої доби набуває поширення практика надання привілеїв, за якими певні особи наділялися правом судитися винятково перед князем. Тим самим у суспільній свідомості намісницький суд починає відмежовуватися від власне княжого. У подальшому різне ставлення до суду намісників і князя лише посилиться, і це призведе до їх ієрархічного розмежування на місцевий та вищий суди.

Найбільше в новітній період княжої доби видозмінилася роль тіунів як суддів. Уперше тіуни-судді згадуються в *Повісті временних літ* при описанні останніх років життя Всеволода Ярославича (кінець 1080-х – початок 1090-х рр.), коли князь відійшов від справ і поклав їх на службовців[29]. Імовірно, час від часу тіуни відправляли судові функції і раніше, заступаючи відсутнього в місті чи зайнятого іншими справами князя. Спираючись на текст *Повчання*

[29] ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е. – М.: Вост. лит., 1962. – Стлб. 208.

Володимира Мономаха, навіть на початку XII ст. покладення судових функцій на тіунів ще не було загальноприйнятим, проте вже у другій половині XIII ст., судячи з *Повчання тверського єпископа Симеона*, така практика стала нормою.

Складніше визначити роль у відправленні суду бояр, а також членів княжого двору. Окремі відомості про участь бояр у суді князя знаходимо в літописній повісті про ув'язнення рязанських князів Всеволодом Велике Гніздо, проте загальнопоширеною така практика не була. Ймовірно, участь цих осіб у княжому суді була необов'язковою, але з плином часу усталилась і зрештою трансформувалася в інститут спільного суду господаря та Панів-Ради у Литовській державі та такого самого суду великого князя і боярської думи у Володимиро-Московській державі.

Також деякі судові інститути виникають у межах окремих служб. Однак надійні відомості про них ми знаходимо вже щодо пізніших часів, і тут припустима лише доволі умовна екстраполяція. Так, у Володимиро-Московській державі в XIV ст. існували суди путніх бояр, які керували окремими путями – службами, що забезпечували двір певними однотипними видами товарів (бобровники тощо). Спираючись на дослідження суду чашників, яким у часи Дмитра Донського були підсудні бортники, Б. М. Флоря зробив припущення, що такі самі відносини мали місце й раніше[30].

Якщо у IX–XI ст. на дружинників покладалися винятково завдання слідчих, судових приставів, судових виконавців тощо, але про ведення ними судових справ відомостей немає, то у XIII–XIV ст. дружинників і дворян починають спорадично наділяти судовими функціями. Так, у договорі 1264 р. між новгородським вічем і тверським князем Ярославом Ярославичем, що запрошувався на Новгородський стіл, зазначається: «А куда пошло судии твоему ездити по волости, ехати имъ межень по Петровє дни»[31]. З текстів інших договорів видно, що термін «судія» часто замінюється терміном «дворянин».

---

[30] *Флоря Б. Н.* «Служебная организация» и ее роль в развитии феодального общества у восточных и западных славян / Б. Н. Флоря // История СССР. – 1992. – № 2. – С. 62.

[31] Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Под ред. С. Н. Валка. – М.; Ленинград: Изд. АН СССР, 1949. – С. 10.

Зазначені договори містили значні обмеження для самого князя як щодо можливості володіти землями у Новгородському князівстві, так і відвідувати ті чи інші волості загалом. Тож можна зробити висновок, що у разі, коли князь не мав у певній місцевості своїх постійних урядовців і не міг особисто вирушити туди для виконання судових функцій, він міг зобов'язати когось зі свого двору або зі складу дружини відвідати ці землі та за потреби здійснити там суд. Така особа відповідно називалася суддею. Аналогічна практика призначення суддів із числа дворян збереглася й у Великому князівстві Литовському.

Хоча формальної ієрархії судових органів княжа доба ще не знала, не викликає сумнівів наявність фактичної зверхності княжого суду над судом його урядовців. Формально за своєю юридичною силою вирок тіуна чи намісника не відрізнявся від вироку самого князя, й апеляція як така не передбачалася. Проте існувала можливість скарги до князя на дії його службовців, яка могла викликати, зокрема, й пересуд певної справи. Водночас сама по собі апеляція чи вимога повторного розгляду справи сприймалися суспільством негативно. Так, у Новгородських договорах віча з князями та в княжих уставних і судних грамотах XIII–XIV ст. нерідко вимагається «суженого не посужувати». Така ж норма містилася в договорах полоцького віча з князями і згодом перейшла до місцевих земських привілеїв[32].

Зрештою, слід повернутися до власне княжого суду в другий період княжої доби. Враховуючи все викладене, можна зробити висновок: хоча князь і продовжував бути носієм судової влади, він, однак, дедалі рідше вів справи особисто. Лише окремі найважливіші справи розглядаються князем. Іноді обов'язок князя особисто розглядати певний тип справ закріплювався формально в міжнародних договорах чи в наданих самим князем судових привілеях. Найдавнішим відомим текстом такого привілею є підтверджувальна *Грамота Великого князя Дмитра Івановича Донського Микулі Андрієвичу*, датована 1370–1371 рр.: «А кому будет с ним суд, наместници мои не судите его, блюдите его. Яз, князь великии, сужу его»[33]. Однак вона дана «по деда свое[го] князя великого грамоте»,

[32] *Якубовский И. В.* Указ. соч.

[33] *Кучкин В. А.* Автограф сподвижника Дмитрия Донского / В. А. Кучкин // Родина. – 1995. – № 2. – С. 23–26; *Кучкин В. А.* Забытый документ XIV в. из находки 1843 г. в московском Кремле / В. А. Кучкин // Исторический архив. – 1997. – № 3. – С. 14–20.

тож саме пожалування права суду слід відносити до часів правління Івана Даниловича Каліти, себто до першої половини XIV ст.

Процес поступового перенесення судових функцій від князя до його службовців можна назвати «обезкняженням» суду. Хоча формально статус світського суду та сила його присуду не змінюються, відбуваються значні зміни в суспільному уявленні про значення суду. Насамперед суд утратив значну частину наявної раніше сакральності.

3.3. ЦЕРКОВНІ, ТРЕТЕЙСЬКІ ТА ДОМЕНІАЛЬНІ СУДИ

Із другим періодом княжої доби пов'язані виникнення й розвиток ряду інших судових органів. Передусім слід приділити увагу церковному суду, який, хоча й виник після прийняття християнської віри ще наприкінці X ст., однак тривалий час майже не залишав письмових відомостей про своє існування. При цьому текст *Церковного статуту Володимира* зазнав значних змін і доповнень і, хоча дійшов до нас у багатьох списках, не піддається історичній реконструкції. Тому встановити ні первісний текст, ані точний час створення *Статуту* зараз неможливо. Немає переконливих відомостей і про склад церковного суду. Ймовірно, в основу було покладено візантійський зразок, однак упевнено це стверджувати важко, враховуючи доволі вільне ставлення давньоруських церковних ієрархів до церковних канонів, що відобразилося в їхніх працях як публіцистичного, так і нормативного, характеру.

На відміну від княжого суду в церковній сфері існувала чітка ієрархія, заснована на ієрархії церковного управління. Судові функції були лише додатком до інших функцій відповідних адміністративних органів. У межах церковних округ уся повнота судової влади належала вищому місцевому ієрарху. Найважливіші справи, якот суд над окремими ієрархами, найважливіші справи віри тощо належали до компетенції митрополичого суду. В межах окремих єпархій справи були підсудні єпископам, але безпосередньо судовий розгляд могли вести призначені ними заступники. За потреби судові функції могли виконувати рада ієреїв, єпископська рада чи помісний собор. Зазвичай це робилося за потреби апеляційного розгляду справи, наявність якого була яскравою відмінністю від суду світського.

Перші церковні суди, ймовірно, розглядали винятково церковні справи. Проте невдовзі вони були наділені й компетенцією в справах світських. Знову маємо підкреслити, що і *Церковний статут Володимира*, і *Церковний статут Ярослава* дійшли до нас у багатьох редакціях і переважно в доволі пізніх списках, що ускладнює дослідження еволюції юрисдикції церковних судів у світських справах. Можна лише припустити, що розширення відбувалося переважно за рахунок сфери шлюбно-сімейних і спадкових відносин. Що ж до злочинів проти церкви та віри, то тут відбулися формалізація та докладніше закріплення тих складів злочинів, які за своєю сутністю й раніше підлягали церковному суду.

Важливою особливістю *Статуту князя Ярослава* є традиціоналізація покарань за підвідомчі Церкві злочини, де жорсткі тілесні покарання або ув'язнення замінені на типову для Русі систему штрафів. Однак такі зміни призвели до набуття церковним судом фіскальної ролі, а отже й до поширення на церковний суд тих негативних рис суду світського, з якими так жорстко боролася Церква. Недарма наприкінці XIV – на початку XV ст. митрополитам довелося виступати з підтвердженням заборони церковним людям судитися в світських судах[34]. Крім того, дедалі частіше справи спрямовувалися на розгляд єпископським намісникам, які могли і не належати до духовних осіб. Згодом у Великому князівстві Володимирському цих посадовців називали митрополичими чи владичими боярами. Втім, на таких суддів покладали переважно справи світського характеру, а також доменіального судочинства.

Також у XIII–XIV ст. виникає т. зв. вобчий суд, в якому суддями були представники від князя та від церкви. Такі суди відбувалися, якщо спір виникав між особами різної юрисдикції. З другої половини XIV ст. маємо відомості про ще два різновиди «вобчих» судів: (1) міжкнязівські, що вирішували прикордонні справи і до складу яких входили судді від обох князівств, та (2) спільні княжі та доменіальні суди, що вирішували справи між вільними жителями князівств і господськими людьми. Можливо, такі суди виникли ще на межі XIII–XIV ст.

[34] *Павлов А. С.* Курс церковного права / А. С. Павлов [Оттиск из «Богословского Вестника»]. – Свято-Троицкая Сергиева лавра, 1902. – С. 403, 404.

Окремо слід зупинитися ще на одному виді судів, який виник наприкінці княжої доби. Це доменіальний суд землевласників над феодально-залежними особами, які проживали на їхніх землях. Поява цих судів пов'язана з посиленням феодальних інститутів. Поки землевласники осаджували на своїх землях винятково холопів, питання надання їм судових повноважень не ставилося, оскільки холоп був рабом. Однак виникнення та розвиток різних форм залежності спричинило потребу надати феодалам права суду над їхніми людьми. Таке право надавалося великим феодалам-землевласникам через відповідні судові імунітети, якими князь забороняв своїм намісникам і тіунам судити людей відповідного феодала або дозволяв такий суд лише в його, феодала, присутності.

Проте інститут судових імунітетів набув поширення дещо згодом, у другій половині XIV – XV ст. У княжу добу адресатами імунітетів були переважно монастирі, хоча широта таких пожалувань є і досі не до кінця зрозумілою, оскільки збереглося доволі мало текстів відповідних привілеїв та й автентичність деяких із них залишається під сумнівом.

3.4. ГРОМАДА ТА СУДОВА ВЛАДА

Дискусійним є питання про роль і місце громади в сфері судочинства. В історичній та історико-правовій літературі доволі давно склалася концепція існування в Давній Русі громадських судів. Переважно до їх числа відносять віче та т. зв. вервні суди чи «суди 12 мужів».

Концепція існування в Київській Русі громадських вервних судів виникла в середині – другій половині XIX ст. і була розвинута в працях представників школи західноруського права, передусім Ф. І. Леонтовича і Г. В. Демченка. Вона заснована на припущенні про давньоруську основу більшості правових норм і державних інститутів Великого князівства Литовського, зокрема копних судів, а також на доволі вільному тлумаченні двох статей *Руської Правди*: ст. 15 Короткої редакції та ст. 33 Троїцького списку Поширеної редакції.

У ст. 15 Короткої Правди згадується про ізвод перед 12 мужами. Згідно з підходом прибічників існування вервного судочинства цю згадку слід трактувати як підтвердження наявності «суду 12 мужів». Не зупиняючись на самій проблемі фактичного існування і практич-

ного застосування Короткої редакції *Руської Правди*, що нині поставлено під сумнів[35], слід відзначити, що в науці вже давно через співставлення різних статей Короткої та Поширеної редакцій аргументовано доведено, що в цій статті зовсім не йдеться про суд[36]. Звернення ж до ст. 33 Троїцького списку Поширеної редакції *Руської Правди* взагалі засноване на помилковій згадці в її тексті зводу «по конам». Зазначені «кони» Ф. І. Леонтович потрактував як давню назву відомої з часів Великого князівства Литовського «копи». Однак в інших списках Поширеної редакції в цій статті читаємо: «...То оному вести и по кунамъ до 3-го свода», – тобто «вести за грошима», від одного продавця до іншого. Звісно, слід пам'ятати, що в часи Ф. І. Леонтовича науковцям були доступні лише декілька списків *Руської Правди*, але після виходу в середині XX ст. її академічного видання, куди потрапили майже всі наявні її списки, повторювати це помилкове припущення науковця є неприпустимим.

Крім того, прибічники теорії громадських судів наводять й інші, ще опосередкованіші докази, в основі яких лежить теорія участі громади загалом або через окремих обраних нею членів у вирішенні конфлікту між сторонами. Нерідко в таких припущеннях є і слушні моменти, однак вони не є доказами щодо власне наявності у громади судових функцій.

Утім, слід враховувати, що громада брала активну участь у підтримці миру як між членами громади, так і з іншими громадами. Звідси активна її участь у процесі розслідування (гоніння сліду, звід, заклич), забезпеченні прав і поручительстві та підтримці винного члена громади (дика віра, віра без видачі винного). Осуд громади виражався у ненаданні захисту своєму члену, що вчинив правопорушення (поток і пограбування, особиста виплата віри). Однак право громади було і її обов'язком: громада підтримувала порядок на своїй території й у разі неналежних дій уся підлягала покаранню.

Участь громади у правосудді забезпечувалась і через інститут послухів. Вони були не просто свідками, належати до числа послу-

---

[35] *Толочко О. П.* Краткая редакция Правды Руской: происхождение текста / О. П. Толочко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 136 с. – (Серія Ruthenica. Supplementum 1).

[36] Российское законодательство X–XX веков: В 9-ти томах. – Т. 1: Законодательство Древней Руси. – М.: Юрид. лит., 1984. – С. 56, 57.

хів могли далеко не всі члени громади. До послухів висувався ряд як світських нормативних, так і церковних вимог. Це мали бути люди відомі, вільні, які раніше не піддавалися церковному покаранню, тощо. Бути послухом було дуже відповідально. Церква вважала, що неправдиві свідчення послуха належать до числа найтяжчих злочинів, на рівні з умисним вбивством.

Окремо слід розглянути питання про судові функції віча. Раніше вже зверталася увага на те, що віче як представник громади стояло на сторожі її інтересів. Зібравшись на віче, громада могла вирішити питання, чи належним чином князь та його урядовці виконують свої функції. І в разі негативної відповіді – вимагати в князя виправити зазначені порушення. Лише в екстраординарних випадках віче могло спробувати змістити такого князя. У відомих з літописів випадках, коли галицьке віче засудило князів Ігоревичів до страти, віче Новгорода страчувало бояр або київське віче починало розправи над урядовцями та розоряло їхні маєтки, слід, як видається, говорити не про норму «вічевої демократії», а про приклади сваволі громади, силовий опір як засіб позаправової боротьби. Недарма такі дії засуджували і літописці, і Церква, і населення та можновладці інших князівств.

Фактично у цих відносинах діяло право «сильного», яке сприймалося як вираження ідеї «Божого суду». В ситуації, коли сильнішою була громада, князь втрачав свій стіл, а іноді й життя. Гнів громади падав і на всіх княжих людей. Однак у разі, якщо князю вдавалося утриматися при владі чи повернути її, він міг цілком правомірно репресувати «заколотників», оскільки останні самим фактом повстання ставили себе поза законом. Так, можна згадати покарання киян Мстиславом Ізяславичем 1069 р. чи розправу над звенигородським вічем воєводою Іваном Халдєєвичем 1146 р. Тож віче не було судовим органом ані у вузькому, ні в широкому розумінні.

3.5. ДОСТУПНІСТЬ СУДУ

Розгляд судочинства Давньої Русі княжої доби буде неповним без відповіді на запитання про доступність суду для населення. Воно охоплює як можливість жителя звернутися до суду, так і те, наскільки важко йому давалася участь у процесі.

Що стосується власне територіальної доступності суду, то тут ситуація була цілком прийнятною. В перші століття незначні розміри безпосередніх володінь Рюриковичів робили їхній суд доволі доступним. Окрім того, щороку князі або їхні намісники вирушали в полюддя, відвідуючи віддалені регіони і здійснюючи там суд. Згодом доступність суду для поселенців збільшується, оскільки намісники чи посадники перебували в кожному місті. Слід враховувати, що переважній більшості ареалів слов'янської колонізації притаманна така риса: відносно велика кількість міст, навколо яких розкидані невеличкі поселення, нерідко хуторського типу. Віддаленість міста від найдальших поселень рідко перевищувала 10–15 кілометрів. Ураховуючи високий рівень мобільності поселенців, господарство яких потребувало значної кількості гужового транспорту, така віддаленість не становила помітної проблеми. Однак існували й регіони віддаленої колонізації, особливо на півночі Новгородської та Ростово-Суздальської земель. Судячи з наявних даних, насамперед договорів Новгорода з князями, в таких регіонах продовжувала діяти система, близька до колишнього полюддя: княжі люди раз або декілька разів на рік їздили в ці віддалені регіони, збираючи податки та здійснюючи суд.

Що ж до зрозумілості судового процесу для населення, то він на Русі не був так формалізований і регламентований, як у Західній Європі, що було викликане меншими впливами права римського. *Руська Правда* майже не містить судових процесуальних норм, лише обмежується визначенням переліку допустимих свідків і ситуацій, коли немає потреби у свідках, а також визначає умови застосування ордалій. Процесу присвячено ряд розділів *Мірила праведного*, однак вони мають здебільшого дорадчий характер. За цими винятками, порядок розгляду справи визначався місцевими звичаями й особистими уявленнями судді. Незначна регламентованість судового процесу була, серед іншого, спричинена і самим сприйняттям суду як милості князя, а не суворого слідування букві закону чи звичаю.

На відміну від більшості середньовічних країн Західної Європи в Давній Русі розгляд справи відбувався руською мовою. Цією ж мовою писалися й закони. Тож навіть у разі, якщо суддя був неписьменним, серед присутніх на суді завжди були люди, які могли прочитати юридичні тексти. Слід зазначити, що майже всі давньоруські пам'ятки права дійшли до нас вміщеними до складу різних

світських і церковних судебників. На таких книгах зустрічаються присвяти намісникам і тіунам, на замовлення яких вони виконані. Отже, можна припустити, що судді були зацікавлені в доступності юридичного матеріалу.

* * *

Судова влада Давньої Русі княжої доби (IX–XIV ст.) зазнала тривалої еволюції. До XII ст. її слід характеризувати як архаїчну, що зберігала чимало рис, притаманних додержавному часу, як-от значна роль позасудових засобів вирішення конфліктів (кровна помста, примирний договір, судовий поєдинок), ототожнення судочинства з особою князя, орієнтація судового розгляду на підтримання миру та порядку в громаді тощо. Князь як єдиний носій судової влади мав вершити суд передусім як незалежний арбітр, покликаний знайти спосіб припинення конфлікту для взаємного задоволення сторін. У повчальній літературі згаданої доби повсякчас наголошується, що суддя, князь чи його намісник має бути милостивим до тих, кого судить, широко вживаються алюзії до Вищого суду Бога як всепрощаючого. Розглядаючи справу, суддя мав виносити рішення, виходячи винятково з її суті, та міг відійти як від норм писаного права, так і від правових традицій, тобто судити задля встановлення «благодаті», а не сліпо дотримуватися букви «закону». Покарання мали вживатися лише в разі відвертої зухвалості з боку злочинця, який порушує і земні закони, і релігійні настанови.

Прикметною рисою цього періоду є нерозривний зв'язок судової влади з релігією. Суд відзначався значним ступенем сакральності, земний княжий суд оцінювався крізь призму справедливого небесного суду. При вчиненні досудових дій та в судовому процесі передбачалося широке застосування релігійних присяг. Належне, хоча й не дуже значне, місце відводилося ордаліям. Нарешті, якщо князь не міг, на думку сторін, справедливо вирішити їхню справу, вони могли звернутися до поєдинку («поля») як безпосереднього «Божого суду». Все це створювало певний сакральний ореол навколо княжого суду, посиленню якого сприяли канони православ'я, за якими світський володар був вищим за церковних ієрархів. Земний судовий процес порівнювався зі Страшним судом. Відповідно лише освячені Божою владою інституції, князь і Церква, могли здійснювати правосуддя.

Взаємозв'язок між князем і релігією повною мірою виявився в еволюції повноважень церковних судів. Церковне судочинство княжої доби здійснювалося в межах, встановлених княжим законодавством. Первісно розглядаючи лише справи внутрішнього церковного устрою та віри, зокрема і шлюбно-сімейних відносин, церковні суди наділяються князями дедалі більшою юрисдикцією у світській сфері.

Від першої половини XII ст. на тлі соціальних перетворень починається процес одержавлення судової влади, головними елементами якого стали виникнення ієрархічної структури судових органів та пов'язане із цим «обезкняження» суду. З невід'ємної функції князя судочинство перетворюється на елемент державного управління. Одержавлення суду стало частиною загального процесу формування первісного управлінського апарату Давньоруської держави, відомого під назвою двірцево-вотчинної системи управління. «Обезкняження» відбулося внаслідок майже повного передання князем розгляду судових справ до своїх службовців. Посилилося фіскальне значення суду. Суд став важливим джерелом прибутків державної скарбниці та одним із головних джерел утримання княжих службовців. Водночас княжий суд утратив значну частину своєї сакральності.

У цей же період виникають і розвиваються інститут судових привілеїв, доменіальні суди тощо. Князі надавали судові привілеї релігійним особам і організаціям, а згодом і світським особам, переважно аристократії. Вони існували у двох формах: виключення, частково чи повністю, певної особи з-під загальної світської юрисдикції та наділення певних осіб частиною судової влади (доменіальний суд).

Хоча судова влада була зосереджена в руках князя, роль громади в припиненні конфліктів була вельми значною. По-перше, сама громада брала активну участь у веденні суду, як через інститут послухів, так і забезпечуючи захист своїх членів. По-друге, саме з особливим статусом громади як свого роду гаранта державного правопорядку слід пов'язувати інститут примирення. Договірний порядок припинення конфліктів набув поширення ще у додержавний час і залишався одним із найважливіших засобів підтримки ладу в давньоруському суспільстві впродовж усієї княжої доби.

Разом з тим, наявні вже понад півтора століття теорії про функціонування в Давній Русі громадських судів так і не знайшли належної доказової бази і не вийшли за межі гіпотез. Припущення ж про існування суду віча слід відкинути як таке, що не підкріплене належним джерельним матеріалом та суперечить сутності відносин князів і громади.

Загалом суд у Давній Русі, як видається, виконував свої функції цілком задовільно. Він був доступним для населення і здійснювався зрозумілою для нього мовою. Певна боротьба між завданням правосуддя та фіскальними функціями, притаманна давньоруському суду, частіше вирішувалася на користь правосуддя. Це було зумовлено як альтернативністю суду, тобто можливістю сторін самостійно вирішити конфлікт, так і тими впливами, які на князів та їхніх суддів здійснювали Церква та народ.

Сформовані в Давній Русі принципи й інститути судової влади, зокрема система судових органів, стали у подальшому міцною основою для розвитку судової влади в Литовсько-Руській державі.

Розділ 4

СУДОВА ВЛАДА У ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКУ ДОБУ

4.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУДІВНИЦТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО, КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО І РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

За часів пізнього Середньовіччя взаємини влади й суспільства на українських теренах зазнали істотного впливу зовнішніх чинників. Після Батиєвої навали (1239–1241 рр.) більшість українських земель потрапили в залежність від монгольських ханів-чингізидів, які правили в улусі Джучі, а згодом у Золотій Орді. Деяку самостійність зберегли лише галицькі й волинські землі, які водночас перебували в орбіті геополітичних інтересів Польщі та Угорщини. У подальшому значна частина українських земель опинилась у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), а до складу Королівства Польського (далі – КП) увійшли Східна Галичина та Західне Поділля. У 1569 р., відповідно до рішень Люблінського сейму, Польща об'єдналася з Литвою у Річ Посполиту. Водночас після Люблінської унії поза межами Речі Посполитої залишилися Кримське ханство, залежне від Османської імперії, Сіверщина, захоплена Московською державою, Закарпаття, поділене між Австрією і Трансильванією, та Буковина, котра як складова частина Молдавського князівства також перебувала у васальній залежності від Порти.

Зрозуміло, що кожна зі згаданих держав мала сформовані владні структури, які взаємодіяли зі спільнотами інкорпорованих українських земель. Це спричинювало як інституційні новації, більшменш масштабну деструкцію існуючої організації суспільного життя[1], так і спроби консервації певних місцевих владних механізмів. Після розпаду Давньоруської держави й монгольського нашестя суспіль-

[1] *Русина О.* Політичні аспекти взаємодії держави й суспільства (часи ординської та литовської зверхності) / О. Русина // Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2013. – С. 50.

не життя ще тривалий час характеризувалося регіональним партикуляризмом і адміністративно-правовим відчуженням земель, а територіальна належність у свідомості населення превалювала над етноконфесійною «руськістю».

За усього багатоманіття моделей організації судової влади на українських теренах визначальними видаються ті судово-владні відносини, які склалися у межах ВКЛ, КП і Речі Посполитої. Саме тут, на думку багатьох дослідників, давньоруські традиції збагатилися європейським досвідом і як наслідок стали основою т. зв. західноруського права, що згодом цілком природно трансформувалося в українське право козацько-гетьманської доби.

Зазначимо, що різні конкретні аспекти судоустрою й судочинства на українських землях, підвладних Литві та Польщі, докладно висвітлено в класичній і сучасній науковій літературі[2], тому в цій

[2] *Лаппо И. И.* Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века и начале XVII века / И. И. Лаппо // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – № 8 (август). – С. 341–403; *Gruzewski B.* Sądownictwo królewskie w pierwszej polowie rządów Zygmunta Starego / Bolesław Grużewski. – Lwów; Warszawa, 1906. – [2]. – 124 s.; *Лаппо И. И.* Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI столетии / И. И. Лаппо // Журнал Министерства народного просвещения. – 1908. – № 1 (январь). – С. 51–113; *Лащенко Р.* Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій / Р. Лащенко // Збірник правничої секції Наук. товариства ім. Шевченка. – Ч. 1. – Львів, 1926. – 67 с.; Ч. 2. – Львів, 1927. – 87 с.; *Lysiak L.* Sądownictwo krolewskie w sprawach chlopskich do polowie XVI wieku // Czasopiśmo prawnohistoryczne. – 1965. – T. XVII. – Zesz. 2. – S. 11–69; *Падох Я.* Суди й судовий процес старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів: НТШ, 1990. – 128 с.; *Wierzchowiecka I.* Organizacja Trybunalu Glownego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1581–1764). Miejsce, chas, sklad sądu / Iwona Wierzchowiecka // Dzieje wymiaru sprawiedliwości / Red. T. Maciejewski. – Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Bałtyckiej Wyższej Szkoły Humanistycznej, 1999. – S. 203–218; Суд і судочинство на українських землях у XIV–XVI ст. / За ред. П. Музиченка. – Одеса: Астропринт, 2000. – 180 с.; *Wierzchowiecka I.* Kancelaria Trybunalu Litewskiego / Iwona Wierzchowiecka // Acta Universitatis Wratislaviensis. – № 2294. Studia historycznoprawne. – Wrocław: Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2001. – S. 101–125; *Wierzchowiecka I.* Powinnosci sedziow Trybunalu Litewskiego / Iwona Wierzchowiecka // Czasopiśmo prawnohistoryczne. – 2003. – T. LV. – Zesz. 1. – S. 29–42; *Witkowski W.* Sądownictwo najwyższe w Rzeczypospolitej szlacheckiej / Wojciech Witkowski // Sąd Najwyższy Rzeczypospolitej Polskiej. Historia i współczesność. Księga jubileuszowa 90-lecia

праці ми зосереджуємо увагу на владному аспекті судівництва у зв'язку з розвитком владних відносин загалом.

При цьому, дещо відступаючи від історіографічних традицій, наш аналіз почнемо з українських земель у складі КП, оскільки ряд організаційних і правових судових інститутів спершу зародилися у Польщі, а вже звідси були запозичені в Литві.

4.2. ОСНОВНІ РИСИ СУДІВНИЦТВА В ГАЛИЧИНІ Й ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ У СКЛАДІ КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО

У 1349 р. Галичина була приєднана до складу КП – спочатку як особисте вотчинне «посідання» польського короля Казимира III[3]. До 1434 р. вона називалася «Руське королівство», згодом – «Руське воєводство», і мала територіальну адміністративно-правову автономію. Проте на підставі королівських привілеїв 1430 і 1434 рр. у Галичині було запроваджено польську адміністрацію, адміністративно-територіальний поділ на воєводства, а також станові шляхетські суди – земські, гродські та підкоморські. Земський суд складався із судді, підсудка, писаря та підписка, його засідання відбувались у заздалегідь визначений період, що називався роками судовими. Кандидатів на суддів і підсудків рекомендували королю земські сеймики, вони ж обирали асесорів (лат. assessor, досл. – засідатель), що забезпечувало представництво інтересів шляхти. Серед чотирьох обраних сеймиком кандидатів король призначав одного на довічну посаду судді. Чи не єдиною вимогою до кандидатів у судді

Sądu Najwyższego 1917–2007. – Warszawa, 2007; *Ковальова С. Г.* Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського / С. Г. Ковальова. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 200 с.; *Balzer O.* Geneza Trybunalu koronnego. Studium z dziejow sadownictwa polskiego w XVI wieku / Oswald Balzer; [red. merytoryczna Karol Mazur]. – Wyd. 2. – Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2009. – 383, [1] s.; *Сокальська О. В.* Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.) / О. В. Сокальська. – Одеса: Інтерпрінт, 2010. – 210 с.; *Старченко Н. П.* Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи Луцького ґродського суду 1598 і 1600 рр.) / Н. П. Старченко // Український історичний журнал. – 2011. – № 5. – С. 14–27 та ін.

[3] *Бойко І. Й.* Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.) / І. Й. Бойко. – Львів, 2009. – С. 18.

земського суду була довіра шляхти, яка його обирала. Від 1422 р. заборонено призначати суддею земського суду старосту[4]. Після прийняття в 1454 р. Нешавських статутів земські суди проводили щорічно чотири сесії – почергово у різних землях[5]. Тому до земського суду могли звертатися не лише мешканці цієї території чи повіту, а й сусідніх[6].

До підсудності земського суду належали всі цивільні справи осілої (місцевої) шляхти: майнові спори, справи про спадщину, грошові спори, за винятком справ, переданих гродським або підкоморським судам, чи тих, котрі виносились безпосередньо на вічевий (сеймиковий) суд. Канцелярія земського суду користувалась правом «вічності». Воно полягало в тому, що вписаний канцелярією в актову книгу земського суду документ отримував юридичну чинність[7].

У Руському воєводстві діяли Львівський, Жидачівський, Галицький, Перемишльський, Сяноцький, Теребовлянський, Коломийський, Красноставський і Холмський земські суди.

Кримінальні справи шляхти розглядали гродські суди як державні суди першої інстанції. Гродський суд сформувався у Королівстві Польському через еволюцію судових повноважень старост у XIV ст. Іноді він так і йменувався – «старостинський суд». Староста виконував правоохоронні функції в своєму повіті, внаслідок чого для забезпечення правопорядку дістав і судові повноваження[8].

До підсудності гродського суду належали розгляд кримінальних справ міщан, осілої шляхти про підпал, грабіж на дорозі, напад

---

[4] *Płaza S.* Historia prawa w Polsce na tle porównawczym / Stanisław Płaza. – Cz. 1. – Kraków, 2002. – S. 535.

[5] *Maciejewski T.* Historia ustroju i prawa sądowego Polski / Tadeusz Maciejewski. – Warszawa: Wyd-wo C. H. Beck, 2008. – S. 39.

[6] Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском Советском Социалистическом государстве: Справочник. – Львов: Львов. гос. ун-т, 1955. – С. 30.

[7] *Ковальский Н. П.* Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в. / Н. П. Ковальский. – Днепропетровск, 1979. – Ч. 1: Обзор основных отечественных собраний архивных источников. – С. 30.

[8] *Gąsiorowski A.* Początki sądów grodzkich w średniowiecznej Polsce / Antoni Gąsiorowski // Czasopiśmo prawno-historyczne. – 1974. – T. XXVI. – Zesz. 2. – S. 58.

на дім, зґвалтування та ін.[9] У зв'язку з тим, що гродські суди засідали постійно, крім свят і неділь, а земські суди – декілька разів на рік, гродські суди поступово перейняли також частину підсудності стосовно цивільних справ. Період засідання замкових, а згодом гродських судів, дістав назву «рочки» або «рочки гродські».

З другої половини XIV ст. у Галичині було запроваджено обов'язкове ведення актових книг судів із записами приватних документів (заповіт, договір, закладна) та судових рішень, які таким чином набували юридичної чинності й на випадок виникнення в майбутньому спору були основними, неспростовними доказами[10].

Водночас почав формуватися підкоморський суд, що зумовлювалося зростанням кількості конфліктів, які виникали в процесі землекористування. Перші акти, які засвідчують, що підкоморій від імені короля виконував роль межового судді, походили з малопольських територій і датуються 1362 і 1381 рр.[11] Очолював підкоморський суд підкоморій або його заступник (коморник). Суд займався розмежуванням землі на підставі рішення земського суду. Акт розмежування здійснювався в присутності свідків і «людей добрих»[12], судові засідання проводилися безпосередньо на місці суперечки.

Більшість галицьких міст у складі КП мали магдебурзьке право, або, як його ще називали, німецьке право. До судів магдебурзького права належали: 1) лавничий суд, який складався з лавників від 4–6 до 12 на чолі з війтом, який «ні перед ким іншим, тільки перед нами, тобто магістратом, і не інакше, як лише правом німецьким повинен відповідати тоді, коли буде запрошений до нас нашим листом»[13]; 2) міська рада, іноді – спільно з лавою, тоді суд називався радно-лавничим («бургграфський великий суд» (indicium magnum

---

[9] *Koranyi K.* W sprawie genezy czterech artykółów starościńskich / Karol Koranyi // Sprawozdania Towarzywstwa Naukowego we Lwowe. – 1911. – T. 11. – S. 11, 22.

[10] *Niemirowski A.* Wykład notariatu dziejowy i porównawczy. Część szczególna / Adam Niemirowski. – Warszawa: Drukarnia K. Kówalewskiego, 1876. – S. 214.

[11] *Kutrzeba S.* Sądy grodzkie i ziemskie w wiekach średnich / Stanisław Kutrzeba. – Kraków, 1901. – S. 337, 338.

[12] *Łaguna S.* O prawie grocnicznem polskiem / Stosław Łaguna. – Warszawa, 1875. – S. 15, 16.

[13] *Компан О.* Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан. – К.: Академія наук УРСР, 1963. – С. 118.

burgrabie)[14]; 3) лава, яка разом з війтом формувала війтівсько-лавничий суд міста[15], який поділявся на види: війтівський гайний (поточний) і гайний гарячий (нагальний) кримінальний[16] та війтівський суд – одноособовий суд війта. Таким чином, сформована судова система міста, з визначеною підсудністю й компетенцією судів, цілком уможливлювала швидкий (суд війта і гайний гостинний суд засідали щоденно) розгляд різноманітних справ міщан і гостей міста. Зокрема, на думку М. М. Кобилецького, найдієвішим у боротьбі з кримінальними злочинами в тогочасних містах України[17] був гайний гарячий суд, який вирішував кримінальні справи, в яких злочинець був затриманий на місці вчинення злочину.

Важлива роль у судочинстві належала присяжним (officium dominorun juris fidelium – обов'язок вірних господарів права). Основний обов'язок присяжних – участь у судових засіданнях. За неприбуття на засідання винний сплачував штраф – 8 шелягів. Систематичне порушення обов'язків призводило до втрати посади та громадянства міста. У структурі війтівсько-лавничого суду 1444 р. було створено уряд присяжних, до складу якого входили війт, два лавники й писар. Цей уряд здійснював введення у володіння власника, вимірювання земельних ділянок, поділ майна між спадкоємцями, оприлюднення заповітів, оцінювання рухомого й нерухомого майна[18].

Вагоме місце серед урядових осіб, котрі забезпечували належне функціонування міського лавничого суду, посідав возний. У судо-

---

[14] *Groicki B.* Porządek sądow i spraw miejskich prawa magdeburskiego w Koronie Polskiej / B. Groicki; red. odpowiedz. oraz wstęp i objaśnienia Karola Koranyiego. Przekład tekstów Lacinskich Jakuba Sawickiego. Oprac. red. tekstu Krystyny Orłowskiej. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1953. – S. 53; Dyplomatyka wieków średnich / Oprac. K. Maleczyńki, M. Bielińska, A. Gąsiorowski. – Warszawa, 1971. – S. 317, 318.

[15] В історико-правничій літературі цей суд згадується під різними назвами. Див.: *Maisel W.* Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI wieku / W. Maisel. – Poznań, 1961. – S. 72, 73.

[16] *Czołowski A.* Pogląd na organizacyę i działalność dawnych władz miejskich do 1848 r. / Aleksander Czołowski // Miasto Lwów w okresie samorządu (1870–1895). – Lwów, 1896. – S. XXIII–LXXXIV. – S. 26.

[17] *Кобилецький М.* Маґдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження / Микола Кобилецький. – Львів: ПАІС, 2008. – С. 262, 263.

[18] *Кобилецький М.* Зазн. праця. – С. 199.

вих книгах ця посада називалася по-різному: bedetius juris, woźny, nuntius, minister, famulus, servus sługa, butel. Кандидатуру возного ради міста пропонували війт із лавниками, вона ж її затверджувала. Щоб одержати посаду возного, особа мала бути громадянином міста, мати у власності нерухоме майно, досягнути 21 року. Возний приступав до виконання посадових обов'язків після принесення присяги, яке відбувалося щорічно перед кожним новообраним складом магістрату. До повноважень возного належало: забезпечення прибуття сторін процесу на судове засідання, затримання й арешт підозрюваних і обвинувачених у вчиненні злочину. Разом з війтом і лавниками він мав право здійснювати обшуки в приватних будинках, відбирати показання в потерпілих, конфісковувати знаряддя вчинення злочину, а також предмети, на яких залишилися сліди злочину. Для належного виконання своїх обов'язків йому дозволялося носити й застосовувати зброю. Як представник судової влади, покликаної захищати інтереси всіх, хто перебував під її юрисдикцією, возний у кримінальних справах був публічним обвинувачем, давав свідчення, які прирівнювалися до показів двох свідків[19].

До міського суду та судочинства вводили також ката, його називали «майстром справедливості», «мало добрим», «екзекутором» чи просто «майстром»[20]. Правовий статус катів чітко визначало польське законодавство. Вони перебували під правовим захистом польського короля та місцевих органів влади та безпосередньо підпорядковувалися війтові[21].

Офіційними мовами діловодства у міських судах Галичини були латинська та польська, хоча інколи записи здійснювалися й українською мовою. Так, 1537 р. у книзі Львівського лавничого суду було вписано документ українською мовою від представників єврея Мойха[22].

Після утворення Речі Посполитої судова система в Галичині не зазнала значних змін. Істотним нововведенням (з 1573 р.) стало утворення каптурових судів, які діяли тоді, коли король помирав, і до обрання нового короля. Це пояснювалось тим, що в умовах без-

[19] ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 52 (Магістрат м. Львова), оп. 2, спр. 109, арк. 522–523.

[20] Там само. – Оп. 2, спр. 749, арк. 8, 11, 13, 27, 37, 49, 61, 105, 113, 321, 737.

[21] *Maisel W.* Ibid. – S. 232.

[22] ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 52, оп. 2, спр. 234, арк. 390.

королів'я гродські, земські та підкоморські суди припиняли свої повноваження, оскільки вони здійснювали судочинство іменем короля. Замість них формувались каптурові суди із суддів, які перед тим були суддями земських, гродських і підкоморських судів відповідного повіту.

Сільське судочинство в Галицькій Русі здійснювалося в трьох формах. На думку Ю. Г. Гошка, можна говорити про віча, які збиралися як у королівських, так і в приватних селах, зборові (копні) суди (з другої половини XVI ст.) та війтівські суди, які були організовані в приватних та орендованих селах. Суд зборовий відрізнявся від війтівського формою скликання й проведення, участю більшої кількості селян, ширшою компетенцією[23].

Від середини XIV ст., тобто від звільнення Поділля з-під татарського панування до початку 30-х років XV ст., тривало суперництво ВКЛ і КП за Поділля, яке завершилося тим, що західна його частина остаточно відійшла до Польщі. На зламі першої і другої третин XV ст. посилюється процес руйнації руських державних інституцій, внаслідок чого згодом тут утверджується польський адміністративно-правовий устрій та утворюється Подільське воєводство.

Адміністративно-судовим центром Західного Поділля став Кам'янець. Старі руські порядки поступово замінювалися польськими. Характерною особливістю становлення тут адміністративно-судових інституцій став у XV–XVI ст. двоїстий, за висновком М. Г. Крикуна[24], характер повітової структури Подільського воєводства. З одного боку, воно включало два територіально рівнозначних й охоплюючих весь його простір кам'янецькі гродський і земський повіти. Тут на польський кшталт було створено шляхетські округи, адміністративне обличчя яких визначалося діяльністю кам'янецьких гродського і земського судів, а також діяльністю генерального подільського старости. З другого боку, воєводство зберегло поділ на повіти, успадкований від часу, який передував наданню Західному Поділлю статусу воєводства. Кількість цих старих

[23] *Гошко Ю. Г.* Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. / Ю. Г. Гошко. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. – С. 41.

[24] *Крикун М. Г.* Повітовий устрій Подільського воєводства в XV–XVI ст. Перспективи джерелознавства історичної географії України / М. Г. Крикун // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 172.

повітів доходила у XV ст. як мінімум до дев'яти, у XVI ст. – до шести. Серед них значився й Кам'янецький повіт, котрий перебував під контролем генерального подільського старости. В інших повітах адміністративно-судова влада перебувала в руках призначуваних королем старост-державців, які функціонально заступили собою «руських» воєвод. Владу державців значною мірою обмежували прерогативи генерального подільського старости та функціонування кам'янецьких гродського і земського судів. З часом влада таких старост-державців, зокрема й судова, набула ознак доменіальної – тобто стала здійснюватися лише в межах королівських маєтків, що перебували в «їхньому володінні» на тих чи інших умовах.

У документах XV–XVI ст. територія Подільського воєводства нерідко показана як один гродський повіт, очолюваний кам'янецьким старостою. Після 1434 р. різке звуження його юрисдикції виявилося насамперед у звуженні компетенції старостинського суду. Власне цей суд, який розглядав позови з кримінальних і цивільних справ, відійшов у минуле. Кам'янецький же староста очолив суд гродський, що виник на його місці. Сюди надходили позови кримінального характеру. Тоді ж утворюється земський шляхетський виборний суд, який від старостинського суду успадкував розгляд цивільних справ[25]. Обом цим судам, що діяли у Кам'янці, юрисдикційно була підвідомча вся територія воєводства, оскільки інших таких судів тоді тут не існувало.

Найбільш ранні згадки про нові суди в Подільському воєводстві припадають: про земський – на 1439 р. (у тодішньому запису в перемишльській земській книзі згаданий кам'янецький підсудок Миколай Чарний; підсудок входив до складу земського суду, гродському суду ця посада не була відома), про гродський – на 1456 р. (коли у львівській гродській книзі названо кам'янецького гродського суддю Яхна)[26].

У політичному плані ця еволюція, напевно, спричинювалася небезуспішною у XVI ст. боротьбою шляхти воєводства, як і всієї Корони Польської, за збереження раніше завойованих і придбання нових привілеїв, які забезпечували відповідне її амбіціям місце в політичному житті краю. Верхня межа існування повітів старост-

[25] *Грушевский М.* Барское староство: Исторические очерки (XV–VIII вв.) / М. Грушевский. – К., 1894. – С. 134.

[26] *Крикун М. Г.* Зазн. праця. – С. 163.

державців – 1581 р., коли було утворено у воєводстві Летичівський гродський суд, рівнозначний Кам'янецькому гродському судові. Відтоді воєводство складалося лише з двох гродських (Кам'янецького і Летичівського) та одного земського (Кам'янецького) шляхетсько-судових повітів[27].

В іншому розвиток судово-владної сфери у Західному Поділлі загалом був подібний до інших теренів Корони Польської, зокрема до Руського воєводства.

4.3. СУДІВНИЦТВО У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

На українських землях ВКЛ розвиток системи судоустрою й судочинства доцільно співвіднести з традиційними періодами самостійного державного розвитку ВКЛ. Так, за М. Ф. Владимирським-Будановим, чия періодизація видається найприйнятнішою, виріз-няються федеративно-князівський (до початку XV ст.), федеративно-земський (до початку XVI ст.) і єдинодержавний (XVI ст.) періоди[28].

У першому – федеративно-князівському періоді – ВКЛ виступало як об'єднання (сукупність) удільних князівств. Його главою був великий князь литовський, наділений різною компетенцією щодо великокнязівських уділів та щодо удільних князівств литовських і руських. Повновладний господар у першому випадку, в другому – він обмежувався переважно функціями захисту держави, верховного суду і відповідними законодавчими прерогативами, виступаючи контрагентом у тих «докончаннях», якими оформлялися відносини між ним і удільними князівствами. Удільні князі, які на цей час користувалися самостійністю, мали комплекс прав, що залишився майже незмінним з долитовських часів – «права князів на уділи бути такими ж безмежними, як і права великого князя на свій»[29]. Як великий, так і удільні князі, були головними урядниками «двірних урядів», сформованих за давньоруською традицією[30].

---

[27] *Крикун М. Г.* Зазн. праця. – С. 172, 173.

[28] *Владимирский-Буданов М. Ф.* История права Литовско-русского государства // ІР НБУВ. – Ф. 60, спр. 8, арк. 36–40.

[29] Там само. – Арк. 19.

[30] *Леонтович Ф.* Литовские господари и центральные органы управления до и после Люблинской унии / Ф. Леонтович // Юридические записки. – 1908. – Вып. 1. – С. 58.

Водночас необхідно враховувати вплив на організацію владних відносин зовнішніх чинників. Так, 1385 р. великий князь литовський Ягайло уклав Кревську унію, яка передбачала покатоличення Литви та її інкорпорацію до складу Польської держави. Згодом Ягайло, вже як польський король Владислав, доклав чимало зусиль, аби, згідно з угодою, навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської. Та попри це ВКЛ зберегло свою політичну окремішність. При цьому укладена в Крево унія відкрила шлях соціокультурній переорієнтації етнічної Литви, стала поворотним історичним моментом її історії[31].

Другий – федеративно-земський період – розвитку ВКЛ розпочався ліквідацією удільної системи і закінчився встановленням єдинодержавності. Держава стала союзом земель. Проте кожна земля зберегла майже всі державні права (власні закони і звичаєве право, дещо обмежене право зовнішніх зносин, власну верховну владу та систему фінансового управління).

Третій період характеризувався втратою федеративного характеру державного устрою і встановленням єдинодержавності. Визначальним тут уважається запровадження загальностанових привілеїв. Об'єднання ВКЛ з КП, що de jure закріплювалося Люблінською унією 1569 р. і знайшло свій вираз насамперед у організації єдиної верховної влади (короля, сейму і ради), фактично залишило князівство «calem i nieruszonem». Адже навіть у XVI ст. провідним принципом державного устрою ВКЛ залишався територіально-федеративний. М. О. Максимейко вважав, що в тенденції до місцевого партикуляризму полягала логіка розвитку цієї держави, що її «землі», наділені у часи князювання Казимира Ягеллончика (1440–1492 рр.) спеціальними обласними привілеями, у XV–XVI ст. за своїм статусом наближалися до удільних князівств попередніх часів[32].

Інкорпорація українських земель до Речі Посполитої однак не принесла кардинальних змін у владних відносинах. Зокрема, на думку Н. М. Яковенко, для мешканців українських земель держава була категорією абстрактною – своєрідним придатком до особи правителя. А позаяк упродовж XVI ст. він був одночасно великим

[31] *Русина О.* Зазн. праця. – С. 64.

[32] *Максимейко Н. А.* Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. / Н. А. Максимейко. – Харьков, 1902. – С. 38–43.

князем литовським і польським королем, то акт Люблінської унії, з точки зору сучасників, не становив чогось епохального – тим більше, що місцеві політичні інститути залишилися незмінними[33]. Така інкорпорація своєю чергою витворила на цих територіях феномен ексклюзивного права щодо інших коронних земель, оскільки за їх мешканцями залишилося право судитися за II Литовським (Волинським) статутом[34]. «Власне право» дозволяло, зокрема, відмовлятися від використання приписів коронних законодавчих актів як допоміжних у правових колізіях, які не регулювалися Волинським статутом.

З таким перебігом становлення і організації політико-державної влади цілком корелюється й еволюція судової влади. Так, у федеративно-князівський період існували суд великого князя, суди його намісників, вотчинні суди, церковні суди, общинні суди. Упродовж другого (федеративно-земського) періоду суд, як і раніше, не був відокремлений від адміністрації, складаючи елемент привілею на уряд, мав персональний характер і на місцевому рівні ототожнювався з особою великокняжого намісника. Водночас виникло чимало нових видів судів, оскільки державна влада надала судові повноваження магнатам і шляхті (в третейських і доменіальних судах), міщанам (у судах міст-магдебургій), національним меншинам (у судах для інородців), окремим особам за прямим дорученням великого князя (комісарам, маршалку, пани-раді). Пояснюється така диференціація судових функцій передусім тим, що напружена зовнішньополітична ситуація диктувала необхідність постійного підтримання військової готовності князівства і головна увага уряду мусила зосереджуватися на військових справах та безпосередньо пов'язаних із ними фінансових; всі ж інші, зокрема й судові, розглядалися як другорядні. Інша причина полягала в посиленні протягом XV ст. корпоратизації суспільства. Одночасно існували судові привілеї і судові імунітети, які були наочним підтвердженням соціального статусу їхніх власників.

---

[33] *Яковенко Н.* Здобутки і втрати Люблінської унії / Н. Яковенко // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 84.

[34] *Старченко Н.* Умоцовані – прокуратори – приятелі. Хто вони (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) / Н. Старченко // Соціум: Альманах соціальної історії / Гол. ред. В. А. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. 1. – С. 114.

Загалом можна погодитися з твердженням С. Г. Ковальової, що суд і судочинство не відігравали помітної ролі в державному житті князівства і не впливали на внутрішню, а тим більше на зовнішню, державну політику. Відправлення суду об'єктивно було скоріше джерелом прибутку, ніж засобом забезпечення порядку в державі або впливовим владним чинником[35].

З першої половини XVI ст. у ВКЛ помітно посилюється роль шляхти, яка розпочала змагання за рівність із магнатами у правах, зокрема і в галузі судівництва. На сеймах 1547, 1551, 1554 років шляхта наполегливо порушувала питання про скасування судових привілеїв магнатів і створення шляхетських судів. Це стало передумовою подальшої судової реформи 1564–1566 рр. На Віленському сеймі 1565–1566 рр. ВКЛ було поділене на 30 судових повітів і в кожному повітовому центрі запроваджувалося три типи судів: земські – для розгляду цивільних справ, гродські – для розгляду справ кримінальних, підкоморські – для розгляду земельних справ.

II Литовський статут 1566 р. через запровадження уряду земського судді законодавчо закріпив початок виокремлення судової влади в державі як системи спеціальних інституцій. Право обирати членів земського суду – суддю, підсудка і писаря – було надано місцевій шляхті. Водночас створювався механізм державного впливу на цей процес: шляхтою обиралося чотири кандидатури на кожну посаду («людей добрих, доброчесних, розторопних, обізнаних у праві, шляхетського роду, здавна осілих у тому повіті, не іншої віри, тільки християнської» (розд. IV, арт. 1), а великий князь мав за власним вибором затвердити одного з цих претендентів. Після обрання повітовою шляхтою і затвердження великим князем члени земського суду приносили присягу на першій же судовій сесії перед воєводою або каштеляном у присутності місцевої шляхти. Суддя, підсудок і писар зобов'язувалися з традиційною формулою, що збереглася від давніх часів, виконувати свої обов'язки, «не зважаючи на вищий або підлий стан, на достоїнства і посади, на багатого або вбогого, на приятеля кревного, ані на неприятеля, на тутешнього, ані на гостя не дивлячись, ні за приязню, ні за важністю, ні з остраху, ні за обіцянки і подарунки, ані сподіваючись пізнішого подарунка або якої винагороди, і без упередженості до сторони, і не

[35] *Ковальова С. Г.* Зазн. праця. – С. 39.

побоюючись насильства, помсти, погрози, але самого Бога і його святу справедливість і право посполите і сумління своє перед очима маючи…» (розд. IV, арт. 1). Інша норма передбачала, що воєводи кожного повіту мають призначати з місцевої шляхти возних на заміну вижів і діцьких, які діяли в дореформених місцевих судах (розд. IV, арт. 4).

Слід підкреслити, що відсутність чіткого унормування питань юрисдикції і підсудності створювала ситуацію, коли до земського суду на українських землях ВКЛ міг звернутися кожен мешканець повіту. У зв'язку з цим є підстави стверджувати, що на відміну від польської моделі земський суд у ВКЛ, хоча й складався зі шляхти, сформувався як позастановий.

II Литовським статутом було також упроваджено гродські суди, які мали розглядати кримінальні справи мешканців повіту. Гродський суд, як і земський, веде своє походження від колишніх місцевих судів (інша назва – замковий). Гродський суд мав складатися з воєводи або старости (чи призначеного ними намісника), замкового судді й замкового писаря. Замковий суддя призначався воєводою або старостою з місцевої шляхти; він мав бути «чоловеком добрим, в тому повіті осілим, присяглим» (розд. IV, арт. 21).

З часом функції земського і гродського судів значною мірою змішуються. Навіть досвідчені юристи не могли визначити підсудність справ, а прокуратори вміло маніпулювали спірною юрисдикцією, затягуючи справу. Н. П. Старченко на підставі аналізу діяльності Луцького гродського суду зазначає, що розгляд багатьох справ, що надходили до суду, відкладався: деякі (33 %) – до наступних «рочків», щонайменше на шість тижнів, більше третини (37 %) ішло на апеляцію до трибуналу, відтак залагодження суперечок відкладалося на рік. Утім, річний інтервал був оптимістичним прогнозом навіть для справ, які завершувалися трибунальським декретом. Адже лише у третині вироків, що надходили з трибуналу для виконання, інтереси скривдженого було задоволено, до того ж у більшості випадків не з ініціативи суду, а через домовленості сторін. Близько 60 % трибунальських справ переносилися на наступні «рочки» або на невизначений час, бралися сторонами на «розейм» (полюбовний суд), поверталися до трибуналу тощо.

Серед справ, що розглядалися у гродському суді повторно (після перенесення з перших рочків на наступні), позивачі дістали са-

тисфакцію менше, ніж у третині випадків (27 %), стільки ж – ще раз перенесли вирішення суперечок на чергову сесію. Практика звільнення відповідача від процесу через формальні причини (зазвичай погрішності в позові або в уповноважувальних листах адвокатів на ведення справ) або ж відкладення справи на наступні «рочки» через хворобу відповідача (циляція), що було основним варіантом затягування процесу в 1560–1580 рр., помітно зменшується з підпорядкуванням Волинського воєводства юрисдикції Люблінського трибуналу. У діяльність гродського судочинства було тісно вплетене полюбовне залагодження суперечок, тобто вирішення конфлікту між контрагентами за допомогою, а зазвичай і з ініціативи, спільних приятелів, інколи й самих суддів. Загалом близько п'ятої частини всіх справ, які надходили до суду, ще до початку процесу відправлялися для «приятельського єднання» [36].

Свідченням зміцнення судової влади у ВКЛ може бути те, що *II Литовським статутом* передбачалися заходи щодо забезпечення судочинства: з'явлення звинуваченого до суду, дотримання порядку в суді, недоторканності учасників судового процесу. Зокрема, при вчиненні особливо тяжкого злочину, в разі ухилення відповідача від з'явлення, гродський суд негайно повідомляв про це місцеву адміністрацію та ініціював особливу процедуру виволання (аналог польській баніції). Виволаний (банітований, баніт) оголошувався поза законом, позбавлявся особистих і громадських прав. Заборонялося спілкуватися з ним, давати йому притулок; його жінка вважалась удовою, а діти – сиротами. Відновити себе в правах можна було лише ставши перед гродським судом.

До компетенції підкоморських судів на українських землях ВКЛ входив розгляд земельних справ шляхти, але на практиці до нього нерідко звертались і в інших випадках, що стосувалися земельних справ, наприклад, при розподілі спадщини, при купівлі-продажу землі тощо. Статут 1566 р. передбачав створення в кожному повіті посади підкоморія. На цю посаду великим князем призначалися шляхтичі, осілі в повіті, з доброю репутацією. По призначенні підкоморій мав принести присягу, текст якої був визначений Статутом. Ді-

[36] *Старченко Н. П.* Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи Луцького гродського суду у 1598 і 1600 рр.) / Н. П. Старченко // Український історичний журнал. – 2011. – № 5. – С. 4–26.

яльність підкоморського суду підпорядковувалася чітким вимогам, недотримання яких призводило до затягування справ та оскарження його рішень.

Невдовзі після Люблінської унії на всіх землях Речі Посполитої були засновані трибунали як суди другої (апеляційної) інстанції. Рішеннями Вальних сеймів у Варшаві послідовно було засновано Коронний трибунал для Великої і Малої Польщі та Луцький трибунал для Волинського, Брацлавського та Київського воєводств (обидва у 1578 р.), а також Головний литовський трибунал (1581 р.). Створення трибуналів обмежувало королівські судові прерогативи, але король все одно залишався останньою судовою інстанцією. Особливий інтерес викликає Луцький трибунал, який до певної міри відбивав прагнення української шляхти судитися і власним («статутовим») правом, і власним судом[37]. Утім 1589 р. він був ліквідований. На відповідні українські землі, а в 1635–1648 р. і на відвойоване у Московії Чернігівське воєводство, поширилася юрисдикція Коронного трибуналу (він засідав у різних місцях, але «українські справи» переважно розглядалися на сесіях у Любліні). Попри чітке законодавче оформлення діяльності згаданих апеляційних інстанцій, можливість оскарження їхніх рішень у задвірному (надвірному) суді, існування процедури перенесення справи до іншого суду та відкладення розгляду на наступні рочки заплутувало інстанційні відносини між судовими установами й породжувало судову тяганину[38].

Від початку XVI ст. почав формуватися особливий правовий статус української «козацької людності» Великого князівства Литовського. Протягом кінця 1550-х – першої половини 1560-х рр. козаки здійснили кілька спроб конституювати своє утворення як організацію лицарського люду, що перебуває на військовій службі в польського короля. Це спричинило появу універсалу Сигізмунда II Августа від 20 листопада 1568 р., яким було започатковано

[37] *Ясинский М. Н.* К истории апелляционных судов в Польше и Литве. Луцкий трибунал, как высшая судебная инстанция для Волынского, Брацлавского и Киевского воеводств в последней четверти XVI в. / М. Н. Ясинский. – Т. 1–2. – К.: Тип. Т. Г. Мейнандер, 1899–1900. – 72 с.; *Попов Г. Л.* Луцький трибунал 1578 р. / Г. Л. Попов // Праці Комісії для виучування історії західноруського і вкраїнського права. – Вип. 1. – К., 1925. – С. 32–58.

[38] *Сокальська О. В.* Зазн. праця. – С. 82.

визнання владою окремого статусу козацтва, що передбачав низку імунітетів, зокрема і судових. Так, унаслідок «козацької реформи» 1568–1572 рр. польський монарх вивів «козаків, які на службі нашій», з-під юрисдикції місцевих урядовців, підпорядковуючи їх напряму великому коронному гетьману Речі Посполитої Ю. Язловецькому, а «старшим і суддею» над козацтвом («над усіма козаки низовими») призначив українського шляхтича Я. Бадовського. Так, на думку Т. В. Чухліба, розпочався тривалий процес автономізації майбутнього Війська Запорізького[39].

Принагідно маємо спростувати міф про існування окремого «Малоросійського трибуналу» в Батурині, нібито заснованого Стефаном Баторієм. Як зазначав О. М. Лазаревський[40], почалося все з того, що співзвучність назви міста з іменем короля надихнула деяких авторів на невиправдане перенесення дати заснування Батурина на кілька десятків років назад (від 1625 р. до 1576 р.). Згодом анонімний автор «Історії Русів» доповнив цю вигадку безапеляційним, але теж, як згодом виявилося, недостовірним твердженням про існування королівської грамоти, в якій, серед іншого, Стефан Баторій надавав право українським козакам у службових справах судитися в своїх полкових і сотенних судах, а також повелів відправляти справи «трибуналу руському» в новоутвореному місті Батурині. Автор навіть навів докладну структуру цього трибуналу. Після того, спираючись на «Історію Русів», інформацію про «Батуринський трибунал» повністю чи частково відобразили в своїх працях М. А. Маркевич, Д. М. Бантиш-Каменський, В. Б. Антонович і чимало інших, менш відомих дослідників.

Показовою щодо природи верховної судової влади в Речі Посполитій була діяльність сеймового суду. Судочинство в сеймовому суді здійснювалося монархом за участі сенаторів, до його юрисдикції належали справи, що набули найбільшого публічного розголосу, в його засіданнях брали участь найкращі знавці права коронного, литовського, волинського. Утім ефективність навіть цього суду не

[39] *Чухліб Т.* Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної України держави 1648–1721 рр. / Тарас Чухліб. – 3-тє вид., випр. і доповн. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. – С. 34.

[40] *Лазаревский А. М.* Исторический очерк Батурина / А. М. Лазаревский // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – К., 1892. – Кн. VI. – Отд. II. – С. 105–122.

була високою – колізійний характер права давав можливість неодноразового перенесення справи, король залишив за собою право вибіркового правосуддя, порушуючи порядок у реєстрі справ, що було значним важелем впливу монарха на сторони, які шукали справедливості в сеймовому судочинстві[41].

Отже, судоустрій на українських землях ВКЛ упродовж кількох століть зазнав помітної еволюції. Судова система до її відносного усталення у Статуті 1566 р. включала низку різноманітних судів, більшою чи меншою мірою пов'язаних між собою. Відображенням відносного плюралізму тогочасного судівництва, на нашу думку, є жвава дискусія, яка точиться до сьогодні щодо класифікації цих дореформених судів ВКЛ[42]. Беручи до уваги, що відправлення правосуддя пов'язане з проявом влади, є певні підстави стверджувати про наявність у цей час ознак плюралізму судової влади. Звісно, заслуговує на увагу й висновок С. Г. Ковальової щодо відсутності на теренах ВКЛ судової влади як такої аж до проведення судової реформи 1564–1566 рр.[43]

Утім, на нашу думку, якщо розглядати судову владу як функцію чи складову частину публічної влади, то можна визнати існування судово-владних відносин на українських землях ВКЛ. Зумовлені суспільною неоднорідністю, ці відносини базувалися на розпорошеності судової влади, коли кожна спільнота претендувала на судову владу поруч, а то і замість держави. Ознакою доби стала певна

---

[41] *Кулаковський П. М.* Сеймовий суд у Речі Посполитій як судова інстанція для українських воєводств (до середини XVII століття) / П. М. Кулаковський // Часопис Національного університету «Острозька академія»: Серія «Право». Електронне наукове фахове видання. – 2012. – № 2 (6). – 19 с.

[42] *Ясинский М. Н.* Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах / М. Н. Ясинский. – Т. 1. – К., 1897. – С. 18; *Кудін С.* Державні суди Литовсько-Руської доби / С. Кудін // Закон і бізнес. – 1999. – № 41. – С. 2; *Кудін С.* Спеціальні суди Литовсько-Руської держави / С. Кудін // Закон і бізнес. – 1999. – № 42. – С. 2; *Кудін С.* Судова система українських земель у XVI – І половині XVII ст. / С. Кудін // Закон і бізнес. – 1999. – № 43. – С. 2; *Музиченко П. П.* Елементи звичаєвого права в судовому процесі XIV–XVI століть на українських землях / П. П. Музиченко, С. Г. Ковальова // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наукових праць Одеської держ. юрид. академії. – Одеса, 1998. – С. 77–84; *Ковальова С. Г.* Зазн. праця. – С. 42; *Сокальська О. В.* Зазн. праця. – С. 29.

[43] *Ковальова С. Г.* Зазн. праця. – С. 45.

«конкуренція судових влад» з тенденцією до пріоритету державної судової влади. Ця тенденція виявлялася в прямій або опосередкованій присутності держави у будь-якому судовому процесі, контролі через апеляційні повноваження центрального державного суду над недержавними судами, а також можливості судового контролю з боку гродських судів діяльності копних, доменіальних судів і судів для інородців.

4.4. СУДОВО-ВЛАДНІ ВІДНОСИНИ: СУТНІСТЬ І ТЕНДЕНЦІЇ ЕВОЛЮЦІЇ

Природа судової влади характеризується через соціальні відносини, детерміновані суспільним уявленням про право і правосуддя. Серед найбільш значущих моментів тут можна виділити зміст судово-владних відносин, який поєднує елементи імперативності й диспозитивності і зрештою визначає правовий статус суб'єктів відповідних владовідносин (суб'єкт-носій влади – суб'єкт-адресат).

У середньовічному суспільстві всі соціальні категорії були, зазначає А. Я. Гуревич, також і передусім правовими. Середньовіччя не визнає фактичного стану індивіда або групи людей, не «оформленого» юридично. Водночас середньовічне право не було внутрішньоузгодженим і давало привід для різних тлумачень і спорів. Синонім справедливості, воно водночас не було орієнтоване на істину в сучасному розумінні: істиною вважали те, що було доведено в суді нерідко через клятви й присяги, дотримання певних ритуалів. Зокрема, як зазначає Н. П. Старченко, до середини XVI ст. і пізніше поєдинки все ще мають виразні риси судового способу доведення шляхтичем своєї правди. Схоже, що межа між двобоєм як варіантом Божого суду й ним же як механізмом захисту честі була доволі розмитою[44].

У контексті способів пошуку справедливості на цьому етапі правового розвитку показовою є еволюція інституту присяги, що призначалася сторонам судовим декретом. Згідно з правовими приписами основним способом доведення у суді мали бути документи і покази

[44] *Старченко Н. П.* Поєдинки у шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI – початок XVII ст.) / Н. П. Старченко // Український історичний журнал. – 2012. – № 3. – С. 76.

свідків, «наипевнейшые и наигрунтовнейшые доводы», і лише коли їх бракувало, передбачалося застосування присяги (*II Литовський статут,* розд. 4, арт. 52). На практиці виявлялося, що «не виграти ... жодної справи без присяги» – вона застосовувалася навіть тоді, коли ситуація була очевидною. Водночас шляхта, яка в судовому процесі за найменшої нагоди заявляла про свою готовність присягнути на доведення власної «правди», на ділі виконувати заяви не поспішала, оскільки цей акт вважався небажаним для доброго християнина[45]. Небажання присягати подекуди було сильнішим за можливі втрати при відмові від присяги. Подібною була ситуація і в громадському судочинстві. Не заглиблюючись в особливості функціонування цього правового інституту загалом, відмітимо, що така двозначність у ставленні до присяги як одного з архаїчних правових способів шукати правду може свідчити про «перехідний» характер правової свідомості, коли влада Божого суду ще цілком складала конкуренцію судовій владі соціуму. Так чи інакше сторони воліли закінчити справу миром, аби уникнути присяги.

Ще одним моментом, який хоча прямо й не стосується судової влади, але дає змогу зрозуміти правовий фон середньовічного українського суспільства, типову поведінку суб'єкта-адресата судової влади, є досліджений Ю. Зазуляком феномен погроз і ворожнечі в шляхетському соціумі[46], в якому погрози розумілися як символічне насильство, виступали як своєрідна форма публічної похвальби. Саме публічність погроз призводила до визнання їх певною мірою юридичним фактом, що має значення для судового процесу[47]. Показовим для цієї тенденції може бути те, що з кінця

---

[45] *Старченко Н.* Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова) / Н. Старченко // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2010. – Вип. 9. – С. 318–360.

[46] *Зазуляк Ю.* Погрози та вияв емоцій у шляхетських конфліктах у Руському воєводстві 15 ст. / Ю. Зазуляк // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 239–254.

[47] *Старченко Н.* «Одповеді» і «похвалки» між правовими приписами і повсякденними практиками (на прикладі Волині кінця XVI – першої половини XVII ст.) / Н. Старченко // Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Відп. ред. Микола Крикун, заступник відп. ред. Остап Середа. – Львів, 2006–2007. – С. 300, 301. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. – Вип. 15 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

XV ст. дійшли перші згадки про «листи-відповіді», які містили писемні погрози проти супротивника і які, таким чином, формально санкціонували стан ворожнечі. У наступному, XVI ст. такі «листи-відповіді» стали обов'язковими для того, щоб оголошена ворожнеча вважалася законною. Навіть тяжкі злочини – наїзди на маєток супротивника, які в тому числі були традиційними актами ворожості, попри свій неправовий характер, в окремих випадках здійснювалися при асистуванні возного. Возний бував при кожній важливій події життєдіяльності шляхтича, легалізуючи її, зокрема у тих випадках, які в далекій або близькій перспективі могли спровокувати конфліктну ситуацію. У возному була заінтересована й сторона, яка вдавалася до протиправних дій, оскільки він міг надати у суді вигідні для неї свідчення[48].

Власне, правова регламентація та «вмонтованість» у судівництво як крайніх емоційно-психологічних станів, так і прямих переступів, може слугувати ілюстрацією формування «найважливішої цивілізаційної амбіції початку Нового часу – амбіції рішення буквально всіх і будь-яких конфліктів [...] через вироблені людьми процедури»[49].

Головна ж роль у додержанні таких процедур у пореформений період відводилася возним, які не мали жорсткої прив'язки до конкретної судової інституції і діяли в межах усіх видів воєводських/повітових судів: гродського, земського, підкоморського, каптурового, трибунальського, а також тих, що лише окремими аспектами своєї діяльності пов'язувалися з офіційним судочинством, – копного і полюбовного.

Тотальність участі возного у судівництві (за словами автора XVI ст. Лукаша Гурніцкого, «mało nie wszystko prawo wasze na woźnym [...] zawisło»[50]) часто робила його об'єктом впливу, а інколи і погроз, що не дало можливості усталитися цьому інституту.

---

[48] *Старченко Н.* Судова риторика... – С. 327.

[49] *Согомонов А. Ю.* Открытие социального (парадокс XVI века) / А. Ю. Согомонов, П. Ю. Уваров // Одиссей. Человек в истории. 2001. – М., 2001. – С. 211.

[50] *Górnicki Ł.* O elekcyi, wolności, prawie i obyczajach polskich rozmowa Polaka z Włochem / Ł. Górnicki. – Sanok: Wydanie K. Turowskiego, 1855. – S. 46; цит. за: *Старченко Н. П.* Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: Судові урядники чи слуги? / Н. П. Старченко // Соціум: Альманах соціальної історії. – 2008. – Вип. 8. – С. 150.

Викладене, серед іншого, опосередковано зумовлювало зміст правовідносин, що складалися між суб'єктами судово-владних відносин на українських землях ВКЛ, КП і Речі Посполитої. Давня правова традиція у поєднанні з суспільно-правовими трансформаціями вимагала особливого владного і водночас арбітражного характеру судочинства, яке мало поєднувати елементи імперативності й диспозитивності з тим, щоб «старина» і «новина», політичні, владні й економічні амбіції, насамперед шляхти, не знищили державний організм.

Очевидно, що скласти цілісне уявлення про судову владу можна, аналізуючи її прояви в усіх судах, які становили досить розгалужену судову систему. Кожен з них мав свої особливості. Так, щодо церковних судів, дослідники відзначають їх еволюцію в бік обмеження кола справ, підсудних духовному суду, дедалі частіше звертання до джерел світського права, звуження компетенції церкви, уподібнення доменіального суду церкви до світського доменіального суду[51]. Українські міста з магдебурзьким правом не відігравали вирішальної ролі в державно-суспільних процесах, а судівництво в них позначалося впливами як українського звичаєвого права, Литовського статуту, так і традиціями громадського правування[52].

На особливу увагу в контексті цього дослідження заслуговують, як уявляється, суд монарха, шляхетські суди та суд копи, аналіз яких найбільшою мірою дає змогу з'ясувати сутність і виявити тенденції розвитку судової влади на українських землях литовсько-польської доби.

Судова влада монарха

Базувалася на традиційному середньовічному уявленні про монарха як головного і бажаного її носія. Протягом середніх віків, пише О. Бальцер, «король є представником і охоронцем права, джерелом найвищої справедливості»[53]. Відоме з давньоруських часів явище «обезкняження» суду не спричинило втрату авторитету монаршого суду. І в XVI ст. король (він же великий князь Литовський) був єдиним найвищим суддею – «у підкоренні сторони під ви-

[51] *Ковальова С. Г.* Зазн. праця. – С. 117.

[52] Див.: *Кобилецький М.* Зазн. праця. – С. 259–279; *Ковальова С. Г.* Зазн. праця. – С. 123–131.

[53] *Balzer O.* Ibid. – S. 27.

рок судді вбачали скоріш підкорення особи під владу іншої особи». І очевидно, що, зокрема, шляхта ладна була зробити все, щоб підпадати під владу того, «чиєї вищості не можна заперечити – короля»[54]. Водночас можна стверджувати, що «ступінь бажаності» суду короля у передреформений період був значно вищим, ніж після проведення реформи. Адже тоді, на фоні значної дискредитації інших судів, які правували «власне для себе», склалося стійке суспільне переконання, що досягти правди можна лише у королівському або великокнязівському суді. Можна припустити, що достатньо реальна можливість такого суду, його високий авторитет зіграли свою роль у зміцненні королівської влади загалом. Окрім того, це певною мірою зробило короля союзником шляхти в її боротьбі з магнатами за зрівняння в правах. Разом з тим, слід відзначити додатковість, вторинність судових функцій монарха порівняно з іншими державними, передусім зовнішньополітичними та військовими, справами.

Правовий статус господаря як верховного судді ВКЛ в дореформений період (аналогічні процеси в Польщі відбулися загалом ще до приєднання українських земель) по-різному оцінювався дослідниками. Так, М. Ф. Владимирський-Буданов указував на суттєві обмеження цього всеосяжного, на перший погляд, права. Формально до господарського суду міг звернутися будь-хто з шляхетського стану, але фактично підсудність великому князю була значною пільгою, що або дарувалася з пожалуванням нерухомого майна («несудна грамота»), або належала визначеному колу осіб.

Можна говорити й про різні форми великокнязівської судової влади: суд великого князя з пани-радою, суд великого князя без пани-ради, суд окремих частин пани-ради замість великого князя (суд асесорський), суд замість великого князя і пани-ради підлеглих їм органів (суд маршалківський), суд пани-ради замість господаря; суд комісарський, зібраний для розгляду однієї конкретної справи (переважно земського позову).

Така варіативність, уявляється, могла залежати від особи великого князя. Адже великокнязівський авторитет, а точніше ступінь його зверхності та впливовості в магнатському середовищі, вихідці з якого складали пани-раду, міг зумовлювати «одноосібність» його

[54] Ibid. – S. 34.

рішень, навіть за формальної присутності радників. Водночас обсяг судової влади пани-ради так само залежав як від особи конкретного господаря, так і її персонального складу. Очевидно, що обсяг судово-владних повноважень пани-ради був значно більший, ніж у призначених господарем великокняжих урядників, які виконували судові повноваження «з розказання». Отже, можливо говорити, що верховна судова влада у ВКЛ належала господарю та пани-раді.

Що ж стосується післяреформеного періоду, то функціонування виборного апеляційного суду – трибуналу, де склад суддів щороку оновлювався, не заважав, за висловом А.-С. Камінського, «вимагати від короля, аби він виступав вищим охоронцем миру і безпеки»[55].

Шляхта і судова влада

Становлення і розвиток судової влади шляхти є важливою складовою формування шляхетського стану загалом. Право судитися «своїм судом», згодом «одним судом з панами і магнатами», виборювалося в гострій боротьбі. Таке право, закріплене *Віленськими привілеями* 1565 і 1566 рр. та юридично оформлене *Литовським статутом* 1566 р., означало зрештою створення шляхетської республіки і в кінцевому підсумку встановлення всевладдя шляхти в державі. Серед інших, його характерними ознаками були конфліктність та агресія, а насильство, за висловом М. Блока, перетворилося на класовий привілей.

Ускладнював ситуацію відносно повільний поступ у визнанні бажаною моделлю поведінки «чоловіка спокійного, статечного», а «покою» (миру), «покою суседского, порадку посполитого» єдино можливим для суспільства. Варто згадати й те, що проти запеклих бандитів у повітах влаштовували кінні виправи, а від сильних світу цього доводилося захищатися розгалуженою системою сусідських зв'язків, зміцнених клієнтарною мережею, яку формували довкола себе не лише великі достойники та потужні латифундисти, а й шляхтичі-власники кількох сіл і місцеві земські урядники[56]. Все це створювало, за висновком Н. П. Старченко, «український феномен»,

[55] *Камінський А-С.* Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / Анджей-Сулима Камінський; пер. з польс. Я. Стріхи. – К.: Наш час, 2011. – С. 78.

[56] *Камінський А.-С.* Зазн. праця. – С. 78.

що нормував взаємини шляхти, збільшуючи діапазон коливань між нормою і відступом від неї, – своєрідний аналог західноєвропейського карнавалу. Той чи інший конфлікт розвивався за певними відомими загалу, переважно шляхетському, правилами та з дотриманням ритуалу, створюючи «спектакль конфлікту»[57], який був у основі практично будь-якої судової справи. Показово, що в загальній масі злочинів левова частка припадала на наїзди. Так, за даними, наведеними при дослідженні архіву князів Масальських на Волині у XVI столітті В. Поліщуком, серед переліку справ більша половина стосується різного роду обопільних наїздів[58]. Аналізуючи зміст справ, зафіксованих в актових книгах гродських судів Волинського, Брацлавського, Київського воєводств на кінець XVI ст., О. О. Патяка стверджує, що переважною більшістю це були справи про «ґвалтовні наїзди» шляхти чи шляхетських урядників[59] на маєтки одне одного.

Очевидно, що за таких умов ефективність суду як логічного завершення (припинення, призупинення) конфлікту мала забезпечуватися зусиллями власне представників шляхетського стану. До цього слід додати ті ще мало досліджені ментальні підвалини, які зумовлювали ставлення шляхтича до офіційної судової процедури як такої, що може зашкодити його «добрій славі». Все це має пояснити популярність полюбовного (приятельського) суду – форми полагодження конфліктних взаємин з допомогою приватних осіб з ініціативи і за згодою сторін. Саме добровільністю забезпечувалася дієвість приятельського суду як гальмівного механізму в конфліктах членів озброєної спільноти, надзвичайно вразливих щодо питань честі[60]. І хоча конфлікт зазвичай включав елементи ритуалізо-

---

[57] *Старченко Н.* Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття) / Н. П. Старченко // Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. V. – К., 1998. – С. 74–80.

[58] *Поліщук В.* Князі Масальські на Волині у XVI ст. за документами Державного історичного архіву Литви / В. Поліщук. – К., 2007. – С. 40, 41.

[59] *Патяка О. О.* Гродський суд у системі владних структур Київського, Брацлавського та Волинського воєводств (друга половина XVI – перша половина XVII ст.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Олексій Олександрович Патяка; НАНУ, Ін-т історії України. – К., 2006. – С. 10.

[60] *Старченко Н.* Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI століття / Н. Старченко // До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя: У 2 т. – Т. 2. – К.; Львів: НТШ, 2004. – С. 208.

ваного публічного демонстрування ворожості, шляхетська спільнота була заінтересована у збереженні відносної рівноваги між своїми членами.

Полюбовні (приятельські) суди за означенням могли набувати різних форм, здійснюватися за різними схемами, мати різну кількість учасників, різну тривалість тощо, переслідуючи завжди одну мету – замирення конфліктуючих сторін через досягнення певного компромісу між ними. При цьому так звана добровільність з обох сторін маскувала тиск на них з боку судової системи й шляхетської спільноти, а також пом'якшувала почуття образи одного контрагента та знімала гостроту урази для честі іншого[61].

Водночас, як зазначалося, вінцем устремлінь шляхти було запровадження виборного шляхетського суду, з чіткою законодавчою регламентацією норм процесуального права й владними механізмами його забезпечення.

Отже, слід визнати різновекторність устремлінь шляхетського загалу, зумовлених намаганням зберегти звичний спосіб залагодження суперечок, насамперед через інтерес у збереженні судової системи, вибудованої чи не виключно на персональних зв'язках, стійкі преференції полюбовного способу вирішення конфліктів і нагальну необхідність по-новому структурувати цю важливу ланку суспільно-державного життя.

Копа і судова влада

Судова влада громади найбільший прояв мала в копних судах[62]. Судова влада копи базувалась, на думку Ф. І. Леонтовича та його послідовників, насамперед на таких моментах. Перший – це «первинні умови соціального ладу старих автономних земель-общин, за слабкого розвитку загальної концентрованої влади, яка б відправляла власними силами і засобами функції правоохорони населення»[63]. Другий – широка юрисдикція – «до копного суду міг зверну-

[61] *Старченко Н.* Полюбовні суди... – С. 228.

[62] *Бедрій М. М.* Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження / Мар'ян Бедрій. – Львів: Галицький друкар, 2014. – 264 с.

[63] *Леонтович Ф. И.* Областные суды Великого княжества Литовского / Ф. И. Леонтович // Журнал Министерства юстиции. – 1910. – № 9. – С. 94.

тися кожний, хто потерпів шкоду від невідомого шкідника... зрозуміло, що такою доступною допомогою народного суду користувалися особи всіх суспільних класів»[64].

Як зазначалося, підсудність копним судам базувалася на територіальних засадах[65]. Копний суд мав компетенцію в межах так званого копного округу, до якого входили всі мешканці території, що простягалася від цього пункту в чотири сторони на одну литовську милю (приблизно 7,5 км), тобто на 15 км. Площа копного округу дорівнювала приблизно 115–225 км^2 (див.: Статут 1529 р., розд. XIII, арт. 25; Статут 1588 р., розд. XIV, арт. 9; розд. XI, арт. 26).

Особливий інтерес у зв'язку з копним судочинством, зокрема і підозрілим ставленням до чужинців, «непохожих», «лєзних», «перехожих» людей, загалом, викликає інститут сусідської солідарності. Адже сусідський «обичай» інколи протиставляється праву: «нехай ідуть і справуються сусідським обичаєм, але не водлуг права, єдно водлуг сусідства», – цитує знавець копного права І. Ю. Черкаський[66]. Тут видаються важливими декілька моментів. По-перше, в суспільстві, де навіть копа розрізнялася за назвою у зв'язку з її складом: «не з близьких сусідів, але людей чужих, сторонніх», важливу роль відігравали локальні солідарності. По-друге, слід узяти до уваги тривале збереження, зокрема в копному судочинстві, центральної ролі інституту свідків у його широкому значенні. По-третє, судовий процес та інтерпретація права все ще залишалися частиною усної культури, коли вагу письмового документа як юридичного доказу переважували зізнання свідків. До того ж копний суд був порівняно швидким та неупередженим. Водночас цілком у дусі александрійсько-київської культурно-філософської традиції «шукати не істину, а правду» судове слідство базувалося на інституті відведення вини: встановлювався не винний, а той, хто не зміг довести свою невинуватість. За неможливість «відвести слід» мала місце й колективна відповідальність. Визнання цього давнього спо-

[64] *Леонтович Ф. И.* Указ. соч. – С. 118.

[65] Див.: *Гурбик А.* Трактування «судових околиць» в громадському судочинстві на українських землях Великого князівства Литовського / А. Гурбик // Ukraina Lithuanika: студії з історії Великого князівства Литовського. – Т. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 11–33.

[66] *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв. / І. Черкаський. – К., 1928. – С. 50.

собу вирішення конфліктів не виключали однак агресії і ворожості, зокрема з боку панів, які могли «з'явитися на копу лише для того, щоб провести на ній ряд ворожих актів стосовно позивача і самої копи»[67], і, очевидно, вдавалися до сили, аби нехтувати судові процедури і вироки.

З посиленням державної централізації судова влада копи «одержавлюється» через приписи щодо присутності на ній урядників, фіксацію її вироків, складення по його закінченні «реляції» – донесення для місцевого державного гродського суду, з їх занесенням до актових книг. Водночас держава була заінтересована у збереженні копного судочинства: прямі вказівки про це містить Литовський статут 1588 р., а численні актові матеріали свідчать про його популярність у суспільстві. Однією з причин цього, очевидно, є те, що за судовою владою копи стояв увесь хід правового розвитку. Адже абстрактна ідея права не з'явилася сама собою. Вона є результатом тривалої боротьби різних життєвих відносин й інтересів, зіткнення яких викликає необхідність в їх захисті шляхом як самосуду, так і суспільного наряду. Якщо суд і його головні атрибути хоча б у найпримітивніших формах мали з'явитися раніше, чим вповні склалася в загальних рисах абстрактна ідея права[68], то, як уявляється, це був суд громади насамперед як неупередженого, але й усевладного арбітра.

* * *

Судова влада на українських землях литовсько-польської доби – це складне суперечливе явище, аналіз якого має базуватися на з'ясуванні ментально-культурних підвалин середньовічного і ранньомодерного соціуму. Функціонування судочинства зумовлювалося всім соціальним тлом суспільства, співіснуванням різних ціннісних систем його представників у їх нерозривній єдності.

Існує відчутна залежність сприйняття чи несприйняття певних носіїв судової влади від наявних у суспільстві духовних цінностей, стандартів поведінки, її мотивації тощо. Зважаючи ж на соціальну і культурну строкатість середньовічного, зокрема й українського,

[67] *Леонтович Ф. И.* Указ. соч. – С. 119.

[68] *Леонтович Ф. И.* Старый земский обычай / Ф. И. Леонтович. – Одесса, 1889. – С. 15.

суспільства, можна говорити про різні типи судової влади та їх конкуренцію як з огляду на здатність забезпечувати прийнятний рівень правопорядку, так і на об'єктивну еволюцію державної влади загалом з тенденцією до її розділення. Показовою при цьому є еволюція судової влади монарха, шляхти і копи.

Еволюція судової влади на українських землях зумовлювалася уявленнями про монарха як носія найвищої справедливості, об'єктивною недоступністю монаршого суду та шляхетсько-магнатськими владними тенденціями у формуванні КП, ВКЛ і Речі Посполитої. У ході розбудови судової системи за ним залишалася функція найвищого судді в державі, право отримати справедливість від якого високо цінувалося в суспільстві.

Поза тим, на українських землях КП, ВКЛ і Речі Посполитій як у дореформений, так і післяреформений період, існував певний судовий плюралізм. Суди, з одного боку, виконували роль різної ваги важелів, що утримують суспільну рівновагу, з іншого – не робили і не могли зробити судову владу безумовною.

Політичні й економічні амбіції магнатів і шляхти, пов'язані з ними конфліктність та агресія часто призводили до активного й виснажливого судового протистояння. При цьому шляхетське судочинство вибудовувалося як конвенційне, засноване на врахуванні інтересів сторін і груп, які стояли за особою, культурних пріоритетів, вразливих місць культивованої честі, що давало б змогу надалі співіснувати шляхтичам, щохвилини готовим удатися до зброї. Судді були частиною тієї ж шляхетської спільноти, тісно зрощені з нею зв'язками крові, приятельських стосунків, клієнтурних підпорядкувань тощо. А їхні лояльності часто виявлялися важливішими в ієрархії цінностей, аніж обов'язки урядників. Чи не найдієвішими для відновлення або підтримання миру серед членів шляхетського загалу були позасудові механізми, що могли примирити їх з найменшими втратами[69]. Такий характер шляхетських судово-владних відносин на українських землях формувався внаслідок взаємопроникнення польських і руських правових уявлень, зокрема про відправлення правосуддя, що сприяло поширенню на території Речі Посполитої спільних «судових практик» і стереотипів.

[69] *Старченко Н. П.* Про ефективність... – С. 27.

Судова влада копи, очевидно, теж мала сприяти передусім залагодженню миру, а не встановленню істини. Показово, що це практично не впливало на її ефективність і визнання соціумом. Поступове виділення з-під її юрисдикції шляхти свідчить про формування культурного шляхетського середовища, яке вимагало уточнених (а не кардинально змінених) правил відправлення правосуддя.

Ефективність громадського судочинства, зокрема приятельського (полюбовного) та копного, в якому уособлювалася судова влада соціуму, і підкорення якій мало хоча б позірно добровільний характер, перевищувала чи була такою ж, як і ефективність державної судової влади.

Розділ 5

СУДОВА ВЛАДА В ЗАПОРІЗЬКІЙ СІЧІ

5.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУДОВОЇ ВЛАДИ ТА ЇЇ ПРАВОВИХ ОСНОВ

Упродовж кількох століть своєрідним автономним політично-адміністративним утворенням з багатьма ознаками державності й власним оригінальним досвідом здійснення судової влади в межах Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої, Кримського ханства й підвладної Росії України-Гетьманщини була «козацька християнська республіка» – Запорізька Січ (самоназва – «Військо Запорізьке низове»). У ширшому плані Запорізьку Січ визначають як соціальне утворення, що поєднувало риси військової спільноти, політичного та соціального інституту[1].

Заснування Запорізької Січі в сучасній історіографії прийнято відносити до другої половини XVI ст., часу побудови перших козацьких військових споруд на дніпровських островах. Багато дослідників називають першою Січчю замок, збудований канівським старостою Д. І. Вишневецьким (Байдою) в 1550-х рр. на о. Мала Хортиця. Втім існує й інша аргументована точка зору, що ці укріплення слід уважати лише предтечею майбутньої Запорізької Січі. Збереглися більш-менш точні письмові відомості про сім Запорізьких Січей: Томаківську (80-ті роки XVI ст. – 1593), Базавлуцьку (1593–1638), Микитинську (1639–1652), Чортомлицьку (1652–1709), Кам'янську (1709–1711, 1730–1734), Олешківську (1711–1728) та Нову (інші назви – Покровська або Підпільненська, 1734–1775). Проте в наукових дискусіях називають й інші цифри (від 5 до 13 Січей).

Створення Запорізької Січі стало потужним імпульсом консолідації українського народу, розвитку національної свідомості та пра-

[1] Історія української культури: У 5 т. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть / *Александрович В. С., Борисенко В. Й., Вивpот Т. М. та ін.* – К.: Наук. думка, 2003. – С. 134.

восвідомості. Січ як автономне військове, політико-правове й адміністративно-територіальне державне утворення поєднала в собі «дух свободи та дух релігії» (самі запорожці небезпідставно ототожнювали себе з лицарським орденом). Її самостійність лише на нетривалий час могла обмежуватися українськими гетьманами або литовськими, польськими, російськими чи турецькими правителями.

Запорізьке січове козацтво створило новий вимір правового життя, відмінний від тогочасних правових реалій, зокрема від принципів і норм феодального права, що закріплювали станову, релігійну, національну та майнову нерівність. Сучасні дослідники навіть вбачають у Запорізькій Січі риси ранньобуржуазної республіки. Право на власне судівництво, поруч із «давніми правами в добрах і станах», становило одну з підвалин того статусу, за який традиційно боролися українські козаки (не лише січовики, а й реєстровці). Зокрема, категоричною вимогою була непідсудність іншій владі за відомим принципом «де є хоча б три козаки, в разі потреби двоє будуть третього судити».

На жаль, письмових джерел, які б висвітлювали здійснення судової влади на Січі, майже не збереглося. Невелика кількість наявних джерел переважно належать до періоду існування Нової Січі.

Проте всі дослідники одностайні в тому, що козацьке судочинство здійснювалося передусім на основі норм звичаєвого права, які з часом склали правову традицію Запорізької Січі. Так, А. О. Скальковський (перший автор, який працював з документами Архіву Коша Запорізької Січі) зазначав, що розгляд справ на Січі ґрунтувався лише на звичаї та простому здоровому глузді й ніде не згадується про застосування законів польських або руських[2]. Це узгоджується зі спогадами інженера С. Мишецького, який підкреслював, що «права в них є, за старовинним їхнім звичаєм, лише на словах, а на письмі прав ніяких не роблять»[3]. Відсутність письмових законів дослідники пояснювали різними причинами. Зокрема, публікатор зазначених спогадів С. Мишецького дійсний член Одеського това-

[2] *Скальковский А.* Как судили и рядили в Сечи запорожской / А. Скальковский // Киевская старина. – 1886. – № 3. – С. 612.

[3] *Мышецкий С. И.* История о казаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятца, сочиненная от инженерной команды / С. И. Мышецкий. – Одесса: город. тип., 1852. – С. 56.

риства історії та старожитностей С. В. Сафонов висловив думку, що від Січі годі було сподіватися на письмові закони як через рівень освіти запорожців, так і внаслідок особливостей місцевої системи внутрішнього управління. А критично налаштований до козаків відомий історик Г. Ф. Міллер звертав увагу на «відсутність писаних законів, яких мати і не бажають, побоюючись применшення їхніх вольностей»[4]. Спираючись на своїх попередників, а часом і прямо їх цитуючи, «запорізький батько» Д. І. Яворницький підкреслив, що «писаних законів від запорожців не можна було і очікувати передусім тому, що громада козаків мала занадто невелике минуле, щоб виробити ті чи інші закони, привести їх у систему й висловити на папері». Окрім того, «все історичне життя їх було наповнено майже безперервними війнами, які не давали змоги їм багато зупинятися на устрої внутрішніх порядків власного життя; зрештою, писаних законів запорожці намагалися уникати, остерігаючись, щоб вони не змінили їхніх вольностей»[5].

На освячений часом «звичай запорізький» посилалися в своїх актах навіть російські можновладці від Олексія Михайловича до Катерини II. Втім це визнання до певної міри було вимушеним. Російська верхівка, як і перед тим польська або литовська, не могла свідомо прийняти демократичні порядки Січі, які видавалися їй не просто анархічними, а вкрай потворними. Так, у вже цитованій праці Г. Ф. Міллера зазначається, що запорожці не бажають усіх громадянських порядків, окрім безумовного підкорення старшині, насамперед кошовому отаману, якого самі своєвільно обирають і відкликають. З цього історик робить висновок: «Ці обставини не можуть нікому доброзичливої про *Запорожців* подати думки, тому що їх звичай будь-якому Громадянському суспільству, на здоровому умі та істинних правилах заснованому, суперечить». Аналогічні оцінки містяться й у численних скаргах на запорізькі порядки представників місцевої російської влади та деяких козацьких старшин. Прикладом таких можуть слугувати звіт про вибори на Січі

[4] *Миллер Г. Ф.* Исторические сочинения о малороссиянах Г. Ф. Миллера, бывшего историографа российского, писанные на русском и немецком языках и хранящиеся в Московском главном архиве Министерства иностранных дел. I. На русском языке / Г. Ф. Миллер. – М.: город. тип., 1846. – С. 39.

[5] *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Д. І. Яворницький. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 188.

1749 р. секунд-майора Олександра Никифорова та інформація (радше донос) про це ж військового писаря Петра Чернявського[6].

З цього приводу варто зауважити, що консервативні погляди феодальної доби часом видаються надзвичайно схожими з ідейними позиціями сучасних противників прямого народовладдя, які, формально визнаючи народ джерелом влади, вважають його все ж негідним цю владу здійснювати безпосередньо.

Хотілося б також звернути увагу на важливе доповнення Д. І. Яворницького, який, з посиланням на думку попередників, зазначав, що запорожці керувалися не лише стародавнім військовим звичаєм, а й здоровим глуздом і усним («словесним») правом[7]. Йдеться, на нашу думку, про ті рішення органів влади Січі, які не фіксувалися письмово, але були добре відомі козакам.

Звернемо увагу й на цікаву думку В. О. Щербака: «Писаних правових норм не існувало. Їхній зміст розкривався через наведення відповідних прикладів-аналогій у процесі самого судочинства»[8].

Тезу про відсутність на Січі писаних норм піддав критиці М. Є. Слабченко. Вчений зазначав, що тут спочатку панувало військове звичаєве право, а згодом відбулася рецепція правових норм сусідніх держав і з'явилися деякі власні писані закони. Він навіть окреслив певні етапи в розвитку права Запорізької Січі. Перший з них (до 1648 р.) характеризувався наявністю окремих вироків, що, часто повторюючись, формували прецеденти. На другому етапі (1648–1709 рр.) на основі цих прецедентів формувалися звичаї. Третій етап (1709–1715 рр.) означився писаними законами, характерними для соціально неоднорідного суспільства[9]. Погляди М. Є. Слабченка знайшли відображення і певний розвиток у праці сучасного дослідника Л. О. Косенка[10].

---

[6] *Андр-скій Ал.* [Андриевский А.] Запорожские выборы и порядки половины XVIII в. / Ал. Андр-ский // Киевская старина. – 1883. – № 5. – С. 127–139.

[7] *Яворницький Д. І.* Зазн. праця. – С. 188.

[8] *Щербак В. О.* Запорозька Січ / В. О. Щербак // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 3. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 272.

[9] *Слабченко М. Є.* Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. Є. Слабченко // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3. – С. 288.

[10] *Косенко Л. О.* Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі / Леонід Косенко. – Харків: ВД «Школа», 2007. – С. 428–432.

Загалом звернення до документальних джерел та історіографії проблеми дає підстави стверджувати, що судочинство Запорізької Січі ґрунтувалося, по-перше, на правових звичаях козацтва загалом і «низового товариства» зокрема. По-друге, на судових прецедентах, які ще не трансформувались у загальновизнаний правовий звичай. По-третє, на усному військовому та іншому праві запорожців. По-четверте, на правовій свідомості («здоровому глузді») запорізької старшини, яка здійснювала судові функції. На останньому етапі існування Січі не можна виключати й обмеженого використання письмового права (рецепійованих норм інших держав та результатів власної нормотворчості), хоча нам і не вдалося знайти конкретні приклади такого використання в судовій практиці.

У цьому контексті слід погодитися з висловом одного з основоположників української історико-правової науки О. М. Лазаревського, що «козацьке судочинство витворилося самим життям, природними потребами самого народу без штучних регламентацій; і вказаний судоустрій міг задовольняти народ до тих пір, поки він залишався народним, поки сам народ брав активну участь у його творенні та вчиненні правосуддя»[11].

При цьому, на думку А. О. Скальковського, для запису скарг і судових рішень використовувалася російська мова, але в усному провадженні козаки послуговувалися місцевою «малоросійською» мовою[12].

Дослідники звертали увагу на народний звичаєвий характер запорізького судочинства, на його простоту й обрядовість, а водночас і певну стихійність, апелювання до суду Божого. Так, М. Є. Слабченко писав: «Звичайового походження був і козацький суд радний. Обжалованого ставили на раду, котра розглядала справу й за зроблену шкоду карала. Такий суд держався на Запоріжжю. Іноді замість суда ради дозволявся суд Божий між заінтересованими особами, тобто бійка на канчуках чи киях. Сей суд визнавався й Соймом (в постанові 1635 р.). Зразок його бачимо на гравюрах Р. Жуковського (двоє запорожців, оголених до пояса, стоять на лівім коліні,

[11] Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 135, 136.

[12] *Скальковский А. А.* Как судили и рядили… – С. 612.

зчіпившися лівими руками, а в правих канчуки) і на віньєтках Вейбеля (бійці в кунтушах і при шаблях)»[13].

Джерелом всієї влади, зокрема й судової, на Січі була колективна воля козацького загалу, «запорізького низового товариства», що не виключало, однак, формальних посилань у окремих офіційних рішеннях на волю Божу чи монаршу ласку. Водночас, зазначав М. Є. Слабченко, «Січ більше збочувала в бік "народу" ніж Бога»[14].

Козаки загалом не мали потреби в зовнішній легітимації свого права «судитися від своїх старших за своїми старими правами», це право природно випливало з факту «самоутворення» Запорізької Січі та її повної політичної, адміністративної та іншої автономії. Проте в дипломатичному листуванні з сусідніми монархами-протекторами запорожці, щоб закріпити свій статус, посилалися (часом безпідставно) на давні привілеї Сигізмунда-Августа, Стефана Баторія, які нібито надали козакам право на власне судівництво.

Відповідно судочинство велося від імені «товариства Війська Запорізького», а кошовий і військовий суддя підписували вирок чи рішення не лише від свого імені, а від усього товариства. Так, наприклад, «Рішення Військової сходки про відмову повернути старосамарському сотникові Івану Березаню худобу, зайняту запоріжцями за заподіяння шкоди» від 17 жовтня 1756 р. було підписане – «А. к. [отаман кошовий] Григорій Федорович з товариством»[15].

Носіями судової влади формально визнавалися всі січовики. Здійснювалася вона як безпосередньо на загальній військовій (за іншою термінологією – січовій або кошовій) раді та козацьких сходках, так і через виборних або призначених («наказних») посадових осіб – козацьку старшину.

Судова влада загалом не була відокремлена від військово-адміністративної. Існувала посада кошового судді, другої особи після кошового отамана за офіційною ієрархією, але це не може слугувати аргументом на користь визнання виокремлення судової

---

[13] *Слабченко М. Є.* Судівництво на Україні XVII–XVIII ст. / М. Є. Слабченко. – Харків: Вид-во «Союз», 1919. – С. 8.

[14] *Слабченко М. Є.* Соціально-правова організація Січі Запорозької... – С. 273.

[15] Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ 1734–1775 рр. / Упорядники: *Гісцова Л. З., Автономов Д. Л., Дрозд Є. І. та ін.* – Т. 3. – К.: INTAS, 2003. – С. 273, 274.

влади. Так, як зауважували Д. І. Яворницький та інші дослідники, військовий суддя лише розглядав цивільні й кримінальні справи, давав поради сторонам, але не затверджував остаточно своїх ухвал, що належало до виключних прерогатив кошового отамана. З іншого боку, у військового судді був ряд функцій, що не мали жодного відношення до відправлення правосуддя, зокрема він уважався начальником «при скарбі й арматі».

Водночас для виконання рішень військової ради ніякого додаткового судового розгляду не вимагалось. М. Є. Слабченко наводить приклад, коли за рішенням козацької ради в 1764 р. винищувалися злодії, ватажки злодійських партій, передержувачі й покупці краденого. Цим же рішенням за Кошем (тут – узагальнена назва військового товариства та його органів управління) визнавалося право звільняти «несправних» курінних отаманів і призначати інших, а також право помилування, яке до цього належало кошовому отаману. Тобто запорізьке товариство здійснювало народоправство в повному обсязі, включаючи обрання форм і шляхів здійснення судової влади.

Іншим доказом нерозмежованості військово-адміністративної й судової влади можуть слугувати численні архівні матеріали, в яких присуди в цивільних і кримінальних справах та адміністративні накази й розпорядження часто містилися в одному правовому акті[16].

У цьому контексті історичним прогресом у розвитку судової влади слід вважати не те, що вона розвинула започатковану в литовсько-польську добу тенденцію до відокремлення суду від адміністрації, а те, що змінилася сама якість влади загалом, принаймні відбулося формальне визнання належності її громаді, а не окремим привілейованим верствам суспільства. Втім козацька демократія все ж не охоплювала «посполитих» – селян-землеробів, які жили на землях Січі, але не належали до грона «військових товаришів».

Визначальними рисами судової влади в Запорізькій Січі були її доступність, відсутність формалізму та судової тяганини. Як зазначав Д. І. Яворницький, «...незначна кількість запорізького товариства і суто народний устрій його, і повна доступність будь-якого члена козацької громади до вищих начальників робили суд в Запоріжжі простим, швидким і правим у повному й точному сенсі цих

[16] Архів Коша... – С. 108, 114, 274, 275 та ін.

слів; ображений і кривдник усно викладали перед суддями суть своєї справи, усно вислуховували рішення їх і тут же припиняли свої чвари й непорозуміння, причому перед суддями були однаково рівні – і простий козак, і знатний товариш»[17].

У цьому контексті певний інтерес викликає питання про фінансування судової діяльності. Загалом кожний представник козацької старшини мав відповідно до своєї посади право на визначену частину від прибутків військового скарбу, але разом з тим він міг розраховувати і на «малий презент» від кожного просителя[18]. Робилися ці «презенти» відкрито, в рівному обсязі від обох сторін конфлікту, а тому їх не слід, мабуть, вважати узаконеною формою хабара. Принесення «калачів» кошовому отаману або судді було певним обов'язковим обрядом, формально засвідчувало офіційність справи, але водночас, як видається, підтверджувало квазіродинний характер стосунків між козаками, надавало судовому розгляду вигляду звичного звернення до старших за порадою.

Проте процедурна простота запорізького судочинства дезорієнтує тих дослідників, які важко сприймають можливість прямого народоправства в здійсненні правосуддя, а натомість роблять акцент на необхідності суддівського професіоналізму й жорстких судових процедур. Так, наприклад, сучасний український правознавець Д. В. Андреєв розрізняє такі історичні типи судочинства: самосуд, заснований на принципах звичаєвого права; судочинство, яке передбачає певний судоустрій організованих суспільних систем; і правосуддя, яке органічно пов'язане з наявністю правової держави, складовим елементом якої вона є. Виходячи з того, що Запорізька Січ була в сучасному розумінні не державою, а лише державницьким утворенням, то і її судочинство видається дослідникові перехідним етапом від самосуду до державного судочинства з первинними національними зародками, які хоч і віддалено, але нагадують елементи демократичного правосуддя[19].

---

[17] *Яворницький Д. І.* Зазн. праця. – С. 189.

[18] Там само. – С. 176, 177.

[19] *Андреєв Д. В.* Етносоціокультурні чинники формування національної правосвідомості (на прикладі судової системи Запорозької Січі XVII–XVIII століть): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Дмитро Володимирович Андреєв; Нац. академія внутрішніх справ України МВС України. – К., 2003. – С. 6.

На нашу думку, судову владу не можна ототожнювати з державною владою, так само, як лише за ознакою «недержавності» визнавати суд у Запорізькій Січі повним чи частковим самосудом. На Січі далеко не кожен міг вершити суд і розправу, існували усталені традиційні процедури розгляду цивільних і кримінальних справ та визнані норми звичаєвого й усного права. Судова практика Запорізької Січі свідчить про відносно широкий простір (дискретні повноваження суддів) для судового розсуду, який, однак, не мав нічого спільного зі сваволею в прийнятті рішень. Звісно, випадки самосуду траплялися на Запорізькій Січі, але вони були винятком із загального правила, вважалися діями протиправними та здебільшого переслідувалися козацькою владою.

Досліджуючи судову владу на Січі, слід також зважити на мілітарний характер життя запорожців. На нашу думку, державно-правовий режим Запорізької Січі визначався її статусом військової республіки, свого роду лицарського ордену. (Є й інше популярне порівняння з сучасниками запорожців – флібустьєрами Карибського моря, яке, однак, на нашу думку, безпідставно не враховує релігійний чинник.) Суд у період ведення бойових дій мав риси військово-польового суду. Судові рішення за таких обставин виносились одноосібно військовими командирами, які водночас були посадовими особами (козацькою старшиною): кошовим отаманом, курінними отаманами, паланковими й похідними полковниками. В цьому разі судові функції були невіддільними від адміністративно-командних і мали характер усних розпоряджень. Такі одноособові присуди підлягали негайному виконанню[20].

Наприклад, у 1584 р. під час переговорів з татарськими посланцями під Аслан-городком, коли один з козаків вистрелив у татарських посланців, кошовий одразу наказав скарати винуватця «на горло». В 1701 р. було взято під варту й відсторонено від виконання службових обов'язків чотирьох курінних отаманів, яких кошовий отаман звинуватив у неналежному керуванні своїми куренями, відсутності дисципліни та в грабунках проїжджих купців[21].

Особливості Січі визначали цілі й завдання правосуддя. До їх числа належали підтримання засад суспільного ладу та правопорядку, запобігання правопорушенням, захист законних прав та ін-

[20] Архів Коша... – С. 108, 114, 274, 275 та ін.
[21] Історія українського козацтва... – С. 142, 143.

тересів окремих осіб і кошового товариства загалом. Так, анонімний дослідник кінця XIX ст. звертав увагу на такі завдання козацького правосуддя: 1) убезпечення громади від злочинців і злочинів, які посягали на корінні традиції та правові засади січової організації і могли викликати розлад і сум'яття у внутрішніх відносинах Коша; 2) усунення злочинця з метою унеможливлення злочинних посягань у майбутньому; 3) залякування з метою запобігання майбутнім злочинам та надання покаранням характеру помсти. Разом з тим, на його думку, правосуддя на Січі не ставило й не могло ставити своїм завданням виправлення та перевиховання правопорушника, оскільки в умовах постійних військових дій для цього не було ні часу, ні відповідних можливостей. Окрім того, Січ була об'єднанням вільних і рівних людей, що виключало можливість обернення злочинців на підлеглих товариству осіб, обмеження їх прав і підпорядкування волі общини. Тому злочинці або виганялися з товариства, або знищувалися, або після належної кари за заподіяне зло залишалися повноправними членами громади. Покарання застосовувалося не в інтересах приватних осіб, а в інтересах усього Коша. І ці інтереси громади ставилися вище інтересів окремих її членів[22].

Судова влада Запорізької Січі поширювалася на всю територію Війська Запорізького низового й охоплювала сучасні Дніпропетровську і Запорізьку області, а також частину Херсонської, Кіровоградської, Донецької та Луганської областей. Наприклад, кошовий отаман Петро Калнишевський наказав повісити козака Брюховецького куреня Зиму за злодійство в «Протовчанському відомстві над Ореллю, де він і кривди чинив»[23]. А в рапорті від 1 лютого 1754 р. Коша Війська Запорізького низового Генеральній військовій канцелярії повідомлялося про відібрання пернача в кодацького палаючного полковника Стефана Савелієва та накладання на нього штрафу за побиття отамана Герасима Лисенка, присланого для стягнення недоїмки з вихідців із Крилівської сотні (тобто з території Гетьманщини)[24].

---

[22] *Д-скій А.* Система карательных мер в Запорожьи (Историко-юридический очерк) / А. Д-скій // Киевская старина. – 1893. – № 1. – С. 17, 18.

[23] Історія українського козацтва… – С. 143.

[24] Архів Коша… – С. 101, 102.

Слід зазначити, що авторитет і міць судової влади відрізнялися в різні періоди історії Запорізької Січі. Зокрема, в період Нової Січі спостерігається послаблення судової влади Коша. Зросла кількість випадків зловживань владою та ігнорування або невиконання січовою старшиною своїх судових повноважень, а також невизнання козацьким загалом судових рішень старшини.

5.2. ОРГАНИ І ПОСАДОВІ ОСОБИ, УПОВНОВАЖЕНІ НА ЗДІЙСНЕННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ

Дослідники одностайно відзначають оригінальність і самостійність судоустрою Запорізької Січі. Зокрема, М. Є. Слабченко підкреслював, що суди запорізьких козаків не належали до так званих статутних судів – ратушних, сотенних, магістратських, полкових і генеральних, які були постійними. Запорізькі суди, наголошував учений, не входили до їх ієрархічної системи і не перебували в ієрархічній підлеглості до жодного з них[25].

Головною судовою інстанцією була *Військова рада*, яка розглядала найважливіші цивільні (розподіл землі, угідь, майна тощо) та кримінальні справи. Рада також мала виключні повноваження з розслідування справ щодо найвищих посадовців Січі, які підозрювалися в посяганні на принцип народоправства, зраді, зловживанні службовим становищем, казнокрадстві тощо. Вона, відповідно, мала право зміщувати кошового отамана, осавула, писаря та іншу старшину, а також своїх послів, які підозрювалися в неналежному ставленні до своїх обов'язків, у неретельному виконанні січових рішень, у несвідомих помилках чи спланованій зраді інтересів Коша. На раді виносилися доволі суворі судові рішення, які могли передбачати позбавлення не лише посад і доброго імені, а й самого життя[26]. В діяльності ради таким чином поєднувалися дві найважливіші судові функції: здійснення правосуддя та контроль за посадовими особами (передусім військовою старшиною).

Практичними організаторами ради на січовому майдані були осавули, які через барабанний бій і пряме нагадування товариству (інколи за допомогою київ) забезпечували явку козаків. Січовики

[25] *Слабченко М. Є.* Судівництво на Україні... – С. 9–18.
[26] Історія українського козацтва... – С. 142.

ставали великим колом (усі були з непокритими головами), кожний курінь окремо на чолі зі своєю старшиною. Після загального молебню та благословення священика слово брав кошовий отаман, старшина й усі бажаючі. В разі розгляду складних справ січова старшина могла збиратися на окрему малу раду, яка засідала тут же, посеред козацького кола. Узгоджене рішення козацьких керманичів згодом виносилося на розгляд загальної ради, про що оголошував осавул.

А. О. Скальковський зазначав, що в Запорізькому війську були річні та піврічні ради. Перші – для виборів кошового й усієї військової старшини, піврічні – для розподілу за жеребом степів, річок та інших угідь. Екстраординарні ради збирались в особливих випадках, як-то: для вислуховування височайших указів, гетьманських універсалів, раптового відрядження козаків на прикордонну службу, видачі громадських грошей, а також для вирішення спірних справ та для вжиття особливих заходів по внутрішніх розпорядках. Дослідник наводить приклад справи, яка розглядалася у такому особливому випадку 23 грудня 1764 р. й стосувалася гайдамацтва[27].

Вирок у цій справі передбачав: «Ми всіх куренів отамани, з усіма старшими козаками, зі стариками і молодими добросовісними в Кошу запорізькому, при зібранні повному військовому, всіх старшин, стариків і отаманів, за вироком і бажанням до доброго порядку всього Коша дали сію в Кошу розписку в нижчеписаному: *Де є степами й лугами, наших куренів вори й злодії і який би не був ватажок, передержував або покупщик воровського, не тільки де жили, але й де шаталися в чатах і зібраннях, до єдиного прибрати в руки, викорінити й утримати зовсім від воровства, щоб ні у татар, ні у Польщі, ні в російських підданих, по шляхам і по зимівникам, ні на одну копійку вето від сього дня не чинили... А якщо в якому курені отаман не ісправний, ослухається й потакати злодійства буде, то пану Кошовому вільно його карати й наказом відставити, а іншого обрати, і тільки доброго й ісправного зараз поставити, а його у всіх куренях всякої честі позбавити і в другий раз отаманом не обирати й не становити... А якщо не так вчинятимуть пан Кошовий, судія, писар і осавул, і виявиться в чому потакун, або добрих або не винуватих козаків будуть марно кривдити,*

[27] *Скальковский А. А.* К истории Запорожья. Внутренние распорядки / А. А. Скальковский // Киевская старина. – 1882. – Т. 4. Декабрь. – С. 527.

то, не чекаючи ради річної або піврічної, отаманам і старикам таких правителів, зараз з доносом головним командам, від Коша відставити й ніколи того підозрілого й слабкого старшину вже не обирати і в ніякий чин не ставити, і якої справи і обід не закінчать, то з самого того стягнути»[28].

Серед військово-адміністративних органів Запорізької Січі були ще *ради «до куренів»,* згадувані в літературі під назвою «курінні ради» або «сходки». Це були не ради козаків одного куреня, як іноді помилково думають, а своєрідні оперативні наради козацької еліти за участю кошової старшини, курінних отаманів і «стариків» (авторитетних колишніх посадовців). Сходки скликалися здебільшого для вирішення секретних або нагальних справ, котрі вимагали збереження таємниці й негайного виконання. В певні історичні моменти вони перебирали на себе компетенцію військової ради, то ж могли мати й судові функції.

Роль верховного судді на Січі виконував кошовий отаман. Суд кошового отамана виступав спочатку як суд першої інстанції в справах військової старшини і паланкових полковників. З часом, приблизно в середині XVII ст., він перетворився на вищу апеляційну інстанцію. Судові вироки, рішення й ухвали усіх носіїв судової влади часто розпочиналися словами: «З повеління пана кошового отамана...», зокрема й тоді, коли справу розглядала військова рада.

Кошовий отаман затверджував рішення військового судді й визначав покарання злочинцям. Під час військового походу він міг самостійно призначати злочинцям смертну кару, хоча в мирний час це було прерогативою військової ради або сходки. Йому також належало право помилування злочинців. Він зі згоди всього січового товариства міг здійснити екстрадицію січовика, запідозреного в злочині. Утім існувало загальне правило «з Січі видачі немає», винятки з якого траплялися нечасто.

Судові рішення кошового отамана переважно стосувалися важливих цивільних справ щодо розподілу земель та угідь за конкретними куренями, грошового й матеріального жалування, здобичі, а також кримінальних справ, які не були вирішені в судах нижчих посадовців Січі. Кошові отамани ревно стежили за справедливістю судочинства, а також за тим, щоб ніхто ззовні не втручався в судо-

[28] *Скальковский А. А.* К истории Запорожья... – С. 527–529.

вий процес Січі та не змінював основоположних принципів козацького права.

Значна кількість судових розглядів робила здійснення правосуддя важливою складовою діяльності кошового, оскільки від кваліфікованого й мудрого рішення або вироку безпосередньо залежав авторитет їх влади. Тому кошові прагнули вирішувати судові справи відкрито й відповідно до уявлень товариства про добро і справедливість. Поряд із застосуванням у разі потреби жорстоких покарань вони нерідко схиляли сторони до примирення та «полюбовного» вирішення суперечок всередині січової громади.

Рішення кошового отамана було безапеляційним, і якщо воно задовольняло сторони, зазначав А. О. Скальковський, прощання їх із кошовим дихало братерською приязністю і нагадувало прощання гостей із хазяїном. Але в разі відкритого незадоволення рішенням з боку засудженого чи відповідача або при більшій його провині прощання набувало іншого характеру. Кошовий грізно командував: «Сторожа, київ!», і коли з'являлися «кії», вельможний оголошував винному: «Ну лягай, братику! Ось ми тебе провчимо, як-то по правді робити й панів шанувати!» І як 50 чи 100 київ дадуть, кошовий крикне: «Годі!» Після цього кошовий вдруге зачитував йому рішення й питав, чи чує він. Якщо обвинувачений або відповідач визнавав свою провину, кошовий мовив йому напослідок: «Ну, вставай з Богом та шануйся, а що тебе вибили, то здорово зноси: то що б ти не дуже мудрував, не упрямився»[29].

Кожний кошовий щорічно, 1 січня, під час виборів військової старшини мав звітувати раді про всі свої вчинки й дії, що стосувалися Війська Запорізького, і якщо під час звітування кошового відкривався який-небудь злочин проти Війська, неправильне судове рішення, незаконний вчинок, то кошового могли навіть стратити. Відомо, що один з перших козацьких ватажків Предслав Ландскоронський був страчений за «намір привести козаків до строгої покори». В 1739 р. під час Хотинського походу російської армії за аналогічною підозрою був страчений кошовий Яков Тукало[30].

Водночас навіть після наказу російського уряду від 13 березня 1749 р., яким заборонялося кошовим отаманам виносити смертні

[29] *Скальковский А. А.* Как судили и рядили... – С. 619, 620.
[30] *Яворницький Д. І.* Зазн. праця. – С. 174.

вироки, ця заборона була проігнорована і в наступні десятиліття кошові отамани зберігали свої судові повноваження в повному обсязі[31].

Специфічною судовою інституцією був *суд Похідного Коша* в паланках. А. О. Скальковський стверджував: «Бувало, що кошовий разом з військовим суддею і писарем об'їздив паланки і дорогою творив суд і розправу, встановлював усілякі порядки, а його рішення та постанови записувалися в "похідний" журнал»[32]. Зокрема, в журналі можна знайти протоколи судового розгляду багатьох цивільних справ, які стосувалися стягнення боргів, дотримання угод та давності володіння. Після запису відповідного рішення майже завжди містилося донесення паланки або військового осавула, що наказ Коша виконано[33].

З часом у правовому житті Запорізької Січі утвердилося поняття «суд Коша», яке охоплювало суд військової ради, суд кошового і суд Похідного Коша. Цілком імовірно, що до цього розряду належав і суд курінної ради (сходки) через його загальну природу «малої військової ради». Рішення (вироки) усіх цих судів вважалися остаточними й вступали у силу відразу після їх проголошення.

Не до кінця з'ясованим є питання про місце в судоустрої Запорізької Січі *суду військового судді.* Судові повноваження військового судді, принаймні на перших порах, мали несамостійний характер. Його рішення не вважалися остаточними та підлягали затвердженню кошовим отаманом. Проте з середини XVIII ст. військовий суддя дедалі частіше виступав як самостійна судова інстанція для справ, що розглядалися паланковими полковниками та курінними отаманами. Якщо сторони були задоволені рішенням або вироком у справі – вона вважалася вирішеною остаточно. В разі незгоди з рішенням або вироком військового судді сторони відсилалися до суду кошового отамана, де справа вирішувалася остаточно[34]. На рішення військового судді, як стверджував Д. І. Яворницький, можна було подавати апеляції також до військової ради[35].

---

[31] Історія українського козацтва... – С. 142, 143.

[32] *Скальковский А. А.* Как судили и рядили... – С. 619; *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 125.

[33] *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 130.

[34] Історія українського козацтва... – С. 143.

[35] *Яворницький Д. І.* Зазн. праця. – С. 177.

Військовий суддя вважався другою за значенням особою після кошового отамана, обирався на військовій раді з простого товариства і виконував роль не лише судді, а й хранителя правової традиції та принципів правового ладу січового товариства. Водночас він, як і кошовий отаман, вважався «рівним серед рівних», не мав окремого житла і мав харчуватися разом з козаками свого куреня. Зовнішньою ознакою влади військового судді була велика срібна печатка та «комишина» або «суддівська тростина», яку інколи ще називали «суддівською ліскою». Підписував суддя документи так: «...суддя войсковой Микола Тимофєєв з товариством».

Важливу роль у діяльності згаданих вище судів відігравали так звані *старики* – старі, заслужені козаки, які в минулому обіймали виборні посади кошових, курінних отаманів, військових суддів, полковників тощо й користувалися повагою й авторитетом серед козаків. Вони залучалися до розгляду судових справ як знавці і охоронці козацьких звичаїв[36]. «Старики» формально не мали прав і привілеїв, які б давали змогу впливати на зміст судових рішень. Але їхня думка в багатьох випадках впливала на прийняття рішення козацьким загалом.

Інтегрованість судової влади в загальну військово-адміністративну організацію Запорізької Січі зумовила участь у судочинстві ще ряду представників військової старшини і військових служителів. Зокрема, О. І. Рігельман зазначав, що певними судовими повноваженнями, окрім кошового отамана та військового судді, були наділені курінні отамани, осавули, а також пушкар, писар, довбиш та литаврщик, але якими саме, автор не конкретизував[37].

Д. І. Яворницький відзначав, що посадовою особою, причетною до процесу судочинства, був військовий писар, який записував та зачитував судові вироки на військових радах, сповіщав про рішення і вироки козацьких судів, особливо в разі, коли заінтересовані особи перебували у віддалених паланках[38].

Безпосередню участь у розгляді справ брав осавул, який, окрім усього іншого, мав повноваження з розслідування та розгляду кри-

---

[36] *Грозовський І. М.* Право Нової Січі (1734–1775 рр.): Навч. посібник. – Харків: Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. – С. 90.

[37] *Ригельман А. И.* Летописное повествование о Малой России... Книга шестая / А. И. Ригельман. – М.: в университетской типографии, 1847. – С. 69.

[38] *Яворницький Д. І.* Зазн. праця. – С. 190.

мінальних справ і незначних цивільно-майнових конфліктів та скарг, організації виконання судових вироків і контролю за правильністю їх виконання.

Помічником осавула в здійсненні судових повноважень був *довбиш*, до обов'язків якого входили: нагляд за виконанням судових вироків у Січі та в паланках, доставляння на суд до Коша злочинців із поселень та хуторів Війська Запорізького низового; роздягнення й приковування правопорушників до ганебного стовпа за вироком суду; допомога осавулу під час екзекуції, оголошення судових рішень на раді чи місці покарання (страти).

Повноцінною судовою інстанцією в певних ситуаціях були *курінні отамани*, які виконували поміж козаків свого куреня роль суддів та були наділені правом призначати тілесні покарання (побиття киями). Хоча як нижча судова інстанція курінні отамани уникали винесення смертних вироків, вони виконували екзекуції, присуджені їхнім козакам волею Коша, а також разом з іншими курінними отаманами розсуджували своїх підлеглих. Водночас свавілля курінних отаманів щодо своїх козаків каралося на смерть.

У паланках судочинство здійснював *паланковий суд* в особі паланкового полковника та місцевої старшини (осавула, писаря, підосавула та підписарія)[39]. Втім є думка, що власне судові функції виконував одноосібно паланковий полковник. Загалом у паланці розглядалися майже виключно господарчі справи місцевого значення. Що ж до згадуваних у літературі випадків виконання смертних вироків на рівні паланки, то слід погодитися з думкою, що це стосувалося лише закоренілих злочинців, спійманих на гарячому, або ж виконання вироку суду вищої інстанції[40].

Проте є припущення, що в окремі періоди існування Нової Січі за відсутності січової старшини в паланках іноді розглядалися важливі кримінальні справи, навіть ті, що передбачали смертну кару[41].

---

[39] *Яворницький Д. І.* Зазн. праця. – С. 190, 191.

[40] Історія державної служби в Україні: У 5 т. / *Аркуша О. Г., Бойко О. В., Бородін Є. І. та ін.*; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 1. – С. 201.

[41] *Ковальова О. Ф.* Бугогардівська паланка: науково-популярне дослідження / О. Ф. Ковальова. – Миколаїв: Іліон, 2011. – С. 125.

Під час військових походів їхні учасники підлягали суду *походного полковника*, який розглядав справу одноосібно або разом з іншими представниками походної старшини – писарем та осавулом. У разі, якщо призначався *наказний кошовий*, то відповідні судові повноваження належали йому.

Для розв'язання конфліктів, переважно господарчого і територіального характеру, створювалися також *комісії*, які часто виконували роль не лише слідчих комісій, а й своєрідних третейських судів. Найчастіше комісії мали забезпечити узгодження територіальних конфліктів між запорожцями та їх найближчими сусідами – мешканцями Новоросії, Гетьманщини, Слобожанщини, Криму або Війська Донського[42]. Прикладом може слугувати робота так званої Старосамарської комісії, яка мала розв'язати конфлікт між Старосамарською сотнею Полтавського полку та Самарською паланкою Війська Запорізького низового, тобто між козацькими осередками Гетьманщини та Запорізької Січі[43]. Є також спеціальні дослідження діяльності комісій, які розглядали взаємні претензії запорізьких і донських козаків[44]. Не важко помітити, що компетенція комісій виходила за межі власне Запорізької Січі, «сусідські» конфлікти виникали між не залежними одне від одного суб'єктами, і розв'язати їх лише владним примусом без примирення сторін не видавалося можливим. До складу таких комісій мали входити не лише запорожці, а й представники тієї сторони, з якою був конфлікт. У межах обсягу цієї праці не видається можливим дати докладну юридичну характеристику статусу та діяльності цих комісій, тому ми обмежуємося лише констатацією необхідності окремого вивчення цих проблем.

Таким чином, судовими повноваженнями було наділено ряд як колективних, так й індивідуальних, органів військово-адміністративної влади Запорізької Січі. Підсудність справ чітко не ви-

---

[42] *Шиманов А.* Предсмертная поземельная борьба Запорожья (Эпизод из его пограничных споров с б. Слободскою Украйною) / А. Шиманов // Киевская старина. – 1883. – № 12. – С. 609–636.

[43] Архів Коша… – С. 31–36 та ін.

[44] *Полторак В.* Слідчі комісії для розгляду взаємних претензій запорозьких і донських козаків як засіб вирішення міжкозацьких конфліктів (1743–1752) / Володимир Полторак // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2008. – № 8. – С. 126–138.

значалася і фактично була альтернативною. За таких обставин важко стверджувати про наявність визначеної ієрархії судових органів, проте беззаперечною була вищість «суду Коша» у всіх його формах. У процесуальному аспекті можна розрізняти першу й апеляційну інстанції, про що йтиметься в наступному підрозділі.

На завершення питання про суб'єкти судової влади Запорізької Січі слід звернути увагу на максимально демократичний характер їх формування. Йдеться, звісно, про представницькі органи, оскільки військова рада як втілення безпосередньої демократії (прямого народоправства) включала всіх січовиків. Представницьку демократію ж уособлювала козацька старшина, яка одноосібно або колегіально здійснювала судову владу. Про те, як обиралася військова старшина на Запорізькій Січі, загалом є чимало спогадів та інших джерел. Підкреслимо лише, що це відбувалося відповідно до правової традиції та звичаїв січового товариства.

Як зазначає І. М. Паньонко, на початку існування Січі кошовий отаман обирався для кожного наступного походу окремо і на той період був диктатором зі значними повноваженнями. Згодом кошовий отаман, як і вся старшина, почав обиратися на рік, але в будь-який момент міг бути скинутий зі своєї посади ухвалою січової Ради[45]. Кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар і військовий осавул обиралися військовою радою, курінні отамани обиралися зі свого кола всіма козаками куреня. Паланкову старшину обирали на військовій раді, інколи її призначав кошовий, але на обмежений строк.

Читачам, яких цікавить сам обряд обрання, радимо звернутися не лише до відомих історичних праць А. О. Скальковського, О. І. Рігельмана та Д. І. Яворницького, а й до першоджерел – спогадів військового інженера С. І. Мишецького[46] та архімандрита Леонтія[47].

Водночас слід взяти до уваги певну історичну обмеженість козацької демократії. Так, В. О. Голобуцький підкреслював, що в пе-

---

[45] *Паньонко І. М.* Система органів управління Запорізької Січі: Монографія / І. М. Паньонко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. – С. 93–96.

[46] *Мышецкий С. И.* Указ. соч. – С. 36–43.

[47] *Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський).* Подорожі на Запорозьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр. / Упорядники: В. Грабовський, В. Мільчев. – К.: Канад. Ін-т Укр. Студій, 2012. – С. 26–28.

ріод Нової Січі військова рада вже не мала вирішального значення, всі важливі питання, зокрема й вибори старшини, вирішувалися на старшинських сходках. У останніх, крім старшини, брали участь і «значні» або «старі» козаки, тобто впливові багатії, які хоч і не займали раніше старшинських посад, але сподівалися зайняти їх у майбутньому. Судові рішення почав виносити фактично одноосібно кошовий отаман, який ні перед ким не відповідав і керувався лише власними інтересами[48].

5.3. ПРИНЦИПИ І ПРОЦЕДУРА СУДОЧИНСТВА

Незалежно від того, де саме відбувався судовий розгляд, існували певні загальні принципи здійснення судової влади в Запорізькій Січі. З деякою умовністю до їх числа можна віднести такі засади:

виборність усіх суб'єктів, наділених судовими повноваженнями (окрім «стариків», які загалом теж колись обиралися на свої посади);

гласність як публічний розгляд усіх кримінальних справ і цивільно-правових спорів;

усність як надання учасниками судового розгляду пояснень, показань, заяв тощо лише в усній формі;

змагальність як рівноправність і активність сторін судового розгляду у відстоюванні їхніх прав і законних інтересів;

безпосередність судового розгляду, обов'язок суддів першої інстанції особисто досліджувати докази в справі за обов'язковою участю обвинувачуваного чи відповідача в справі та в незмінному складі суддів;

неперервність судового розгляду;

визнання винним та притягнення до відповідальності лише за вироком або рішенням носія судової влади;

ведення судочинства українською мовою;

право кожного козака звертатися до суду за захистом порушеного або оспорюваного права або інтересу.

На окреме докладне висвітлення заслуговує *принцип рівності в судочинстві*, котрий виступав як судова гарантія народоправства і вер-

[48] *Голобуцький В. О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.) / В. О. Голобуцький. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – С. 315, 316, 326.

ховенства права, на яких ґрунтувалося правове життя січовиків. Цей принцип насамперед знаходив вираження в рівності всіх січовиків перед правом і судом. Тобто формально й реально в судочинстві реалізувалася правова рівність, яка полягала у відсутності привілеїв чи обмежень прав за ознаками етнічного та соціального походження, віросповідання, майнового стану, місця народження і проживання, особистих заслуг та авторитету, посадового становища тощо. Під рівністю козаків перед судом розумілось також, що всі вони мають рівні права як учасники судового процесу; несуть рівну відповідальність; при обранні виду й міри покарання правопорушникам не мають значення жодні переваги та привілеї. Водночас судді мали рівний правовий статус з іншими січовиками, звітували перед військовою радою про свою діяльність і несли однакову з іншими відповідальність за допущені правопорушення. Перед судом були однаково рівні як прості козаки, так і знатні товариші (козацька старшина та козаки шляхетного походження). Відомий французький письменник Проспер Меріме у своїх українознавчих студіях 1854 р. писав: «На Січі існувала повна рівноправність козаків, певні повноваження надавалися тільки старим козакам, зокрема право вирішувати спірні питання за давніми звичаями і традиціями козацької ватаги»[49].

Наведені принципи дають певне уявлення про те, як відбувався судовий розгляд у Запорізькій Січі. Проте, звісно, січовики не мали процесуальних кодексів, а достовірних і докладних документальних свідчень очевидців про судову процедуру на Січі майже немає.

Втім процедура розгляду цивільно-правових справ була доволі повно й цікаво описана в спогадах козака М. Л. Коржа[50], яку переповідають у своїх працях А. О. Скальковський і Д. І. Яворницький та часто цитують інші дослідники. Згідно з цими спогадами позивач і відповідач у судовій справі щодо відшкодування збитків послідовно пройшли всі інстанції: паланковий суд, курінний суд у складі двох курінних отаманів, оскільки позивач і відповідач належали до різних куренів, військового суддю і кошового отамана.

[49] Історія українського козацтва... – С. 147.

[50] Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа / Н. Л. Корж. – Одесса, 1842. – С. 13–21.

Останній виніс остаточний вирок і, зокрема, додатково покарав побиттям киями ініціатора апеляцій до вищих судових інстанцій.

Отже, в цивільному процесі, принаймні в часи, про які йдеться в спогадах М. Л. Коржа, існувала перша й кілька апеляційних інстанцій. Утім, якщо справа розглядалася у першій інстанції в «суді Коша», тобто військовою радою, кошовим отаманом або судом Похідного Коша, то вони приймали вже остаточне рішення.

Перегляд справ у порядку судового нагляду на Запорізькій Січі зазвичай не практикувався. Разом з тим, А. О. Скальковський наводить приклад справи за позовом колишнього писаря, а згодом малоросійського поміщика і військового товариша Олексія Петруші до козака мінського куреня Стефана Чорного, який був частково задоволений. У цій справі через певний час після винесення вироку позивач звертався ще двічі з такими самими позовами до суду кошового отамана, в яких позивачу було відмовлено[51].

Що ж до процедури вирішення кримінальних справ, то можна припустити, що дрібні правопорушення розглядалися за тією ж схемою, що й цивільні справи. Тяжкі злочини розглядалися попередньо паланковим або походним полковником чи військовим суддею з подальшим затвердженням судом Коша, різновидом якого в кримінальних справах міг бути й суд курінної ради (сходки). Суд Коша міг бути і першою інстанцією. Найскладніші справи розглядалися відразу на козацьких сходках або радах. Загалом у кримінальних справах вибір першої інстанції, ймовірно, визначався не конкретними правовими нормами, а обставинами практичного характеру (місцем і характером злочину, відсутністю або наявністю необхідності швидкого вирішення справи тощо).

Окремі дослідники стверджують, що кримінальні справи розглядалися здебільшого в межах слідчого процесу. Попереднє слідство здійснював сам потерпілий, а з кримінальних справ, що стосувалися інтересів усього товариства, – посадові особи (осавул, довбиш, наказний полковник). Потерпілий мусив оповістити про правопорушення через «обволання», здійснити опит свідків, зібрати докази. Він мав право сам захопити підозрюваного в злочині й привести його до суду. Суд міг застосовувати до підозрюваного тортури. Іноді розгляд справи розпочинався із вмовляння злочинця від-

[51] *Скальковский А. А.* Как судили и рядили… – С. 608, 609.

мовитися від злочинної діяльності, покаятися в скоєному, принести присягу в церкві тощо. Правдивість показання сторін забезпечувалася присягою («ротою»). Виконання вироку відбувалося зазвичай негайно[52]. Зазначену схему важко спростувати або підтвердити. Вона, з одного боку, цілком відповідає загальній характеристиці кримінального судочинства в князівську, литовсько-польську та навіть козацько-гетьманську добу. Окремі її аспекти базуються на твердженнях А. О. Скальковського. З іншого боку, прихильники такого бачення здебільшого не наводять жодних прикладів із судової практики Запорізької Січі на підтвердження своєї позиції.

Натомість у літературі на більш-менш документальній основі чимало написано про види покарань, які існували в Запорізькій Січі, але ці питання, як видається, не охоплюються межами предмета нашого дослідження. Зауважимо лише, що катів на Січі не було і присуд виконувався або всім січовим товариством (побиття киями) або функції ката покладалися на іншого засудженого злочинця. Заслуговує на увагу й існування на Січі старовинного, відомого багатьом народам, звичаю звільнення від смертної кари (в Д. І. Яворницького – лише від шибениці[53]), якщо якась дівчина виявляла бажання вийти заміж за злочинця. Докладний аналіз цього звичаю свого часу здійснили О. І. Левицький і М. Є. Слабченко[54].

* * *

Споглядаючи крізь століття на судову практику Запорізької Січі, слід визнати, що саме тут, як ніколи раніше в українській історії, яскраво виявилося розуміння судової влади як публічної влади, джерелом і головним носієм якої є всі повноправні громадяни (в умовах Січі – все військове товариство). Якщо в литовсько-польському судочинстві шляхта, яка ототожнювала себе з народом, лише боролася за контроль над здійсненням судової влади, то на Січі козацьке товариство реально здійснювало таку владу. Демократизм

[52] *Косенко Л. О.* Зазн. праця. – С. 463–467.

[53] *Яворницький Д. І.* Зазн. праця. – С. 193.

[54] *Левицкий О. И.* Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья (Страничка из истории обычного права в Малороссии) / Ор. Левицкий // Киевская Старина. – 1905. – № 1. – С. 89–97; *Слабченко М. Е.* Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. / М. Е. Слабченко. – Одесса: Тип. акц. Южно-Русск. об-ва печатн. дела, 1911. – С. 239–256.

влади загалом зумовлював демократизм судової влади як її невід'ємної складової. Обрання суддів усім військовим товариством та підзвітність їх військовій раді (козацькому аналогу народних зборів) забезпечували народовладдя. Судова влада стала гарантією і необхідною умовою існування демократичного устрою Запорізької Січі, свободи й рівноправності січовиків. Судова влада не відділялася від військово-адміністративної і мала універсальний характер, тобто була здатна, здійснюючи правосуддя, вирішувати будь-які питання в політичній, військовій, релігійній, економічній та інших сферах життя Запорізької Січі. Водночас вищий орган судової влади – військова рада – здійснював функцію контролю за військовою старшиною. Судова влада реалізувалася через найавторитетніших козацьких ватажків і здійснювалася на підставі взаємно визнаних загальнообов'язкових правил. Це зумовило існування системи судових органів, які діяли поза рамками державного втручання Великого князівства Литовського, Московської (Російської) держави, Речі Посполитої, Туреччини й навіть Гетьманщини.

Звісно, не слід й ідеалізувати судівництво Запорізької Січі. Відсутність формалізму й жорстких юридичних процедур, певного професіоналізму судової діяльності та реального поділу владних повноважень нерідко призводила до зловживання владою, обмеження прав учасників судового розгляду, завідомо популістських, але несправедливих рішень. Утім, усі ці недоліки, на нашу думку, перекриваються безперечними здобутками козацької судової демократії, формуванням судової влади, яка загалом користувалася високою довірою населення й утілювалася в рішеннях, здебільшого зрозумілих кожному козакові-лицарю і посполитому.

Розділ 6

СУДОВА ВЛАДА В ГЕТЬМАНЩИНІ

6.1. СУДОВА ВЛАДА ГЕТЬМАНЩИНИ В ЗАГАЛЬНОІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Історики вважають XVII і XVIII століття визначальними на шляху переходу Європи до модерного суспільства, часом глибинної трансформації її соціальної структури[1]. Право не лише було одним з основних чинників цього процесу, а й саме суттєво змінювалося в перебігу модернізації, відкриваючи дорогу новим відносинам, пов'язаним з поступовим відходом від станового суспільства, розвитком ринкової економіки та індустріалізації. Ідеологізація права на основі теорій камералізму й природного права, активна кодифікація, остаточне відокремлення судової системи від адміністрації, публічність судочинства, поглиблення професіоналізації та корпоратизації юридичного середовища на базі освіти й «відданості праву як етичному покликанню» (Р. Вортман) – характерні риси цього процесу.

Для України-Гетьманщини це були складні часи абсорбції Російською імперією, що неухильно наступала широким фронтом, обмежуючи українську автономію та поглинаючи й уніфікуючи атрибути її державності – законодавство, адміністрацію, судові установи. Спротив українського суспільства, зумовлений принциповими відмінностями російської й української політичних культур і правових традицій[2], набув особливої форми обстоювання власних

[1] *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Зенон Когут. – К.: Критика, 2004. – С. 27.

[2] *Вислобоков К. А.* Правові підстави ідеї автономізму козацької старшини Гетьманщини (ціннісний та порівняльний аспекти) / К. А. Вислобоков // Історико-правові проблеми автономізму та федералізму: Матеріали X Міжнародної історико-правової конференції 22–24 вересня 2003 р., м. Севастополь / За ред. О. В. Тимощука. – Сімферополь, 2004. – С. 441–451; *Вислобоков К. А.* Деякі аспекти правової системи Гетьманщини і невідомий список нормативної

цінностей, окремішності української спільноти та зрештою залишків автономії, саме у правовій сфері – через кодифікаційний процес та судову систему[3]. Вдосконалення законодавства й судоустрою було не лише аргументом у політичних змаганнях з Російською імперією, а й відповіддю на внутрішні виклики, пов'язані з переходом від напіввійськової державної організації до цивільного суспільства. Масштабна кодифікація 1720–1740-х років і судова реформа 1760-х були результатом діяльності пов'язаної з правом частини нової української верхівки – освіченої, патріотично налаштованої, безумовно економічно заангажованої, з усіма ознаками професійної корпорації. Саме ця особливість української правової еліти XVIII ст. кардинально відрізняє її від російської та ставить на один щабель з європейською, зокрема й за масштабністю та концептуальною глибиною спроб реформування правової сфери – насамперед суду.

Тож, обговорюючи проблему судової влади Гетьманщини, неможливо абстрагуватися від історичного тла, яке позначене протистоянням двох політичних, правових і світоглядних систем. Вестернізація Російської імперії, утвореної на межі XVII і XVIII ст. Петром I, насправді багато в чому була удаваною[4]. Адже Росія не позбулась основних рис традиційної московської політичної культури (а разом з нею і правової), що, на думку Едварда Кінана, з якою важко не погодитись, у сутнісних аспектах існує до сьогодні. Це насамперед схильність до кланового, олігархічного правління, яке саме у XVIII ст. завдяки перетворенням Петра I злилося з ієрархічною системою бюрократії, а згодом перетворилося на соціоекономічні угруповання, бюрократичні групи або групи інтересів. Витвором нової імперської політичної культури став «імперський погляд на людину». «Йдеться про суміш традиційного погляду на потребу обмежувати небезпечну вроджену схильність людини до розбещеності й індивідуалізму з бюрократичним сприйняттям "соціальної

збірки XVIII століття / К. Вислобоков // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004 (далі – До джерел…). – Т. II. – С. 351–376.

[3] *Яковенко Н. М.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2002. – С. 81.

[4] *Кінан Е.* Російські історичні міфи / Е. Кінан. – К.: Критика, 2001; *Каменский А.* Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация / А. Каменский. – М.: Новое лит. обозрение, 1999.

людини", чи радше "підлеглої людини", чия загальна громадянська неблагонадійність вкидала в розпач цілі покоління чиновників»[5]. Це, зокрема, зумовило й примат виконавчої влади в російській історії, а також недовіру до суду й зневажливе ставлення до судових функцій з боку самодержавства, які щиро поділяло російське дворянство, що було зобов'язано своїм становищем лише службі государю й пов'язувало свої інтереси з його необмеженою виконавчою владою. Судівництво сприймалось як «наживочное дело», не гідне дворянства, що в більшості було військово-служилим станом і удостоїлося царської вдячності жертвами в битвах з ворогом[6]. Віра у верховенство виконавчої влади та принижене становище суду – елементи «традиціоналістського образу інституційної поведінки», який у ході модернізації зміг втриматися в Росії[7]. Спроби Петра I створити в губерніях непідвладні воєводам окремі судові установи, які б підпорядковувалися безпосередньо Юстиц-колегії, були приречені на провал, і правосуддя на місцях залишалось функцією адміністративних органів аж до катерининської губернської реформи 1775 р. Інквізиційне, закрите провадження, функціональне розділення між суддею та канцелярією, яке співпадало з соціальним та призводило до залежності непрофесійних суддів від канцелярських службовців – от характерні риси російського судочинства. До того ж більшість воєвод, які відповідали за правосуддя на місцях у період між смертю Петра I та губернською реформою Катерини II, були військовими, те саме можна сказати й про суддівський корпус, що значною мірою був укомплектований відставними військовими[8].

Натомість правова система Гетьманщини (а з нею і система судочинства) базувалась на успадкованій русько-литовсько-польській правовій і політичній традиції, що була органічною частиною європейської (західної, як її визначає Гарольд Дж. Берман) правової

---

[5] *Кінан Е.* Зазн. праця. – С. 91, 102, 121, 151.

[6] *Уортман Р.* Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / Р. Уотрман. – М.: Новое лит. обозрение, 2004. – С. 23, 66, 67.

[7] *Eisenstadt S. N.* Post-traditional Societies and the Continuity and Reconstruction of Tradition / S. N. Eisenstadt // Deadalus. – Vol. 102, N 1, Winter, 1973. – P. 8–10; *Brzezinski Z. K.* The Patterns of Autocracy / Z. K. Brzezinski // The Transformation of Russian Society / Ed. by Ciryl E. Black. – Cambrige, Mass., 1960. – P. 93–97 (цит. за: *Уортман Р.* Указ. соч. – С. 11).

[8] *Уортман Р.* Указ. соч. – С. 60, 68, 72.

традиції. З європейської традиції походили не лише термінологія та методи, а й спільні поняття, принципи і цінності[9]. Основною цінністю стала свобода, базована на праві й власності.

Зрештою протистояння двох правових систем і політичних культур завершилося повною уніфікацією з імперськими українських судових інстанцій, процесуального та іншого законодавства, домінуванням виконавчої влади і нехтуванням відправленням правосуддя. Результатом цілеспрямованої консолідації влади в імперській Росії стало остаточне поглинання приєднаних територій. Експансія вимагала підкорення державного життя військовим і адміністративно-поліційним інтересам, а відтак не терпіла, на відміну від Західної Європи, ані традиції юридичної освіти, ані корпорацій привілейованих і впливових суддів[10].

Водночас тривалий опір імперській експансії та потужне коріння правової традиції Гетьманщини протягом майже 150 років сприяли збереженню автономного судоустрою, власного законодавства, до певної міри незалежної професійної спільноти освічених, досвідчених і авторитетних правників.

Виходячи з тези, що формою реалізації судової влади є правосуддя, метою якого є справедливість, а процесуальною формою – судочинство, яке здійснюється відповідними уповноваженими державою судами, слід звернути увагу на два взаємопов'язаних чинники, що зумовлюють саме функціонування судової влади, її ефективність і сприйняття суспільством, а саме: інституційний (система судових установ) і персональний (особистість судді). Своєю чергою кожне з цих питань є окремою дослідницькою проблемою й потребує аналізу в таких аспектах: система судових установ – ієрархія і повноваження, основні засади судочинства, співвідношення виконавчої та судової влад (по суті – питання незалежності суду), ефективність судової системи; суддівський корпус – стандарти, незалежність, професіоналізація, корпоратизація.

Загальновизнана періодизація історії судочинства Гетьманщини, що поділяє її на два етапи – 1654–1763 і 1763–1780-ті рр., загалом не викликає сумнівів. Але аналіз документальних джерел дає змогу поба-

[9] *Берман Г. Дж.* Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Дж. Берман / Пер. с англ. – 2-е изд. – М., 1998. – С. 515.

[10] Там же. – С. 11.

чити її умовність, позаяк вона відображає лише інституційні зміни в системі судових установ Гетьманщини. І хоча сама судова реформа гетьмана Розумовського є безперечно важливим і знаковим етапом у розвитку українського судочинства, та все ж вона не змінила нормативну базу українського судочинства, зокрема процесуальні засади, систему судової документації, термінологію тощо, базовані на дусі й букві передусім Литовського статуту, а також збірок німецького права в польськомовних переробках XVI ст. Ці основні засади залишалися практично незмінними аж до введення загальноімперської системи судівництва наприкінці XVIII ст. й давалися взнаки ще до середини XIX ст.

6.2. СИСТЕМА СУДОВИХ УСТАНОВ

Впевнено говорити про сталу ієрархію судових установ на території Гетьманщини, очевидно, можна, лише починаючи від 1667 року, коли внаслідок Андрусівського перемир'я була остаточно визначена територія підросійської України й усталився її полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій з 10 лівобережних полків. Існує припущення, що нова судова система стала складатися ще на початку визвольної війни. Її уособленням був козацький суд як відновлений суд реєстрових козаків, що існував до 1638 р. Згодом нова судова система поширилася на городову Україну, хоча й зазнала деяких модифікацій[11]. Утім, на нашу думку, ця версія не спирається на переконливі факти, а тому питання про судівництво на українських землях у 1648–1667 рр. залишається відкритим.

Здається, саме місто з його традиціями самоврядування й автономного суду стало тим містком, який не дав зруйнуватися привнесеній у військо Богдана Хмельницького покозаченою шляхтою системі громадянських цінностей, виробленій русько-литовсько-польською правовою й політичною культурою, і через який зрештою відбулась інституціалізація судочинства Гетьманщини[12].

---

[11] *Пашук А. Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) / А. Й. Пашук. – Львів, 1967. – С. 23.

[12] Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / За ред. І. Б. Усенка. – К.: Наук. думка, 2006. – С. 218–223.

Оскільки матеріали полкових і сотенних канцелярій, а також полкових судів збереглися лише від початку XVIII ст. (як поодинокі винятки: документи Гадяцької полкової канцелярії – від 1698 р. і Чернігівської – від 1672 р.), практично єдиним джерелом опосередкованої інформації про діяльність полкових судів до кінця XVII ст. є згадки про полкових суддів (не враховуючи декількох книг міських судів, доступних нам частково в публікаціях). Отже, згадки про полкових суддів переважно починаються від 1660-х рр. і лише для Ніжинського і Миргородського полків раніше – відповідно від 1654 р. (далі без перерв до 1779 р.) і 1652 р. (наступна – за 1663 р.)[13].

Полк	Перша згадка	Наступна згадка	Остання згадка
Миргородський	1652	1663	1779
Ніжинський	1654	безперервно	1779
Переяславський	1659	1664	1786
Прилуцький	1659	1669	1781
Лубенський	1660	безперервно	1779
Полтавський	1662	безперервно	1772
Стародубський	1669	безперервно	1783
Київський	1670	безперервно	1771
Гадяцький	1672	безперервно	1770
Чернігівський	1673	безперервно	1779

Таблиця складена за даними праці Ю. Гаєцького та довідника «Києво-Могилянська академія в іменах»[14].

Дані таблиці промовляють самі за себе. Важко було б собі й уявити регулярне функціонування судів в умовах постійних воєнних дій і нестабільності до кінця Руїни.

Сформована наприкінці 60-х років XVII ст. система судових установ, що проіснувала до введення гетьманом Розумовським 1763 р. т. зв. статутових судів, докладно описана упорядниками «Прав, за якими судиться малоросійський народ» у пункті 3 артикулу 1 глави 7 «О судах, судиях и других персонах к суду надлежащих и о содер-

[13] Дані про генеральну, полкову та сотенну старшину зібрано Юрієм Гаєцьким у: *Gajecky G.* The Cossack Administration of the Hetmanat / G. Gajecky. – Cambridge, Massachusetts, 1978. – Vol. 1. – 394 p.; Vol. 2. – 395–790 p.

[14] Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. – К.: Вид. дім «КМ академія», 2001. – С. 477.

жании правного порядка в делах судебных»[15], хоча важливі відомості про ієрархію судових установ, зокрема порядок апеляції, підсудність і діяльність судових посадовців, знаходимо й у кількох універсалах Генеральної військової канцелярії від 6 і 19 грудня 1722 р., а також в інструкції судам від 13 липня 1730 р.[16] Назагал судами нижньої інстанції були *сільські* у селах, підпорядкованих сотенним правлінням, *ратушні* у непривілейованих містах, *магістратські* (іноді *ратушні*) у містах з магдебурзьким правом й *сотенні* для цілої території кожної з сотень. Судами другої інстанції були *полкові* суди, апеляційними інстанціями – *Генеральний військовий суд* і *Гетьманське правління* (від 1734 р.). Також можна було апелювати до обох Малоросійських колегій, а після закриття першої і тимчасового пом'якшення режиму в стосунках імперії з Гетьманатом – подавати апеляції на ім'я імператора до Колегії іноземних справ, згодом – до Сенату[17]. Зрозуміло, такі апеляції заохочувалися російським урядом з політичних міркувань. Є також згадки про третейський суд «при правлении гетманском», який було запроваджено відповідно до указу Анни Іоанівни від 8 серпня 1734 р.[18]

Підсудність визначалась, з одного боку, осілістю, з іншого – становою або корпоративною належністю. Так, сільський суд розглядав справи місцевих жителів – козаків і посполитих, ратушний – міщан і посполитих, магістратський – привілейованих міщан і посполитих, сотенний у першій інстанції – сотенної старшини й козаків сотні, полковий у першій інстанції – полкової старшини, сотників і значкових товаришів, Генеральний військовий суд у першій інстанції – генеральної старшини, полковників і бунчукових товаришів. Відповідно апеляційні провадження відкривалися сотенними судами у справах козаків від сільських судів; ратушними судами у справах посполитих від сільських судів міської округи; полко-

[15] Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко, упорядник та автор нарису К. А. Вислобоков. – К., 1997. – С. 80.

[16] *Василенко М. П.* Матеріали до історії українського права / М. П. Василенко. – Т. 1. – К., 1929. – С. 3–17.

[17] Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / Под ред. Н. Василенко. – Вып. 2. – Чернигов, 1902. – С. 4.

[18] *Пашук А. Й.* Зазн. праця. – С. 52.

вими судами у справах міщан, посполитих, козаків і сотенної старшини від ратушних, магістратських (не виключених з юрисдикції полку) і сотенних судів; Генеральним військовим судом у всіх справах від полкового суду. На практиці цей порядок порушувався, про що свідчать заборони звернення до вищих інстанцій напряму, оминаючи суди першої інстанції[19].

Хоча цивільний і кримінальний процеси були розділені, на інституційному рівні до 1763 р. це ніяк не позначалося. Усі судові інстанції розглядали як кримінальні, так і цивільні справи, але кожна на своєму рівні. Зрозуміло, чим вищим був суд, тим складніші справи йому доводилось розглядати. Існували також певні обмеження для нижчих інстанцій стосовно кримінального провадження. Так, навіть полкові суди мали узгоджувати з Генеральним військовим судом смертні вироки, особливо коли йшлося про «знатних персон». Своєю чергою нижні судові інстанції – сільські, ратушні та магістратські суди – передавали важливі кримінальні справи на розгляд полкового суду, обмежуючись попереднім слідством, допитом сторін і свідків тощо.

Найпростішим, очевидно, було провадження сільських судів, що передусім розглядали дрібні побутові конфлікти. Відповідно й складалися вони з сільського отамана, війта та кількох достойних козаків і посполитих.

Традиційним залишався склад магістратських судів у містах з магдебурзьким правом. Очолюваний війтом, він включав також міську колегію, до якої входили бурмістри, райці й лавники. В історіографії протягом тривалого часу точаться дискусії щодо поглинання міських судів полковими, але видається, що практика в різних полках була відмінною і багато в чому залежала від особи полковника, впливовості міського уряду та його здатності протистояти зазіханням полкової адміністрації на автономію міської громади загалом і судову зокрема. Участь полковника, полкового судді та полкових урядників у спільних засіданнях також зумовлювалася специфікою конкретних справ, становою належністю їхніх учасників тощо. Зрештою, полковник був не лише командувачем полку як військової одиниці, а й очільником адміністративно-територіального

[19] Матеріали до історії українського права… – С. 2, 4–7; Права, за якими судиться… – С. 113.

округу, і його юрисдикції підлягали всі справи, що виходили за межі, окреслені правом міського самоврядування. До того ж, треба думати, полковий суд не завжди мав спеціальні приміщення для засідань (насамперед у XVII ст.), тому засідав у магістраті або ратуші.

Ратушні суди на відміну від магістратських не були інстанціями самоврядних громад, тож їх юрисдикція поширювалася на звичайних міщан (зокрема і в містах з магдебурзьким правом), а також посполитих приписаних до міста або містечка сіл. Головував у ратушному суді сотник за участю городового отамана, який очолював цивільну адміністрацію, а також війта, писаря й бурмістрів.

Сотник з городовим отаманом очолювали й сотенний суд, у якому засідали також сотенні осавул і хорунжий.

Формально очолював полкове судочинство полковник, який брав участь у багатьох засіданнях полкового суду разом з полковим суддею, представниками старшини і знатного товариства. У спільних засіданнях з міськими судами також брали участь війт, бурмістри, райці й лавники.

Одностайної думки щодо організації роботи Генерального військового суду в історіографії немає. До реформування його у 1760 р. гетьманом Розумовським відомі періоди, коли у Генеральному суді засідали один або два генеральних судді, часом із призначеними гетьманом представниками генеральної старшини і бунчукового товариства, іноді генеральний суддя виносив одноосібні рішення у справах, розглядаючи їх лише разом з писарем.

Є також версія, що перша Малоросійська колегія під час своєї діяльності фактично перебрала на себе функції Генерального суду. Від 1734 р. монаршим указом було дозволено вносити апеляції на рішення Генерального суду до Правління гетьманського уряду.

Існує думка, що військові канцелярії (насамперед полкові й Генеральна) були самостійними судовими інстанціями, принаймні апеляційними. На це, зокрема, вказують і норми «Прав, за якими судиться малоросійський народ». Щодо сотенних канцелярій, то, очевидно, вони не мали жодних самостійних судових функцій. Але оскільки сотенний суд практично не був формалізований як повноцінна судова інстанція, не мав власної канцелярії, діловодства і штату судових посадовців-виконавців – усі ці функції належали сотенній канцелярії. Подібні функції, але в масштабах полку, виконували ратушні або магістратські канцелярії полкових міст, за оцін-

ками В. В. Панашенко, приблизно до 1722 року, коли полковий суд остаточно оформився як самостійний і повноцінний уряд з власною судовою канцелярією[20]. Натомість можна припустити, що полкова канцелярія була не апеляційною інстанцією для полкового суду, а більшою мірою наглядовою або у певному сенсі касаційною, приймаючи скарги на неправомірні рішення, зловживання, а також забезпечувала організаційно діяльність суду, зокрема пов'язану з розслідуванням, виконанням вироків тощо. Важливою функцією полкової канцелярії також було ведення нотаріальних книг і надання з них виписів (утім це також стосується сотенних і міських канцелярій).

Генеральна військова канцелярія (ГВК) також не розглядала апеляції безпосередньо, а лише спрямовувала до гетьмана адресовані йому скарги на присуди Генерального військового суду. На неї також покладалось виконання вироків Генерального військового суду, забезпечення примусового виклику до нього і загальний нагляд за його діяльністю, а також загальне адміністрування, зокрема призначення комісарів для розгляду справ на місцях, доведення до відома місцевих судів розпорядчих і законодавчих актів гетьманського та імперського урядів тощо.

Очевидно, що сільські суди не мали постійних спеціальних судових приміщень і провадили свої засідання часом навіть у шинках, щодо чого знаходимо періодичні заборони, як, наприклад, в універсалі Генеральної військової канцелярії від 19 серпня 1722 р.: «...абы в сотенных того полку городках урядники суди, по своему званию, одправовали, а особливо по селах, где як слишно нам, атамани и войти в шинковых дворах, при пиятице, за которою совершенное и зрелое в справах разсуждение быти не может, судят и на винного шию напивают; чтоб отселе в пристойных местах, непьянственным образом, но трезвим и совестним умом людей жалобливих з обжалованими справами слухали и окончували; корчемные же суды абы вовся одставлены и скоренены были – грозно, под опасением строгого карания, приказуем»[21]. Тому інструкція судам від 13 липня 1730 р. наказує, аби «по селам, в видении сотенной и городовой старшины обретаючихся, на суд сходитися к атаману или

[20] *Панашенко В. В.* Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.) / В. В. Панашенко. – К., 1997. – С. 28.

[21] Матеріали до історії українського права... – С. 2.

войту, не в шинковые домы»[22]. Напевно, суд збирався лише за потребою, здійснював розгляд усно й жодного діловодства не вів.

Ситуація з ратушними, магістратськими й сотенними судами не є однозначною та потребує певних пояснень. Кількість сотень протягом 1672–1782 рр., за оцінками дослідників, коливалась в межах від 174 у 1672 р. до 143 у 1782 р. (на 1725 р. – 123 сотні)[23]. Це означає, що йдеться про приблизно 145 (середня цифра) сотенних містечок, включаючи міста (переважно полкові), де квартирували по кілька полкових сотень, як, наприклад, Стародуб, Ніжин, Лохвиця. За найбільш широкими підрахунками, магдебурзьке право у тому чи іншому обсязі з них мали 21, включаючи 6 полкових (за винятком Прилук, Полтави, Миргорода і Гадяча) і Київ (з 1707 р. резиденцією адміністрації Київського полку був Козелець). Не враховуючи Києва, який дістав магдебурзьке право 1494 р., Переяслава (1585), Лубен (1591) і Пирятина (1592), решта отримала магдебурзькі привілеї у 20–40-х роках XVII ст., усі ще за часів Речі Посполитої. На жаль, матеріали магістратів і ратуш збереглися фрагментарно і стосуються діяльності лише 17 з них. Це означає, що ми не можемо впевнено говорити про існування або принаймні формалізовану діяльність ратуш у більш як 120 сотенних містечках Гетьманщини. Йдеться про так звані непривілейовані містечка, судові функції ратушних урядів яких скоріше за все не були відокремлені від суду сотенного, не мали власних приміщень і були формалізовані в межах відповідного діловодства сотенної канцелярії. Решта ратушних судів, у містечках і містах з давнішими традиціями самоврядування й організованішими міськими громадами (іноді магістрати й ратуші існували паралельно, як, наприклад, у Ніжині), вірогідно, мали більшу автономію, власні будівлі й відокремлене від сотенного діловодство. Потужні магістрати, очевидно, мали самостійні судові повноваження в межах міської громади, на відміну від ратушних і сотенних судів, постійно діючу судову колегію, яка мала засідати щодня, крім вихідних і свят, власне судове та нотаріальне діловодство[24] й переважно були виключені з юрисдикції полковника.

---

[22] Там само. – С. 16.

[23] *Заруба В. М.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ: Ліра, 2007. – С. 29.

[24] Права, за якими судиться… – С. 453.

Щодо сотенних судів, то засідання проходили в приміщеннях сотенних канцелярій, на які було покладено також судове і нотаріальне діловодство.

Найформалізованішим і відокремленим від адміністрації став полковий суд, визначальними ознаками якого були насамперед окремий суддівський уряд, а також канцелярія на чолі з судовим писарем, об'ємне і специфічне судове діловодство (нотаріальні функції переважно належали полковій канцелярії). Суд діяв постійно, мав відповідні приміщення для засідань і архіву.

Генеральний військовий суд (ГВС) діяв постійно і разом з Генеральною військовою канцелярією перебував у місті-резиденції гетьмана. Як уже згадувалося, в різні часи він засідав у різних складах. Також широко застосовувалась практика висилання комісарів, призначених судом або гетьманом, які могли брати участь у засіданнях полкових і міських судів. Діловодство Генерального військового суду провадила судова канцелярія на чолі з писарем. Обсяг діловодства дуже поверхово можна оцінити з фрагментарно збереженого архіву за 1708–1786 рр. – бл. 4000 справ.

У конкретних цифрах судова система Гетьманщини виглядає так. Важко визначити кількість сільських і несотенних містечкових судів. Достовірної статистики щодо кількості населених пунктів Гетьманщини немає. Але, виходячи з того, що в середньому кожному сотенному правлінню підпорядковувалося 20 сіл і містечок, то можна обережно припустити, що всього функціонувало близько 3000 місцевих урядів нижньої ланки з судовими повноваженнями першої інстанції. Якщо припускати, що в кожному сотенному адміністративному центрі, окрім сотенного суду, паралельно діяв ще й ратушний (великою мірою ці суди були організаційно поєднані), тоді це дає ще близько 300 судів першої інстанції з функціями апеляційної щодо сільських. Впевнено можна говорити про 10 магістратських судів, 6 з яких належали полковим містам та один Києву, а також 7 ратушних у містах, яким свого часу було надано магдебурзьке право, в тому числі полкових, з менш потужними міськими громадами й обмеженими правами самоврядування порівняно з магістратськими містами. Десять полкових судів і Генеральний військовий суд нагорі довершують вертикаль судової системи Гетьманщини другої половини XVII ст. – 1760-х рр.

Ключовою ланкою в цій чотириступеневій системі треба визнати полкові суди. Саме вони несли найбільший тягар, щоразу більший і складніший, з розгляду численних кримінальних і цивільних справ полкової старшини, сотників і значкового товариства в першій інстанції і, слід думати, ще чисельніших апеляційних справ від двох попередніх інстанцій. Саме тому полковий суд змушений був еволюціонувати в напрямі від принагідних обов'язків полковника зі здійснення судочинства на території найбільшої адміністративної одиниці держави і суто номінальної суддівської посади до повноцінного самостійного уряду судді з власною канцелярією й усталеним колом обов'язків.

Збільшення і ускладнення обов'язків полкових судів, а з ними й Генерального військового суду, поставили на порядок денний питання реформування судової системи, яке визрівало протягом щонайменше трьох десятиліть в умах провідних правників доби, знайшло своє відображення в кількох кодифікаційних проектах та зрештою було втілено у життя Кирилом Розумовським.

Перші кроки було здійснено ще на початку 50-х рр. XVIII ст., зокрема, ордером гетьмана від 16 жовтня 1751 р. «повелено всем чиновникам, от вышнего до нижнего, по земским делам быть судимими в полковых судах»[25], що по суті перетворило Генеральний військовий суд виключно на апеляційну інстанцію, вилучаючи з його юрисдикції розгляд справ генеральної старшини, полковників і бунчукових товаришів у першій інстанції. Подальші кроки було спрямовано на комплексне реформування Генерального суду. А саме – ордером 17 листопада 1760 р. змінено склад суду, де відтепер мали засідати двоє генеральних суддів і десять обраних від кожного полку депутатів, а також урегульовано процедурні питання. Зокрема, було запроваджено реєстр справ і черговість їх розгляду у відповідності до нього, заборонено брати участь в апеляційному провадженні суддям, які були задіяні у вирішенні відповідної справи у нижчому суді, або їхніх власних апеляційних справ. Ордерами від 19 грудня 1751 р. і 17 листопада 1760 р. запроваджено штрафування як неправедних апелянтів, так і некомпетентних суддів, а ордером від 17 лютого 1763 р. скасовано апеляційні функції Генеральної військової канцелярії.

[25] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 269, оп. 1, спр. 425, арк. 4.

На підставі указу Катерини II від 8 травня 1763 р. гетьманським ордером від 2 червня 1763 р. відновлюється підкоморське провадження і вводяться підкоморські суди, а універсалом від 19 листопада того ж року – гродські й земські суди з чітко розділеними компетенціями. Сотенні суди як інстанції першого рівня було скасовано, хоча деякі дослідники припускають, що вони й надалі продовжували розгляд дрібних справ[26]. Гродські суди заступали місце полкових і мали розглядати лише кримінальні злочини в першій інстанції, незалежно від станової належності підсудних. Формально суд залишався під головуванням полковника, фактично в ньому засідав полковий, тепер гродський, суддя з кількома старшинами. Полки було поділено на 18 судових повітів, у кожному з яких створено земський суд, котрому підлягали цивільні справи в першій інстанції. Суд складався з земського судді, підсудка і писаря. При гродських і земських судах, а також у кожній сотні було введено посади возного. Підкоморські суди, які складалися з підкоморія й коморника, також впроваджено в кожному судовому повіті. Їхній компетенції підлягали справи, пов'язані з розмежуванням спірних земель. Генеральний військовий суд залишився єдиною апеляційною інстанцією для всіх інстанцій першого рівня.

Як наслідок, Гетьманщина отримала простішу, професійнішу та ефективнішу систему судових установ, що, як утім і попередня за своєю суттю, спиралася на руcько-литовсько-польську традицію, але тепер вповні їй відповідала з організаційної точки зору.

Розглядаючи систему судочинства як засіб здійснення судової влади, не можна лишати поза увагою не тільки її інституційний сегмент, а й тісний зв'язок із законодавством, адже суд має діяти відповідно до закону й у межах закону. Не менш важливою видається доктринальна складова, що, з одного боку, визначає принципи судочинства, а з іншого – його відповідність уявленням про правосуддя. Доктрина в цьому разі тісно пов'язана із законодавством, яке зрештою і встановлює ці принципи. От як формалізує їх Ф. Чуйкевич у «Суді та розправі в правах малоросійських»[27]: 1) незалежність суду, обрання суддів та їх професійність; 2) рівність перед

[26] *Пашук А. Й.* Зазн. праця. – С. 58.

[27] Останню публікацію тексту див.: Правознавча спадщина Глухівщини: Зб. праць / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Юрид. думка, 2008. – С. 12–83.

судом; 3) ієрархічність судових інстанцій і розподіл їх компетенції; розділення цивільного і кримінального права, відповідно цивільного і кримінального судів першої інстанції, процесу, приватної і урядової позовної ініціативи; 4) пріоритет процедури; 5) відкритість і змагальність процесу; 6) прийняття рішень суддею на підставі доказів і внутрішнього переконання. До цих принципів російська юстиція звернеться більш ніж сто років по тому під час судової реформи Олександра II.

Безпосереднім натхненником реформи 1760-х рр. був саме Ф. Чуйкевич, у трактаті якого закладено її підвалини. Це була не лише спроба вдосконалення судової системи, але водночас відповідь на виклик упорядкування права, зумовлений кризою його джерел, яка, своєю чергою, характеризувалася двома найважливішими факторами: 1) численністю і насамперед суперечливістю законодавчих актів різного рівня та змісту імперської і гетьманської влади, що перебували в постійному протистоянні в межах правового поля Гетьманщини; 2) невідповідністю судової системи (застарілої, спрощеної початковим військовим устроєм і пов'язаної з адміністрацією) реаліям суспільно-правового життя Гетьманщини другої половини XVIII ст. За М. Вебером, прогрес права відбувається в напрямі постійно зростаючої раціоналізації, що спричинює спеціалізацію і бюрократизацію. Завершенням такої раціоналізації є кодифікація права. Цими рисами позначено усе європейське XVIII ст. з його раціональним абсолютистським позитивізмом і просвітницькою філософією природного права. Можна з певністю стверджувати, що для української політично-правової системи цього часу, яка перебувала в процесі активної раціоналізації і основною рисою якої стала переорієнтація на цивільне суспільство, були характерні бюрократизація (в позитивному сенсі слова) і спеціалізація насамперед адміністрації і судових установ.

Кодифікація для Гетьманщини стала не лише засобом упорядкування права, але найголовніше – чинником легалізації власної судової системи і принципів судочинства, так не схожих на систему судочинства метрополії. Висока інтенсивність кодифікаційного процесу припала на кінець 20-х – другу половину 60-х років XVIII ст. і виявилася в масштабній діяльності кодифікаційної комісії 1728–1743 рр., численних приватних компіляціях (зокрема Ф. Чуйкевича) і резонансній участі різних верств українського суспільства в підго-

товці наказів до загальноімперської законодавчої комісії 1767 р. Цей різноплановий процес, в орбіту якого була втягнута значна група правників, обертався довкола нормативного комплексу, сформованого протягом XVI ст., і був спрямований на відновлення і впорядкування правового життя, що було знищено революцією та Руїною у другій половині XVII ст. По суті він спирався на традицію права Речі Посполитої, яка століттям раніше виробила основні принципи судочинства як на законодавчому рівні, так і в правозастосовній практиці.

6.3. СУДДІВСТВО

В історії Гетьманщини суддівська страта та доволі велика група осіб, які брали участь у кодифікаційному процесі (як на офіційному, так і на приватному рівнях), були тісно пов'язані між собою і фактично, як побачимо далі, утворювали єдину професійну спільноту.

Подібно до того, як полкові суди були ключовою ланкою в системі судових установ Гетьманщини, полкові й до певної міри генеральні судді (більше «політична» посада), а після реформи – гродські, земські і підкоморії, утворювали професійну страту службовців від юстиції. Усі суддівські посади, включаючи міські, були виборними. Виборність суддів відповідала традиції правової культури Речі Посполитої. Про це красномовно свідчать порядок обрання, приведення до присяги, а також вимоги до претендентів на суддівство, базовані на нормах Литовського статуту і збірниках німецького міського права. «Права, за якими судиться малоросійський народ» передбачали віковий, майновий і освітній ценз, моральні якості, вимоги до цивільного стану, громадянського статусу і конфесійної належності майбутніх суддів. Отже, «в чин судейский имеют быть избираны люди достойныи, заслуженныи, в верности императорскому величеству не подозрителныи, добросовестныи, грамотныи, в правах искусныи, управителныи, из законного супружества рожденныи, чесного обхождения, в словах и в делах постоянныи, да оные ж избираемыя персоны были б совершенных лет, по крайней мери не менше 25 и не вышше 70, а не избирани б были немии, глухии, лишенныи ума, и изувеченныи на здоровю, ни пяници, ни лихоимци, ни мздоприемныи, ни иноземци, ни новокрещенныи, ни в клятве сущии, ни опубликованныи безчестными, також неверныи,

отступники от веры християнския и геретики». Обирати треба «...не излишне богатых, которыи общество утеснять обыкли, но и не весма скудных, которыи ради скудости служит паче, а не судить способны, но средных»[28]. Важливим критерієм була також осілість: «владение свое в том полку имеющий», – цитує А. Й. Пашук один з гетьманських універсалів[29]. Обов'язок судді – «судить по сему праву и по написанним в нем артикулам; по своему же умствованию, догаду, самомнению и по собственному знанию ничего не судить и не приговоривать, но по силе производимых в суде речей и по правилным сторон доказательствам приговор чинить имеет»; «не смотря на лица, без всякия страсти, гнева, злобы, милости, страха, похлебства, поноровки, дружбы, по самой истине, за совесть и по правам, безволокитнно и без богоненавистного лицемерия и противны истине проклятых користей»[30].

За підрахунками, переважно базованими на даних Юрія Гаєцького[31], можна говорити про групу зі 107 осіб, які очолювали полкові суди в період з 80–90-х років XVII ст. до кінця 70-х – поч. 80-х років XVIII століття, а також 19 генеральних суддів з 1672 по 1776 роки. Треба підкреслити умовність цих підрахунків, оскільки Ю. Гаєцькому були доступні лише опубліковані джерела, незначні уточнення внесено на основі архівних матеріалів, переважно документів Генеральної військової канцелярії (ф. 51 Центрального державного історичного архіву України, м. Київ). Цей перелік не містить асесорів Генерального військового суду, а також військових канцеляристів, принаймні службовців Генерального військового суду, які грали помітну роль у судовому провадженні та з лав яких рекрутувалося значне число суддів різного рівня. Обмеження хронологічними рамками викликано браком систематично збережених архівних матеріалів практично до початку XVIII ст., а також упевненістю, що, лише починаючи від 80-х років XVIII ст., можна спостерігати більш-менш усталену судову систему.

Це було приблизно три покоління переважно середньої старшини, старше з яких народжене у 50–60-х рр., друге – у 80–90-х рр.

---

[28] Права, за якими судиться... – С. 81, 452.

[29] *Пашук А. Й.* Зазн. праця. – С. 108.

[30] Там само. – С. 84, 85.

[31] *Gajecky G.* The Cossack Administration of the Hetmanat... – Vol. 1. – 394 p.; Vol. 2. – 395–790, X p.

XVII ст., третє – у 10–20-х рр. XVIII ст. Відповідно пік кар'єри для кожного з них припадав на 80-ті роки XVII ст., 10-ті – 30-ті та 40-ві – 70-ті роки XVIII ст. Переважно це були нащадки колишньої реєстрової старшини (Чуйкевичі, Буцькі, Берло) і частково – шляхетських родів, що свого часу підтримали повстання Б. Хмельницького (Сулими, Александровичі, Лазаревичі, Забіли, Домонтовичі, Лукомські). Дитинство і юність першого з цих поколінь припали на буремні роки Руїни, із закінченням якої та поступовим переходом до налагодженого цивільного життя на перший план вийшли нові соціальні настанови і цілі, пов'язані насамперед з освітою та цивільною кар'єрою. Хоча старшина й належала до військового стану, за собою вона мала усталену традицію служби у місцевих судово-адміністративних установах за часів Речі Посполитої, в політичній культурі якої судовій владі належало чільне місце. Переважно це був досвід канцелярської й адвокатської служби, на теренах якої обертались династії дрібної шляхти[32]. Цей досвід успішно був перенесений на ґрунт Гетьманщини, де відправлення правосуддя вважалося гідним і самостійним видом служби.

Освіта була одним із визначальних чинників у службових настановах і запорукою не лише успішної кар'єри, а й зрештою і соціального статусу. Більшість представників усіх трьох поколінь суддів пройшла навчання в стінах Києво-Могилянської академії (далі – КМА), хоч деякі з них були випускниками або починали освіту в Чернігівському колегіумі чи Львівській братській школі, як, наприклад, Микола Ханенко. Освітній курс часто продовжувався до класу філософії включно, тривав до 12 років і давав добрі знання латини, грецької і польської (часто німецької), поетики, риторики і філософії (включаючи класичну і польську літературу). Серед студентів класу філософії джерелами зафіксовані, зокрема, Яків Огронович[33], згодом прилуцький полковий суддя; його однокласники, а в подальшому колеги по кодифікаційній комісії 1728–1743 рр.: Василь Лисаневич, мглинський сотник Стародубського полку, який хоч і не обіймав суддівського уряду, але був автором ключових глав про судоустрій

[32] *Яковенко Н. М.* Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля (остання третина XVI – середина XVII ст.) / Н. Яковенко // До джерел... – С. 320–357.

[33] Києво-Могилянська академія в іменах... – С. 402.

«Прав, за якими судиться малоросійський народ», а також автором перекладу з латини Speculum Saxonum[34], і Василь Стефанович, лубенський полковий суддя, один з голів кодифікаційної комісії, згодом один з ініціаторів звернення 1767 р. до Катерини II від Лубенського полку під час роботи Комісії для складання проекту Нового Уложення. До дещо старшого покоління належав, напевно, Іван Борозна, генеральний суддя і голова кодифікаційної комісії, який народився у 1690-х і закінчив КМА у 1716 р.[35] (ймовірно закінчив клас богослов'я). Деякі з майбутніх суддів і правників продовжували своє навчання за кордоном, як, наприклад, В. Стефанович, який 5 років після закінчення КМА навчався в університетах Саксонії, Моравії, Чехії, Віденському університеті й дістав диплом магістра філософії Леопольдинського університету, В. Лисаневич, який вивчав право у Кенігсберзі. Свою історію навчання оповів Стефан Лукомський (починав кар'єру канцеляристом ГВК, член кодифікаційної комісії, 1750 р. – полковий суддя «в первой вакансе», чекаючи на посаду, засідав у ГВС): 1722 р. «оконча в Киеве часть учения своего, ходил в чужестранные краи, надеясь тамо оное латинское совершить учение», але через хворобу залишився в Польщі, «где ради преследования за благочестие греческого исповеданния и что малороссиянин, не мог там долее учения своего иметь и не соверша оного, в 1726 году возвратился паки по прежнему в Киев, где и совершил богословию» (закінчив повний курс, тобто богословський клас)[36].

Більшість старшини пов'язувала себе і майбутнє своїх нащадків з Гетьманщиною і залюбки відряджала дітей на навчання за кордон, навіть за мінімальної можливості. За оповіддю сучасника про Петра Валькевича, який починав кар'єру канцеляристом ГВК, згодом став реєнтом ГВК і генеральним осавулом, він ще, будучи реєнтом ГВК, «довольную во всей Малоросии силу тогда имел». Інший сучасник згадує, що Валькевич «изобиловал разумом, а наипаче знанием прав» і що «государь Петр Великий, познав его дарования, при случае взятия под стражу Полуботка с товарищи, предлагал

[34] Там само. – С. 322.

[35] Там само. – С. 83.

[36] *Модзалевский В.* Малороссийский родословник / В. Модзалевский. – Т. 3. – К., 1912. – С. 213–215.

ему остаться при его особе, но *склонность жить на своей родине и чаяние быть в оной в большом чине* побудили его просить об отписке в дом»[37]. Доволі показовим є відоме «увещаніе» Миколи Ханенка синові Василеві, відправленому для продовження розпочатого в КМА навчання до Німеччини: «Обучаться тебе латинского и французского языков, не забывая и немецкого, а если допустит время, хотя и других каких; и такой успех в оных стараться получить, чтоб мог еси чинно и свободно оными разговаривать и самым изрядным стилем писать, найпаче же и всяких высоких авторов на тых языках не токмо читать, но и переводить и толковать был бы еси достаточен. А сверх языков должен щєи обучаться совершенно церковной и светской генеральной и партикулярной истории, також ученью поетики, риторики с стилем, логики, физики, метафизики, хотя по части. Да от математики, арифметики, логистики и астрономики, геометрии, тригонометрии и геометрии-практики, тоесть геодезии, архитектуры воинской и гражданской, географии, этики, экономики, политики, юриспруденции и механики, да и протчего; в том числе хоть бы какого художества честного, например, фехтуры, т. е. живописта, музыки, либо какого другого майстерства, что честному и ученому человеку к знанию и искуству благопристойно. Чему же из вышеписанных наук либо художеств обучаться будешь, то старайся чтоб в том учении и искустве получить тебе совершенную теорию и практику, дабы за *возвращением твоим в отечество наше* показал еси в самой вещи яко не всуе в чужих краях было твое обращение и в науках не непрасно потеряно твое время»[38].

Хоча правничого факультету в КМА не було, практичні навички з судового діловодства майбутні правники починали опановувати під час навчання в інших класах (граматики, риторики), продовжити освіту можна було у Глухівському канцелярському курені при ГВК, де навчали правничим і камеральним дисциплінам, а також військовій справі, музиці тощо[39]. Важливим чинником у на-

[37] *Лазаревский А. М.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Стародубский / А. М. Лазаревский. – Т. 1. – К., 1888. – С. 103, 104.

[38] Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 33. – С. 340–343; № 34. – С. 349–352.

[39] Києво-Могилянська академія в іменах... – С. 512.

вчанні, а також повсякденному вжитку професійною канцелярською і суддівською спільнотою був обіг правничої літератури. Не буде зайвим у цьому зв'язку згадати і про книгозбірню КМА, і особисті бібліотеки, як наприклад, М. Ханенка, а також численні посібники-збірки норм діючого права, що мали поширення у приватних колах, і обов'язкові атрибути судових канцелярій – Статут, Саксон, Прядок, т. зв. письмовники – посібники з судового діловодства[40].

Хоча козацьке військо протягом першої половини XVIII ст. бере участь у постійних походах, основною стратегією великої групи старшини залишається орієнтація на цивільну кар'єру, насамперед пов'язану з судовою системою. Проект навчання козацьких дітей грамоти лубенського полковника І. Кулябки був схвалений гетьманом і поширений на всі полки під контролем ГВК. І. Кулябка писав у листі (1758 р.) до К. Розумовського, що у багатьох сотнях полку «ощущается большой недостаток при замещении тех сотенных урядов, на которые почти необходимо требуются грамотные люди, например сотенные комиссары, вследствие чего в некоторых сотнях не только есаулов и хорунжих нельзя найти грамотных, но даже и на должности сотенных атаманов не находится таковых». Після навчання синів виборних козаків і заможних підпомічників передбачалося рекомендувати «для определения в сотенные правления и в полковую канцелярию». Тих, що «неспособны к обучению грамоты» або будуть «в летах переростыми», навчали військової справи, «экзерциции»[41].

Можна умовно вирізнити кілька типів кар'єри в межах групи полкових суддів: суто цивільну, напіввійськову і політичну. Як правило, по закінченні навчання майбутні судді починали службу в Генеральній військовій або одній з полкових канцелярій. Згодом одні з них діставали титул військового канцеляриста і посаду полкового писаря, з якого й обирались на уряд полкового суддівства, часто закінчуючи кар'єру полковими обозними. Так, наприклад, Леонтій Грановський був полковим писарем з 1723 р., від 1736 р. –

[40] *Свашенко А.* Рукописна «Кролевецька ратушна книга» XVII–XVIII століть / А. Свашенко // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. 1. – К.; Львів, 2004. – С. 383, 384.

[41] *Панашенко В. В.* Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні / В. В. Панашенко // Український історичний журнал. – 1972. – № 2. – С. 104.

ніжинський полковий суддя, від 1746 р. – полковий обозний, у 1749–1763 – головний екзактор індуктового збору[42]. Його наступник, Василь Кулаковський, який обіймав уряд ніжинського полкового судді від 1746 р. і гродського судді в 1763–1769 рр., перед тим теж був військовим канцеляристом, а згодом – полковим писарем[43]. Григорій Сахновський, суддя Полтавського полку у 1738–1768 рр., згодом – земський суддя до 1772 р., починав військовим канцеляристом ГВК, а закінчив кар'єру полковим обозним (останнім у Полтавському полку)[44]. Яків Огронович – прилуцький полковий суддя у 1734–1760, а у 1767–1770 рр. – полковий обозний[45]. Полковими писарями до обрання на суддівську посаду були Іван Столпановський, київський полковий суддя в 1737–1745 рр.[46]; Зиновій Борсук, київський полковий суддя в 1754–1758 рр.[47]; Федір Козачковський, миргородський полковий суддя в 1754–1767 рр.[48]; Яким Кані(є)вський, переяславський полковий суддя в 1751–1764 рр.[49]

Для інших суддівська посада була проміжною між військовими урядами і участю в походах. Здебільшого урядом, що передував суддівству, був сотницький або полкового осавула, а наступним – полковницький. Це, зокрема, Роман Лазаревич, ніжинський полковий суддя в 1710–1726 рр., перед тим воронізький сотник, а під час суддівства протягом року – наказний полковник[50]; Григорій Буцький, суддя Полтавського полку в 1719–1728 рр., перед тим полковий осавул і обозний, а під час суддівства – наказний полковник[51]; Іван Маркович, прилуцький полковий суддя в 1719–1724 рр., перед тим – полковий сотник[52]; Семен Максимович, лубенський полко-

[42] ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 1476, арк. 29–33; спр. 8433, арк. 7; спр. 1190, арк. 27; спр. 10591, арк. 34; спр. 17740, арк. 1 зв.

[43] Там само. – Спр. 8433, арк. 7 зв.; спр. 10591, арк. 34.

[44] Києво-Могилянська академія в іменах... – С. 477.

[45] *Модзалевський В.* Малоросійський родословник. – К., 1914. – Т. 4. – С. 579.

[46] ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 3416, арк. 55; спр. 6359, арк. 2.

[47] Там само. – Спр. 2183, арк. 8.

[48] Там само. – Спр. 8242, арк. 4 зв.; спр. 11752, арк. 11.

[49] Там само. – Спр. 17718, арк. 19, 136.

[50] Там само. – Ф. 139, оп. 1, спр. 17, арк. 1, 1 зв.

[51] Там само. – Ф. 51, оп. 3, спр. 1461, арк. 1–13, 17, 32, 33; спр. 1431, арк. 3; спр. 1335а, арк. 30 зв.

[52] Там само. – Ф. 159, оп. 1, спр. 84, арк. 1; ф. 148, оп. 1, 130, арк. 1; спр. 144, арк. 1 зв.

вий суддя в 1731–1743 рр., перед тим сотник однієї з сотень Київського полку; Олександр Солонина, київський полковий суддя в 1746–1752 рр., перед тим – гоголовський сотник, після суддівства – полковий обозний[53]; Петро Дараган, переяславський полковий суддя в 1764–1781 рр., перед тим – кропив'янський сотник[54]. З цього ряду випадає постать Павла Скорупи, який починав від 1738 р. військовим канцеляристом, від 1741 р. служив писарем при генеральному обозному Я. Лизогубі й водночас у 1741–1756 рр. був вакансовим полковим суддею, але, незважаючи на зв'язки, допомогу батька і гроші, суддівства не дістав, а тому від 1760 р. розпочав військову кар'єру. Проте під час вакантного суддівства він засідав у ГВС, а також брав участь у роботі третейських судів[55].

До третього типу кар'єри належать усього кілька осіб: Михайло Забіла – генеральний суддя в 1728–1740 рр., перед тим – ніжинський полковий суддя в 1727–1729 рр.; Іван Нос, який пройшов шляхом городового отамана (1671 р.), полкового осавула (1685–1687 рр.), наказного полковника (1690 р.), полкового судді (1695–1703 рр.), полкового обозного (1706 р.), полковника (1709–1712 рр.) і, зрештою, генерального судді (1715 р.); Микола Ханенко – стародубський полковий суддя (1727–1738 рр.), згодом – генеральний бунчужний.

Як бачимо, представники першого типу кар'єри, як правило, найдовше перебували на суддівських посадах, переважно від 10 до 30 років у період між 1736 і 1772 рр. Для другого типу суддівство (загалом менш тривале – від 5 до 17 років) було завершальним етапом кар'єри, переважно після обіймання сотенних урядів, для них також характерним було посідання наказного полковництва, що, треба думати, свідчить про непересічний як військовий, так і адміністративний, досвід. Третій тип представлено членами найбагатших і найуспішніших старшинських родин Гетьманщини, для яких полкове суддівство було лише проміжною ланкою на шляху до одного з генеральних урядів.

Щодо генеральних суддів, то це були одні з найвпливовіших представників старшини, які здебільшого посідали також уряди генерального писаря (перед або після суддівства). Середня трива-

[53] ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 8433, арк. 17 зв.; спр. 8728, арк. 15; спр. 11517, арк. 1 зв.; спр. 17701, арк. 3 зв.

[54] Там само. – Спр. 12330, арк. 343; оп. 2, спр. 2695, арк. 2.

[55] Києво-Могилянська академія в іменах... – С. 492, 493.

лість перебування на посаді у них коливалась у межах від 9 до 13 років, за кількома винятками[56].

Типи й етапи кар'єри, без сумніву, пов'язані не тільки з рівнем освіти, а й з походженням, і багато в чому залежали від зв'язків, що набувалися не лише дружбою, а й через родинні стосунки. Треба сказати, що в тогочасному суддівському середовищі такі зв'язки простежуються досить явно. Передусім ідеться про суддівські династії, яких ми нарахували щонайменше одинадцять. Це відомі старшинські роди, про походження яких здебільшого вже йшлося вище. Як правило, це представники кількох поколінь, що обіймали полкові, а іноді й генеральний суддівські уряди, у першому випадку переважно в межах полку. Невисокий рівень мобільності загалом був характерним явищем для старшинських родів, які намагалися концентрувати маєтності і вибудовувати кар'єри на території одного полку, забезпечуючи у такий спосіб спадкоємність поколінь і підтримку одне одному. У Ніжинському полку це дід і онук Лазаревичі, Роман (1710–1726 рр.) та Іван (1740–1766 рр.), які обіймали полковий суддівський уряд протягом 42 років, а також неперервна династія Чуйкевичів. У Полтавському полку – батько і син Петро (1687–1700 рр.) і Григорій (1719–1728 рр.) Буцькі, разом 22 роки на уряді, а згадуваний Григорій Сахновський (1738–1768 рр.) був обраний на уряд за генерального суддівства його діда по матері М. Забіли (1728–1740 рр.). У Прилуцькому полку – батько і син Огроновичі урядували разом 29 років, а Іван і Яків Александровичі, також батько й син, 20 років. У Київському полку суддями були Роман (1670-ті – 1680-ті рр.) та Ілля (1717–1734 рр.) Жили. В Чернігівському полку судили четверо Мокрієвичів (1686–1739 рр., з перервами) і двоє Томар, зятем одного з яких, між іншим, був Григорій Стороженко, член кодифікаційної комісії. В Стародубському полку 27 років з перервами урядували троє Рубців, у Миргородському полку 36 років поспіль (1715–1752 рр.) полковий уряд належав Матвію і Федору Остроградським, від 1764 р. упродовж 11 років переяславське полкове суддівство належало Івану і Матвію Берлам. Інший переяславський полковий суддя, Олександр Сулима (1712–1719 рр.), був дідом останнього генерального судді Якима Сулими (1763–1776 рр.).

[56] З цього приводу див. деякі спостереження: *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець. – К.: Ін-т історії України, 2009. – С. 81, 82.

Простежуються також династичні зв'язки, не конче пов'язані з суддівством усіх членів родини, зокрема згадуваний уже Павло Скорупа був онуком дуже впливового Дем'яна Скорупи, послідовно лавника, райці і бурмістра Стародубського магістрату (1701–1714 рр.), до якого дуже прихильно ставився гетьман Іван Скоропадський[57].

Шлюбні пов'язання в правничому середовищі – окрема широка тема. Тут, як показовий приклад, можна згадати активного члена кодифікаційної комісії 1728–1743 рр., ічнянського сотника Григорія Стороженка, правнука Богдана Хмельницького, родовід якого пов'язує його самого та його синів через шлюби з Томарами, Лизогубами, Горленками, Лисенками, Ханенками, Борознами[58]. Або Миколу Ханенка, який оженився на дочці Петра Корецького Уляні й у такий спосіб поріднився з найзаможнішими родами Стародубщини: Шираями, Миклашевськими, Скорупами, Гамаліями, Корецькими.

Говорячи про приятельські стосунки, не можна оминути групи учасників кодифікаційної комісії, декотрих з яких пов'язувала дружба ще зі шкільної лави, як згадуваних уже Я. Огроновича (батько якого, між іншим, приятелював з Г. Грабянкою, козацьким літописцем і в 1717–1723 рр. гадяцьким полковим суддею), В. Лисаневича і В. Стефановича. У цьому колі спілкування – високоосвічені й досвідчені адміністратори й правники, що належали до середнього і вищого прошарків української старшини. Багато з них, однолітки і старші люди, приятелювали, обмінювалися книжками і спілкувалися між собою на професійні, історичні, інші теми. Деякі з них, такі як Микола Ханенко і Степан Лукомський, відомі своїми літературними талантами. Крім уже згаданих, до цього приятельського кола належали Федір Чуйкевич, Петро Валькевич, Василь Кочубей, Яків Лизогуб, Василь Савицький та інші. Микола Ханенко неодноразово згадує у своєму щоденнику про участь Федора Чуйкевича у неформальних обговореннях тексту «Прав, за якими судиться малоросійський народ» і, напевно, дискусіях на професійних і дружніх зустрічах членів кодифікаційної комісії 1722–1743 рр. у Глухові під час остаточного опрацювання тексту «Прав» на початку 40-х[59].

---

[57] Києво-Могилянська академія в іменах... – С. 492.

[58] *Лазаревский А.* Описание... – Т. 3. – С. 217.

[59] Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко 1727–1753 гг. – К., 1884. – С. 151, 153, 155–157 та ін.

Видається, що цих дуже різних за статками людей, крім приятельських стосунків і спільних професійних зацікавлень, об'єднувало дещо більше. Загалом служба не давала пересічній українській старшині великих винагород, навпаки, служити доводилось переважно «власним коштом»[60]. Хоча час від часу старшина діставала пожалування, але не завжди «на вічність», часто «доживотні». До того ж українська практика спадкування зобов'язувала батьків до поділу маєтностей між дітьми, які свого часу теж мали відправляти з них службу. Це призводило до дрібнення майна і зменшення доходів, що врешті негативно відбивалося на здатності багатьох нести службу. Правда, деякі дослідники вважають, що полкові судді діставали рангові маєтності, наприклад, В. Панашенко наводить дані про маєтності полкової старшини Чернігівського полку за 1729–1730 рр., де на ранг полкового судді призначено 28 дворів[61]. Але скоріше за все це було винятком. Упорядники «Прав» в «Комиссии перевода и свода книг правных проектах» скаржаться, що «болшая часть тех судей в полках есть, котории ни определенного на ранг их и никакого награждения не имеют же»[62]. Тож, наприклад, статки Ф. Чуйкевича, якщо порівнювати з маєтностями його приятелів Ханенка і Кочубея, виглядають більш ніж скромними, але все ж були цілком достатніми для безбідного й гідного існування і виконання службових обов'язків, часто-густо пов'язаних з роз'їздами й участю в походах. Показово, що середні статки не знижували статусу Чуйкевича ані в колі його заможних друзів, ані в очах високих російських посадовців і генералів. В обох випадках професійні якості Чуйкевича-правника відігравали, хоч і по-різному, але визначальну роль у підтримці його високого соціального статусу. Це той вид професіоналізму, зокрема суддівського, який Толкотт Парсонс описує як «специфічність функції», коли професіонал, наділений

[60] Див. цікаві спостереження щодо офіційних та неофіційних доходів суддів та судових писарів: *Сокирко О.* Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII ст. / О. Сокирко // Соціум: Альманах соціальної історії. – К.: Ін-т історії НАНУ, 2007. – Вип. 7. – С. 195–209.

[61] *Панашенко В.* Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині / В. Панашенко // Істину встановлює суд історії: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К.: Ін-т історії України, 2004. – С. 296.

[62] Права, за якими судиться… – С. 542.

реальною владою лише в окремій царині, здійснює її над людьми, що часом стоять вище нього, при цьому виникає не лише нова форма влади, а й особливий етос, який дає професіоналу відчуття власної відповідальності, цілей і значення[63]. До певної міри це можна поширити й на весь суддівський корпус Гетьманщини.

Питання статусу також добре унаочнюється через призму його сприйняття владою, наприклад, у реєстрах полкової старшини полкові судді посідають третю сходинку після полковника й обозного[64], пореформені підкоморії за зразком Литовського статуту проголошені першими після полковника, а земських суддів прирівняно до «первостатейных» бунчукових товаришів. «Права, за якими судиться малоросійський народ» в «Степенном малороссийских воинского звания чинов порядке» відносять генеральних суддів, писаря ГВС, полкових суддів і військових канцеляристів до «статского» правління й прирівнюють полкових суддів до другого генерального хорунжого, а військових канцеляристів – до сотників[65].

Нам відомі професійні критерії і моральні засади суддівства, описані «Правами» й цитовані вище. Однак брак масових матеріалів приватного характеру – листів, щоденників, спогадів, літературних, філософських і правових праць – ускладнює дослідження світосприйняття, цілей і цінностей у ставленні до службових обов'язків, зрештою культурних впливів – факторів, що формують етос. Та все ж нечисленні «прямі» джерела й опосередковані дані дають змогу зробити деякі узагальнення. Показовою видається тут постать Федора Чуйкевича, відомого правника, судді з майже тридцятирічним стажем, представника правничої династії, члени якої обіймали суддівські уряди протягом більш як півстоліття. Це освічений інтелектуал, уся службова біографія якого була пов'язана з цивільною службою у правовій сфері, власне з вищими судовими установами Гетьманщини. Порівняно невеликі статки й відсутність амбіцій найвищого кар'єрного росту не зменшили високого соціального

[63] *Parsons T.* The Professions and Social Structure / T. Parsons // Essays in Sociological Theory. – Glencoe, 1964. – P. 38 (цит. за: *Уортман Р.* Указ. соч. – С. 455).

[64] *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець. – К.: Ін-т історії України, 2009. – С. 71.

[65] Права, за якими судиться… – С. 547.

статусу, професійного визнання й затребуваності Чуйкевича. Очевидно, свідоме обмеження власних кар'єрних прагнень посадою судді Генерального суду є свідченням професійної відданості праву, а спрямування зусиль на реформування судової системи і процесу – спроб реалізувати професійні ідеали, сформовані традицією, освітою, кар'єрою та оточенням[66]. На окрему згадку заслуговує участь українського суспільства у виборах депутатів, у складанні та прийнятті наказів до Катеринінської законодавчої комісії, що була просякнута ідеєю автономізму, прагненням відстояти власну правову традицію, коли нова шляхта показала себе найбільш політично свідомим станом[67]. Показовою з точки зору патріотичної солідарності, і найголовніше – корпоративної етики, є позиція призначених суддів у справі заарештованої Румянцевим ніжинської опозиційної шляхти, підданої спеціальному військовому суду: дехто з суддів удав із себе хворого, 5 подали у відставку, решта – не з'явилися на судові засідання[68].

Узагальнюючи, можна впевнено говорити, що суддівство набуло в Гетьманщині XVIII ст. певних ознак професії. В орбіту здійснення судочинства протягом століття була так чи інакше втягнута значна кількість старшини різного рівня. Здобувши освіту, що стала важливим чинником побудови кар'єри, більшість молоді зі старшинського прошарку набувала першого службового досвіду в канцеляріях різного рівня. Це відкривало шлях до подальшої цивільної кар'єри, зокрема судової, а з нею і статусу. Разом з усією судовою системою суддівський уряд еволюціонував у бік професіоналізації, зменшення залежності від виконавчої влади й усталення етичних засад і принципів судочинства.

* * *

Судівництво Гетьманщини було інституціалізовано, ієрархізовано та уособлювало важливу сферу публічної влади, що здійснювалася відповідно до закону і в процесуальних межах, встановле-

[66] *Вислобоков К. А.* Федір Чуйкевич – правник ранньомодерної доби (спостереження над рисами юридичної професії XVIII ст.) / К. А. Вислобоков // Правова держава.– К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – Вип. 20. – С. 67–74.

[67] *Когут З.* Зазн. праця. – С. 114–169.

[68] Там само. – С. 120.

них законом. Судова влада була легітимізована як знизу – сприйняттям суду навіть нижчими, «неполітичними» верствами суспільства як єдиного інституту забезпечення прав і вирішення конфліктів, так і згори – через законодавчі акти і визнання реально діючої системи судочинства, що de facto спиралася на норми Литовського статуту й судову практику. Суддівський корпус, представлений як козацькими, так і міськими судовими урядовцями від генеральних і полкових суддів до війтів, бурмістрів, райців, возних і судових писарів, мав усі ознаки професійної корпорації. Судове діловодство формалізовано з виокремленням спеціальних підрозділів оповіщувальної, слідчої, процесуально-вирокової і нотаріальної документації[69]. Кримінальний процес був заснований на судовому дослідженні фактів, цивільний залишався контроверсійним, а доказова система базувалася на документальній традиції та інститутах свідків і присяги. Існував очевидний поділ на публічну й приватну сфери. Цивільне право як галузь останньої складалося з чотирьох класичних для Європи частин, відомих ще римському праву: права спадкування, права осіб, речового й договірного. Своєю чергою, вони мають дальший поділ: право спадкування – на спадкування за законом і заповітом; право осіб – на інститути шлюбу, опіки, батьківської влади та ін.; речове право – на володіння й неволодіння; договірне право – на договори й делікти тощо[70].

Гетьманщина успадкувала політичну й правову культуру Речі Посполитої з її парламентаризмом, фетишизацією права, розвиненою судовою системою, приматом приватного права, особистими свободами (що й надалі вважаються базовими). Цей неперервний спадок уповні був засвоєний нею. За зауваженням американського історика Р. Лорда, Річ Посполита виявилася «найбільшим і найамбітнішим експериментом з республіканською формою правління, відомим світові з часів римлян». «Вітчизна, – за висловом одного польського магната у 1620-х роках, що описує кредо аристократії, –

[69] Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів. – К., 1993. – С. 147–239.

[70] *Берман Г. Дж.* Указ. соч. – С. 139; також аналіз кодифікації 1743 р. з цієї точки зору у: *Вислобоков К.* Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні умови створення / К. Вислобоков // Права, за якими судиться малоросійський народ. – К., 1997. – С. XXVII–XXXVIII.

полягає не в стінах, кордонах, чи добрах, а *в здійсненні законів і свободи*». Відомий голландський правник Гуго Гроцій писав у листі до польського приятеля: «...Свобода думати, що захочеш, і говорити, що думаєш, ґрунтується серед вас на законах королівства»[71]. Незважаючи на свої недоліки, польське республіканство з його політичною та правовою системою було важливою школою для української шляхти (не забуваймо, що русини-українці складали найбільшу етнічну групу на території Корони, що робило їх третьою, хоч і не визнаною офіційно, нацією Речі Посполитої). Перефразуючи Вандича, можна сказати, що саме політична нація сформувала і зберігала українську ідентичність та цінності, а республіканська традиція підтримувала своєрідне громадянське суспільство, що існувало під владою чужих держав[72].

[71] Усі цитати подано за: *Вандич П.* Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / П. Вандич. – К.: Критика, 2004. – С. 113, 114.

[72] Там само. – С. 95.

Розділ 7

СУДОВА ВЛАДА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

7.1. СУДОВА ВЛАДА ЗА ДОРЕФОРМЕНИХ ЧАСІВ

Політика російського царату щодо приведення до загальноімперських порядків приєднаних українських земель від другої пол. XVIII ст. стала набагато послідовнішою й активнішою, хоча часом допускала й певні відступи від загального курсу. Реалізації цієї політики сприяв і культивований в імперії освічений абсолютизм з його нехтуванням історичними традиціями й вірою в швидку науково обґрунтовану перебудову суспільства.

Саме в цей час західна філософська думка народжує низку знакових творів, у яких уперше йдеться про незалежність або певне автономне значення судової влади в системі державної влади. Визначну роль тут відіграв трактат Ш. Л. Монтеск'є «Про дух законів» 1748 р.[1] В одній із глав твору, яка має назву «Про державний лад Англії», автор зазначає, що в кожній державі існує три види влади: законодавча влада, виконавча влада у справах, що підлягають праву народів, та виконавча влада у справах цивільного права, або судова влада (la puissance de juger). Монтеск'є вважав за необхідне відокремити судову владу від законодавчої, щоб уникнути встановлення свавільних повноважень суду, та від виконавчої, щоб суддя не міг бути гнобителем[2]. Пропонувалося доручити судову владу тимчасовим виборним колегіям, щоб «така страшна для народу судова влада не була пов'язана ні з певним станом, ні з певною професією і стала ніби невидимою та неіснуючою»[3]. Мабуть, у

[1] *Montesquieu Ch. L.* De l'esprit des lois / Ch. L. Montesquieu // Oeuvres completes de Montesquieu. – Tome premier / Édition de Ch. Lahure. – Paris: Chez L. Hachette et Co, 1856. – 590 p.

[2] Ibid. – P. 130.

[3] Ibid. – P. 131.

продовження цієї думки філософ далі зазначає, що судової влади деякою мірою зовсім не існує[4], а згодом, що судді нації – це лише вуста, що промовляють слова закону, бездушні істоти, що не можуть стишити його сили та суворості[5]. Саме ці тези суттєво вплинули на формування в Росії розуміння судової влади як частини виконавчої влади.

Імператриця Катерина II в 1765 р., готуючи текст *Наказу Комісії для створення проекту нового Уложення*, який був згодом затверджений у день урочистого відкриття цієї Комісії, 30 липня 1767 р.[6], запозичила великі фрагменти з «Духу законів», почасти не гребуючи їх перекрученням[7]. Так, у главі III *Наказу* «Про безпеку постанов державних» наводяться дослівні цитати з Монтеск'є щодо механізму реалізації влади в монархічній державі, що передбачає існування властей проміжних, підпорядкованих та залежних, що мають стати опосередковуючими каналами, якими рухатиметься державна влада[8]. За Монтеск'є, функції проміжних властей мало взяти на себе дворянство як осередок стабільності й ресурс для убезпечення держави від свавільної та мінливої волі короля. У *Наказі Катерини II* дворянський стан замінено державними органами: «фундаментальні закони держави передбачають малі протоки, **тобто уряди** (Tribunaux), через які проливається влада суверена».

Судова влада Катериною II згадується лише у статті 98 *Наказу*, де мовиться: «Влада суддівська полягає лише у виконанні законів і для того, щоб не було сумніву в свободі та безпеці громадян»[9]. На недосконаліть цього визначення, яке не розкриває сутності судо-

---

[4] Ibid. – P. 133.

[5] Ibid. – P. 136.

[6] *Екатерина II Великая.* Наказ Ее Императорского Величества Екатерины Вторыя Самодержицы Всероссийския, данный комиссии о сочинении Проекта нового Уложения. – СПб., 1893. – 53, 201 с.

[7] Імператриця сама зізнавалася у своєму «плагіаті» в листі до Ж. Р. д'Аламбера: Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел / Собр. и изд. с Высочайшего Разрешения по предначертанию Его Императорского Высочества, государя наследника, цесаревича, Великого князя Александра Александровича, акад. П. Пекарским. – Т. II: 1765 – 7 марта 1771 г. – СПб.: Тип. Имп. академии наук, 1872. – С. 31.

[8] *Екатерина II Великая.* Наказ... – С. 6.

[9] Там же. – С. 28.

вої влади й не відмежовує її від влади виконавчої, одним з перших указав В. М. Латкін[10]. Послуговуючись термінологією свого вчителя щодо трьох влад, законодавиця не забезпечила їх реальний поділ. Усі три влади згідно з *Наказом* має очолювати імператор, у чому дехто з дореволюційних дослідників знаходив передбачення концепції Б. Констана з четвертою «нейтральною» владою монарха[11].

8 квітня 1768 р. Катерина II затвердила *Начерк про приведення до завершення Комісії проекту нового Уложення*, де визначалась орієнтовна система правових інститутів майбутнього кодексу. В *Начерку* судову владу названо захисною («защитительной»). Їй присвячувався окремий розділ «Про встановлення правосуддя загалом», де формулюється коло питань, на які має дати відповідь нове Уложення. Вперше пропонувався поділ судочинства на цивільне й кримінальне[12].

Наказ і *Начерк* мали слугувати орієнтиром при підготовці наказів депутатів комісії. Частина дворянських наказів була спрямована на поліпшення існуючої системи судоустрою та судочинства (посилення письмового елементу, вдосконалення системи виклику до суду, запобіжних заходів, процедури перегляду рішень, зменшення розмірів судових мит тощо). Інша група наказів передбачала створення принципово нової системи. В. О. Григор'єв звернув увагу на презумпцію в більшості дворянських наказів того, що дворянству буде надано право самоврядування, тобто в середовищі тогочасного провідного стану вже назріла потреба корпоративної організації та взяття на себе низки державно-владних функцій, зокрема в царині судівництва[13]. У багатьох наказах розглядаються питання співвідношення компетенції дворянських та коронних судів, що розходилося з генеральною лінією, окресленою *Наказом Катери-*

---

[10] *Латкин В. Н.* Лекции по внешней истории русского права: Московское государство – Российская империя / В. Н. Латкин. – СПб.: Тип. Я. И. Либермана, 1890. – С. 274, 275.

[11] Там же. – С. 295, 296.

[12] Начертание о приведении к окончанию Комиссии проекта нового Уложения от 8 апреля 1768 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XVIII: 1767–1769. – 13095. – С. 503–512.

[13] *Григорьев В. А.* Реформа местного управления при Екатерине II (Учреждение о губерниях 7 ноября 1775) / В. А. Григорьев. – СПб.: «Русская скоропечатня», 1910. – С. 136, 137.

ни II. Майже за всіма дворянськими наказами юрисдикції дворянського суду мала підлягати переважна більшість як цивільних, так і кримінальних справ[14].

Ідея відділення суду від адміністрації у наказах не проглядалася. Навпаки, передбачалося покладення на суди деяких нетипових для них функцій, наприклад ремонту доріг[15]. Подібне ставлення до судової влади бачимо в наказах міських депутатів, де часто пропонувалося основними осередками влади (як виконавчої, так і судової) у містах визнати міські магістрати[16].

Малоросія на той час у питаннях організації судової влади перебувала на дещо вищому щаблі, ніж метрополія. Козацька верхівка прагнула лише урядових гарантій дотримання давніх прав Малоросії, а почасти й просто виявляла готовність до саботажу роботи комісії[17]. Лояльності української аристократії уряд досягав адміністративними методами. Це, зокрема, мало місце в Чернігові, Ніжині й Стародубі, де погрозами, арештами та іншими репресіями П. О. Рум'янцев домігся прийняття проурядових наказів[18]. Водночас цілком безперешкодно потрапив до комісії наказ лубенського депутата Г. Полетики, в якому також наголошувалось на необхідності збереження українських судів[19]. Запорізька Січ у своєму наказі також просила закріпити в Генеральному Уложенні непохитність прав, наданих «Війську Запорізькому, народові Малоросійському, духовному чинові та шляхетському»[20].

У наказах дворянських депутатів від Слобідської Української губернії питанням суду майже не було приділено уваги. Виняток становить наказ Сумського дворянства з розлогим підрозділом

---

[14] *Латкин В. Н.* Законодательные комиссии в России в XVIII ст.: историко-юридическое исследование / В. Н. Латкин. – Т. I. – СПб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева. – С. 397.

[15] Там же. – С. 398, 399.

[16] *Григорьев В. А.* Указ. соч. – С. 151.

[17] *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / Зенон Когут. – К.: Основи, 1996. – С. 116.

[18] *Когут З.* Зазн. праця. – С. 117, 118.

[19] Наказ лубенского шляхетства // Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб.: Типогр. Император. академии наук, 1889. – Т. 68. – С. 161, 162.

[20] *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского / А. Скальковский. – Ч. 2. – Одесса, 1846. – С. 322.

«про цивільний суд», що зосереджений на деяких вузьких питаннях судового процесу[21].

Накази українських міст, зокрема Глухівський наказ, містили пропозиції щодо гарантій незалежності магістратів від адміністрації в питаннях судової влади. В окремих наказах навіть пропонувалося ліквідувати всі існуючі в містах суди: полковий, гродський, земський та словесний, і залишити лише магістрати для розгляду всіх цивільних і кримінальних справ. Апеляційною інстанцією мало бути Головне малоросійське правління. Суд, до того ж, мусив керуватися не *Литовським статутом*, а магдебурзьким правом. Така позиція, зокрема, закріплена в наказі Ніжинського магістрату. Ніжинське козацтво й шляхетство натомість просили залишити за магістратом справи міщан, а шляхетство, козаків і решту військових зробити підсудними іншим судам. Чернігівським, Переяславським та Полтавським наказами передбачалося створення Головного в Малоросії військового суду під керівництвом генерал-губернатора[22].

Окрім наказів депутатів, неабиякий інтерес становить написана 1768 р. праця видатного українського юриста, першого російського професора права[23] С. Ю. Десницького «Подання про запровадження законодавчої, судительної і наказової влади в Російській імперії». Вже у преамбулі твору міститься посилання на Монтеск'є і зазначається, що метою «Подання» є пристосування його теорії до потреб російського монаршого устрою[24]. У розділі, присвяченому «судительній» владі, автор зазначає, що законодавча влада потребує зібрання з усієї імперії до єдиного центру, а судова влада – розподілення по всій території.

С. Ю. Десницький пропонував запровадження дуже незначного числа всестанових судових органів. Вправні («искусные») судді за

---

[21] Наказ сумских дворян и помещиков // Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб.: Типогр. Императ. академии наук, 1889. – Т. 68. – С. 271–275.

[22] *Григорьев В. А.* Указ. соч. – С. 157, 158.

[23] *Коркунов Н. М.* История философии права: Пособие к лекциям / Н. М. Коркунов. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1915. – С. 286.

[24] *Десницкий С. Е.* Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи / С. Е. Десницкий // Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века. – М., 1859. – С. 101.

проектом мали засідати в судах восьми міст імперії (Рига, Петербург, Тобольськ, Новгород, Москва, Казань, Оренбург, Глухів)[25]. Видається, що до судової влади мислитель відносив лише верхні щаблі системи судоустрою, не торкаючись у «Поданні» питань діяльності інших місцевих судів, існування яких він не виключав, згадуючи в окремих місцях магістрати, провінційні та воєводські канцелярії як нижні суди[26], а також провінційні канцелярії, що могли розглядати дрібні цивільні справи й слугувати для допомоги «судительній» владі[27]. На нашу думку, нові суди мали не зламати докорінно існуючу судову систему, а створити їй певну альтернативу. Судоустрій С. Ю. Десницький не прив'язував до адміністративно-територіального поділу, що було побіжною гарантією незалежності суду.

У кожному з восьми судів передбачалося по 12 посадових осіб: генерал-адвокат, четверо генерал-суддів виключно з кримінальних справ і семеро генерал-суддів як із кримінальних, так і з цивільних справ. Лише 8 «хороших» судів і, відповідно, 96 професійних суддів на всю імперію – це цілком реальна оцінка вченим кадрового потенціалу тогочасного суспільства[28].

У «Поданні» висловлені ідеї про запровадження суду присяжних, розгляд цивільних справ по справедливості за відсутності формального припису закону, механізм гласного оприлюднення судових рішень, професійного навчання суддів на юридичному факультеті університету з подальшим стажуванням, довічне призначення суддів тощо[29]. Як прихильник еволюційного розвитку С. Ю. Десницький лише в далеких планах передбачав заснування в Росії мережі юридичних навчальних закладів, створення повноцінної судової системи та системи законодавства за прикладом цивілізованих країн світу. Правник полемізує щодо легітимності смертної кари. Не будучи її різким противником, він загалом виступав за диференціацію покарань відповідно до станової належності особи: «палицею скотину, а офіцера шпагою б'ють... шляхетних можна штрафувати, на заслання засилати, смертю страчувати, тільки не шельмувати»[30].

[25] Там же. – С. 107, 108.
[26] Там же. – С. 110.
[27] Там же. – С. 116, 117.
[28] Там же. – С. 107–109.
[29] Там же. – С. 108–111.
[30] Там же. – С. 113.

З огляду на свій приватний статус С. Ю. Десницький не міг ініціювати розгляд свого проекту в комісії, але вчений став одним з незамінних соратників Катерини II на законотворчому терені. Безрезультатність роботи кодифікаційної комісії спонукала правительку переосмислити свої підходи до реформ у державі. Гучні засідання й обговорення вже не цікавили монархиню, яка відтепер надавала перевагу тиші свого робочого кабінету. П. М. Мілюков назвав це другим періодом її «легісломанії»: «провісників нових ідей, теоретиків "спільного блага", добродійників людства перемінюють на її робочому столі важковагові історико-юридичні дослідження зі спеціальних питань»[31]. Замість прогресивного Монтеск'є Катерина II бере собі в моральні авторитети англійського юриста-консерватора У. Блекстона і його «Коментарі до англійських законів» (імператриця користувалася французьким перекладом трактату)[32]. Згодом С. Ю. Десницький за велінням імператриці переклав для неї цю розлогу працю[33] й загалом, у процесі законодавчої роботи Катерини II, виступав експертом у сфері англійського права. Окрім цього, увагу законодавиці привертає право прибалтійських губерній (остзейське право). Тамтешня станова організація, зодягнена у шведсько-німецькі юридичні форми, давала змогу місцевому лицарству бути справдешніми господарями краю.

Консервативний ухил цариці був зумовлений її ознайомленням з дійсними прагненнями дворянства та солідаризацією з цим станом через повстання О. І. Пугачова. Як наслідок, було підготовлено й прийнято засадничий акт – *Установи для управління губерній Всеросійської імперії*. З цього акта багато в чому і починається закріплення на законодавчому рівні засад судової влади в Росії.

На думку відомого радянського історика права О. І. Чистякова, центральне місце судівництва в *Установах* було пов'язане з феодаль-

---

[31] *Милюков П. Н.* Очерки по истории русской культуры. – Ч. 3. – Вып. 1 / Павел Николаевич Милюков / Издание редакции журнала «Мир Божий». – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1901. – С. 313, 318.

[32] Commentaires sur les loix angloises / de *M. Blackstone*, traduits de L'Anglois par *M. D. G.****. Sur la quatrieme Édition d'Oxford. [Un ouvrage en 6 tomes]. – Bruxelles, 1774–1776.

[33] Истолкования аглинских законов г. Блакстона. Переведенныя по высочайшему повелению великой законодательницы всероссийской с подлинника аглинскаго / Пер. С. Е. Десницкий при уч. А. М. Брянцева: В 4-х кн. – М.: Университетская тип. у Н. Новикова, 1780–1782.

ним духом документа, оскільки феодальне місцеве управління виражається, передусім, у здійсненні суду[34]. Водночас у передмові до документа Катериною II наголошується на необхідності відділення суду від адміністрації: «Ця наша постанова… судові місця відокремлює від губернських правлінь...»[35].

Установами було передбачено створення нової системи судових органів. Дві ланки цієї системи були побудовані за становим принципом. Для дворян створювались повітові та верхні земські суди, для міщан і купців – міські й губернські магістрати, для селян – нижні та верхні розправи. Перша інстанція перебувала в повітовому, а друга – в губернському місті. Крім того, в кожному губернському місті створювалися палата цивільного суду й палата кримінального суду як ревізійні інстанції. Скупчення такої кількості судових органів на губернському рівні пов'язане з тим, що попередньо планувався трирівневий адміністративно-територіальний устрій, від чого в підсумку відмовились, утім, залишили трирівневу судову систему. В листі Вольтеру Катерина II наполягала на оптимальності саме такої кількості інстанцій [36].

За логікою реформи передбачалася наявність урядових і станових судів як двох самостійних носіїв судової влади[37]. Станові суди, крім голів верхніх судів, були виборними. Водночас усі члени судових палат призначалися з центру. Урядовий характер палат додатково акцентується їх визначенням як департаментів Юстицколегії, яку, таким чином, переміщено до губерній[38].

---

[34] Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. – Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма (далі – РЗ). – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 168.

[35] Благочестивейшия, Самодержавнейшия, Великия Государыни Императрицы Екатерины Вторыя Учреждения для управления губерний Всероссийския империи, в коих столицы. – М.: Печатано при Сенате, 1775. – С. 6, 7.

[36] Собственноручное письмо Имп. Екатерины II к Вольтеру: о кн. П. Б. Юсупове; посылает ему перевод «Учреждений о губерниях»; о законодательных трудах ее [20 сентября (1 окт.) 1777, Санкт-Петербург] // Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб.: Типогр. Императ. академии наук, 1880. – Т. 27. – С. 135, 136.

[37] *Градовский А. Д.* Собрание сочинений. – Т. IX: Начала русского государственного права. – Часть III: Органы местного управления / А. Д. Градовский. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1904. – С. 490.

[38] *Дмитриев Ф. М.* История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от Судебника до Учреждения о губерниях / Федор Михайлович Дмитриев. – М.: Университ. тип., 1859. – С. 528.

Видатний криміналіст та історик права О. Ф. Кістяківський вважав, що становий принцип побудови судоустрою в *Установах* засновано на ідеї про «суд рівних», яка була запозичена в Ч. Бекарія. Г. М. Барац критикував цю позицію, зазначаючи, що «повітові суди, магістрати та розправи складали просто знімок зі шведських судів: герадського, лагманського, кемнерського і ратгаузького»[39]. Ця теза до певної міри є слушною. Російські назви державних органів в *Установах* часто є калькованими зі шведських або німецьких відповідників. Намісник (Landshöfding або Konungens Befallningshafwande)[40], губернське правління (Guvernörs-embete), повітовий суд (Härads-rätt) та управа благочинія, або поліцейська управа (Poliskammare), яка очолювалась, як і у Швеції, поліцмейстером, підтверджують факт запозичень[41].

Шведський ратгаузький суд (Rådstufvu-Rätt), який складався з бургомістра та ратманів, за статусом відповідає російському міському магістрату. Так само й королівський гофґеріхт (Hoff-Rätt) за своїм складом (голова, радники та асесори) і статусом (не лише судові, а й наглядові функції) нагадував російські судові палати, хоча надвірний суд (точніший переклад шведського терміна) теж існував у тогочасній Росії. Подібність спостерігається й стосовно трирічного періоду служби окремих посадовців цих судових органів.

Були й суттєві відмінності. Шведська судова система формально ґрунтувалася не на засадах становості, а на розподілі судів на органи земського та міського права. На рівні повіту існували герадський і лагманський суди, а на рівні міста – кемнерський і ратгаузький. Якщо в міському чи повітовому суді розглядалася справа

---

[39] *Барац Г. М.* О чужеземном происхождении большинства русских гражданских законов / Г. Барац // Журнал гражданского и уголовного права: Издание Санкт-Петербургского Юридического Общества. – Кн. 10. – СПб.: Тип. Правительств. Сената, 1884. – С. 135.

[40] Там же. – С. 143.

[41] *Берендтс Э. Н.* Лекции по административному праву Великого княжества Финляндского / Э. Берендтс. – СПб.: Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1903. – Т. 1. – С. 214–223; *Лундаль Б.* Изображение порядка судопроизводства в Великом княжестве Финляндии / Б. Лундаль. – Гельсингфорс: Типогр. наследников вдовы Симелиус, 1852. – С. 101–110; Обзор административных и судебных установлений Финляндии в таблицах: по 1 окт. 1900 г. – СПб.: [Гос. тип.], 1900. – С. 3 (7).

про нерухоме майно дворянина, то вона передавалася одразу до гофґеріхту. В Росії дещо перекроїли цю систему, абсолютизували значення станового критерію, хоча залишки поділу на міське та земське право цілком простежуються в назвах органів за *Установами*.

Е. М. Берендтс указував на притаманний шведському праву зв'язок суду й адміністрації, наголошуючи на тому, що це ні в якому разі не є свідченням відсталості й політичної несвободи[42]. Разом з тим показовим є те, що положення *Установ*, які обмежували втручання губернської адміністрації в діяльність суду («намісник... без суду нехай нікого не покарає...», «намісник не є суддя...» тощо), пов'язуються саме з перекладом шведських положень про Ландсгевдинґа[43]. Утім, за намісником були закріплені й деякі квазісудові повноваження. Йшлося не лише про виконання окремих судових рішень, а й про спрощений розгляд скарг у деяких безспірних справах. У разі виявлення спірного характеру справи губернське правління мало передати її до суду[44].

Система перегляду рішень допускала як апеляцію, так і ревізію. При апеляції провадження порушувалось за скаргою сторони, а в разі ревізії справи автоматично відправлялися на перевірку до палати. Так, фактично всі вироки у кримінальних справах підлягали ревізії, а більшість з них набували законної сили після затвердження палатою кримінального суду.

Ухил у бік ревізійного порядку перегляду зумовив перетворення судової системи на стійку адміністративну вертикаль. Цим нівелювався задекларований станово-урядовий дуалізм судової системи. Кожна з інстанцій не була самодостатньою, а уряд у процесі подальших спроб зміцнити єкатерининський судоустрій, не довіряючи при цьому нижчим судам, шукав шляхів для забезпечення того, щоб якомога більша кількість справ доходила до центру.

Окрім розглянутої триланкової системи судів, *Установами* передбачалося запровадження низки органів, які мали змішаний статус.

---

[42] *Берендтс Э. Н.* Лекции... – С. 214, 215.

[43] *Барац Г. М.* О чужеземном происхождении... – С. 143–145; Sveriges rikes lag: Gillad och antagen på Riksdagen Åhr 1734. Med kongl. may:ts allernådigst förnyade och prolongerade privilegio. Tryckt uti Stockholm i historiographi regni tryckerij af Ephraim Koch, åhr 1746. – S. 288.

[44] РЗ. – С. 185.

До таких органів слід віднести нижній земський суд, дворянську опіку та міський сирітський суд. Ці органи насправді судами не були. Нижній земський суд – це фактично земська поліція, якою Катерина II, за висловом О. Д. Градовського, озброїла повітові дворянські громади[45]. Міські сирітські суди та дворянські опіки були становими опікунськими органами при нижніх судах, але їх рішення переглядалися відразу у верхніх судах, що вказувало на належність органів опіки до судової системи.

Неможливо оминути увагою експеримент із запровадження в Росії совісних судів. Цим органам присвячено XXVI главу *Установ.* У літературі висловлювались припущення, що автором цієї глави був С. Ю. Десницький. Ми, принаймні, бачимо вплив на цю главу його ідей, висловлених у раніше розглянутому «Поданні». Крім того, саме тут очевидним є вплив праць У. Блекстона. Зразком для совісного суду слугував англійський суд лорда-канцлера, відомий як «суд справедливості», а також українські третейські суди, статус яких був визначений «Правами, за якими судиться малоросійський народ». Натомість компетенція совісного суду була, передусім, зорієнтована на розгляд кримінальних справ (стосовно неповнолітніх, чаклунства, оскарження незаконного арешту за нетяжкі злочини). У цьому Г. М. Барац бачив помилку. Зрозуміло, що розгляд справ на підставі засад boni et aequi, з певним відхиленням від формальних приписів закону, в кримінальних справах є неприпустимим. Однак Катерині II дуже хотілося запровадити в Росії щось подібне до англійського акта Habeas corpus, який, утім, до права справедливості особливого стосунку не мав[46]. Ряд учених, зокрема В. С. Шандра, позитивно оцінюють запровадження совісного правосуддя в Росії[47].

Установи для управління губерній надають створеній ще Петром I прокуратурі стрункої організаційної системи. На губернському рівні створювались колегії з губернського прокурора й двох

[45] *Градовский А. Д.* Указ. соч. – С. 492.

[46] *Барац Г. М.* Очерк происхождения и постепенного затем упразднения в России совестных судов и суда по совести: Историко-юридический этюд / Г. Барац // Журнал гражданского и уголовного права. – 1893. – Кн. 3. – С. 18, 19.

[47] *Шандра В. С.* Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.) / В. С. Шандра; наук. ред. О. П. Реєнт. НАН України. Інститут історії України. – К.: Ін-т історії України, 2011. – С. 167.

стряпчих. Аналогічні колегії діяли при всіх верхніх станових судах. На рівні повітів діяли повітові стряпчі. Прокуратура забезпечувала загальний та судовий нагляд за додержанням законів[48]. Стряпчі мали особливе право пред'явлення позовів стосовно питань ввіреної їм сфери. Як позивачі стряпчі виступали самостійно. В решті питань вони були лише помічниками прокурора[49]. Справедливий погляд на прокуратуру як невід'ємну частину судової влади зберігся й після реформи 1864 р.

Установи для управління губерній не відразу були запроваджені на території України. Як зазначає В. О. Григор'єв, положення про незастосування *Установ* у Малоросії було відображено в супровідному листі Катерини II, разом з яким вона передала *Установи* Сенату[50]. Під поняттям «Малоросія» в ті часи передусім розумілися землі колишньої Гетьманщини. Водночас Слобідсько-Українська губернія також перебувала під управлінням малоросійського генерал-губернатора П. О. Румянцева[51]. Під його владою опинився й Київ, згідно з імператорським указом від 20 жовтня 1775 р. «Про приєднання Києва до Малоросії»[52]. Малоросія ще певний час зберігала полковий устрій, продовжували також функціонувати статутові суди. На Слобожанщині полковий устрій було скасовано раніше, і там існувала дещо спрощена система: у провінціях урядували й чинили суд воєводи, а в комісарствах – комісари[53].

У 1780-х рр. імперська влада розпочинає поширення на територію України намісницького ладу. Першим тут було засновано 1780 р. Харківське намісництво[54]. Невдовзі, 16 вересня 1781 р., трьома

---

[48] РЗ. – С. 320.

[49] *Дмитриев Ф. М.* История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от Судебника до Учреждения о губерниях / Федор Михайлович Дмитриев. – М.: Университ. тип., 1859. – С. 531.

[50] *Григорьев В. А.* Указ. соч. – С. 382–384.

[51] Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве, на лето от Рождества Христова 1775. – СПб., [1774]. – С. 232.

[52] О присоединении города Киева к Малороссии: Именной указ, данный Сенату 20 октября 1775 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XX: 1775–1780. – 14381. – С. 221–223.

[53] Месяцеслов... – С. 215–232.

[54] Об учреждении Харьковской губернии и о составлении оной из 15 уездов: Именной указ, данный Сенату 25 апреля 1780 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XX: 1775–1780. – 15004, 15005. – С. 931, 932.

іменними указами були створені Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва[55]. О. І. Рігельман, описуючи обряд відкриття малоросійських намісництв, зазначає, що нові суди мали судити «лише за попередніми малоросійськими й магдебурзькими та саксонськими правами, що загалом називаються Статутом, до складання нового Уложення...»[56].

Кадровий склад судових органів в Україні мав свою специфіку. Тут майже не було дворянства, належні до якого особи мали обиратися в повітові суди та верхні земські суди. Бракувало грамотних міщан і купців. Відповідну роль взяли на себе козаки з числа колишніх урядників Гетьманщини[57].

Південні українські землі повільніше освоювалися імперськими бюрократичними інститутами. Катеринославське намісництво було відкрито 30 березня 1783 р., а указ про створення Таврійської області було підписано 2 лютого 1784 р. Тут місцеві суди довелося створювати впродовж кількох років, проте вже наприкінці 1780-х рр. судова система цих країв відповідала загальноімперським формам. Покатоличеній вірменській громаді Криму, яка була переселена до Новоросії 1778 р., в 1780 р. було дозволено формування власного суду в Новомосковську Катеринінської провінції Новоросійської губернії. Цей суд дістав назву «Новомосковський римського закону суд». Після повернення 1787 р. вірмен до Криму цей суд був перенесений до міста Карасубазар Таврійської області, де він, розпочавши діяльність у 1790 р., під назвою Карасубазарського суду римсько-католицького закону діяв до Судової реформи 1864 р.[58]

---

[55] Об учреждении Киевского наместничества: Именной указ, данный Сенату 16 сентября 1781 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXI: 1781–1783. – 15228. – С. 247; Об учреждении Черниговского наместничества: Именной указ, данный Сенату 16 сентября 1781 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXI: 1781–1783. – 15229. – С. 247; Об учреждении Новгородского-Северского наместничества: Именной указ, данный Сенату 16 сентября 1781 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXI: 1781–1783. – 15227. – С. 246, 247.

[56] *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. І. Рігельман. – К.: Либідь, 1994. – С. 700.

[57] *А[ндреевский] А. А.* Открытие в Киеве управы благочиния и первые проявления ее деятельности (1786) / А. А. Андреевский // Киевская старина. – К.: Типогр. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. – Т. XLIV (№ 9). – С. 419.

[58] *Хутько Т. В.* К вопросу об образовании суда римско-католического закона в Карасубазаре / Т. В. Хутько // Держава, право і юридична думка у Бал-

На українських землях, які відійшли до Росії у зв'язку з поділом Польщі, повноцінний намісницький лад запровадити не встигли. Згідно з Іменним указом від 27 січня 1795 р. було створено Вознесенське намісництво, куди відійшло три повіти Катеринославського намісництва, частина колишніх польських та турецьких земель[59]. За іменним указом від 5 липня 1795 р. щодо створення Волинського й Подільського намісництв та їх Височайше затвердженими штатами слідував Іменний указ генерал-губернатору Т. І. Тутомліну, який передбачав деякі застереження й крайові особливості. Крім того, констатувалося, що повітові містечка в більшості ще не готові до облаштування в них російських присутственних місць[60]. Із загального штату Російської імперії станом на 1796 р. виявляється, що в Подільському намісництві на місцях продовжували існувати польські суди, а Волинське намісництво ще навіть не відкрили[61]. Згодом смерть Катерини II завадила цьому.

Імператор Павло I суттєвим чином змінив систему судових органів на українських землях. У загальноімперському масштабі його реформи були спрямовані на скорочення бюрократичного апарату, централізацію влади, встановлення адміністративного контролю за

точорноморському регіоні: історія та сучасність: Матеріали XXVI Міжнародної історико-правової конференції 27–29 квітня 2012 р., м. Одеса / Ред. колегія: С. В. Ківалов (голова), І. Б. Усенко (заступник голови), Н. М. Крестовська (відп. секр.) та ін. – Одеса, 2012. – С. 472; *Хутько Т. В.* Основные направления деятельности Карасубазарского Римско-католического суда / Т. В. Хутько // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского: Серия «Юридические науки». – 2012. – № 1. – Т. 25 (64). – С. 332.

[59] Об учреждении Вознесенской губернии из части, отходящей от Бряцлавской губернии, из земли от Порты приобретенной, и из трех уездов Екатеринославского наместничества: Херсонского, Елисаветградского и Новомиргородского: Именной указ, данный сенату 27 января 1795 // ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXIII: с 1789 по 6 ноября 1796. – 17300. – С. 641–644.

[60] О учреждении Волынской и Подольской губерний из 13, а последней из 12 уездов: Именной указ, данный Сенату 5 июля 1795 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXIII: с 1789 по 6 ноября 1796. – 17352. – С. 727, 728; О разных распоряжениях касательно устройства Волынской и Подольской губерний: Именной указ, данный правящему должность Генерал-Губернатора Минского, Волынского, Бряцлавского и Подольского Тутомлину 5 июля 1795 г. // Там же. – С. 728.

[61] Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве, на лето от Рождества Христова 1796. – СПб., [1795]. – С. 429–435, 442–445.

судами, а іноді й приєднання суду до адміністрації. Політика щодо окраїн і, зокрема, України стала дещо ліберальнішою[62]. Важливим був Іменний указ від 30 листопада 1796 р. «Про відновлення в Малоросії правління та судочинства за тамтешніми правами й попередніми обрядами»[63], що поширювався на територію колишньої Гетьманщини. У Чернігові створювався Генеральний суд, а на місцях відновлювалася система статутових судів: підкоморських і повітових земських. Судочинство слід було здійснювати «за точною силою прав малоросійських». Були ліквідовані губернські магістрати, а також розправи [64]. Скасування верхніх станових судів як зайвої ланки, а також розправ та совісних судів згодом відбулося в усій імперії, на підставі штатів губерній[65]. Палати кримінального й цивільного суду в кожній губернії були об'єднані в одну Палату суду й розправи. Як зазначає Н. М. Єфремова, в цій назві слово «суд» означало цивільний суд, для якого був характерний змагальний процес, а «розправа» – кримінальний суд[66].

Відновлення польських судів на Правобережжі було здійснене згідно з Височайше затвердженими штатами[67]. Як наслідок, судова система Правобережжя стала дуже подібною до малоросійської.

---

[62] *Шандра В. С.* «Губернии на особых по правам и привилегиях их основания…» як прояв регіонального рівня взаємодії верховної влади і суспільства / В. С. Шандра // Волинські історичні записки. – Т. 2. – Житомир, 2009. – С. 5–13; *Вороніна В.* Законодавчі ініціативи Павла I у сфері судочинства / В. Вороніна // Український історичний збірник. – Вип. 11. – К., 2008. – С. 80–91; *Малишев О. О.* Законодавчі заходи імператора Павла I з питань судівництва на українських землях (1796–1801 рр.) / О. О. Малишев // Правова держава.– К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. – Вип. 24. – С. 42–51.

[63] О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам: Именной указ, данный Сенату 30 ноября 1796 г. // ПСЗРИ. Собр. 1 – Т. XXIV: с 6 ноября 1796 по 1798. – 17594. – С. 212, 213.

[64] Там же. – С. 213.

[65] Штаты 33-х губерний от 31 декабря 1796 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXIV: с 6 ноября 1796 по 1798. – 17702. – С. 259.

[66] *Ефремова Н. Н.* Судоустройство России в XVIII – первой половине XIX в. (историко-правовое исследование) / Н. Н. Ефремова. – М.: Наука, 1993. – С. 149.

[67] Штат городского правления и ратгауза в губернском городе (с присовокуплением к оному всех предыдущих штатов с 1796 по 1801 год по управлению губерний) // ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XLIV. Ч. 2: Книга штатов. – Отд. III–IV. – К № 19763. – С. 396–398.

Повернення в Україні старих судів у контексті загальнодержавної політики тодішнього уряду не було винятком. Подібні за формою та змістом укази приймалися стосовно Прибалтійських земель[68], а також Виборзької губернії[69]. На всіх цих територіях скасування намісницького ладу фактично означало відмову від застосування *Установ для управління губерній*, а також ліквідацію російських органів.

Одесі Іменним указом від 20 травня 1797 р. було пожалувано самоврядування відповідно до права Риги й Ревеля. Відповідний магістрат було відкрито 23 вересня того ж року. Цей особливий статус не виправдав себе в очах центральної влади й був скасований Іменним указом від 9 квітня 1801 р.[70]

У перші роки правління імператора Олександра I, тобто на початку XIX ст., в Росії було здійснено реформи, спрямовані на інституалізацію центрального регулювання судової влади. Створено Державну раду, запроваджено міністерства, реорганізовано Сенат.

Запровадженню міністерств передував Іменний указ від 8 вересня 1802 р. «Про права і обов'язки Сенату». В указі Сенат визначався як верховне місце імперії, якому підпорядковано всі присутствені місця[71]. У датованому тим самим числом Маніфесті «Про запровадження міністерств» зазначалося, що до прийняття спеціального акта міністр юстиції має діяти на підставі Інструкції Генерал-прокурора»[72], яка була прийнята ще за часів Петра I[73]. Втім, функцій з

---

[68] О восстановлении в Лифляндии и Эстляндии Присутственных мест, кои по тамошним правам и привилегиям существовали до 1783 года: Именной указ, данный Сенату 28 ноября 1796 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXIV: с 6 ноября 1796 по 1798. – 17584. – С. 20, 21.

[69] О восстановлении в Выборгской губернии присутственных мест по тамошним правам и привилегиям: Именной указ, данный Сенату 12 декабря 1796 р. // ПСЗРИ. Собр. 1 – Т. XXIV: с 6 ноября 1796 по 1798. – 17637. – С. 232, 233.

[70] О производстве и вершении дел в Одесском магистрате на основании общих узаконений: Именной указ, данный Сенату 9 апреля 1801 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXVI: 1800–1801. – 19828. – С. 609.

[71] О правах и обязанностях Сената: Именной указ, данный Сенату 8 сентября 1802 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXVII: 1802–1803. – 20405. – С. 241–243.

[72] Манифест об учреждении министерств от 8 сентября 1802 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXVII: 1802–1803. – 20406. – С. 244.

[73] О должности Генерал-прокурора: Именной указ от 27 апреля 1722 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. VI: 1720–1722. – 3979. – С. 662–664.

управління судовим відомством посада Генерал-прокурора не передбачала. 25 липня 1810 р. було оголошено Маніфест «Про розподіл державних справ на особливі управління, з означенням предметів, що до кожного з управлінь належать», а міністру юстиції доручено «влаштування суду цивільного й кримінального». Зрештою, в «Загальному заснуванні міністерств», оголошеному Маніфестом від 25 червня 1811 р., визначено: «Все, що належить до влаштування судового порядку, становить предмет Міністерства юстиції»[74].

Політика Олександра I щодо місцевого судового апарату була спрямована на відновлення стану, що передував реформам Павла I. Були відновлені совісні суди, палати суду й розправи знову були розділені на окремі палати кримінального та цивільного судів[75]. Згодом у місті Одесі було запроваджено особливий комерційний суд[76].

27 січня 1812 р. ухвалено пакет документів, що реформували систему військового судочинства, запроваджену ще *Військовим статутом Петра I* 1716 р. Серед цих документів слід виокремити *Статут польового судочинства* та *Військове кримінальне уложення*[77]. Ці акти були цілком запозичені з французького *Військово-кримінального закону* 21 брюмера V року Республіки (11 листопада 1796 р.), виданого Директорією на вимогу Бонапарта[78]. При Великій діючій армії було створено Польовий аудиторіат у складі одного генерал-лейтенанта та двох генерал-майорів. Аудиторіат мав призначати військові суди, здійснювати за ними нагляд і ревізію їх проваджень. При корпусах та дивізіях створювалися корпусні та дивізійні польові аудиторіати. Полкові військові суди були залишені під ревізією Польового аудиторіату. Підсудними військовим су-

---

[74] *Ефремова Н. Н.* Указ соч. – С. 161.

[75] Там же. – С. 153–156.

[76] Устав коммерческого суда для Одессы от 10 марта 1808 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXX: 1808–1809. – 22886. – С. 115–125; ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXXVIII: 1822–1823.

[77] Учреждение для управления Большой Действующей Армии от 27 января 1812 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXXI. – 24975. – С. 43–164.

[78] *Лыкошич А. С.* Полевое уголовное уложение / А. Лыкошич // Энциклопедический словарь / Изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Т. 24 (47): Повелительное наклонение – Полярные координаты. – СПб.: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1898. – С. 263.

дам у кримінальних справах визнавалися не тільки військові особи, а й цивільне населення, що працювало у військових частинах[79].

Реформи певною мірою стосувалися й української судової системи. До нашого часу дійшов твір невідомого автора «Зауваження до Малоросії належні», написаний орієнтовно 1802 р. Анонімний критик негативно характеризує наслідки відродження Павлом I окремих елементів українського судівництва, дає нищівну оцінку юридичного менталітету українців: «...ніде й ніякий народ до складення ябед і до продовження тяжеб, і часто пустих і безпідставних, настільки не схильний і не жадібний, як народ Малоросійський»[80].

Характеризуючи підкоморські суди, автор «Зауважень» визначає етимологію цього поняття, виводячи назву польської посади підкоморія від німецького слова «Kamera», від якого походить назва науки – камералістики. Доводиться польське походження терміна «повіт» і доцільність перейменування українських повітових судів в «уездные суды» та приведення їх діяльності у відповідність до російського законодавства. Так, на думку аноніма, існуюча система виборів до повітових судів за польським правом зовсім не підконтрольна губернській адміністрації. Таким чином, козаки обираються до судів «не на 3 роки, а назавжди». Критикуються необґрунтовано високі судові мита, що стягуються на підставі *Литовського статуту*[81]. Українська судова система виставляється неадекватною потребам часу. Через реформу гетьмана К. Розумовського було скорочено кількість судів до тієї кількості, що була за польських часів, хоча населення відтоді істотно збільшилось, а юридичний побут ускладнився. Так, після реформи 1760–1763 рр. замість 164 сотенних правлінь, які розглядали кримінальні справи, в Гетьманщині лишилось тільки 10 гродських судів. Павло I повернув ці хиби. Створення одного Генерального суду замість шести палат призвело до того, що його кримінальний департамент днями й ночами розглядав справи, а цивільний департамент накопичив їх тисячі[82].

---

[79] Учреждение для управления Большой Действующей Армии. – С. 75, 76.

[80] Замечания до Малой России принадлежащие. – М.: Универ. тип., 1848. – С. 14.

[81] Там же. – С. 4–6.

[82] Там же. – С. 12.

Уряд у дечому дослухався до цих зауважень. Єдину Малоросійську губернію 1802 р. було розділено на Чернігівську й Полтавську губернії. З. Когут пише, що тоді ж було ліквідовано Генеральний суд[83], що не зовсім точно. Генеральний суд у Чернігові був залишений для Чернігівської губернії, а в Полтаві був створений ще один Генеральний суд[84]. Інші особливості судової системи Правобережжя та Малоросії, запроваджені за часів імператора Павла, існували до поч. 1830-х рр.[85]

Характеризуючи першу пол. XIX ст., треба згадати погляди освіченого бюрократа й реформатора М. М. Сперанського, який кілька десятиліть перебував у мейнстрімі законодавчого процесу. У своїй «Записці про улаштування судових і урядових установ у Росії» 1803 р. він намагався визначити поняття суду, співвідносячи його з поліцією. Суд, розбираючи справу, може як засудити, так і виправдати насильство, а поліція спостерігає, щоб ніде ніякого насильства не було. Таким чином, суд – єдиночасна дія закону, що визначає порядок речей, а поліція – безперервна дія закону, що утримує цей визначений порядок.

Погляди чиновника на суд склалися передусім під впливом праць французьких учених. М. М. Сперанський захоплювався порядками наполеонівської Франції. Крім того, у «Записці» М. М. Сперанський кілька разів цитує трактат британського вченого І. Бентама «Про цивільне й кримінальне законодавство»[86], де в оригінальний

---

[83] *Когут З.* Зазн. праця. – С. 206.

[84] Дневник Акима Семеновича Сулимы 1772–1817 гг. // Сулимовский архив: Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. – К.: Типография К. Н. Милевского, 1884. – С. 163.

[85] *Троцина К. Е.* История судебных учреждений в России / К. Троцина. – СПб.: Типогр. Эдгарда Веймара, 1851. – С. 378.

[86] Цей твір у трьох томах вперше був виданий 1802 р. у творчому перекладі французькою мовою, здійсненому учнем І. Бентама Е. Дюмоном (*Bentham J.* Traités législation civile et pénale: Précédés de Principes généraux de Législation, et d'une Vue d'un Corps complet de Droit: terminés par un Essai sur l'influence des Tems et des Lieux relativement aux Lois / Par Mr. Jéremie Bentham, Jurisconsulte Anglois, Publiés en François par Èt. Dumont, de Genève, d'après les Manuscrits confiés par l'Auteur. – Un ouvrage en III tomes. – Paris: Chez Bossange, Masson et Besson, 1802). Згодом за сприяння М. М. Сперанського переклад Е. Дюмона було перекладено російською мовою («Разсуждение о гражданском и уголовном законоположении, с предварительным изложением

спосіб розкривається типологія влади: «Дехто розділяє первісні складові частини на два класи: 1) на владу законодавчу; 2) на владу виконавчу. Дехто долучає до цього ще третю гілку – владу зі стягнення податків, а дехто й четверту – судову». Говорячи про судову владу, автор зазначає: «Серед тих авторів, що розглядали цю владу як відмінну від влади законодавчої, я не знайшов нікого, хто знав би цю відмінність». На його думку, сутність судової влади полягає в тому, що для її реалізації суддею потрібен збіг обставин, чого не треба для легітимації актів законодавця[87].

І. Бентам, усупереч кон'юнктурі свого часу, відстоював переваги одноособового розгляду судових справ. Недоліки колегіальності судового розгляду він убачав у дробленні відповідальності: «Одинокий суддя, не будучи здатним протиставити своїм осудникам силу корпорації, скоро впав би під ударами спільного осуду, якби був настільки божевільним, що наважився б піти наперекір громадській думці»[88]. М. М. Сперанський у своїй «Записці» зміг уловити цю думку: «Ніде упередження не піддане настільки частим спокусам, як у суді; ніде немає стільки способів йому приховатися... ніде немає стільки мотивів посилити відповідальність і увесь тягар спільної думки обтяжити, так би мовити, над єдиним чолом»[89].

Висновок про належність суду до виконавчої влади М. М. Сперанський намагається обґрунтувати цитатою з У. Блекстона: «Влада виконувати закон належить лише королю. В усіх судах король має завжди бути присутнім, але, оскільки забезпечити цього не-

начал Законоположения и всеобщего начертания Книги Законов, и с присовокуплением опыта о влиянии времени и места относительно Законов». Соч. английского юрисконсульта *Иеремиа Бентама*, изданное в свет на французском языке *Степ. Дюмоном* по рукописям от автора ему доставленным. Переведенное *Михайлом Михайловым*, с прибавлением дополнений от *Г-на Дюмона* сообщенных. – В 3-х томах. – СПб., 1805, 1806, 1811).

[87] *Bentham J.* Traités législation civile et pénale... – Tome I. – Paris: Chez Bossange, Masson et Besson, 1802. – P. 319–321.

[88] *[Бентам И.]* О судоустройстве / Соч. Бентама. – СПб.: В тип. Прав. Сената, 1860. – С. 38.

[89] *Сперанский М. М.* План государственного преобразования (Введение к Уложению государственных законов 1809 г.). С приложением «Записки об устройстве судебных и правительственных мест в России» (1803 г.), статей «О государственных установлениях», «О крепостных людях» и Пермского письма к Императору Александру / М. Сперанский. – С. 157, 158.

можливо, він себе репрезентує своїми суддями, влада яких є лише еманацією королівської влади»[90]. Утім, М. М. Сперанський обстоював позицію, що монарх не мусить особисто розглядати судові справи[91]. У своєму пізнішому творі 1809 р. М. М. Сперанський зазначає, що монарх, будучи джерелом усіх трьох влад, не може безпосередньо керувати ними. Для цього вводиться четверте установлення. Імовірно, йдеться про органічні закони або Конституцію[92].

Судову владу «пізній» М. М. Сперанський продовжує розуміти як похідну від виконавчої: «...влада судова... відновлює закон у його силі, тобто приводить його до виконання»[93]. Впродовж свого життя М. М. Сперанський вже не зміг піднестися над таким обмеженим розумінням судової влади. У лекціях з юриспруденції, які він читав цесаревичу Олександру Миколайовичу 1836–1837 рр., уже зовсім не йдеться про окрему судову владу, яка розчиняється в управлінні[94].

Такі погляди на судову владу повною мірою проявилися в процесі кодифікації законодавства Російської імперії в 1820-х рр., де, окрім М. М. Сперанського, провідну роль відіграв його соратник М. Г. Балуг'янський. Зберігся його маловідомий, але унікальний для свого часу проект під назвою «Риси судового устрою»[95], датований 1828 р. У проекті М. Г. Балуг'янський наполягав на повному відокремленні судової влади від урядової та гарантіях невтручання губернської адміністрації в здійснення судочинства, неприпустимості перегляду судових рішень у адміністративному порядку. Виконання судових рішень покладалося не на поліцію, а на судових

---

[90] Там же. – С. 161.

[91] Там же. – С. 216, 217.

[92] Там же. – С. 13, 14.

[93] Там же. – С. 41, 42.

[94] *Сперанский М. М.* О законах. Беседы с Его Императорским Высочеством Государем Великим Князем Наследником Цесаревичем Александром Николаевичем, с 12 октября 1835 по 10 апреля 1837 года / М. М. Сперанский // Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб.: Типогр. Второго Отд. Собств. Его Императорского Величества канцелярии, 1880. – Т. 30. – С. 382, 383.

[95] Рассуждение неизвестного (Статс-секретаря М. Г. Балугьянского) об учреждении губерний, с тремя приложениями // Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб.: Типогр. Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1894. – Т. 90. – С. 265–373.

приставів. Реформування прокуратури передбачало її віднесення виключно до судової системи і позбавлення її функцій загального нагляду. М. Г. Балуг'янського не влаштовувала система формування суддівського корпусу. За проектом, виборні й призначувані судді за невеликими винятками мали обіймати свою посаду довічно. Передбачалися системні зміни судоустрою. Попри залишення елементу становості йшлося, передусім, про вдосконалення механізму перегляду судових рішень. Як зазначає М. М. Коркунов, саме на пропозицію щодо присвоєння Сенату виключно функцій касаційної інстанції Таємний комітет звернув свою основну увагу й зовсім оминув принциповіші питання[96], що підтверджує наш висновок про загальний занепад ідей судової влади в політичній думці Російської імперії.

Разом з тим табу на вживання терміна «судова влада» у законодавстві не було накладено, що убачається зі *Зводу законів Російської імперії*, упорядкування якого здійснене багато в чому завдяки зусиллям М. Г. Балуг'янського. Засади судової влади закріплено в другому томі *Зводу законів*. Тут ідеться не про поділ влад, а лише про класифікацію державних органів. Згідно зі ст. 12 за предметами відомства присутствені місця і влади в губерніях поділяються на урядові, казенні, судові й поліцейські. Судові місця поділяються на цивільні й кримінальні, загальні та особливі. До судових місць не зараховували розправи й поліцейські суди, які належали до «місць поліцейських»[97].

Повноваження губернської адміністрації в «колосудовій» царині, що були спершу сформульовані в *Установах для управління губерній* і згодом розвинуті подальшим законодавством, у *Зводі* були згруповані під назвою «справ судового управління». Ст. 276 т. II *Зводу законів* відносила до цих справ затвердження губернатором певних категорій вироків кримінальних палат, повітових та совісних

---

[96] *Коркунов Н. М.* Проект судебного устройства М. Г. Балугьянского 1828 г. // Сборник статей Н. М. Коркунова: 1877–1897. – СПб.: Изд. Н. К. Мартынова, 1898. – С. 138.

[97] Свод законов Российской империи, повелением императора Николая I составленный. Издания 1832 года. Учреждения. Свод учреждений государственных и губернских. – Ч. 2: Учреждения губернские. – СПб.: Типогр. Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1833. – С. 4–6.

судів, присудів поліції, доповнення слідств у відповідних кримінальних справах, нагляд за їх рухом у судах тощо[98]. Аналогічно ст. 320 закріплювала компетенцію губернського правління у справах судового управління, серед яких фігурували справи про безспірні стягнення; розгляд окремих скарг на суди за повільність та зволікання; питання описів та арешту майна; справи про конкурси та посередницькі комісії; нагляд за органами опіки, тюремною поліцією тощо[99], розгляд спорів про підсудність між судами нижньої ланки[100].

Видання *Зводу законів* збіглося за часом з остаточною інкорпорацією української судової системи загальноімперською. Іменним указом від 30 жовтня 1831 р. як захід з ліквідації наслідків польського бунту 1830 р. передбачалося приведення судової системи західних губерній до засад, визначених *«Установами для управління губерній»*[101]. Аналогічний іменний указ стосовно Малоросії було прийнято вже 6 грудня 1831 р. Цей короткий документ мав назву «Про присвоєння присутственим місцям Полтавської та Чернігівської губерній та особам, що в них служать, найменувань, Установами про губернії для місць, рівних [їм], визначених»[102]. Питанню скасування магдебурзького права присвячено Височайше затверджене положення Комітету міністрів від 3 лютого 1831 р.[103], де йшлося про те, що магдебурзьке право себе вичерпало і, загалом, вже реально не застосовується в Україні. Судам пропонувалося за-

---

[98] Там же. – С. 65.

[99] Там же. – С. 81.

[100] Решения Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената за 1885 год. – 2-е неофиц. изд. – Екатеринослав: Типогр. Исаака Когана, 1912. – С. 356–359.

[101] О присвоении всем присутственным местам и должностным лицам в Западных губерниях тех наименований, какие существуют в Великороссийских губерниях: Именной указ, данный Сенату 30 октября 1831 г. // ПСЗРИ. Собр. 2. – Т. VI: 1831. – Отд. 2. – СПб., 1832. – 4894. – С. 159, 160.

[102] О присвоении присутственным местам Полтавской и Черниговской губерний и лицам, в оных служащим, наименований, Учреждением о губерниях для мест, равных определенным: Именной указ, данный Сенату 6 декабря 1831 г. // ПСЗРИ. Собр. 2. – Т. VI: 1831. – Отд. 2. – СПб., 1832. – 4992. – С. 276.

[103] О заменении магдебургского права в Малороссии Литовским статутом и общими российскими узаконениями: Положение Комитета министров, Высочайше утвержденное 3 февраля 1831 г. // ПСЗРИ. Собр. 2. – Т. VI: 1831. – Отд. 1. – СПб., 1832. – 4319. – С. 119–122.

стосовувати лише *Литовський статут* та російські закони. *Литовський статут* лишався чинним до 1842 р.[104]

Слід звернути окрему увагу на особливості насадженого в Україні російського судочинства. В *Установах для управління губерній* та в інших законодавчих актах кінця XVIII ст. не було врегульовано усіх питань судового процесу, а тому нові суди продовжували слідувати традиціям судочинства доби Московського царства, які знайшли певне закріплення в *Соборному уложенні 1649 р.* Частковий вплив зберігали укази Петра І. Видання *Зводу законів* 1832 р. надало процесуальному законодавству рис системності, узагальнюючи при цьому попередній правовий досвід.

Судочинство було розділеним на цивільне й кримінальне. В реалізації цього поділу були й недоліки. Якщо в процесі розгляду цивільної справи виявлялося, що мають місце ознаки злочину, то кримінальне провадження за законом можна було розпочати лише після винесення остаточного рішення в цивільній справі, чого часто слід було чекати кілька років. Стосовно деяких категорій справ було проблематичним ініціювання будь-якого провадження. Так, кримінальний суд міг не прийняти до розгляду скаргу щодо підроблення духовного заповіту, оскільки підроблення слід було спершу визначити законним порядком, а цивільний суд при цьому заявляв, що не може розглядати кримінальних справ.

Дореформений кримінальний процес визначався *Законами про судочинство у справах про злочини та проступки* (2-га книга XV тому *Зводу законів*)[105]. Слідство згідно із законом відокремлювалося від суду та покладалося на поліцію, яка ще й мала виконувати судові рішення. Разом з тим окремі суди чи просто судді в певних випадках залучалися до провадження слідчих дій, та й сам судовий процес мав здебільшого слідчий характер. Суд мусив оцінити повноту

---

[104] *Василенко М. П.* Як скасовано Литовського статута / М. П. Василенко // Вибрані твори: У 3 т. – Т. 2: Юридичні праці / [Упоряд.: І. Б. Усенко (кер. колективу), Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський]; відп. ред.: Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. – К.: Юрид. думка; Академперіодика, 2006. – С. 286–353.

[105] Законы о судопроизводстве по делам о преступлениях и проступках. – 236 с. // Свод законов Российской империи, повелением императора Николая I составленный. Издания 1857 года. – Т. XV: Законы уголовные. – СПб.: Типогр. Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. – 602, 236, 118 с.

й об'єктивність слідства та у разі необхідності міг доповнити слідство новими матеріалами. Процесу були властиві й елементи змагальності, зокрема існував інститут кримінального позову. У справах про дрібні злочини вироки постановлялися в першій інстанції й могли переглядатися в порядку апеляції, тобто лише за скаргою однієї зі сторін. У решті злочинів суд першої інстанції ухвалював не вирок, а думку (рос. – «мнение»). Після цього справа в обов'язковому порядку направлялася на ревізію до палати кримінального суду, яка була уповноважена ухвалити вирок. Всі вироки палат підлягали затвердженню губернатором. Окремі справи щодо дворян та чиновників підлягали ревізії в Сенаті, частина з них після цього вносилася на розгляд імператора. Окрім загального порядку судочинства, існували особливі порядки, яких законодавством виділялося п'ятнадцять.

Упорядники *Зводу законів* доклали чимало зусиль, щоб систематизувати дореформене цивільне судочинство. Відповідні закони спершу були вміщені до десятого тому *Зводу* разом з іншими цивільними законами[106]. У третьому виданні *Зводу законів* 1857 року в десятому томі було виокремлено частину II (по суті окремий том) під назвою «Закони про судочинство й стягнення цивільні»[107].

Цивільні справи поділялися на безспірні та спірні. До безспірних справ належали справи про стягнення за позиковими листами й договорами, а також справи про шкоду та насильницьке заволодіння майном. Законодавством визнавалася безспірність володіння нерухомим майном (навіть незаконного володіння до виникнення відповідного спору в суді), законно укладеного договору чи законно взятого зобов'язання. Належність безспірних справ до цивільного судочинства є спірною. Йшлося лише про діяльність поліцейських органів, яка мала зводитися до звичайного «прикладання закону». Хоча законодавець, говорячи про підвідомчість безспірних справ, наголошує, що вони можуть бути розпочаті через поліцію або через суд, ніяких особливих судових процедур розгляду безспірних справ

[106] Свод законов Российской империи, повелением императора Николая I составленный. Издания 1842 года. – Т. X: Законы гражданские и межевые. – СПб.: Типогр. Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1842. – С. 367–610.

[107] Свод законов Российской империи... Изд. 1857 года. – Т. X, ч. II: Законы о судопроизводстве и взысканиях гражданских. – СПб., 1857. – 433 с.

тоді не існувало. Вони почали формуватися, але ще не мали належного законодавчого розроблення. Якщо простежити розвиток процесуального права до Судової реформи 1864 р., то видно, що процедури так званого охоронного судочинства за *Статутом цивільного судочинства* 1864 р., а також створення системи нотаріату значною мірою мали підґрунтям діяльність дореформених судів у так званих справах судового управління. В дореформених *Законах про судочинство й стягнення цивільні* лише одна примітка до статті згадує цю категорію справ, розуміючи під нею посвідчення судами певних юридичних актів, тобто діяльність, здійснення якої згодом було покладено на нотаріат. Водночас на практиці ширше розумілося коло справ судового управління як таких, у яких безспірні права та законні інтереси приватних осіб потребують додаткового ствердження через їх посвідчення судовою владою[108].

Коли мало місце звернення до суду, то справа автоматично вважалася спірною. Якщо ж справу про незаконне заволодіння розглядала поліція, то вона мала право лише відібрати показання сторін (закон називає їх позивачем і відповідачем), встановити, в чиєму володінні перебувало майно до насильницького захоплення, й поновити цей стан. Поліція не мала права вдаватися в «поширене письмове провадження», досліджувати письмові докази, приводити свідків до присяги тощо, адже це було виключним правом суду. Складно сказати, чи був адміністративний порядок захисту права простішим і швидшим за судовий, адже в поліції тяганина була не меншою, ніж у судах. Крім того, рішення поліції можна було оскаржити до суду, й усе починалося спочатку.

Цивільне судочинство в спірних справах розмежовувалось на вотчинне та позовне[109]. Критерію для такого розмежування в законі не було. Визначалися лише категорії справ кожного виду судочинства. Так, до вотчинних належали спори про майно, а до позовних –

---

[108] *Малишев О. О.* Справи судового управління в дореформеному російському цивільному судочинстві XIX ст. / О. О. Малишев // Правова держава. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. – Вип. 23. – С. 48–54.

[109] *Дегай П. И.* Учебная книга российского гражданского судопроизводства губерний и областей, на общих правах состоящих / П. И. Дегай. – СПб.: Типогр. Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1840. – С. 1–5.

спори за невиконаними договорами та зобов'язаннями чи про порушення особистих прав. Законодавець пояснював поділ судочинства намаганням наслідувати *Соборне уложення 1649 р.*, хоча в цій пам'ятці такого розмежування процесу насправді не було[110]. М. А. Філіпов у статті 1859 року зазначав, що поділ судочинства на вотчинне та позовне мав виключно історичне значення[111]. К. Д. Кавелін вважав, що відмінність цих форм процесу полягала у відмінності засобів доказування, оскільки у вотчинних справах, на відміну від позовних, не допускалося мотивувати позов показаннями свідків або присягою. Ще здавна в Москві існував Маєтковий приказ, що розглядав справи про права на нерухоме майно, та Судний приказ, де розглядалися спори по зобов'язаннях. Науковець бачив у цьому несвідомий зв'язок старих московських порядків з римським правом, яке розмежовувало особисті та речові цивільні позови. Оскільки право на нерухоме майно мало підтверджуватись кріпосним актом, то для проваджень у Маєтковому приказі характерною була здебільшого інквізиційна форма судочинства. Натомість у Судному приказі через більшу різноманітність допустимих засобів доказування процес був переважно обвинувально-змагальним. Саме ці моменти й могли слугувати концептуальною основою для розмежування судочинства[112]. Як і в кримінальному процесі, позовні та вотчинні справи могли бути слідчими або апеляційними, залежно від порядку їх оскарження.

Окрім позовного та вотчинного судочинства, мав свої особливості так званий суд по формі, який був запроваджений ще Указом Петра I «Про форму суду» 1723 р. *Звід законів* допускав розгляд справи судом по формі, якщо з позовом про це звертався позивач, а також у разі надання стороні процесу такого права ухвалою суду чи велінням імператора. Суд по формі мав риси змагального процесу,

---

[110] Соборное уложение 1649 года: [текст; комментарии] / Подгот. текста Л. И. Ивиной; коммент. Г. В. Абрамовича, А. Г. Манькова, Б. Н. Миронова, В. М. Панеяха. – Ленинград: Наука, 1987. – С. 47, 48, 114–117.

[111] *Филиппов М. А.* Взгляд на русское судоустройство и судопроизводство / М. Филиппов // Литературный и (с 1859 г.) политический журнал «Современник». – СПб., 1859. – Том LXXIV. – С. 186.

[112] *Кавелин К. Д.* Основные начала русского судоустройства и гражданского судопроизводства в период времени от Уложения до Учреждения о губерниях / К. Д. Кавелин. – М., 1844. – С. 48–50.

відрізняючись особливим порядком доказування права на предмет позову. Так, подання доказів вимагалося в процесі судового розгляду, а не при пред'явленні позову. М. А. Філіпов 1859 р. зазначав, що якби законодавець замість позовного та вотчинного судочинства розвинув суд по формі, то Росія вже давно мала би відкрите словесне судочинство[113].

Певною самостійністю характеризувалося так зване окреме (рос. – «частное») судочинство. Йшлося про різні провадження щодо вирішення супутніх питань у межах тяжби, а також виконання судового рішення, оскарження повільності судочинства чи певних ухвал судів, які не стосувалися суті тяжби. Рішення в окремих провадженнях оформлювалися окремими ухвалами.

Популярне в досліджуваний період розмежування всього цивільного судочинства на примирне й примусове було дещо непослідовним. У самому законі говорилося, що мировий розгляд міг проводитися як за згодою сторін, так і незалежно від їх волі, з огляду на вимоги закону. Водночас сторони позовного чи тяжебного, тобто примусового, судочинства часто могли передати справу до медіаторського суду. Існувало три різновиди мирового процесу: 1) добровільний мировий процес без формального запису; 2) мировий процес особливий, тобто обов'язковий за законом, і 3) мировий процес із формальним записом, а саме – третейський суд (добровільний чи узаконений).

Примирний розгляд був важливою складовою діяльності словесних та совісних судів. В. С. Шандра зазначає, що совісні суди на території України прижилися набагато краще, ніж загалом у імперії, оскільки вони спиралися на багаті традиції, сформовані їхніми історичними попередниками – компромісарськими, полюбовними та третейськими судами[114].

7.2. СУДОВА РЕФОРМА 1864 РОКУ

У середині XIX ст. в умовах кризи всієї феодально-кріпосницької системи назріла необхідність докорінних змін російського судівництва. Окрім загальновідомих соціально-економічних і політичних

[113] *Филиппов М. А.* Указ. соч. – С. 191.
[114] *Шандра В. С.* Зазн. праця. – С. 44, 106, 164.

причин та передумов «великих буржуазних реформ» у Росії, потребу в судовій реформі зумовлювали й деякі суто юридичні чинники.

Так, дореформений суд ґрунтувався на застарілому законодавстві Петра I і Катерини II, а окремі відносини регулювалися нормами Соборного уложення 1649 р. Характерними ознаками судівництва були змішаність судової та адміністративної влади, множинність і становість судових органів, складність і заплутаність процесуальних вимог. Як зазначав один з видатних діячів Судової реформи С. І. Зарудний, Росія була класичною країною нескінченної тяганини в судах і управлінні[115]. На цьому тлі буйним цвітом розквітло хабарництво.

У дореформеному суді панувала інквізиційна (розшукова) форма судочинства. Процес відбувався в глибокій таємниці. Справи вирішувалися не на основі безпосереднього сприйняття судом доказів, а спираючись на письмові матеріали, одержані під час слідства. Закон встановлював формальну оцінку доказів, заздалегідь визначаючи ступінь їхньої достовірності та можливість спростування підсудним. Визнання власної провини вважалося найкращим доказом[116].

Вступаючи на престол, Олександр II у Маніфесті від 19 березня 1856 р., окрім усього іншого, задекларував: «...хай правда й милість царствують у судах». Утім, точкою відліку Судової реформи прийнято вважати 1857 р., коли в Державну раду було внесено проект реорганізації цивільного судочинства, розроблений за вказівкою імператора у II відділенні його власної канцелярії[117]. Проект викликав неоднозначну реакцію в урядових колах і призвів до розколу вищого чиновництва на консерваторів, які намагалися знайти нові рішення на основі вітчизняного досвіду, обмежуючись лише деякими змінами, та лібералів, які виступали за істотну перебудову судівництва за західним зразком. Зрештою, перемогли ліберали, і доволі поміркований проект Статуту цивільного судочинства було відхилено.

---

[115] *Джаншиев Г. А.* С. И. Зарудный и судебная реформа / Г. А. Джаншиев. – М.: Типография Е. Гербек, 1889. – С. 5.

[116] Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. – Т. 8: Судебная реформа / Отв. ред.: Б. В. Виленский; под общ. ред.: О. И. Чистяков. – М.: Юрид. лит., 1991 (далее – Судебная реформа). – С. 8.

[117] *Коротких М. Г.* Борьба в правительственных кругах по поводу принципов судебной реформы / М. Г. Коротких // Государственный строй и политико-правовые идеи России второй половины XIX столетия. – Воронеж, 1987. – С. 11.

Водночас у вересні 1858 р. головноуправитель II відділення імператорської канцелярії Д. М. Блудов подав проект «Про заснування присяжних стряпчих», тобто запровадження адвокатури. Він же в листопаді 1858 р. спрямував у Державну раду проект Положення про судоустрій, у якому містилися певні свіжі ідеї щодо введення мирових суддів. А в грудні 1858 р. Д. М. Блудов вніс до Державної ради проект Статуту про злочини та проступки (аналог сучасного кримінально-процесуального кодексу). Усі ці проекти зазнали критики з боку як консерваторів, так і лібералів, а тому не були реалізовані. Натомість у травні 1860 р. Державна рада прийняла, а імператор затвердив *Закон про судових слідчих*, розроблений статс-секретарем Державної ради С. І. Зарудним.

У жовтні 1861 р. на підставі чергових пропозицій Д. М. Блудова Олександр II створив при Державній канцелярії (діловодному підрозділі Державної ради) комісію з підготовки проекту перетворення судової частини в Росії, до складу якої увійшли П. Н. Даневський, С. І. Зарудний, О. М. Плавський, К. П. Побєдоносцев, М. І. Стояновський, С. П. Шубін та інші відомі тогочасні юристи. Наприкінці 1861 р. головою комісії замість 77-річного Д. М. Блудова став 73-річний князь П. П. Гагарін[118].

Передусім новий голова санкціонував свободу дій членів комісії, зокрема вільне використання європейської науки і практики. Комісія повною мірою використала цю можливість, водночас намагаючись не відриватися від російської дійсності й традицій. Наслідком її роботи стали «Основні положення перетворення судової частини в Росії», які були схвалені об'єднаними департаментами законів і цивільних справ Державної ради, а згодом і загальними зборами Державної ради. У вересні 1862 р. «Основні положення» були затверджені імператором і опубліковані.

При Державній канцелярії була створена особлива комісія під головуванням державного секретаря В. П. Буткова, яка на підставі згаданих концептуальних положень мала розробити тексти статутів про судоустрій і судочинство[119]. До її складу увійшли 30 осіб, зокре-

[118] *Джаншиев Г. А.* Основы судебной реформы. К 25-летию нового суда: Историко-юридические этюды / Г. А. Джаншиев. – М., 1891. – С. 45, 46.

[119] *Виленский Б. В.* Судебная реформа и контрреформа в России / Б. В. Виленский. – Саратов: Приволжское книжное изд-во, 1969. – С. 126.

ма М. А. Буцьковський, С. І. Зарудний, М. В. Калачов, К. П. Побєдоносцев, Д. О. Ровинський. Протягом 11 місяців 1863 р. були підготовлені проекти *Заснування судових установлень*, *Статуту цивільного судочинства*, *Статуту кримінального судочинства* та *Статуту про покарання, які накладаються мировими суддями* (далі – Судові статути). Ці проекти статутів були попередньо розглянуті в II відділенні імператорської канцелярії та міністром юстиції Д. М. Замятіним, а згодом пройшли ретельне обговорення у Державній раді. 20 листопада 1864 р. Судові статути були затверджені імператором і набули силу закону.

Затверджуючи акти реформи, Олександр II писав в Указі Урядуючому сенату: «Розглянувши ці проекти, ми знаходимо, що вони цілком відповідають бажанню нашому відродити судову владу, дати їй належну самостійність і загалом затвердити в народі нашому ту повагу до закону, без якої неможливий суспільний добробут і яка має бути постійним керівником дій всіх і кожного від вищого до нижчого»[120].

Наслідком реформи став новий судоустрій, який творчо адаптував досягнення юриспруденції й судової практики західноєвропейських країн, головним чином Франції та Великобританії[121]. Так, дотримуючись традицій англійського права, російська юстиція поділялася тепер на мирову й загальну, кожна при цьому мала особливу організацію та незалежну сферу дії. З французького права укладачі статутів узяли ідею єдиної і для мирових, і для загальних судів касаційної інстанції[122].

Був уведений принцип незалежності суддів. Судова влада відокремлювалася від законодавчої, виконавчої, адміністративної. Зазначалося, що в судовому процесі «влада звинувачувальна відділяється від судової». Реформа встановила єдину підсудність новому суду всіх станів у кримінальних та цивільних справах. Проголошувалася рівність усіх перед законом. Реформа встановлювала й нові принципи процесу: гласність, змагальність, усність. Зміни в проце-

[120] Судебная реформа. – С. 28.

[121] *Тарановски Т.* Судебная реформа и развитие политической культуры царской России / Т. Тарановски // Великие реформы в России, 1855–1874. – М., 1992. – С. 305.

[122] *Шаркова И. Г.* Мировой судья в дореволюционной России / И. Г. Шаркова // Государство и право. – 1998. – № 9. – С. 79.

суальному праві та судоустрої вимагали заснування, по суті, нового для Росії інституту – адвокатури.

Судовій реформі 1864 р. присвячено багато наукових публікацій. Це монографії та розвідки дореволюційних правознавців (М. А. Буцьковського, Є. В. Васьковського, І. В. Гессена, О. А. Головачова, Г. А. Джаншиєва, А. Ф. Коні, О. С. Ликошина, О. Ф. Поворінського, М. М. Полянського, М. С. Таганцева, М. А. Філіпова, І. Я. Фойницького), радянських вчених (Б. В. Віленського, Т. У. Воробєйкової, А. Б. Дубровіної, М. Г. Коротких, В. М. Куріцина, М. О. Чельцова-Бебутова, Н. В. Черкасової, В. А. Шувалової, П. Ф. Щербини), сучасних російських (В. В. Захарова, Н. М. Єфремової, І. А. Ісаєва, С. М. Казанцева, М. В. Немитіної, І. Г. Шаркова) та українських (М. М. Михеєнка, Р. В. Савуляка, О. Д. Святоцького, В. М. Тернавської, Д. А. Шигаля, В. А. Чеховича) авторів. Через обмеженість обсягу цього дослідження ми не можемо навести не те що авторів докладний аналіз, а й навіть перелік праць згаданих авторів, відсилаючи читачів до відповідних спеціальних історіографічних оглядів[123].

Проте навіть і за таких умов маємо окремо згадати видання, яке, на нашу думку, мусить бути настільною книгою кожного дослідника Судової реформи 1864 р. Це вже цитований 8-й том відомої серії «Російське законодавство X–XX століть», повністю присвячений документам Судової реформи, що містить не лише тексти Судових статутів, а й ґрунтовний вступний нарис та розлогі наукові коментарі. Окрім того, до 1917 р. вийшло близько ста видань Судових статутів, багато з яких містили міркування, на яких вони засновані, різноманітні коментарі й роз'яснення.

Коротко нагадаємо основні риси Судової реформи. Як відомо, пореформена судова система поділялася на дві основні відокремлені частини: суди мирової юстиції (мирові суди, з'їзди мирових суддів) і загальні суди, або, за термінологією Судових статутів, «загальні судові місця» (окружні суди, судові палати). Судова влада та-

[123] *Захаров В. В.* Отечественная историография реформирования суда и института исполнения судебных решений по гражданским делам в России в 1832–1917 гг. / В. В. Захаров // Историко-правовые проблемы: новый ракурс: Сб. науч. работ. – Вып. 2. – Курск, 2009. – С. 97–116; *Самойленко О. О.* Судова реформа 1864 р. в Україні: сучасна історіографія проблеми / О. О. Самойленко // Правова держава. – К., 2012. – Вип. 23. – С. 54–62.

кож належала Урядуючому Сенату (далі – Сенат) як верховному касаційному суду. Згідно з приміткою до статті 1 *Заснування судових установлень* «судова влада духовних, військових, комерційних, селянських судів визначається особливими про них постановами», тобто ці суди існували поза системою мирових і загальних судів. У *Заснуванні судових установлень* не згадувалося, але статтями 1062–1065 *Статуту кримінального судочинства* передбачалося існування ще однієї, надзвичайної за характером, судової установи – Верховного кримінального суду.

Мировий суд було створено для спрощеного розгляду дрібних кримінальних і цивільних справ. Мирові судді обиралися на три роки повітовими земськими зібраннями і міськими думами з осіб, які відповідали вимогам майнового, вікового та освітнього цензів. Кандидат (або його батьки чи дружина) мусили мати земельний наділ розміром удвічі більше, ніж вимагалося від гласних повітових земських зборів, або інше нерухоме майно ціною не нижче 15 тис. руб. в сільській місцевості, не нижче 6 тис. руб. – в столицях, не нижче 3 тис. руб. – в інших містах. Окрім того, вимагалося, щоб мирові судді були місцевими жителями, мали не менш, ніж 25 років від народження, середню або вищу освіту або ж не менш, ніж трирічний стаж перебування на посаді, де можна було «придбати практичні відомості в провадженні судових справ». Такі вимоги свідчать, що розробники Судових статутів прагнули забезпечити місцеві суди не стільки фаховими юристами, скільки авторитетними освіченими посередниками в розв'язанні дрібних суперечок. Після обрання склад мирових суддів затверджувався Сенатом.

Мирові судді поділялися на дільничних і почесних. Повіт з розташованими на його території містами становив мировий округ, що складався з дільниць. Дільничний суддя був основним органом мирової юстиції, він здійснював правосуддя одноособово в своїй дільниці, що охоплювала одну або декілька волостей залежно від їх розмірів. Дільничні судді отримували високу платню. На відміну від дільничних – почесні мирові судді не мали певної дільниці й не отримували платні, вони розглядали справи в разі, якщо про це просили обидві сторони, або вони могли тимчасово заступати відсутнього дільничного суддю. Також вони запрошувалися для поповнення присутності окружного суду, коли там не вистачало чле-

нів. За свідченням А. Ф. Коні, в перші роки після введення судових установ серед почесних мирових суддів було багато відданих справі, чутливих, порядних людей[124].

Збори почесних та дільничних суддів кожного округу складали вищу мирову інстанцію – з'їзд мирових суддів, в якому головував один із суддів, обраний ними зі свого середовища на три роки. У з'їзді мирових суддів за апеляційною скаргою справи розглядалися по суті, а їхні вироки і рішення вважалися остаточними й апеляції не підлягали. Але вони могли бути оскаржені в касаційному порядку до Сенату. У розгляді кожної справи мировим з'їздом брали участь не менше трьох мирових суддів, у тому числі й голова, а також товариш прокурора окружного суду, який надавав свій висновок у справі. Вищий нагляд за всіма мировими суддями, так само як і з'їздами, «зосереджувався в касаційних департаментах Сенату й у особі Міністра юстиції».

Мирова юстиція на українських землях уводилася поетапно. Так, 1867 р. мирові суди було введено в Харківській та частині Катеринославської губернії, 1869 р. – на всій території Катеринославської, в Полтавській, Таврійській, Херсонській і Чернігівській губерніях, а 1871 р. – у Київській, Волинській і Подільській губерніях.

Порядок формування мирових судів у останніх трьох губерніях, які об'єднувалися поняттям «Південно-Західний край», мав свою специфіку порівняно з іншими українськими регіонами. Зокрема, судді (як дільничні, так і почесні) тут призначалися на три роки міністром юстиції за поданням губернатора, а не обиралися місцевим самоврядуванням, як було встановлено Судовими статутами[125]. На призначених суддів не поширювався принцип незмінюваності, та їх можна було звільнити будь-якої миті без пояснення причин. Це зумовлювалося острахом влади після недавнього польського повстання 1863 р., що виборні судові органи можуть сприяти пожвавленню національно-визвольного руху. Зазначені особливості Міністерство юстиції на пропозицію місцевих генерал-губернаторів від-

[124] *Кони А.* Из записок судебного деятеля / А. Кони // Собрание сочинений. – М., 1986. – Т. 1. – С. 288–330.

[125] *Шигаль Д. А.* Мирова юстиція на Лівобережній Україні за судовою реформою 1864 року: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Денис Анатолійович Шигаль; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2005. – С. 60.

образило у розроблених спеціально для ряду західних губерній «Тимчасових правилах»[126]. Ці правила набули сили закону після схвалення імператором думки Державної ради від 23 червня та 5 липня 1871 р. щодо введення мировых судових установлень в губерніях Росії.

У червні 1869 р. Міністерство юстиції видало директиву щодо устрою та утримання мировых з'їздів у Київській, Подільській, Волинській губерніях. Виходячи з того, що стан казни був важким, запропоновано було скоротити кількість мировых суддів у кожній із цих губерній (об'єднати ділянки). За цією рекомендацією при дільничних мировых суддях мали числитися два судових пристави, а при мировому з'їзді – секретар і помічник секретаря. На утримання мирової юстиції цих трьох губерній загалом виділялося 469 400 крб. на рік[127].

Судова реформа потребувала належної кількості осіб, здатних проводити в життя нові судові принципи. Проте у зв'язку з «місцевими політичними умовами» і необхідністю заповнювати вакантні місця ситуація в губерніях складалася не кращим чином. Тому в листі Міністерства юстиції до керівника Київської палати державного майна щодо введення в Південно-Західному краї мировых судових установ від 10 червня 1869 р. міститься пропозиція не завжди вимагати цензу осілості для зайняття посад дільничних мировых суддів і у разі необхідності заміщувати їх уродженцями інших губерній[128]. Також застерігалося, що бажано приймати на ці посади місцевих російських землевласників, кількість яких буде збільшуватися у зв'язку із забороною особам польського походження набувати маєтки в Західних губерніях, за винятком отримання спадку згідно із законом[129]. У листі також дається рекомендація щодо призначення мировими суддями виключно осіб російського походження[130].

---

[126] Временные правила об устройстве мировых судебных установлений в губерниях: Виленской, Ковенской, Гродненской, Киевской, Волынской, Подольской, Минской, Витебской и Могилевской, впредь до введения земских учреждений: Именной указ, данный Сенату, Высочайше утвержденный 23 июня / 5 июля 1871 г., распубликованный 10 июля // ПСЗРИ. Собр. 2. – Т. XLVI. – Отд. 1. – № 49750. – С. 913–916.

[127] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 442, оп. 48, спр. 327, арк. 36–36 зв.

[128] Там само. – Арк. 31.

[129] Там само. – Арк. 31 зв.

[130] Там само. – Арк. 33.

Водночас у багатьох архівних документах міститься інформація щодо хабарництва та неправосудних рішень і вироків мирових суддів. На жаль, безкарність і безвідповідальність мирових суддів проходить червоною ниткою через усю їхню діяльність. Мирові судді часто приймали рішення з порушенням закону, керуючись місцевими звичаями, а іноді розпорядженнями губернатора й генерал-губернатора[131]. Але навіть у разі притягнення їх до відповідальності за кричуще беззаконня, хабарництво й судове свавілля мирові судді відбувалися лише адміністративними стягненнями.

У 1883–1885 рр., уже в добу контрреформ, Міністерство юстиції виступило з пропозицією щодо заснування в судово-мирових округах імперії посад голів мирових з'їздів, подібно до того, як це вже було установлено 1875 р. для губерній Царства Польського[132]. Такі посади в судово-мирових округах Волинської губернії були уведені 1 лютого 1884 р., а в Київській губернії – 23 січня 1885 р.[133]

Законом від 12 липня 1889 р. мирові суди були ліквідовані на переважній частині території Росії (крім мирових суддів у Санкт-Петербурзі, Москві та деяких інших великих містах, зокрема в Одесі й Харкові), їхні справи передали до відання земських начальників, міських суддів та повітового члена окружного суду, про що докладніше йтиметься у наступному підрозділі цієї книги. Проте в Київській, Волинській та Подільській губерніях призначувані згори мирові суди збереглися, оскільки вони фактично не входили в суперечність із сутністю судової контрреформи.

Загальні судові місця призначалися для розгляду професійними юристами (іноді – за участю присяжних засідателів) справ, які виходили за межі компетенції мирової юстиції. Окружні суди засновувалися для кількох повітів, а судові палати – для кількох губерній або областей на підставі окремих розпоряджень («розписів»). Проте поділ на судові округи свідомо не збігався з адміністративно-територіальним поділом, що вважалося однією з гарантій незалежності судової влади від виконавчої. З дев'яти судових палат в українських губерніях було три: Харківська (округ охоплював Хар-

[131] *Щербина П. Ф.* Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине / П. Ф. Щербина. – Львов: Изд-во при Львовском гос. ун-те, 1974. – С. 115.

[132] ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 521, спр. 131, арк. 1 зв.

[133] Там само. – Арк. 9, 39.

ківську, Полтавську, Курську, Орловську і Воронезьку губернії та деякі повіти Катеринославської і Тамбовської губерній), Одеська (Херсонська, Катеринославська, крім окремих повітів, Таврійська, Подільська губернії та Бессарабська область), а також Київська (Київська, Волинська, Чернігівська і Могильовська губернії). В межах кожного округу судової палати створювалися окружні суди, кількість яких поступово зростала. Зокрема, на 1888 р. існували такі окружні суди: в окрузі Харківської судової палати – Харківський, Ізюмський, Сумський, Курський, Орловський, Таганрозький, Воронезький, Острогозький, Полтавський, Лубенський, Новочеркаський, Усть-Медведицький; в окрузі Одеської судової палати – Одеський, Херсонський, Катеринославський, Сімферопольський, Кишинівський, Єлисаветградський, Кам'янець-Подільський; в окрузі Київської судової палати – Київський, Уманський, Житомирський, Луцький, Чернігівський, Ніжинський, Стародубський, Могильовський. Кожна з судових палат складалася з кримінального й кількох цивільних департаментів, окружні суди могли поділятися на відділення. Суддями в загальних судах могли бути лише особи з вищою юридичною освітою, які пройшли додаткову підготовку впродовж кількох років у статусі кандидата на судові посади.

Важливою гарантією для суддів, зокрема й судових слідчих, було те, що члени судових місць не могли бути ні звільнені без прохання, ні переведені з однієї місцевості в іншу без їхньої згоди, а тимчасове відсторонення від посади могло мати місце лише у разі віддання їх під суд. Їм також встановлювалося високе грошове утримання.

Окружні суди в першій інстанції розглядали основну масу цивільних і кримінальних справ. Судові палати розглядали апеляції на рішення окружних судів, а також діяли як суди першої інстанції у справах «про державні й посадові злочини» та у справах за звинуваченням у порушенні законів про друк. Загальні суди були підвідомчі Міністерству юстиції, а єдиним касаційним судовим органом був Сенат.

Загальні судові місця запроваджувалися поетапно. Так, 28 жовтня 1867 р. відбулося відкриття Харківської судової палати, водночас почалося формування й відповідних окружних судів. Одеська судова палата була заснована 30 червня 1868 р. В межах її округу перебувала Таврійська губернія, здійснення Судової реформи в якій мало

певну специфіку. Зокрема, значну частину населення губернії становили «інородці» – татари, греки, вірмени, поляки, чехи, євреї, караїми, німці, болгари та ін. Багатомовність населення ускладнювала саме діловодство, оскільки вимагала залучення перекладачів не лише в загальні, а й у мирові суди. Однак 21 квітня 1869 р. був закритий Сімферопольсько-Ялтинсько-Феодосійсько-Перекопсько-Дніпровський повітовий суд, одночасно було закінчено діловодство й у Таврійських палатах кримінального та цивільного суду. А 22 квітня 1869 р. почав діяти новий судовий орган – Сімферопольський окружний суд. У відносно короткі строки було відкрито й інші окружні суди[134].

У губерніях Південно-Західного краю окружні суди почали створюватися з 1877 р. – в самий розпал революційного руху. У серпні 1877 р. уряд видав указ щодо тимчасових штатів судових органів, тимчасового розкладу окружних судів і правила введення Судових статутів у дев'яти західних губерніях. Указ забороняв католикам займати судові посади, суттєво обмежив участь єврейського населення в суді присяжних засідателів. Принципи гласності та змагальності так само були обмежені[135]. Друга інстанція загальних судів на цих теренах – Київська судова палата – була відкрита лише 29 червня 1880 р.[136]

Однією з демократичних особливостей реформи стало створення інституту присяжних засідателів. Присяжні засідателі брали участь у розгляді кримінальних справ у окружних судах і виносили вердикт щодо винності або невинуватості підсудних. Рішення не підлягали апеляції та могли бути оскаржені лише в касаційному порядку до Сенату.

Введення суду присяжних на українських землях відбувалося також поетапно. Найперше, в 1867 році, він був втілений у практику Харківського, Сумського та Ізюмського окружних судів. Найпізніше, в 1880 році, суд присяжних отримав практичне застосування на теренах Правобережної України – в Київському, Уманському, Ка-

[134] *Поляков И. И.* Организация и деятельность судебных органов Таврической губернии по Судебной реформе 1864 года (60–90-е годы XIX в.): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Иван Иванович Поляков; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харьков, 2001. – С. 158, 159.

[135] *Виленский Б. В.* Судебная реформа… – С. 206–208.

[136] ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 518, спр. 172, арк. 7.

м'янець-Подільському, Житомирському та Луцькому окружних судах[137].

Колегія присяжних складалася з 12 основних засідателів та двох запасних, визначених на підставі жеребкування, ретельно підібраних адміністративною та судовою владою. Рішення присяжних приймалося з кожного питання більшістю голосів. Характерно, що формально широка компетенція суду присяжних була на самому початку його діяльності значно звужена: йому заборонялося розглядати справи щодо політичних і релігійних злочинів, щодо жебраків та деякі інші, а потім і справи щодо різного роду посягань на посадових осіб.

За законом присяжним засідателем міг бути обиватель, російський підданий, віком від 25 до 70 років. Вводився ценз осілості в даному повіті – до двох років. Не допускалися до участі в суді злочинці, неспроможні боржники, німі, сліпі, глухі, божевільні, а також особи, які не володіли російською мовою. Також був установлений високий майновий ценз. У загальні списки також не включалися військовозобов'язані, вчителі народних шкіл, священнослужителі та особи, які перебували на службі в приватних осіб[138]. Таким чином було обмежено участь широких верств населення в здійсненні правосуддя, а суд складався з осіб, бажаних уряду.

В архівних джерелах ми зустрічаємо інформацію, яка так характеризує діяльність присяжних засідателів: «...Присяжні засідателі за поодиноким винятком вимовляли по совісті неупереджені вироки з повною свідомістю святості покладених на них обов'язків»[139]. Проте повної довіри у влади до присяжних не було, і коло справ, які підлягали розгляду за участю присяжних засідателів, послідовно звужувалося. Зокрема, 1866 р. з нього було вилучено справи, що стосувалися преси; 1878 р. – справи щодо злочинів проти порядку управління, 1889 р. – справи про службові злочини. За законом від 28 квітня 1887 р. для присяжних засідателів було підвищено ценз – читати російською мовою, володіти більшим майном, порівняно з

[137] *Кульчицький В.* Суд присяжних і наукова думка про нього в Україні після судової реформи 1864 р. / В. Кульчицький, О. Сидорчук // Право України. – 2003. – № 6. – С. 125.

[138] *Щербина П. Ф.* Указ. соч. – С. 93.

[139] ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 533, спр. 242, арк. 8 зв. – 9.

тим, що було регламентовано Судовими статутами у редакції 1864 р.[140] Вилучені з компетенції суду присяжних категорії справ розглядалися у першій інстанції особливою присутністю судової палати за участю трьох станових представників, у ролі яких здебільшого виступали предводителі дворянства, міські голови та волосні старшини.

На Правобережній Україні у 80–90-ті роки влада не лише звужувала компетенцію суду присяжних, а й прагнула максимально усунути його від вирішення кримінальних справ. Число засуджених без участі присяжних засідателів щороку збільшувалось. Якщо на початку 80-х років вони становили 24 % усіх засуджених окружними судами, то в середині 90-х – кількість засуджених без участі присяжних засідателів досягла майже 50 % всіх засуджених окружними судами[141].

Проте суд присяжних у Російській імперії проіснував до Жовтневої революції 1917 р.

Верховним і єдиним касаційним судом для всіх мирових і загальних судів був Сенат. Він також після створення 7 червня 1872 р. «Особливої присутності для судження про державні злочини» міг бути й судом першої інстанції у зазначених справах.

Особливе місце в системі загальних судів займав Верховний кримінальний суд. Він розглядав справи про найбільш важливі державні злочини й утворювався щоразу при призначенні царем справ для розгляду цим судом. Принципи Судової реформи 1864 р. суперечили традиційним судовим прерогативам монарха, зокрема праву помилування. Це зумовлювало не лише згортання судового розгляду політичних справ, а й вибір влади у разі, коли не можна було відмовитися від судової процедури, на користь військових судів і Особливої присутності Сенату[142].

Судова реформа охопила не лише власне суди, а й ряд інших інституцій, які за тогочасними уявленнями належали до судової влади. Одним з перших було реформовано слідство. До 60-х років XIX століття провадження попереднього слідства належало до ком-

---

[140] *Гессен И. В.* Судебная реформа / И. В. Гессен. – СПб., 1907. – С. 171.

[141] *Щербина П. Ф.* Указ. соч. – С. 122.

[142] *Боленко К. Г.* Верховный уголовный суд в системе российских судебных учреждений первой половины XIX века: автореф. дис. … канд. истор. наук: 07.00.02 / Константин Григорьевич Боленко; МГУ. – М., 2009. – С. 19.

петенції адміністративних органів і повністю здійснювалося поліцією. 8 червня 1860 р. Олександр II затвердив *Заснування судових слідчих*, *Наказ судовим слідчим*, *Наказ поліції щодо провадження дізнання*. Згодом всі ці акти було кодифіковано до *Статуту кримінального судочинства* 1864 р.

Відтепер у структурі судової влади створювався інститут судових слідчих. У попередньому розслідуванні виділялися дві самостійні форми – дізнання та попереднє слідство, слідчі наділялися широкими процесуальними повноваженнями, встановлювався судовий контроль за їхньою діяльністю. Разом з тим у 1860–1864 рр. зберігалися залежність слідчого від адміністративної влади в особі губернатора, становий характер провадження, формальна теорія доказів, відсутність змагальності.

Судові статути створили правову базу, сприятливу для успішної реалізації інститутом судових слідчих своїх функцій у повному обсязі, забезпечили його гармонійне інтегрування в систему нового кримінального судочинства, поширили на судових слідчих принцип незалежності й незмінності, що мало забезпечити їхню самостійну діяльність на благо правосуддя. Судові слідчі вважалися членами окружного суду, але закріплювалися за певними дільницями, число яких встановлювалося спеціальним розкладом і штатом. Правовий статус судових слідчих визначався спеціальними інструкціями. Ними також регламентувалися порядок проведення слідства, відносини слідчих з поліцією та судовими установами тощо. Судові статути встановлювали певні вимоги до кандидатів на посаду судового слідчого: ними могли бути особи, які мали вищу юридичну освіту або ж довели на службі свої пізнання щодо судової частини. Міністру юстиції надавалося право призначати в кожний окружний суд судового слідчого з найважливіших справ.

Судовий слідчий, здійснюючи попереднє слідство, мав встановити як обставини, що викривають обвинуваченого, так і обставини, що його виправдовують. Його неупередженість забезпечувалася не процесуальною позицією в справі, а статусом носія судової влади. У певному сенсі судовий слідчий був арбітром у суперечці сторони звинувачення (прокурора, вимоги якого про провадження слідчих дій, спрямованих на збір доказів, що викривають обвинуваченого, були обов'язкові для судового слідчого) і сторони захис-

ту (обвинуваченого, який мав право бути присутнім при допитах свідків, провадженні інших слідчих дій)[143].

Важливою складовою Судової реформи стала реорганізація прокуратури. Було введено посади прокурора та його товаришів (помічників) у окружних судах, судових палатах та Сенаті. Прокуратура включалася в судове відомство, але мала свою особливу організацію, яка ґрунтувалася на принципах суворої ієрархічності, єдиноначальності й узаємозамінності. На чолі прокуратури був поставлений генерал-прокурор, що був одночасно й міністром юстиції. При Сенаті перебували обер-прокурори та їхні товариші в кожному з касаційних департаментів, а також у загальних зборах департаментів Сенату[144]. Прокурори та їхні товариші перебували також при судових палатах і окружних судах. Обер-прокурори й прокурори судових палат підпорядковувалися генерал-прокурору, прокурори окружних судів – прокурорам судових палат, товариші прокурорів – відповідним прокурорам. Окрім загальної прокуратури, існувала ще й військова та військово-морська прокуратура[145].

Суть реорганізації прокуратури відповідно до основних принципів Судової реформи 1864 року полягала в звільненні її від функцій загального нагляду, хоча було збережено та посилено нагляд за місцями позбавлення волі. До компетенції прокуратури належали нагляд за проведенням слідства окружними судами й судовою діяльністю всіх ланок судової системи, а також підтримання обвинувачення в кримінальних справах. Зокрема, під час проведення дізнання та слідства прокурор мав право: вимагати від органів дізнання й досудового слідства кримінальні справи для перевірки, документи, матеріали та інші відомості про вчинені злочини, хід дізнання, досудового слідства і встановлення осіб, які вчинили злочини, тощо[146]. Сутність прокурорських обов'язків полягала в нагляді

---

[143] *Рощина Ю. В.* Судебный следователь в уголовном процессе дореволюционной России: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Юлия Валентиновна Рощина. – М., 2006. – С. 11.

[144] Судебная реформа. – С. 45, 46.

[145] *Юшков С. В.* История государства и права СССР: [Учебник для юрид. ин-тов и факультетов] – Ч. 1 / С. В. Юшков. – Изд. 4-е. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 554.

[146] *Савуляк Р. В.* Реорганізація органів прокуратури за судовою реформою 1864 року в Україні та сучасні перспективи її реформування / Р. В. Савуляк // Вісник Львівського університету: Серія юрид. – 2011. – Вип. 52. – С. 106.

за однаковим і точним дотриманням законів, у виявленні та переслідуванні перед судом всякого порушення законного порядку й у вимаганні розпоряджень до його відновлення, а також у наданні суду попередніх висновків тощо[147].

Судові статути 1864 р. значно обмежили сферу прокурорського нагляду в цивільному процесі в порівнянні зі Зводом законів, а також змінили методи його здійснення. Фактично роль прокурора в цивільному суді обмежувалася висновками[148]. Функція підтримки державного звинувачення зводилась до того, що прокурор у разі передання йому справи самостійно складав обвинувальний висновок, після чого скеровував справу до суду.

У зв'язку з перетворенням прокуратури змінювалася і система органів прокурорського нагляду: губернська прокуратура мала поступитися місцем прокуратурі, створюваній в судових округах. Але проведення Судової реформи йшло повільно, тому в 60–90-ті роки XIX століття в прокурорському нагляді існувало буцімто дві підсистеми: «губернська» і «судова» прокуратура. У квітні 1866 р. нові прокурори та їхні товариші приступили до своїх обов'язків лише в десяти губерніях, а також у Петербурзькій та Московській судових палатах. Укладачі Судових статутів виходили з неможливості поширення дії нових законів одразу на всій території імперії. Міністром юстиції 27 листопада 1865 р. було подано в Державну раду нове «Положення про губернську прокуратуру», яке було затверджено імператором 7 березня 1866 р. і дістало силу закону[149]. Це Положення діяло в усіх губерніях, де ще не почали діяти загальні суди й відповідні прокурори. У цьому акті, зберігаючи губернську прокуратуру, яка залишалась у безпосередньому підпорядкуванні міністра юстиції, законодавець прагнув максимально наблизити її до суду, скорочуючи, по можливості, функції загального нагляду. На відміну від нової прокуратури губернська спочатку не приймала на себе функції обвинувачення.

---

[147] *Виленский Б. В.* Судебная реформа… – С. 174.

[148] *Бессарабов В. Г.* Пореформенная российская прокуратура (1864–1917 гг.) / В. Г. Бессарабов // Журнал российского права. – 2002. – № 10. – С. 141–152.

[149] О некоторых изменениях и дополнениях в закон о правах и обязанностях лиц прокурорского надзора: мнение Государственного Совета, Высочайше утвержденное 7 марта 1866 г., распубликованное 18-го того же марта // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. XLI: 1866. – Отд. 1. – СПб., 1868. – № 43077. – С. 225–228.

Законодавство царської Росії встановило дуже суворі вимоги для заміщення прокурорських посад. Крім вищої юридичної освіти, від кандидатів на заміщення прокурорських посад вимагали значного службового стажу й особливої політичної благонадійності. Усі прокурори судових палат, 95 % прокурорів окружних судів і 90 % їхніх товаришів були дворянами (решта – вихідцями із духовенства, буржуазії та чиновників). Переважна більшість чинів прокуратури були реакціонерами й монархістами[150].

Реорганізована прокуратура стала однією з головних ланок державного апарату у боротьбі з революційними й національно-визвольними рухами.

Судова реформа 1864 р. започаткувала в Росії адвокатуру. Адвокати йменувалися повіреними та поділялися на дві категорії: присяжних повірених і приватних повірених (з 1874 р.).

Спочатку виник інститут присяжних повірених при окружних судах і судових палатах. Присяжні повірені не перебували на державній службі, однак підбиралися за тими ж високими класовими цензами, що й чиновники судово-прокурорських органів. Так, претендент мусив мати атестат університету про закінчення юридичного факультету і, крім того, прослужити не менше п'яти років у судовому відомстві або ж бути не менше п'яти років кандидатом на службові посади або помічником присяжного повіреного. Важливе значення мала «благонадійність» кандидата. Присяжними повіреними не могли бути особи, які не досягли 20-річного віку, іноземні громадяни, особи, оголошені неспроможними боржниками, тощо. Для осіб нехристиянських віросповідань вступ до адвокатури був обмежений низкою додаткових умов. Прийом до присяжних повірених здійснювала рада присяжних повірених при судовій палаті. Після обрання повірені приносили присягу. Відмова в прийнятті оскарженню не підлягала. Особи, прийняті в число присяжних повірених радою однієї з судових палат, користувалися правом виступу в судових органах інших судових палат[151].

---

[150] *Савуляк Р. В.* Зазн. праця. – С. 107.

[151] *Воробейкова Т. У.* Судебная реформа 1864 года / Т. У. Воробейкова // Проблеми юридичної науки та правоохоронної практики: Збірник наукових праць. – К., 1994. – С. 277, 278.

Присяжні повірені організовували свою діяльність на засадах самоврядування через обрання рад присяжних повірених. Вищий нагляд за ними належав судовій палаті й Сенату.

Присяжні повірені могли брати на себе представництво в цивільних і захист у кримінальних справах. За статистикою, в 1910 р. на одного присяжного повіреного Харківської судової палати припадало 112,6 кримінальних і цивільних справ, Київської – 81,3, Одеської – 88,6[152]. Водночас вони не мали права захищати в суді інтереси своїх рідних; купувати або в якийсь інший спосіб набувати права своїх довірителів по тяжбах; бути повіреним обох сторін, що тяжаться, або переходити від однієї сторони до іншої в одному й тому ж процесі; їм також заборонялося розголошувати таємниці свого довірителя як під час ведення справи, так і після її завершення. За порушення цієї умови присяжний повірений міг бути притягнутий до кримінальної відповідальності. За свою роботу присяжний повірений отримував певну винагороду, яка залежала від домовленості з довірителем. У певних ситуаціях юридична допомога надавалася безкоштовно.

Існувала такса оплати праці адвоката, затверджена міністром юстиції для ведення цивільних справ у 1868 р. (відлік гонорару йшов від ціни позову). З присяжного повіреного його довіритель міг стягнути завдані недбальством адвоката збитки. Серйозні зловживання могли мати наслідком кримінальне переслідування присяжного повіреного.

У 1874 році поряд з присяжною адвокатурою було засновано інститут приватних повірених. Приватні повірені допускалися до виконання повноважень на підставі посвідчень, отриманих від з'їзду мирових суддів, окружного суду або судової палати та за умови внесення ними щорічного мита. Приватними повіреними могли бути громадяни, що досягли 18 років, за винятком жінок, які не мали права представляти в суді чужі інтереси. Приватні повірені не мали своєї корпоративної організації[153]. Для отримання свого

[152] История русской адвокатуры. – Т. 2. – М., 1916. – С. 49.

[153] *Святоцький О. Д.* Адвокатура / О. Д. Святоцький, В. В. Медведчук, Т. Г. Захарченко // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – Т. 1. – К.: «Українська енциклопедія», 1998. – С. 44.

звання їм було необхідно скласти іспит в окружному суді або судовій палаті, які видавали свідоцтво встановленого зразка на право ведення судових справ. На відміну від присяжних повірених приватні повірені могли виступати лише в тих судах, до яких вони були приписані та які здійснювали нагляд за їхньою діяльністю.

Приватні повірені не мали права вести більше трьох цивільних справ на рік. Такого обмеження не існувало щодо ведення кримінальних справ. Оплата послуг приватних повірених здійснювалася клієнтами за угодою. Суди, при яких перебували приватні повірені, мали право застосовувати до них дисциплінарні заходи впливу: попередження, догану, заборону адвокатської практики, виключення зі складу повірених. Міністр юстиції міг усунути від участі в судових справах приватних повірених, яких він вважав такими, що не відповідають званню повіреного.

Серед інших нововведень Судової реформи було запровадження інституту нотаріусів. Згідно зі статтею 420 *Заснування судових установлень* у столицях, губернських і повітових містах, а в разі потреби і в повітових містах перебувають нотаріуси, які завідують піднаглядом судових місць, вчиненням актів та іншими діями щодо нотаріальної частини на підставі особливого про них положення. Таке *Положення про нотаріальну частину* було затверджено Олександром II 1866 р. й зберігало свою чинність до 1917 р.

Як уже зазначалося, Судова реформа не охопила всіх сторін судівництва Російської імперії. Згідно із Селянською реформою 1861 р. у зв'язку з ліквідацією поміщицького права вотчинної поліції та юстиції, як один з органів сільського самоврядування були створені волосні суди. Це були станові суди, які розглядали виключно селянські справи. Їх предтечею були селянські суди, які існували у державних селян згідно з селянським судовим статутом 1839 р. Становий характер суду підкреслював юридичну відособленість селянства і самобутність правових поглядів сільського населення. У волосних судах, за підрахунками П. А. Гільдебрандта, розбирали свої спори 95 % всіх селян Росії[154]. Рішення та вироки волосного суду вважалися остаточними й виконувалися сільськими старостами[155]. Згідно з імператорським указом від 11 травня 1888 р. рішен-

[154] *Гильдебрандт П. А.* Труды этнографическо-статистической экспедиции / П. А. Гильдебрандт. – СПб., 1872. – С. 3–14.

[155] *Щербина П. Ф.* Указ. соч. – С. 162.

ня волосних судів у селянських справах не можна було оскаржити навіть у Сенаті[156].

У 1865 р. була спроба об'єднати волосні та мирові суди, яка, втім не мала успіху. Згодом саме наявність станового суду стане однією з причин невисокої ефективності діяльності мирових судів і послужить приводом для скасування мирової юстиції практично на всій території Росії[157].

Волосні суди у своїй практиці майже не застосовували норми чинного матеріального та процесуального законодавства, а керувалися місцевими звичаями. Так, ст. 107 «Загального положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності» надавала волосним судам таке право: «...якщо сторони, що сперечаються, не підуть на мирову угоду, то суд вирішить справу або на підставі заявлених у волосному правлінні угод і зобов'язань, якщо такі були укладені між сторонами, що сперечаються, або, за відсутності таких угод, на підставі місцевих звичаїв і правил, прийнятих у селянському побуті»[158]. При цьому волосні суди розв'язували питання, що виникали на підставі місцевих звичаїв, які в різних волостях могли бути неоднакові[159].

Відсутність системи добору та підготовки особового складу волосних судів і твердих законодавчих основ їх діяльності призводила нерідко до свавільних і несправедливих рішень. Так, у звіті Подільського губернатора про стан губернії за 1883 рік зазначалося: «...Діяльність безграмотних, іноді не цілком моральних суддів, що часто перебувають під впливом волосного писаря, – далеко не задовільна». Губернатор відмічав, що незадовільність роботи волосних суддів, можливо, залежить і від того, що «...при вступі на посаду волосні судді не приводяться до присяги, чим значно зменшується в них свідомість щодо важливості покладених на них обов'язків»[160]. Подібної інформації в архівах зустрічається чимало.

---

[156] ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 618, спр. 118, арк. 1.

[157] *Шаркова И. Г.* Указ. соч. – С. 80.

[158] Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. – Т. 7: Документы крестьянской реформы / Отв. ред. О. И. Чистяков; под общ. ред. О. И. Чистякова. – М.: Юрид. лит., 1989. – С. 59.

[159] ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 616, спр. 194, арк. 4–4 зв.

[160] Там само. – Оп. 537, спр. 209, арк. 10 зв.

У 1889 р. волосні суди зазнали суттєвих змін відповідно до новоприйнятих *Тимчасових правил щодо волосного суду*. Зокрема, волосному суду було надано право застосовувати як покарання різки, незважаючи на скасування тілесних покарань у 1863 р. Змінився і склад волосного суду. Якщо раніше волосний старшина не мав права втручатися в діяльність волосного суду і бути в його складі, то згідно з Тимчасовими правилами 1889 р. він ставав головою волосного суду. Змішування адміністративно-поліцейської та судової влади у волосному суді було очевидним кроком назад до дореформеного судоустрою[161].

Водночас згідно з положенням *Про земських дільничних начальників* від 12 липня 1889 р. волосний суд, як зазначає В. М. Вороновський, втратив значення «домашнього селянського суду і став повноправною ланкою в системі всього місцевого судоустрою». Було розширено коло осіб і справ, підвідомчих волосному суду. Однак зміна структури волосного суду ще більше загострила його недоліки. Особливістю нового волосного суду стало те, що його рішення могли бути оскаржені в 30-денний термін через земського начальника в повітовий суд як апеляційну інстанцію і в губернську присутність як касаційну інстанцію[162]. Волосний суд був збережений і законом від 15 липня 1912 р., який вніс в організацію волосного суду кілька поліпшень і певною мірою пов'язав його з мировими судовими установами.

Для повноти уявлення про тогочасну російську судову систему слід зазначити, що паралельно із загальною Судовою реформою відбулися реформи військових і військово-морських судів, які перебували відповідно у віданні Військового і Морського міністерств.

Так, 15 травня 1867 р. на підставі попередньо розроблених у 1862–1865 рр. «Основних положень перетворення військово-судової частини» було прийнято новий *Військово-Судовий статут*. Згідно з цим документом судова влада у військовому відомстві належала полковим і військово-окружним судам, а також головному воєнному суду як верховному касаційному суду. Всі суди військового відомства оголошувалися колегіальними. Полкові та військо-

[161] *Корнилов А.* Великая реформа. – Т. 6 / А. Корнилов. – М., 1911. – С. 151.

[162] *Тарновский Е.* Порядок производства дел в волостных судах (по закону 12 июля 1889 г.) / Е. Тарновский // Юридический вестник. – 1892. – Кн. 1. – С. 98.

во-окружні суди розглядали справи по суті, а Головний воєнний суд наглядав за законністю їхніх дій. Для проведення досудового слідства засновувався інститут військових слідчих, а для прокурорського нагляду – інститут військової прокуратури на чолі з головним військовим прокурором. При Головному військовому суді перебував головний військовий прокурор і його помічник, а при кожному військово-окружному суді – військовий прокурор і його помічники.

Вища судова влада у військовому відомстві належала військовому міністру, який, не приймаючи рішень по суті справи, мав контролювати законність дій військових судів і військової прокуратури. В міністерстві існувало Головне військово-судове управління, яке забезпечувало діловодство Головного військового суду та здійснювало ряд інших судово-організаційних функцій.

Того ж 15 травня 1867 р. було прийнято також Військово-морський судовий статут, який заклав основи судової організації, дуже подібні до тих, що встановлювалися в сухопутних військах. Так, судова влада у військово-морському відомстві належала екіпажним і військово-морським судам, а також Головному військово-морському суду як верховному касаційному суду. Екіпажні суди створювалися в екіпажах, командах, управліннях і навчальних закладах, а військово-морські суди – у головних портах. Створювався корпус військово-морських слідчих. Прокурорський нагляд здійснювали головний військово-морський прокурор і його заступник, військово-морські прокурори при військово-морських судах та їх помічники. Аналогічні з військовим відомством повноваження мали управитель (на правах міністра) Морського міністерства й Головне військово-морське судове управління.

До складу полкових та екіпажних судів входили офіцери, призначені начальством відповідного рівня, а до складу військово-окружних і військово-морських судів – постійні члени (голова суду і судді) та тимчасові члени, призначені зі штаб-офіцерів і обер-офіцерів, які мали відповідати певним формальним вимогам щодо вислуги й посади.

Підготовка судових кадрів для військового та військово-морського відомства з часом повністю зосередилася в Олександрівській військово-юридичній академії, заснованій 1866 р.

Крім того, ще щонайменше з часів Петра I в Росії існували офіцерські суди честі, статус яких набув певної формалізації у 1863 р., коли побачило світ *Положення про охорону військової дисципліни та дисциплінарні стягнення.*

За подальшими відомостями про тогочасну військову і військово-морську юстицію ми змушені відіслати читачів до відповідних спеціальних досліджень[163].

Окрему ланку російської судової системи становили духовні суди Руської Православної церкви у складі двох інстанцій – єпархіального суду, де розглядалася більшість справ, і суду Святішого Синоду, який розглядав апеляції та окремі скарги на рішення єпархіального суду, а також скарги на єпископів.

Компетенція єпархіального суду визначалася 3 розділом Статуту духовних консисторій від 27 березня 1841 р. Цьому суду підлягали як особи духовного звання єпархіального відомства, так і світські особи. Священнослужителів судили за злочини і проступки проти посади, благочинності і благоповедінки; у разі взаємних суперечок щодо використання церковного майна; за скаргами духовних і світських осіб на кліриків щодо образ і порушення безперечних зобов'язань і на прохання про спонукання до сплати беззаперечних боргів. Миряни були підсудні у справах про шлюб, укладений незаконно; про припинення і розірвання шлюбу; про посвідчення дійсності подій шлюбу і народження від законного шлюбу; про злочини і проступки, за які винного піддають церковній епітимії[164].

---

[163] *Соболевский В. А.* Правосудие и правопорядок в войсках: юридическое исследование / В. А. Соболевский. – СПб., 1882. – 626 с.; *Иллюстров И.* Военные суды в русской армии за 25-летие (1867–1885 гг.) / И. Иллюстров. – М., 1890. – 120 с.; *Огиевский М.* Справочная книга по военно-судебным делам / М. Огиевский. – СПб.: Столичная скоропечатня, 1898. – 4, 198, VII с.; *Баишев М. И.* Военно-судебная реформа в царской армии (60–70 гг. XIX вв.) / М. И. Баишев. – М., 1955. – 154 с.; *Петухов Н. А.* История военных судов России / Под ред. с предисл. д-ра юрид. наук, проф. В. М. Лебедева / Н. А. Петухов. – М.: НОРМА, 2003. – 352 с.; *Григорьев О. В.* Военно-судебная реформа России 1867 г.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Олег Вячеславович Григорьев. – М., 2006. – 203 с.; *Шагаев В. А.* Военно-судебная система России во второй половине XIX века: историко-правовое исследование: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Виктор Алексеевич Шагаев. – Владимир, 2007. – 181 с.; *Курабцева Г. П.* Правові основи організації військових та військово-морських судів Російської імперії на українських землях в XVIII – початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ганна Павлівна Курабцева. – К., 2013. – 20 с.

[164] *Харланов В. Л.* Компетенция церковных судов Российской империи в конце XIX – начале XX века / В. Л. Харланов // Вестник Челябинского государственного университета. – 2003. – № 1. – С. 118–129.

У контексті загальної Судової реформи обер-прокурор Синоду Д. А. Толстой ініціював створення комітету під головуванням архієпископа Макарія (Булгакова), який підготував проект реформування духовних судів на засадах гласності, змагальності й навіть незалежності суду від єпархіального єпископа. Виключення єпископів із судової системи викликало з їхнього боку різкий протест і зрештою привело до повного відхилення проекту. Згодом, у 1905–1906 рр., мали місце нові спроби реформи духовних судів, але вони теж не увінчалися успіхом.

Зауважимо також, що складні колізії духовної і світської юрисдикції знайшли відображення у статтях 1001–1029 *Статуту кримінального судочинства*, об'єднаних в розділ «Про судопровадження у кримінальних справах, здійснюваних за участю судового відомства».

Винятком із загальної системи слід вважати комерційні суди, які в Росії існували від 1808 р. і у дореформений час діяли на підставі *Загального положення про комерційні суди* та *Статуту судочинства торгового*, затверджених 14 травня 1832 р. На українських теренах такі суди існували в Одесі (від 1808 р.), Феодосії (від 1819 р., згодом був переведений до Керчі), Ізмаїлі (від 1824 р., згодом був переведений до Кишинева)[165]. В окремих працях стверджується також про існування комерційних судів у Харкові та Миколаєві. У процесі Судової реформи більшість комерційних судів трансформувалися в підрозділи загальних судів. Продовжив свою діяльність лише Одеський комерційний суд[166].

Таким чином, поза всякими сумнівами 60-ті роки XIX ст. стали важливою віхою в історії судівництва Росії, до складу якої входила в той час більша частина українських земель. Ці часи позначилися проведенням ряду буржуазних реформ, які сприяли соціально-економічному розвитку країни. Судова реформа 1864 р. була однією з найпослідовніших та найглибших із цих реформ. Укладачі Судових статутів досконально вивчили й використали досвід багатьох

[165] *Хорошилова О. О.* Комерційні суди / О. О. Хорошилова // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – Т. 3. – К.: «Укр. енциклопедія», 2001. – С. 169.

[166] *Балух В. С.* История коммерческих судов. Историко-правовое исследование на примере Одесского коммерческого суда (1808–1917) / В. С. Балух. – Одесса: Юрид. л-ра, 2006. – 176 с.

західних країн, унаслідок чого ці акти «стали унікальними пам'ятками передової ліберальної думки XIX сторіччя»[167].

Водночас, незважаючи на те, що Судова реформа майже докорінно змінила судоустрій в Російській імперії, на українських землях, зокрема в Південно-Західному краї, вона зіткнулася зі специфічними проблемами і мала свої особливості. Реформи тут через недовіру до місцевого населення відбувалися повільніше, вибори суддів замінювалися їх призначенням, а кадровий склад суддів штучно регулювався на користь представників панівної нації. Під впливом русифікаторської політики виникали і розвивалися загострені національні інтереси і почуття. У зв'язку із зростанням польського національно-визвольного і селянського рухів у західних губерніях країни її проведення було розтягнуто на декілька десятиліть, аж до часу початку загальноросійських контрреформ.

7.3. СУДОВА КОНТРРЕФОРМА, ЗМІНИ В СУДІВНИЦТВІ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Характеристика перетворень у судовій сфері, які були здійснені в Російській імперії в другій половині XIX ст., не буде повною, якщо не дати оцінки змінам, що відбулися після приходу до влади Олександра III і дістали в історіографії назву «контрреформ». Не викликає сумнівів, що ці зміни, які за своїм змістом так чи інакше відступали від положень Судових статутів 1864 р., слід розглядати в загальному контексті політико-правових процесів кінця XIX ст.

Питання переходу до охоронного курсу стали предметом доволі гострої дискусії серед сучасників. У працях громадських і політичних діячів консервативної спрямованості К. П. Побєдоносцева, М. В. Муравйова, М. Х. Бунге, О. Д. Пазухіна, М. Н. Каткова, В. П. Мещерського, М. П. Гілярова-Платонова обґрунтовувалась необхідність коректив здійснених раніше реформ, їх пристосування до національних традицій, способу життя, усталених релігійних норм. Роботи ліберальних правознавців Б. М. Чичеріна, О. Д. Градовського, С. А. Муромцева містили трактовку доцільності запровадження і визначення меж чинності виключних заходів правового регулювання.

---

[167] *Попова А. Д.* Деятельность пореформенной судебной системы / А. Д. Попова // Вестник Московского университета: Серия 8. История. – 1999. – № 5. – С. 34.

У радянську добу питання функціонування державного апарату царату досліджувалися крізь призму класового підходу. П. А. Зайончковський, М. П. Єрошкін, І. В. Оржеховський, М. О. Троїцький, О. М. Кузнєцова критично оцінювали світогляд та діяльність Олександра III та його оточення. Зокрема, Д. В. Чернишевський схарактеризував урядову політику Росії як каральну, спонтанну, безсистемну реакцію на революційно-терористичну загрозу[168]. І. В. Воронін оглядово розглянув модернізацію органів місцевого самоврядування, суду присяжних та створення інституту земських дільничних начальників[169].

У сучасній російській історичній та історико-правовій науці інтерес до історії другої половини, а особливо кінця XIX ст., значно посилився. При цьому даються нові інтерпретації політико-правових процесів тієї доби. Розуміння консервативної стратегії як необхідної умови спокійного переживання суспільством «цивілізаційних стрибків» сформульовано в працях В. Г. Графського, Н. М. Єфремової, В. О. Твардовської, Р. Г. Еймонтової. Переоцінку особистості Олександра III містять дослідження О. М. Боханова, О. В. Репнікова. Роль охоронної доктрини в розвитку російської державності підкреслює І. А. Ісаєв.

У новітньому дослідженні – докторській дисертації Н. Й. Біюшкіної – запропоновано навіть уважати, що внутрішньополітичні заходи російського уряду кінця XIX ст. – це: «1) трансформація ліберальних перетворень 60-х рр. XIX ст., здійснювана видатними державними і громадськими діячами – представниками російського патріотичного консерватизму з метою поновлення законності та правопорядку; 2) адаптація всіх сфер державного управління до соціально-економічних та політично-правових реалій 70–90-х рр. XIX ст., що змінилися, з урахуванням основних підвалин російського суспільства і держави; 3) прогресивний розвиток Російської держави, здатної адекватно й оперативно протидіяти в рамках закону наявній загрозі революційного тероризму та інших екстреміст-

---

[168] *Чернышевский Д. В.* Карательная политика царизма 1881–1894 гг.: Истоки, характер, результаты / Д. В. Чернышевский. – Саратов: изд. Саратов. ун-та, 1990. – С. 36.

[169] *Воронин И. В.* «Контрреформы» 80–90-х гг. XIX в. в административной и судебной сферах в России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Игорь Васильевич Воронин. – М., 2011. – 197 с.

ських сил»[170]. Важко погодитися з цими висновками (в них, як видається, занадто багато модернізації історії, прихованої апологетики сучасного російського політичного режиму), але вони все-таки спонукають дещо переглянути традиційну оцінку заходів досліджуваного періоду (зокрема в судовій сфері) як суто реакційного курсу.

У серпні 1881 р. було прийнято *Положення про заходи з охорони державного порядку і громадського спокою*, що закріпило низку вилучень із загального судового порядку. У травні 1885 р. закон надав міністру юстиції право наглядати за чинами судового відомства, а в 1887 р. він дістав право обмежувати гласність судового розгляду. Крім того, законами від 12 червня 1884 р. і 28 квітня 1887 р. прокуратура була залучена до участі в складанні списків присяжних засідателів[171], а в 1889 р. відбулися суттєві зміни в діяльності місцевих судів та деякі інші нововведення, що відродили практику поєднання судових і виконавчих повноважень.

Розглянемо докладніше ці зміни.

Питання про мирові суди зі сфери газетної полеміки перейшло в практичну площину: в своїх доповідях та записках обер-прокурор Синоду К. П. Побєдоносцев, міністр внутрішніх справ Д. А. Толстой, чиновник МВС О. Д. Пазухін обґрунтовували ідею реорганізації або навіть скасування мирової юстиції. Це цілком відповідало поглядам самого царя, який виношував плани нової судової реформи, покликаної покінчити з тим, за виразом Олександра III, «паршивим лібералізмом», що був характерним для реформ «минулого царювання»[172].

Вирішального удару мировій юстиції було завдано урядом у 1889 р. 12 липня Олександр III затвердив *Закон про земських дільничних начальників* (він складався з чотирьох нормативних актів), а 29 грудня – *Правила про провадження судових справ, підвідомчих*

---

[170] *Биюшкина Н. И.* Политико-правовое развитие Российского государства в условиях охранительного внутриполитического курса (1870–1890-е гг.): автореф. дис. … докт. юрид. наук: 12.00.01 / Надежда Иосифовна Биюшкина. – Н. Новгород, 2012. – С. 8.

[171] ПСЗ. – II Собр. – Т. 45. – № 46971, 48498, 52983 и др.; III Собр. – Т. 4. – № 311; Т. 7. – № 4396.

[172] *Зайончковский П. А.* Российское самодержавие в конце XIX ст. / П. А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1970. – С. 234–261; *Виленский Б. В.* Судебная реформа и контрреформа в России / Б. В. Виленский. – Саратов, 1969. – С. 287–355.

земським начальникам та міським суддям. Скасовувалися або істотно змінювалися найважливіші засади Судової реформи 1864 р. – принципи відокремлення судової влади від влади адміністративної, всестановості суду, виборності судових органів. У більшості губерній мирова юстиція ліквідовувалася. Інститут почесних мирових суддів зберігався.

Замість мирових суддів на Лівобережній Україні за загальноросійським взірцем створювалася нова, складна система судових органів, низовими ланками якої були земський начальник, міський суддя, повітовий член окружного суду. Земським дільничним начальникам передавалися, за невеликим винятком, усі справи, розгляд яких судові статути 1864 р. покладали на мирових суддів у сільській місцевості та повітових містах, що входили до складу земських дільниць.

Іншим органом, до якого перейшли функції скасованого мирового суду, був міський суддя. Посади міських суддів запроваджувалися в губернських та повітових містах, за винятком столиць і ще кількох міст, де була збережена система мирових суддів та їх з'їздів. Міські судді призначалися міністром юстиції з осіб, що відповідали ряду вимог. Зокрема, кандидати мусили мати вищу юридичну освіту або «довести на службі свої знання з судової частини».

Нарешті, третім органом, створеним замість мирових судів, були повітові члени окружного суду. Кожен з них (по одному на повіт) призначався міністром юстиції. Їм були підсудні всі цивільні та кримінальні справи, віднесені Судовими статутами 1864 р. до компетенції мирових суддів і не включені до юрисдикції земських начальників і міських суддів, а також всі справи охоронного провадження, підвідомчі мировим суддям. Повітові члени окружного суду могли залучатися для поповнення присутності цього суду за браком його членів.

На Правобережній Україні, як уже зазначалося, судова реформа та контрреформа немовби переплелися між собою. Тому тут закон від 12 липня 1889 р. не призвів до ліквідації мирових судів.

Закони 1889 р. заснували складну систему апеляційних та касаційних інстанцій для місцевих судів. Судові статути у первісній редакції передбачали для мирових суддів одну апеляційну інстанцію – з'їзд мирових суддів і одну касаційну – Сенат. А апеляційною інстанцією для справ, розглянутих земськими начальниками та міськими суддями, став повітовий з'їзд. До складу судового при-

сутствія з'їзду, очолюваного повітовим предводителем дворянства, входили повітовий член окружного суду, почесні мирові судді, міські судді й земські начальники даного повіту. При цьому очевидною є своєрідна подвійна підлеглість міських суддів: апеляційною інстанцією для них, як уже зазначалося, був повітовий з'їзд, поряд із цим про всі неправильні або протизаконні дії міських суддів треба було повідомляти окружний суд, який мав видавати спеціальні накази на їхню адресу. Міські судді зобов'язувалися складати звіти про свою діяльність і надсилати їх в окружний суд через повітового члена окружного суду.

Касаційною інстанцією для земських начальників і міських суддів установлювалося губернське присутствіє під головуванням губернатора, в якому засідали губернський предводитель дворянства, віце-губернатор, прокурор окружного суду або його товариш і два неодмінні члени. Крім того, для участі в розгляді судових справ, що надходили із повітових з'їздів, запрошувався голова або член окружного суду.

Що стосується повітових членів окружних судів, то апеляційною інстанцією для них був окружний суд, а касаційною – відповідний департамент Сенату.

Торкнулася судова контрреформа 80-х років і суду присяжних. Закон 12 червня 1884 р. допустив чиновників поліції до формування складу присяжних засідателів. Збільшувалося число присяжних у столицях і зменшувалося в провінції. Закон 28 квітня 1887 р. удвічі підвищив майновий ценз присяжним засідателям, надав губернаторам право виключати будь-кого зі списків без пояснення причин. За свідченням преси, «суд присяжних в перше 25-річчя свого існування в Росії зазнав на собі незмірно більше нападок, ніж усі інші інститути, впроваджені в життя статутами імператора Олександра II»[173].

Адміністративно-судова реформа 1889 р. установила нові принципи організації та діяльності волосних селянських судів. Якщо за положенням від 19 лютого 1861 р. волосний суд, який обирався волосним сходом у складі 4–12 чергових суддів, був самостійним щодо представників адміністрації, то закон від 12 липня 1889 р. повністю підпорядкував його земському начальнику. Волосний суд

[173] *Афанасьев А. К.* Присяжные заседатели в России. 1866–1885 гг. / А. К. Афанасьев // Великие реформы в России. 1856–1874. – М., 1992. – С. 184–202.

тепер складався з чотирьох суддів, один з яких постановою повітового з'їзду за поданням земського начальника призначався головою. Земські начальники дістали право затверджувати волосних суддів із числа кандидатів, обраних сільськими громадами. Рішення волосного суду могло бути оскаржене земському начальнику.

Отже, внаслідок нововведень 80-х років було повністю скасовано виборний порядок утворення суду. Введення нової системи місцевих судів означало повернення до множинності судових органів, яка існувала в дореформеній Росії. Суть цього кроку як серйозного відходу від реформи 1864 р. була зрозумілою багатьом сучасникам, один з яких, ліберально налаштований юрист, писав: «Земський начальник, міський суддя, повітовий член окружного суду, повітовий з'їзд, мировий з'їзд, окружний суд, судова палата, губернське присутствіє, Правлячий Сенат! Навряд чи така безліч правлячих інстанцій, не пов'язаних поміж собою загальною ідеєю і не злитих в одне гармонійне ціле, може задовольняти вимоги твердої та близької до народу урядової влади».

Цілком очевидною є також відмова від такого найважливішого принципу судової реформи 1864 р., як незалежність суду. Земські начальники були органом, що поєднував у одній особі судові й адміністративні функції щодо селян. Законодавство 1889 р. закріплювало посилений вплив адміністрації на результати розгляду судових справ повітовим з'їздом і губернським присутствієм (це прямо випливало з персонального складу цих органів). У 80-х роках зріс адміністративний вплив і на суд присяжних. Судові діячі усвідомлювали негативні наслідки такого становища. Так, прокурор Київської судової палати, аналізуючи практику розгляду судових справ у інстанційному порядку в повітових з'їздах і губернських присутствіях, скаржився міністру юстиції на деякі «незручності загального характеру»: «1) ...значне переважання в складі присутствій чинів адміністративних...; 2) труднощі і в деяких випадках неможливість роз'яснення... адміністративним чинам змісту і значення постанов закону і судочинних правил; 3) необхідність, в яку поставлені судові чини в деяких випадках йти на поступки перед своїм сумлінням, щоб уникнути шкідливих для справи наслідків, щоб заспокоїти дріб'язкове самолюбство і не протиставляти себе більшості членів присутствія». Він просив міністра юстиції захистити чинів судового відомства від «заходів» місцевих адміністративних властей.

Загалом можна погодитися з позицією української дослідниці А. В. Ващенко, яка розглядає Закон 1889 р. як «певний компроміс між прибічниками відновлення станових принципів у системі управління і посилення ролі дворянства в ній та прихильниками подальшого реформування системи управління в напрямку її централізації та структурного упорядкування»[174].

Як уже зазначалося, законодавство зосередило в руках земських начальників широкі адміністративні та судові повноваження. Зважаючи на поліфункціональність цього інституту, намагатися дати однозначну оцінку діяльності земських начальників проблематично та недоречно[175]. Адміністративна діяльність земських начальників як інституту з потужним управлінським потенціалом була здебільшого досить ефективною. Водночас функціонування інституту як органу відправлення правосуддя загалом не виправдало себе, про що свідчать матеріали не тільки українських, а й багатьох великоруських губерній. Дослідники зазначають, що відсутність достатніх знань з юриспруденції в багатьох начальників спричиняла помилки під час вирішення цивільних і кримінальних справ. Земські начальники не набули широкого визнання також у царині контролю за діяльністю волосних судів. Це підтверджують дані новітнього дослідження з історії волосних судів, де наголошено, що передбачений Положенням про земських дільничних начальників ревізійний порядок нагляду за волосними судами «при значному числі волосних судів у межах дільниці, великій кількості розглянутих ними справ і можливості лише повернути справу на новий розгляд та не завжди сумлінному ставленні до цього обов'язку земських начальників також виявився неефективним і не сприяв суттєвому покращенню роботи волосних судів»[176]. Усе це зрештою зумовило позбавлення

---

[174] *Ващенко А. В.* Інститут земських начальників Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.: дис. … канд. істор. наук: 07.00.02 / Алла Василівна Ващенко. – Чернігів, 2002. – С. 190.

[175] *Бутирін Є. О.* Земські дільничні начальники в державному механізмі Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст.: Історико правове дослідження (На матеріалах українських губерній): автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Євген Олександрович Бутирін. – Маріуполь, 2013. – С. 15.

[176] *Рум'янцев О. В.* Правове положення волосних судів (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Олексій В'ячеславович Рум'янцев. – Харків, 2013. – С. 17.

земських начальників судових повноважень згідно із Законом від 15 червня 1912 р.

Що стосується системи загальних судів, то її протягом 70–90-х рр. XIX ст. постійно критикували російські урядовці[177]. Зрештою істотні зміни відбулися в юрисдикції окремих ланок цієї системи, серйозних обмежень зазнали закладені в основу Судових статутів принципи судоустрою та судочинства. Найчіткіше реакція у сфері суду виявилась в установленні особливого порядку розгляду справ про державні злочини. Ця лінія була продовжена урядом і на початку XX ст.

За законом від 4 червня 1904 р. усувалась можливість розв'язання справ про державні злочини в адміністративному порядку[178]. У судових палатах було встановлено спрощений порядок розгляду таких справ. Вони могли розглядатися в судах без проведення попереднього слідства. Було достатньо лише обвинувачення прокурора, що базувалося на жандармському чи поліцейському дізнанні. Припинення дізнання чи спрямування його для подальшого провадження справи було надано губернським нарадам, що створювались під особистим головуванням губернатора (до їхнього складу входили також прокурор окружного суду та начальник губернського жандармського управління). Інакше кажучи, вирішення питання про те, чи достатньо зібраних доказів для віддання до суду особи, підозрюваної у державному злочині, залежало фактично від адміністративно-поліцейських посадовців, позаяк єдиним представником судового відомства в губернській нараді був прокурор. Заміняючи попереднє слідство, жандармське дізнання тим самим звільняло все розслідування в справах про державні злочини від судового контролю. Це був серйозний крок на шляху перетворення суду в придаток жандармсько-поліцейського апарату.

Подальші спрощення в порядку провадження справ про державні злочини в судових палатах вносились законом від 18 березня 1906 р., згідно з яким було вкрай обмежено гласність і строки розгляду справ, скасовано вимоги щодо викладення показань свідків у протоколах та мотивування вироку. Судова процедура дедалі біль-

[177] Див.: *Ярмиш О. Н.* Судові органи царської Росії в період імперіалізму (1900–1917 рр.) / О. Н. Ярмиш. – К., 1991. – С. 25–31.

[178] ПСЗ. – III Собр. – Т. XXVI. – Отд. 1. – № 27575.

ше ставала ширмою, яка прикривала розправу властей над противниками царату. Цей закон передбачав також особливий порядок розгляду тих кримінальних справ, які підлягали раніше юрисдикції окружних судів (без участі присяжних), мирових суддів та земських начальників. Усі ці справи, а також справи про злочини проти порядку управління, передавалися на розгляд окружних судів з участю станових представників. До складу суду, крім трьох коронних суддів, входили повітовий предводитель дворянства, місцевий міський голова, староста й один з волосних старшин.

У період першої російської революції та в подальші роки Міністерство юстиції видало багато секретних циркулярів, спрямованих на активізацію боротьби судів з революційним рухом. Слід згадати, зокрема, циркуляр від 18 серпня 1905 р. «Про покладення провадження попередніх слідств у справах про державні злочини на дільничних судових слідчих та мирових суддів, які їх заміняють, у порядку ст. 1035 і 1036 Статуту кримінального судочинства», що вказував на бажаність попереднього слідства, особливо у справах про масові злочини, а саме – в справах про політичні демонстрації, про участь у антиурядових товариствах, про усну антиурядову пропаганду.

У 1900-ті роки самодержавство постійно зміцнювало судові органи. Якщо в 1895 р. штат судових палат і окружних судів європейської Росії складався з 2593 осіб., то в 1903 р. він уже мав 3159 осіб[179]. Наприкінці 1905 р. відбулося нове значне збільшення штатів цих самих судових органів. Зростали й видатки скарбниці на утримання судових чиновників. Так, з 1 листопада 1908 р. на зазначені цілі було додатково видано з бюджету 821 721 крб.[180]

З давніх часів мислителі виявили закономірність, що «Вільні суди і невільна держава несумісні»[181]. Історія російських судів кінця XIX – початку XX ст. – переконливе підтвердження справедливості цієї думки. Самою своєю природою самодержавство заперечувало будь-який хоч почасти незалежний інститут як такий, що суперечить ідеї

[179] *Медведь Н. Т.* Материалы политических судебных процессов дореволюционной России как исторический источник по истории КПСС / Н. Т. Медведь. – М.: Высшая школа, 1973. – С. 8.

[180] ПСЗ – III Собр. – Т. XXVIII. – Отд. 1. – № 30665.

[181] Див., напр.: *Маркс К.* Из ранних произведений / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. – С. 243.

необмеженої влади царя (а такою ця влада фактично залишалася й після 1905 р.). Саме тому політика царату в сфері юстиції у розглядуваний період була спрямована на повне підпорядкування собі судового апарату як у центрі, так і на місцях, на перетворення судової репресії у зручний і безвідмовний засіб розправи з політичними противниками. Форми і методи здійснення цієї політики були різноманітними: це й обмеження в законодавчому порядку буржуазно-демократичних принципів судівництва, і розширення юрисдикції військових судів стосовно цивільних осіб, і видання сенатських роз'яснень щодо питань застосування законів, і створення надзвичайних судів, і тиск на суддів через чинів прокурорського нагляду тощо.

Упродовж усього досліджуваного періоду Міністерство юстиції старанно впроваджувало в життя реакційний курс урядових верхів. Але найбільших «успіхів» у справі підкорення судової системи воно досягло, коли міністром був І. Г. Щегловитов, який взяв на себе невдячну роль гробаря залишків незалежності російського суду. За дев'ять років перебування на посаді (з квітня 1906 р. до червня 1915 р.) Щегловитов наробив такого, що після повалення царизму йому довелося постати обвинувачуваним перед Надзвичайною слідчою комісією Тимчасового уряду. У цій людині дивним чином поєднувались великий розум, граничний консерватизм у політичних поглядах і цілковита безпринципність (до революції 1905 р. він, до речі, вважався лібералом).

У розлогих академічних курсах того часу підкреслювалось, що судді мають бути незалежні і за «стимулом страху», і «за стимулом надії», тобто що на їхнє внутрішнє переконання не мусять впливати ні тривога за своє становище, ні кар'єрні устремління. При цьому, з посиланнями на норми закону, подавалися численні докази того, що ідея такої двобічно охоронюваної незалежності повністю засвоєна Судовими статутами. Але в реальному житті влада активно пускала в хід і «стимул страху», і «стимул надії».

«Компрометувальні» матеріали стосовно судових працівників Щегловитов отримував від МВС. Поліцейське начальство дійшло до того, що прямо диктувало заходи, які слід було вживати щодо конкретних осіб. Лише за період з грудня 1905 р. до квітня 1907 р. МВС повідомило Міністерство юстиції про політичну неблагонадійність 37 чинів судового відомства (10 осіб з них МВС рекомендувало звільнити, 2-х перевести, заходи щодо інших – «на розсуд

самого міністерства»). МВС перебрало на себе право не лише критикувати погляди суддів, а й втручатися в їхню суто службову діяльність[182].

Використовуючи найрізноманітніші прийоми та засоби, міністр юстиції та його підручні «вичищали» судовий апарат від політично неблагонадійних і непокірливих суддів. Міністр здійснював підбір кадрів передусім за ступенем «правизни» політичних поглядів претендентів на судові посади. Знання, талант, уміння працювати – все це мало з часом дедалі другорядніше значення. Роль репутації людини, твердої у своїх правих поглядах, була настільки велика, що за її наявності ігнорувалися дані про сумнівні моральні якості того чи іншого претендента. Судова політика Щегловитова характеризувалась прагненням знищити незалежність суддів, вигнанням із судового відомства не тільки «лівих», а й усіх, хто смів мислити і діяти хоч трохи самостійно, подальшим зрощуванням прокурорсько-слідчого апарату з жандармсько-поліцейськими органами.

Серйозній «чистці» був підданий у часи щегловитовщини судовий апарат в українських губерніях. При заміщенні вакансій міністр, як правило, прислухався до думки тих прокурорів та голів судових палат, які були йому відомі своїми «твердими» переконаннями. До таких належав, зокрема, прокурор Харківської судової палати Утін. У 1908 р. він виступив з ініціативою призначити членом Харківського окружного суду товариша прокурора цього суду. Як повідомляв Утін у Міністерство юстиції, призначення цього прокурорського працівника членом суду «було б особливо бажаним для посилення в особовому складі суду стійкого, консервативного елементу, позаяк серед членів Харківського окружного суду є нині чимало осіб якраз протилежного напряму»[183].

У сфері юстиції доволі завзято впроваджувався в життя шовінізм, притаманний усій столипінській внутрішній політиці. Особи польського та єврейського походження, вірмени, які служили у судовому відомстві (таких було дуже мало), викликали до себе глибоку недовіру міністерства. Так, у 1913 р. воно вказувало прокурору Одеської судової палати, що польське походження Ярошинсько-

[182] Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 1467, оп. 1, д. 438, л. 4, 13 об.

[183] Там же. – Л. 62.

го перешкоджає затвердженню його на посаді почесного мирового судді[184].

Сама суть щегловитовської політики породжувала багато зловживань у діяльності судів щодо здійснення «політичної юстиції». Широко відомі методи ведення дізнання жандармами. Однак непривабливі прийоми застосували і більш респектабельні судові слідчі.

У січні – лютому 1907 р. Київський військовий окружний суд слухав справу про «Лубенський революційний комітет». Під час процесу 26 свідків заявили, що їхні «свідчення записані судовим слідчим неправильно, що протоколи, перед тим, як вони їх підписали, судовим слідчим їм прочитані не були, що перед допитом деякі з них зазнавали насильства з боку чинів поліції, котрі вимагали від них певних зізнань, що при допитах судового слідчого був присутній повітовий справник тощо». Лубенський окружний суд був змушений порушити проти слідчого Манжевського кримінальне переслідування за ст. 426, 432 і 362 Уложення про покарання. Заінтересованість поліції у цій справі була невипадковою: як згодом з'ясувалося, напередодні арештів службовці поліції підробляли прокламації «протизаконного» змісту та підкидали їх заздалегідь наміченим особам, підсували при обшуках бомби[185].

Нерідко самодержавство використовувало смертний вирок як засіб психологічного впливу на засуджених. Після оголошення вироку й нестерпних днів очікування в камері смертників засуджений дізнавався про «милість» царя, заміну смертної кари безстроковою або 20-річною каторгою. Так, у 64 справах про політичні замахи і вбивства в 1901–1905 рр. суд засудив до смертної кари 30 осіб, 20 з яких згодом було «помилувано» і відправлено на каторгу.

Подібна практика мала місце і в подальшому. Газета «Соціал-демократ» у 1910 р. писала, що в 1907–1909 рр. у «справах революції та опозиції» було засуджено до смерті 5086 осіб; з них 3013 страту було замінено іншими видами покарання[186]. У період столипінської реакції, коли судові репресії проти революційного руху досягли небувалого розмаху, загальне число засуджених за політичними статтями у цивільних і військово-окружних судах стано-

[184] Там же. – Л. 77.
[185] Там же. – Л. 31–32.
[186] *Медведь Н. Т.* Указ. соч. – С. 16.

вило 63 386 осіб (з них лише у 1907–1908 рр. – 43 255 осіб)[187]. Значним був «внесок» у репресії з боку судових органів, що діяли на території України. У 1907–1908 рр. Київською, Одеською та Харківською судовими палатами було розглянуто 2291 політична справа, при цьому було засуджено 2107 осіб[188].

Підкреслюючи серйозну роль судів у придушенні визвольного руху в країні, зауважимо, однак, що наявна впродовж тривалого часу в науковій літературі їх оцінка як безсловесних виконавців волі урядових властей далека від дійсності. Нашу думку підтверджують статистичні дані. У 1907 р. у трьох судових палатах України у політичних процесах було виправдано 372 особи, що становило майже 28 % від загальної кількості підсудних, у 1908 р. – 563 особи (близько 33 %). У Харківській судовій палаті число виправданих у 1907 р. наближалося до 44 %, у 1908 р. – до 40 %[189].

Помітне місце в судовій системі Російської імперії завжди посідали органи військової юстиції. На кінець XIX – початок XX ст. їхня роль значно підсилилась.

Як уже зазначалося, систему військових судів, засновану в 1867 р., складали полкові, військово-окружні суди та Головний військовий суд (відповідні судові органи були і у військово-морському відомстві).

Полкові суди створювалися при кожній військовій частині зі стройових офіцерів для розгляду справ про проступки нижніх чинів армії.

Військово-окружні суди діяли у кожному військовому окрузі. В Україні їх було два: Київський і Одеський. Військово-окружні суди складалися з постійних і тимчасових членів. Постійні члени (голова суду і військові судді) призначалися з чинів військово-судового відомства, тимчасові – на чотирімісячний строк з числа штаб- і обер-офіцерів. У місцях, віддалених від того міста, де перебував військово-окружний суд, відкривалися тимчасові військові суди. Так, у 1906 р. тимчасові військові суди Одеського військово-окружного суду діяли в Севастополі, Херсоні, Катеринославі, Єлиса-

[187] *Щербаков Н. Н.* Из истории карательной политики царизма в начале XX в. / Н. Н. Щербаков // Ссыльные революционеры в Сибири (XIX в. – февраль 1917 г.). – Вып. 3. – Иркутск: Изд-во ИГУ, 1979. – С. 72, 75.

[188] ГАРФ. – Ф. 124, оп. 47, д. 1953.

[189] Там же.

ветграді, Новочеркаську[190]. Очолював кожен з таких судів командированый член військово-окружного суду, а тимчасовими членами були офіцери місцевих військових частин, які призначалися на період сесії. На засіданнях як військово-окружного суду, так і тимчасового військового суду, мали бути присутніми один постійний і чотири тимчасові члени суду.

Військово-окружні суди були апеляційною інстанцією для полкових судів. Разом з тим вони розглядали широке коло справ про військові злочини як суди першої інстанції.

Головний військовий суд був верховним касаційним судом та вищою установою для обговорення законодавчих питань з військово-судової частини.

Справи про злочини по службі вищих чинів військового управління (членів Військової Ради, головнокомандувачів, командувачів військами округів) розглядалися у Верховному військово-кримінальному суді. До складу цього органу, крім голови, входили постійні члени Головного військового суду, 5 членів Військової Ради і 2 головних начальники військових округів[191].

За загальним правилом, військовим судам були підсудні особи військового звання. Проте наприкінці XIX – на початку XX ст. юрисдикція військових судів була поширена на широке коло цивільних осіб[192].

Сумної слави *Положення про заходи щодо охорони державного порядку та громадського спокою* 14 серпня 1881 р. передбачало, що за звичайних умов право передавати справи на розгляд військових судів має міністр внутрішніх справ за погодженням з міністром юстиції. У місцевостях, де був оголошений стан посиленої охорони, повноваження на передачу справ військовим судам дістали генерал-губернатори, а в місцевостях, що їм не підпорядковувалися, – міністр внутрішніх справ. При надзвичайній охороні правом вилучення справ із загальної підсудності з передаванням їх до провадження військового суду наділявся головнокомандувач.

---

[190] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 347, оп. 1, спр. 3459.

[191] ПСЗ. – III Собр. – Т. XXVI. – Отд. 1. – № 27887.

[192] Див.: *Ярмиш О. Н.* Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О. Н. Ярмиш. – Харків: Консум, 2001. – С. 206–221.

Лише для місцевостей, не оголошених у винятковому стані, точно визначалися ті справи, котрі могли передаватися на розгляд військових судів: справи про державні злочини, а також про збройний опір властям або про напад на військових та поліцейських чинів і на інших посадових осіб під час виконання ними службових обов'язків або внаслідок виконання ними таких обов'язків, якщо ці злочини супроводжувалися вбивством, підпалом, нанесенням ран, каліцтв, тяжких побоїв. Як покарання за ці злочини передбачалася смертна кара[193].

Натомість у місцевостях, оголошених у стані посиленої або надзвичайної охорони, обсяг повноважень на передачу справ військовим судам був доволі невизначеним. За посиленої охорони «окремі справи» передавалися на розгляд військових судів, коли це визнавалось необхідним «для охорони громадського порядку і спокою». Ця формула відкривала широкий простір для сваволі генерал-губернаторів. Що ж до місцевостей, оголошених у стані надзвичайної охорони, то тут простір для зловживань «головноначальствующих» був просто безмежним: вони були наділені правом вилучення із загальної підсудності справ «про відомого роду злочини та проступки»[194]. При цьому вони могли не обмежуватися окремими конкретними справами, а передавати на розгляд військових судів усі справи певних категорій злочинів і проступків.

Іншим законодавчим актом, що передбачав вилучення справ із загальноцивільної підсудності для передачі їх військовим судам, були *Правила про місцевості, оголошені перебуваючими у воєнному стані*. У таких місцевостях розрізнялися дві категорії справ: передача одних військовим судам була обов'язковою, передача інших – факультативною. Обов'язково віддавалися до військового суду цивільні особи, які вчинили, крім бунту проти верховної влади, такі діяння, як умисне знищення засобів зв'язку, напад на вартового або військовий караул, збройний опір військовому караулу або чинам поліції тощо. Правила вимагали не тільки того, щоб ці діяння розглядалися військовими судами за нормами, встановленими військовим судочинством, а й того, щоб до засуджених застосовувалися покарання воєнного часу.

[193] ПСЗ. – III Собр. – Т. 1 – Отд. 1 – № 350. – Ст. 31.
[194] Там же. – Ст. 26. – П. 13.

Факультативне віддання звинувачених до військового суду залежало від генерал-губернаторів, які мали право передавати військовим судам справи про всякі злочини, передбачені для засудження за законами воєнного часу. При цьому встановлювалося, що: 1) особам, винним у збройному опорі властям та в інших злочинах, перерахованих у «Положенні» 1881 р., призначалося покарання за ст. 279 Військового статуту про покарання, тобто смертна кара; 2) тимчасові члени військових судів мають призначатися військовим начальством виключно зі штаб-офіцерів і кожного разу особливо; 3) справи про осіб, звинувачених у державних злочинах, мають розглядатися за зачиненими дверима.

Як бачимо, норми Правил 1892 р. характеризуються винятковою суворістю. Природно, за таких умов найістотніше значення набувало питання про підстави оголошення тієї чи іншої місцевості у воєнному стані. Дозволялося оголошення у воєнному стані лише місцевостей, «що входили в район театру воєнних дій і мали особливо важливе значення для інтересів державних або спеціально воєнних». Таким чином, російському законодавству не було відоме поняття так званого фіктивного воєнного стану, тобто такого, що запроваджувався в мирний час.

Одначе самодержавство, ігноруючи норми свого ж законодавства, в 1905 р. запровадило воєнний стан у багатьох місцях, розташованих за тисячі верст від театру воєнних дій (зокрема в Одесі з повітом) і не скасувало його і після ратифікації у жовтні того ж року мирної угоди з Японією. Більше того, і надалі воєнний стан уводився в багатьох місцях (на Україні: в Харкові з повітом, Києві з повітом, Севастополі, Кременчуці з повітом, Жмеринці, Херсоні, Катеринославській губернії тощо)[195].

Відомий дослідник царської військової юстиції М. М. Полянський з цього приводу цілком слушно зауважив: «Встановлення і збереження воєнного стану за відсутності війни з зовнішнім ворогом і при існуванні закону, що допускав оголошення воєнного стану лише в районі "театру воєнних дій", могло бути пояснено лише

[195] Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1905. – Ст. 246, 889, 914, 1328, 1657, 1869, 1878, 1994, 2032, 2040, 2041, 2042, 2045, 2079; *Гессен В. М.* Исключительное положение / В. М. Гессен. – СПб., 1908. – С. 197–199.

тим, що уряд розглядав себе і революційні організації як дві "воюючі сторони"...»[196].

Однак усіх цих драконівських заходів урядові видалося замало. З метою подальшого посилення репресій проти революційного руху за царським указом від 19 серпня 1906 р. створюються військово-польові суди. *Положення про військово-польові суди* було видано за особистою ініціативою імператора. Поштовхом до його підготовки послужив вражаючий лицемірством напис, зроблений Миколою II на доповіді Головного військово-судового управління 6 липня 1906 р.: «Нагадую Головному військово-судовому управлінню мою думку стосовно смертних вироків. Я їх визнаю правильними, якщо вони виконуються через 48 годин після вчинення злочину – інакше вони є актами помсти і холодної жорстокості»[197]. В урядовому повідомленні необхідність запровадження військово-польових судів обґрунтовувалась тим, що «звичайний судовий розгляд не зовсім пристосований до сьогочасних обставин і не дає можливості достатньо швидкої репресії за злочини, що виходять за рамки звичайних».

Положення надавало право генерал-губернаторам, «головноначальствуючим» або наділеним їхньою владою особам у місцевостях, оголошених на воєнному стані або у стані надзвичайної охорони, «у тих випадках, коли вчинення особою цивільного відомства злочинного діяння настільки очевидне, що немає необхідності у його розслідувані, судити обвинувачуваного військово-польовим судом, з застосуванням у належних випадках покарання за законами воєнного часу»[198].

Підсудність військово-польовим судам у Положенні чітко не визначалась. В урядовому повідомленні лише приблизно говорилося про характер справ, що підлягали розглядові новими судами. Оскільки об'єктивного критерію «очевидності» не існує, то виявилось, що віддання тієї чи іншої особи до військово-польового суду цілком залежало від думки генерал-губернатора (головноначальствуючого, командувача військами).

---

[196] *Полянский Н. Н.* Царские военные суды в борьбе с революцией 1905–1907 гг. / Н. Н. Полянский. – М.: МГУ, 1958. – С. 18–20.

[197] *Гернет М. Н.* История царской тюрьмы / М. Н. Гернет. – Изд. 3-е. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1962. – Т. 4. – С. 90.

[198] ПСЗ. – III Собр. – Т. XXVI. – Отд. 1. – № 28–257.

Складався військово-польовий суд з п'яти стройових офіцерів, яких призначали начальники гарнізонів, командири загонів. Ні від голови, ні від членів військово-польового суду юридичних знань та практичної підготовки до судової роботи не вимагалося. Засідання військово-польових судів проводилися за зачиненими дверима, без участі прокурора, захисника і свідків. У таємниці залишалися прізвища членів суду. Вироки військово-польових судів не оскаржувалися, вступали у силу негайно і виконувалися не пізніше, ніж через добу з моменту оголошення.

Діяльність військово-польових судів викликала обурення всіх верств населення, і уряд не зважився внести прийняте про них у надзвичайно-указному порядку Положення на розгляд Державної думи, як цього вимагала ст. 87 Основних законів 1906 р. Тому дію акта про «швидкострільну» юстицію 19 квітня 1907 р. було припинено.

Втім уряд компенсував цю «втрату» шляхом прискорення темпів провадження справ у військово-окружних судах. З цією метою був виданий закон 27 червня 1907 р., який запровадив нові строки руху справ. Обґрунтовувалося це тим, що «такого роду справи, як справи про різні терористичні акти, здебільшого нескладні за суттю і невеликі за обсягом».

Окрім того, цим актом було запроваджено ще одне суттєве нововведення: він надав право оголошувати в судовому засіданні показання всіх свідків, які не з'явилися, незалежно від причини їхньої неявки. Тобто будь-який свідок міг уникнути судової перевірки своїх показів. Це було дуже зручно для поліцейських агентів, які дістали можливість повідомляти які завгодно «агентурні відомості» і підтверджувати їх на жандармському дізнанні, не боячись бути звинуваченими в брехні під час перехресного допиту в судовому засіданні.

З початком Першої світової війни, коли всі місцевості імперії відповідно до *Положення про польове управління у воєнний час* були оголошені на воєнному стані, військово-польові суди знову набули в країні широкого застосування. Закон *Про суд у воєнний час* від 30 липня 1914 р. передбачав створювати їх, як і до того, у разі, коли, на думку властей, злочин був очевидним, таким, що не вимагає розслідування. Але якщо в 1906–1907 рр. запроваджувати військово-польові суди мали право воєначальники рангом не нижче командувача військового округу, то відповідно до закону від

9 листопада 1914 р. вищі начальники могли передавати свої повноваження в цій сфері навіть полковим командирам[199].

У районах театру воєнних дій створювалися корпусні суди (при кожному корпусі). Такий суд складався з голови, якого призначали з чинів військово-судового корпусу, і двох тимчасових членів – штаб-офіцерів. Цей закон також розширив підсудність цивільних осіб військовим судам.

Для розгляду найважливіших справ за розпорядженням головнокомандувача фронту (командувача окремої армії) міг бути застосований особливий військовий суд, до складу якого входили голова і три члени (ними були голова корпусного або військово-окружного суду і два генерали від військ).

Право подання касаційних скарг і протестів на вироки військових судів було значною мірою ілюзорним, оскільки головнокомандувач армій фронту міг «не давати справі ходу в касаційному порядку, ...якщо, з огляду на забезпечення наявних інтересів армії, військової дисципліни або громадської безпеки, визнає за необхідне негайне виконання над підсудними покарання»[200].

Слід підкреслити, що безпосереднім завданням органів військової юстиції була боротьба зі злочинністю в армії. Кількість справ, які розглядалися військовими судами, була величезна. Так, у 1907–1913 рр. під слідством і судом за різні дисциплінарні проступки і злочини перебувало близько 333 тис. військовослужбовців[201].

У період Першої світової війни кількість військовослужбовців, які були притягнуті до судової відповідальності, зросла ще більше. Дійшло до того, що утримувати засуджених солдатів було ніде. 24 січня 1917 р. військовий комендант м. Києва повідомляв прокурору Київського військово-окружного суду: «Внаслідок значно зрослого останнім часом числа засуджених Київським військово-окружним судом нижчих чинів місця ув'язнення, у яких вони утри-

---

[199] *Сукало А. Е.* Карательная политика царизма против революционного движения. 1905–1907 гг. (На материалах Белоруссии): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Алла Ефремовна Сукало. – Минск, 1985. – С. 67.

[200] Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1914 г. – № 225.

[201] *Карпеев И. В.* Военно-окружной апарат царской России на службе внутренней политики самодержавия (июнь 1907 г. – июль 1914 г.): автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.02 / Игорь Вячеславович Карпеев. – М., 1987. – С. 21.

муються до виконання вироків, настільки переповнені, що подальший прийом і утримування їх під вартою видаються вкрай скрутними...»[202].

У структурі злочинності в армії і на флоті на початку XX ст. серйозне місце посідали справи політичного характеру.

У 1905–1906 рр. в одному лише військово-морському суді Севастопольського порту відбулося три великих політичних процеси: 16–20 серпня 1905 р. слухалася справа про 75 нижчих чинів судових команд броненосця «Георгій Побєдоносець» (результат: трьох засуджено до розстрілу, решту – до каторжних робіт і віддання у виправні арештантські відділення); в лютому 1906 р. суд розглядав справу 68 моряків – учасників виступу на броненосці «Потьомкін»; у цей же час перед судом постали учасники повстання на крейсері «Очаков» (6 березня на острові Березань були розстріляні П. П. Шмідт і троє його товаришів). У березні – квітні 1906 р. Київський військово-окружний суд виніс суворий вирок у справі про листопадове (1905 р.) збройне повстання в частинах гарнізону м. Києва (до суду було віддано 102 особи; справа підпоручика В. П. Жадановського розглядалася в тому ж суді у вересні 1906 р.).

У 1907 р. Одеський військово-окружний суд, в якому не було в цей час таких гучних процесів, приговорив до страти 12 нижчих чинів, до каторжних робіт – 84 особи, до виправних арестантських відділень – 116 осіб[203].

З 1905 р. почалося зростання кількості звинувачених у справах, що розглядалися військовими судами в порядку надзвичайної підсудності, на підставі військового і «охоронного» положень. Якщо в 1902–1904 рр. до військового суду було віддано 74 цивільні особи, то в 1905 і 1906 рр. – відповідно 308 і 4698[204]. У 1907 р. було засуджено 4335 осіб, у 1908 р. – 7016, у 1909 р. – 5400. Загалом з червня 1907 р. до липня 1914 р. через військово-окружні суди пройшло понад 21 тис. цивільних осіб – учасників революційного руху[205].

Справи, котрі передавалися на розгляд військових судів на підставі «виключних» положень, не завжди були справами про державні

---

[202] ЦДІАУК. – Ф. 315, оп. 2, спр. 734, арк. 8.

[203] Там само. – Ф. 347, оп. 1, спр. 34–59, арк. 516 зв.

[204] *Филатьев Г. В.* Дореволюционные военные суды в цифрах / Г. В. Филатьев // Каторга и ссылка. – 1930. – № 7. – С. 139–141.

[205] *Карпеев И. В.* Указ. соч. – С. 241.

злочини у власному розумінні. Але у переважній більшості випадків це були справи, що мали політичне або громадське забарвлення[206]. Кількість справ, які передавалися до органів військової юстиції, була найбільшою на околицях європейської Росії.

Єдине, що дещо стримувало в цей період масштаби передачі справ про цивільних осіб у військово-окружні суди, – це обмежене число суддів, здатних розглядати такі справи хоч би поверхово, почасти з уже заздалегідь готовим рішенням.

Справ було так багато, що голови військово-окружних судів влаштовували в місцях діяльності тимчасових військових судів паралельні засідання. Такі засідання було, зокрема, відкрито в листопаді 1907 р. у Катеринославі і Єлисаветграді[207] (а інколи в Катеринославі працювали і три військових суди одночасно[208].

А начальство настійливо вимагало прискорити розгляд справ. У відповідь на одну з таких вимог у липні 1908 р. голова Одеського військово-окружного суду генерал-лейтенант А. Н. Ніщенков пояснював повільність у діяльності суду «значним і безперервним надходженням справ з Катеринославського і Севастопольського районів, так що на час закриття тимчасових військових судів у Катеринославі і Севастополі... уже накопичується значна кількість нових справ, які доводиться переносити на наступну сесію суду». Тому генерал пропонував заснувати в зазначених містах тимчасові відділення військового суду, «з тим, щоб головуючі в цих пунктах військові судді змінювалися кожні три місяці». У зв'язку з цим Ніщенков просив посилити склад військово-окружного суду[209].

Вироки військових судів характеризувалися винятковою суворістю, а часто – і відвертою жорстокістю. За 168 справами стосовно цивільних осіб, переданими в 1906–1907 рр. генерал-губернатором В. О. Сухомлиновим до Київського військово-окружного суду, 157 осіб було засуджено до смертної кари і 146 – до каторги[210]. Військово-окружні суди держави в 1908–1909 рр. засудили до смерті

---

[206] *Полянский Н. Н.* Указ. соч. – С. 33, 34.

[207] ЦДІАУК. – Ф. 347, оп. 1, спр. 34–59, арк. 550.

[208] *Анисимов С. С.* Как это было: Записки политического защитника о судах Столыпина / С. С. Анисимов. – М.: изд. Всесоюзного Общества Политкаторжан и Ссыльно-поселенцев, 1931. – С. 7.

[209] ЦДІАУК. – Ф. 347, оп. 1, спр. 3459, арк. 468–469.

[210] Там само. – Ф. 442, оп. 855, спр. 529, арк. 42, 76.

3426 осіб[211]. Близько 40 % загальної кількості цивільних осіб, які пройшли через військово-окружні суди за період з червня 1907 р. до липня 1914 р., було засуджено до найсуворіших видів покарання – смертної кари і каторжних робіт[212].

Офіційних даних про число засуджених військово-польовими судами в 1906–1907 рр. немає. За неповними даними, за 8 місяців існування ці суди засудили до смертної кари 1102 особи, до інших покарань – 145[213]. Нерідко осіб піддавали тортурам, щоб отримати потрібні свідчення і зробити злочин «очевидним»[214].

Політика стосовно військових судів мала найсерйозніші наслідки для всього особового складу відомства: багато хто з кращих суддів, не бажаючи бути іграшкою в руках властей і не чекаючи офіційної пропозиції про звільнення, йшли самі. Від 1905 р. і до березня 1907 р. з військово-судового відомства звільнилося 155 осіб, або майже 30 % всього складу. Заповнити вакансії виявилось нелегко, адже в деяких офіцерів, які закінчували Військово-юридичну академію, з'явилось прагнення уникнути служби, до якої вони себе готували (наприклад, у 1905 р. понад 41 % випускників ухилилися від військово-судової діяльності). Найбільший відсоток припадав на Одеський військовий округ: за три роки звідси вибуло чинів військово-судового відомства понад 60 %. Така цифра є закономірною, оскільки військами округу командував у цей час відомий реакціонер барон О. В. Каульбарс, який проводив щодо судів дуже жорстку лінію, незмінно вимагаючи винесення максимальної кількості смертних вироків. Залишалися служити в військових судах здебільшого люди безпринципні, ні до чого іншого не придатні, жорстокі, бездумні виконавці[215].

* * *

Таким чином, судівництво на українських землях Російської імперії пройшло тривалий шлях еволюції. Станові феодальні суди з їхніми формалізмом і тяганиною, необхідність реформування яких

---

[211] Право. – 1910. – № 17. – Стб. 352.
[212] *Карпеев И. В.* Указ. соч. – С. 18.
[213] Товарищ. – 1907. – 20 апреля.
[214] *Полянский Н. Н.* Указ. соч. – С. 204–206.
[215] Там же. – С. 186.

постійно зазначали прогресивні вітчизняні діячі того часу, зрештою поступилися місцем новим судам, запровадженим на підставі Судових статутів 1864 р. Утім, прогресивні нововведення (відділення суду від адміністрації, виборні мирові суди, розгляд справ за участю присяжних засідателів, заснування адвокатури, гласність судового розгляду, вільне оцінюваня доказів тощо) втілювалися в життя неквапливо і непослідовно, зі збереженням рудиментів минулого і створенням численних винятків із загального порядку. Особливо мляво запроваджувалася реформа на Правобережній Україні, збігаючись у часі у своїй активній фазі з початком реалізації альтернативного курсу на контрреформи. Від 1881 р. в умовах російського неоабсолютизму судова влада дедалі більше ставала однією з провідних ланок карально-репресивного апарату російського самодержавства. Втім ні посилення охоронних тенденцій в місцевих і загальних судах, ні подальша «скорострільна юстиція» не убезпечили монархію від кризи, а згодом і цілковитого краху.

Розділ 8

СУДОВА ВЛАДА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ АВСТРІЇ ТА АВСТРО-УГОРЩИНИ

8.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОРГАНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ НА АНЕКСОВАНИХ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У XVII–XVIII ст. майже всі західноукраїнські землі було інкорпоровано до так званої Габсбурзької монархії, яка надалі 1804 р. конституювалася з конгломерату напівсамостійних територій Священної Римської імперії у відносно єдину, хоча й «клаптикову», Австрійську імперію.

Так, у процесі півторастолітньої боротьби за «угорську спадщину» між Османською Туреччиною, Австрією і Трансильванією (Семигородом) наприкінці XVII ст. під владою Габсбургів було зібрано всі колишні угорські землі, зокрема й українське Закарпаття (інші історичні назви – Угорська Русь, Підкарпатська Русь). Юридично це було закріплено рішеннями Карловицького конгресу 1698–1699 рр.

У 1772 р. за результатами першого поділу Речі Посполитої Габсбурзька монархія анексувала Східну, або Стару Галичину з центром у Львові (колишню Червону Русь), яка здебільшого була населена українцями. Ці землі склали окрему провінцію під назвою *Королівство Галичини та Володимирії (Лодимерії, Лодомерії)*.

Невдовзі згідно з Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 р., укладеним між Росією та Туреччиною, і низкою австро-турецьких договорів 1775–1776 рр., до складу Австрії було приєднано Буковину, яка деякий час перебувала під владою військової адміністрації, а згодом стала адміністративно-територіальною одиницею Королівства Галичини та Володимирії.

Після третього поділу Речі Посполитої 1795 р. Австрія приєднала Західну, або Нову Галичину – етнічні польські землі з центром у Кракові (частину колишньої Малої Польщі). У 1803 р. Західна Галичина була інтегрована до складу Королівства Галичини та Во-

лодимирії. Проте вже 1809 р. за Віденським (Шенбруннським) миром Австрія втратила землі Західної Галичини на користь новоутвореного Князівства Варшавського, а на користь Росії – Тернопільщину. Але після перемоги над Наполеоном відповідно до рішень Віденського конгресу 1815 р. Західна Галичина була розділена між Царством Польським, що перебувало під владою Російської імперії, і вільним містом Краків. Водночас від Росії до Австрії повернулися Тернопільський край і Південне Поділля. А 1846 р. після невдалого польського повстання у Кракові колишнє вільне місто з прилеглими землями було анексовано Австрією, перетворено у Велике князівство Краківське та включено до складу Галичини. Відтоді офіційна назва провінції звучала так: *Королівство Галичини і Володимирії з Великим князівством Краківським і князівствами Освенцима (нім. – Аушвіцу) і Затору*. Згадка про силезькі князівства Освенцима й Затору, правителі яких передали усі права Польщі ще наприкінці XV ст., мала значення лише для «збагачення» титулу австрійських монархів. Останні проголошували себе не лише австрійськими імператорами, ерцгерцогами Австрійськими та графами Габсбурзькими, а й королями, великими герцогами, герцогами, великими князями, князями і маркграфами усіх опанованих Габсбургами земель, зокрема королями Єрусалима, Угорщини, Богемії, Далмації, Хорватії, Словенії, Галичини і Володимирії.

Королівство Галичини і Володимирії спершу в 1774 р. було поділено на шість циркулів (округів) у межах колишніх польських воєводств, які своєю чергою поділялися на 59, а від 1777 р. – на 18 дистриктів. У 1782 р. керівництво держави відмовилося від дворівневої структури і залишився лише поділ на 18 циркулів.

Анексована Буковина під владою воєнної адміністрації називалася «Чернівецьким генералатом» і «Галицьким прикордонним генералатом», а згодом на основі цісарського патенту від 6 серпня 1786 р. стала 19-м Чернівецьким циркулом Королівства Галичини і Володимирії.

Угорське королівство в межах Австрійської імперії зберегло традиційний адміністративно-територіальний поділ на намісництва, які своєю чергою ділилися на комітати (жупи). Закарпатські землі не були зведені в одну адміністративно-територіальну одиницю, а складали частину (кілька комітатів) Пожонського (Братиславського) намісництва.

Після революційних подій 1848 р. в державному устрої Австрійської імперії відбувся ряд суттєвих змін. Зокрема, 1848 р. на підставі конституції Франца-Йосипа Буковина була вирізнена з Королівства Галичини і Володимирії в окрему провінцію, яка наступного року набула статусу Герцогства Буковини. У 1850 р. з'явилося поняття коронного краю як регіону з певними політичними та юридичними особливостями. Статус коронних країв, зокрема, набули Галичина і Буковина.

Цього ж року в Галичині запроваджено новий адміністративний поділ – у межах циркулів були встановлені повіти (110 – у 12 циркулах Східної Галичини, 68 – у 7 циркулах Західної Галичини). Згодом у 1865–1867 рр. було ліквідовано циркули, а кількість повітів зведено до 74.

У 1867 р. Австрійська імперія трансформувалася в дуалістичну монархію – Австро-Угорщину. Австрія, разом з Галичиною, Буковиною й іншими «королівствами і землями, представленими в імперській раді», стала називатися Цислейтанією («земля до Лейти»), а Угорщина та інші «землі корони св. Стефана» – Транслейтанією («земля після Лейти»). Ці назви зумовлювалися поділом держави на дві частини по річці Лейта (слов'янська назва Літава, права притока Дунаю). На чолі двоєдиної Австро-Угорщини стояв імператор Австрії, який одночасно мав титул угорського короля. Спадковий монарх Австро-Угорщини зосереджував усю законодавчу, виконавчу та судову владу, а також вважався єдиним джерелом влади. Обидві частини Австро-Угорщини мали спільну армію та флот, об'єднані фінанси, єдину зовнішню й митну політику. Відповідно існували три спільні міністерства – військове, закордонних справ і фінансів. Для обговорення питань загальнодержавного значення були створені так звані делегації, до яких входило по 60 представників від австрійського й угорського парламентів. Кожна з двох частин Австро-Угорщини мала свій конституційний лад[1].

Австрійську владу (особу імператора) в Королівстві Галичини і Володимирії представляв губернатор. У Буковині до приєднання її до королівства діяла тимчасова військова адміністрація, яка безпосередньо підпорядковувалася Придворній військовій раді у Відні та Генеральному командуванню Галичини і Володимирії у Львові.

[1] *Тищик Б. Й.* Історія розвитку суду і прокуратури у Галичині: Текст лекцій / Б. Й. Тищик, І. Й. Бойко. – Львів: Юрид. ф-т ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. – С. 18.

У 1849 р. замість губернського управління в Галичині було створено намісництво на чолі з намісником, а в Буковині – крайове управління, яке очолював крайовий президент. Усі зазначені високопосадовці призначалися імператором і були підлеглими йому та його міністрам. Губернаторам і намісникам (крайовим президентам) підпорядковувалися крайові, окружні (повітові) органи управління, управи міст, поліція та інші урядові структури.

Окружну, а згодом повітову ланку державної влади очолювали старости, які призначалися міністром внутрішніх справ, але підпорядковувалися крайовій владі. Старости відповідали за управління в галузі економічного життя, народної освіти, охорони здоров'я та поліції. Найнижчою ланкою державного апарату були війти в селах, підпорядковані повітовим старостам. Міста з власним статутом (у Галичині – Львів і Краків) вилучалися з-під влади повітового старости, і функції останнього виконував магістрат на чолі з президентом міста, якого обирала міська рада строком на шість років, а затверджував імператор.

Імперська влада скасувала попередні органи місцевого шляхетського самоуправління, хоча загалом до революційних перетворень 1848 р. станова система зберігалася. У 1775–1848 рр. в Королівстві Галичини і Володимирії існували Становий («постулатовий») сейм та Постійний становий комітет із семи членів, обраних на 6 років. Компетенція цих органів була доволі обмеженою. Зокрема, головним призначенням сейму було подання скарг (постулатів) монарху, і збирався він украй рідко.

Згодом у процесі конституційних реформ коронним краям була надана певна автономія, уособленням якої стали в 1861–1914 рр. крайові сейми в Галичині та Буковині (як законодавчі органи) та крайові комітети (як виконавчі органи).

Закарпаття не становило в складі Угорського королівства окремої адміністративно-територіальної одиниці і підпорядковувалося владі пожонського намісника. В межах цього намісництва українці (русини) становили більшість населення Ужанської, Бережанської, Угочанської та Марамароської жуп (угорською – комітати Унг, Берег, Угоча і Мараморош). Представниками влади в жупах були наджупани, які мали політичні та представницькі функції, і піджупани, які підпорядковувалися наджупанам і керували адміністративно-поліцейським апаратом.

У 1849 р. після придушення угорського повстання делегація від Закарпаття звернулася до імператора з проханням, щоб в Угорщині були вирізнені дистрикти за національною ознакою. Вже наступного року було утворено відносно автономний Руський дистрикт із центром в Ужгороді. Водночас активно обстоювалася ідея об'єднання Закарпаття з Галичиною в одне «Руське воєводство», яку, однак, реалізувати не вдалося. З утворенням двоєдиної Австро-Угорської монархії Руський дистрикт було скасовано, і 1867 р. Закарпаття знову опинилося під владою Угорщини.

Організація влади, зокрема й судової, на західноукраїнських землях тривалий час визначалася одноосібними актами імператора в дусі освіченого абсолютизму. Розвиток австрійського конституціоналізму почався лише в процесі революційних подій 1848 р. Після кількох анонсованих, але не реалізованих конституційних проектів 4 березня 1849 р. було оприлюднено октройовану конституцію Франца-Йосипа I Габсбурга (т. зв. Ольмютцьку Конституцію), 12-й розділ якої присвячувався судовій владі. Встановлювалося, що судову владу можуть здійснювати лише державні суди, а патримоніальні (феодальні) суди не повинні існувати. Закріплювалися принцип незмінюваності суддів, відкритість і усність судочинства, можливість оскарження вироків у кримінальних справах, застосування суду присяжних для розгляду найважливіших кримінальних справ, перелік яких мав бути встановлений окремим законом. У параграфі 106 Конституції передбачалося утворення найвищого державного суду, який мав бути третейським судом у спорах між державою та окремими коронними краями, а також виступати найвищою інстанцією у справах про порушення політичних прав і слідчою та найвищою судовою владою у разі звинувачення міністрів і їх заступників та у разі замаху на імператора, зради держави або краю[2].

У складі Австрійської імперії утворювалися 14 коронних країв, кожний з яких мав право на свою конституцію та представницькі установи. Зокрема, імператорським патентом від 29 вересня 1850 р. було затверджено Крайовий статут для Королівства Галичини і Володимирії з Великим князівством Краківським з незалежним пра-

[2] *Гриб Н. П.* Австрійська конституція 1849 р.: особливості її прийняття, структура та основні положення / Н. П. Гриб // Часопис Київського університету права. – 2011/4. – С. 84.

вилом виборів до Крайового сейму. Того ж дня було затверджено тимчасову конституцію Буковини.

Втім, 31 грудня 1851 р. під натиском реакції Конституція 1849 р. була скасована «як така, що не відповідає умовам Австрійської імперії». Водночас скасували всі крайові конституції і представницькі установи. А 22 квітня 1860 р. Буковина була позбавлена автономії, і вона знову стала округом Галичини.

20 жовтня 1860 р. у процесі нового революційного піднесення було ухвалено імператорський диплом, яким встановлювався «постійний і незмінний Основний державний закон». Нова Конституція проголосила федералізацію Австрії та передачу управління національними землями сеймам, які діставали широкі права у внутрішньому житті. Політичні ускладнення змусили Відень посилити центральну владу й доповнити «незмінний диплом» 1860 р., який фактично не набув чинності, імператорським патентом від 26 лютого 1861 р. Разом вони склали оновлену Конституцію. За цією конституцією Буковина відновила статус коронного краю з титулом Герцогства (воєводства), а обидва українські краї дістали право на власні органи самоуправління. До Лютневого патенту було 46 додатків, центральне місце серед яких належало закону про імперське представництво. «Вузький райхсрат», який раніше мав скликатися лише в особливих випадках, патент перетворював у постійну установу, з правом законодавчої ініціативи та контролю за державним бюджетом. Серед інших додатків – 15 статутів і 15 виборчих законів, що регламентували формування місцевих представницьких і виконавчих органів для окремих країв Цислейтанії.

Проте імператорським патентом від 20 вересня 1865 р. дія Конституції 1860–1861 рр. була призупинена. Подальший конституційний розвиток визначався перебігом боротьби між проімперськими силами та національним угорським рухом, яка зрештою завершилася політичним компромісом і перетворенням колишньої імперії на двоєдину конституційну монархію.

Австро-угорська угода була юридично оформлена 21 грудня 1867 р. (згодом поновлювалася щодесять років). Відтоді в Австрії відновлювалася дія Конституції 1860–1861 рр. зі змінами, які були внесені п'ятьма новими конституційними законами, ухваленими 21 грудня 1867 р.: про імперське представництво; про загальні права громадян; про урядову і виконавчу владу; про судову владу; про

імперський суд. Натомість Угорщина жила за конституційними законами, затвердженими імператором 11 квітня 1848 р.

Конституційний закон про судову владу передбачав, що будь-яке відправлення правосуддя в державі здійснюється, а судові рішення й вироки постановляються від імені імператора. Імператору належало право амністії та помилування з деякими обмеженнями, передбаченими у законі про відповідальність міністрів.

Водночас організація і компетенція судів мали визначатися виключно законами. Лише на підставі закону могли запроваджуватися виключні суди. Окремими законами визначалися компетенція військових судів, юрисдикція стосовно поліцейських (адміністративних) проступків і податкових порушень. Підтверджувалося значення Верховного судового й касаційного трибуналу у Відні для всіх земель, представлених в імперській раді.

Судова та адміністративна функції підлягали розмежуванню на всіх стадіях процесу.

Судді мали призначатися пожиттєво, вважалися незмінюваними (окрім випадків загальної реорганізації судової системи), вільними й незалежними в здійснюванні своїх обов'язків. Усі чиновники судового стану, окрім службової присяги, мали присягнути непорушно додержуватися конституційних законів. Передбачалося окремим законом урегулювати відповідальність за судові помилки.

Судовим органам не дозволялося ставити під сумнів закони, видані у належному порядку. Натомість під час судового розгляду вони могли судити про силу адміністративних розпоряджень. Окрім того, закріплювалося право судового оскарження в адміністративному суді розпоряджень і заходів адміністративної влади. Компетенція та склад цього суду, а також порядок адміністративного судочинства мали визначатися спеціальним законом.

Проголошувалася обов'язковість суду присяжних у кримінальних справах, де закон передбачав застосування тяжких покарань, у справах про злочини і кримінальні проступки політичного характеру та у справах друку.

Закріплювався принцип публічності судового розгляду, винятки з якого могли встановлюватися лише законом.

Окремим конституційним законом визначалися основи правового статусу імперського суду, призначенням якого було вирішення компетенційних та інших спорів між органами влади, зокрема

між судовою та урядовою владою, а також спірних питань публічного права. Імперський суд міг прийняти справу до свого провадження; відмовити у прийнятті справи, що виключало подальше звернення до будь-якої інстанції; передати справу на розгляд звичайних судів або органів виконавчої влади, які не мали права відмовитися від розгляду.

Місцем перебування імперського суду було визначено Відень. Також передбачалося, що склад суду призначається імператором з кандидатів, запропонованих райхсратом.

Утім, конституційний закон лише окреслював засади функціонування імперського суду, зазначаючи, що організацію цього суду, порядок судочинства й виконання його рішень точніше визначить спеціальний закон.

Отже, конституційні засади організації судової влади в Австрії, зокрема в Галичині й Буковині, були стисло задекларовані в Конституції 1849 р. і докладно сформульовані в 1867 р. Згідно з конституційним законом про судову владу від 21 грудня 1867 р. відбулася судова реформа, яка привела до подальшої уніфікації судоустрою в Австрії.

Правову основу формування й розвитку судової влади складали також закони австрійського райхсрату, зокрема видані в період реформування судових органів патенти та декрети імператора, розпорядження департаменту (міністерства) юстиції тощо.

Окремо слід зазначити, що в Австрійській імперії та Австро-Угорській монархії значний вплив на судівництво, передусім на судочинство, мали кодифіковані акти.

Так, першим кроком до уніфікації кримінального судочинства в усіх австрійських землях стала «Терезіана» (*Constitutio Criminalis Theresiana*) – кодекс кримінального права і процесу 1768 р. В Галичині він діяв саме в частині процесуального права.

Згодом у процесі реформ Йосипа II застаріла «Терезіана» була замінена на «Йосипину» (*Allgemeines Gesetz über Verbrechen und derselben Bestrafung*) – загальний кодекс про злочини і покарання 1787 р. та Загальну ординацію судів кримінальних (*Allgemeine Criminalgerichtsordnung*) 1788 р. – перший кримінально-процесуальний кодекс. Ці акти, до створення яких доклав значних зусиль один з найвідоміших правознавців того часу професор Й. Зоненфельс, уперше в австрійській історії закріпили принцип nullum crimen sine

lege, містили низку прогресивних положень. Доречно зауважити, що перед цим 1786 р. з'явилася на світ як гарний приклад для наслідування знаменита «Леопольдина» – кримінальний кодекс Леопольда Габсбурга (брата Йосипа II) для Великого герцогства Тосканського, в якому вперше втілилися гуманістичні погляди Чезаре Бекаріа, було скасовано смертну кару, тілесні та ганебні покарання.

Втім, посилення реакції на тлі Французької революції зумовило відмову від багатьох надбань освіченого абсолютизму й покликало до життя «Францискану» (*Strafgesetz über Verbrechen und schwere Polizeiübertretungen)* – кримінальний закон про злочини й тяжкі поліційні проступки 1803 р. Цей акт був спрямований на посилення репресії і знову містив норми як матеріального, так і процесуального, права. Варто зазначити, що попередньо він був апробований як Кримінальний кодекс для Західної Галичини 1796 р.

Згодом після революційних подій «весни народів» кримінальний кодекс було прийнято в новій редакції 1852 р. (*Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Uebertretungen*) – кримінальний закон про злочини, проступки і переступи. При цьому процесуальні норми з нього було вилучено й оформлено в окремий кримінально-процесуальний кодекс 1853 р. Кримінальний кодекс 1852 р. відзначався високим рівнем законодавчої техніки та діяв на території Галичини і після розпаду Австро-Угорщини до 1932 р. Що ж до кримінального судочинства, то 1873 р. було прийнято новий кримінально-процесуальний кодекс, який за ім'ям тодішнього австрійського міністра юстиції Ю. Глазаря дістав неофіційну назву «процедура глазеровська». Цей кодекс базувався на принципах публічності й усності судочинства, участі присяжних у розгляді тяжких злочинів, вільної оцінки доказів тощо. Крім кодексів, багато важливих положень містив затверджений імператорським розпорядженням 17 січня 1850 р. Статут кримінального судочинства, який знаменував перехід до змішаного типу процесу за французьким зразком[3].

Цивільний процес на приєднаних землях Галичини і Буковини спочатку регулювався Загальною ординацією судовою 1781 р. Згодом у порядку експерименту було запроваджено Галицький цивільний процесуальний кодекс (1796 р. – у Західній Галичині, 1807 р. – у

[3] *Tomczyk R.* Proces karny w monarchii habsburskiej. Od drugiej połowy XVIII wieku do 1918 roku / Ryszard Tomczyk // Edukacja Humanistyczna. – 2013. – № 1 (28). – Szczecin, 2013. – S. 67–79.

Східній Галичині). Втім, подолати звичну судову тяганину й дорожнечу не вдалося, тому робота над загальноавстрійським кодексом продовжувалася. Черговий проект кодексу було підготовлено 1825 р., але набули чинності лише окремі його положення. Згодом побачили світ післяреволюційний кодекс 1852 р. («процедура цивільна») і відносно досконалий кодекс 1895 р. («процедура клейновська» за ім'ям розробника кодексу, австрійського юриста Франца Клейна), який базувався на принципах гласності, усності, змагальності та сприяв прискоренню розгляду судових справ.

У 1895–1896 рр. було внесено деякі зміни й у закони про судоустрій.

Певне значення для судівництва мали й кодекси матеріального цивільного права. Зокрема, синхронно з кодифікаційними роботами в галузі кримінального права і процесу були розроблені терезіанський проект 1766 р. та йосипинський кодекс 1786 р. Так само синхронно з відповідним кримінальним кодексом було прийнято експериментальний Цивільний кодекс для Західної Галичини 1797 р. Згодом на його основі було розроблено й затверджено Загальне цивільне уложення (*Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch, ABGB*) 1811 р. – один із найдосконаліших кодифікаційних актів своєї доби.

Що ж стосується правової основи судочинства в Угорському королівстві, то тут тривалий час судова практика спиралася на угорське звичаєве право, кодифіковане в XV ст. у збірці *Трипартіум*, загальні принципи австрійського права й рецепійовані норми німецького права. Перший кримінальний кодекс з'явився в 1878 р., кримінально-процесуальний – в 1896 р., а цивільно-процесуальний – в 1911 р. Ці акти діяли навіть після розпаду Австро-Угорщини. Цивільний кодекс існував лише як незатверджений проект.

Першими дослідниками особливостей становлення та розвитку судової влади в Галичині в XIX – на початку XX ст. були професори юридичного факультету Львівського університету П. Стебельський[4] і А. Горбачевський[5].

---

[4] *Стебельський П.* Чи і наскільки показались у нашій практиці суди присячних пожиточними / П. Стебельський // Часопис правнича. – 1889. – Річник 1. – Ч. 12.– С. 203–207.

[5] *Горбачевський А.* Галицьке судівництво і справа його реформи в законодавчих тілах / А. Горбачевський // Часопис правнича. – 1889. – Річник 1. – Ч. 1–4. – С. 46–53.

Фрагментарно цю проблематику розглядали в працях загальнішого характеру польські автори Е. Дубанович[6], Г. Гроссман[7], К. Гжибовський[8], В. Калінка[9], В. Лозинський[10], Б. Лозинський[11] та інші, а також українські науковці І. І. Кревецький[12] та М. М. Лозинський[13]. Значний внесок у дослідження судової системи в Галичині австро-угорського періоду зробили В. С. Кульчицький[14], Б. Й. Тищик[15] і О. В. Кондратюк[16].

---

[6] *Dubanowicz E.* Prawno-państwowe stanowisko Królestwa Galicji i innych krajów przedlitawskich / E. Dubanowicz. – Lwów, 1916. – 154 s.

[7] *Grossman H.* Rozległość Galicji po zadęciu jej przez Austrię / H. Grossman // Kwartalnik Historyczny. – 1911. – T. 25. – S. 118–141.

[8] *Grzybowski K.* Galicja 1848–1914. Historia ustroju politycznego na tli historii ustroju w Austrii / K. Grzybowski. – Kraków, 1959. – 242 s.

[9] *Kalinka W.* Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim / W. Kalinka. – Kraków, 1898. – 401 s.

[10] *Loziński W.* Galiciana: kilka obrazków z pierwszych lat historyi glicyjskie / Wladyslaw Lozinski. – Lwów, 1888. – 133 s.

[11] *Loziński B.* Agenor Goluchowski w pierwszym okresie rządów swoich / Bronislaw Lozinski. – Lwów, 1901. – 288 s.; *Loziński B.* Galicyjski sejm stanowy (1817–1845) / Bronislaw Lozinski. – Lwów, 1905. – 142 s.; *Loziński B.* Z historii Stanów Galicyjskich. Szkice z historii Galicji w XIX wieku / Bronislaw Lozinski. – Lwów, 1913. – 436 s.

[12] *Кревецький І.* Галичина в другій половині XVIII ст.: Огляд новітніх видань / І. Кревецький // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1909. – Т. 91. – С. 33–94; *Кревецький І.* Справа поділу Галичини в рр. 1846–1850 / І. Кревецький // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1910. – Т. 93. – С. 44–48; Т. 94. – С. 58–83; Т. 95. – С. 54–82; Т. 96. – С. 94–115; Т. 97. – С. 105–154.

[13] *Лозинський М.* Автономія країв в австрійській конституції // Студії з поля суспільних наук і статистики / М. Лозинський. – Львів, 1912. – Т. 3. – 62 с.; *Лозинський М.* Утворення українського коронного краю в Австрії / М. Лозинський. – Львів, 1915. – 75 с.; *Лозинський М.* Уваги про українську державність / М. Лозинський. – Відень, 1927. – 75 с.

[14] *Кульчицький В. С.* Державний лад і право в Галичині в другій половині XIX – на початку XX ст. / В. С. Кульчицький. – Львів, 1966. – 68 с.; *Кульчицький В.* Утворення коронного краю Галичини в складі Австрії / В. Кульчицький // Проблеми правознавства. – К., 1969. – Вип. 13. – С. 14–21; *Кульчицький В.* Система судових органів Галичини у складі Австро-Угорщини / В. Кульчицький, І. Бойко // Право України. – 2001. – № 11. – С. 137–139; *Кульчицький В. С.* Апарат управління Галичиною у складі Австро-Угорщини / В. С. Кульчицький, І. Й. Бойко, О. І. Мікула, І. Ю. Настасяк. – Львів, 2002. – 82 с.

[15] *Тищик Б. Й.* Історія держави і права Австрії і Австро-Угорщини (X ст. – 1918 рр.) / Б. Й. Тищик. – Львів, 2003. – 80 с.

[16] *Кондратюк О. В.* Судова система та судочинство Галичини у складі Австро-Угорщини (1867–1918 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Олександр Володимирович Кондратюк. – Львів, 2006. – 203 с.

На особливу увагу з-поміж досліджень Буковини у складі Австро-Угорщини заслуговують вагомі праці чернівецького правознавця М. В. Никифорака[17], а також дисертаційне дослідження історика Л. В. Городницької[18].

Варто звернути увагу й на праці Ю. Хейфіца[19], А. Тейлора[20], Р. Канна[21], Ф. Каспарека[22]та інших авторів, які системно вивчали Австрійську імперію та Австро-Угорську монархію.

Що ж стосується судівництва на теренах українського Закарпаття, то відповідна проблематика ще не знайшла належного висвітлення. Дослідникам доводиться користуватися насамперед відомою працею загальнішого характеру з історії держави і права Угорщини[23].

8.2. ОРГАНІЗАЦІЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ В ГАЛИЧИНІ ТА БУКОВИНІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1772–1867 рр.)

На території Галичини в перші роки після окупації її Австрією зберігалася колишня польська система судочинства (шляхетські, духовні та міщанські суди), яка зазнала лише невеликих змін. Реформи Марії-Терезії в сфері судівництва мали доволі поміркований характер і були спрямовані більше на зміцнення держави, ніж на ут-

---

[17] *Никифорак М. В.* Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.) / М. В. Никифорак. – Чернівці, 2004. – 384 с.

[18] *Городницька Л. В.* Суд і судочинство на Буковині (остання чверть XVIII – початок XX ст.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Людмила Василівна Городницька. – Чернівці, 2002. – 222 арк.

[19] *Хейфиц Ю. А.* Галиция. Политическое, административное и судебное устройство / Ю. А. Хейфиц. – Петроград, 1915. – 63 с.

[20] *Тейлор А. Дж. П.* Габсбургська монархія (1809–1918) // Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / А. Дж. П. Тейлор. – Львів: ВНТЛ–Класика, 2002. – 268 с.

[21] *Kann R. A.* A History of the Habsburg empire, 1526–1918 / R. A. Kann. – Berkeley; Los Angeles; London, 1977. – 646 s.; *Kann R. A.* The peoples of the Eastern Habsburg Lands. 1526–1918 / Robert A. Kann, Zdenek V. David. – Washington, 1984. – 544 s.

[22] *Kasparek F.* Prawo polityczne ogólne z uwzględnieniem austriackiego / F. Kasparek. – Kraków, 1881. – 1016 s.

[23] *Чизмадия А.* История Венгерского государства и права / А. Чизмадия, К. Ковач, Л. Асталош. – М.: Юрид. лит., 1986. – 446 с.

вердження принципів гуманізму. Зокрема, рішення державних судів виносилися тепер ім'ям австрійського імператора. Смертні вироки затверджувалися губернатором. Лише під сам кінець правління імператриці в 1776 р. було оголошено про обмеження застосування смертної кари та скасування судових катувань.

Шляхетськими судами першої інстанції залишалися земські та гродські суди. Проте стало неможливим подавати апеляції в раніше існуючі трибунали (наприклад Люблінський), оскільки вони опинилися вже за кордоном. Тому 1773 р. у Львові при губернському правлінні був створений окремий судовий відділ – Верховний губернаторський суд на чолі з губернатором – як апеляційна інстанція для всіх нижчих судів Галичини. В особливо важливих справах цей суд діяв як перша судова інстанція[24].

У 1774 р. замість Верховного губернаторського суду у Львові було створено Королівський трибунал, перейменований згодом на Імператорсько-королівський суд. Він був апеляційною інстанцією для земських і гродських судів. Королівський трибунал складався з призначеного монархом голови, віце-голови і трибунальських радників; розглядав цивільні й кримінальні справи шляхти, був апеляційною інстанцією у справах державних урядовців, а також у справах, де стороною виступали міста як громади або корпорації. Йому належало право судового нагляду у справах міщан і право помилування засуджених до страти селян, за винятком особливо тяжких порушень закону, щодо яких таке право належало лише імператору[25]. Одночасно з утворенням трибуналу була затверджена тимчасова інструкція (статут), що регулювала цивільне судочинство у цьому суді.

У 1780 р. при Королівському трибуналі була заснована крайова табула (Landtafel) як реєстр, в якому відображалися розташування та розмір кожного земського маєтку з відповідними спорудами. Вона була створена з метою обліку нерухомого майна та полегшення нарахування й збору податків. Табула як установа відала обліком нерухомого майна, реєструвала договори купівлі-продажу, заповіти тощо.

---

[24] *Кульчицький В. С.* Апарат управління Галичиною у складі Австро-Угорщини. – С. 57.

[25] *Никифорак М. В.* Державний лад і право на Буковині в 1774–1918 рр. / М. В. Никифорак. – Чернівці, 2000. – С. 167.

Одночасно з утворенням Королівського трибуналу при галицькому губернаторстві було створено судово-фінансовий сенат, а наступного, 1775 р., – так звану апеляційну раду. Вона в порядку першої інстанції розглядала справи осіб, які не належали до шляхетського стану, але обіймали офіційні посади, а також справи іноземної шляхти, затверджувала вироки в кримінальних справах міських і сільських судів, якщо покарання передбачало не менше двох років ув'язнення.

У складі австрійської Верховної судової палати (Oberste Justizstelle) у Відні 1780 р. було засновано окремий Галицький сенат, який став найвищою інстанцією судового нагляду для Галичини.

Прихід до влади Йосипа II ознаменувався прийняттям загальної ординації судової 1781 р. Окрім іншого, цей акт створив правові підстави для заснування адвокатури. Від претендента на зайняття адвокатською діяльністю вимагалися: наявність вищої юридичної освіти, ступінь доктора права, проходження практики в адвоката без зазначення строку та складання непростих іспитів. Також він мусив мати незаплямовану репутацію, зокрема відсутність боргів і зразкову поведінку в приватному житті.

А від 1784 р. розпочалася багатоаспектна судова реформа. Судові функції були оголошені виключною прерогативою держави. Обмежувалася сеньйоральна сваволя відносно селян. В усій державі створювалась єдина система судових органів і запроваджувалась єдина німецька мова діловодства. Суд відділявся від адміністрації, кримінальне судочинство – від цивільного.

На першому етапі реформи в Галичині було скасовано шляхетські земські та гродські суди й Королівський трибунал. Проте нова судова система зберігала становий характер. Так, на підставі імператорського декрету від 1 січня 1784 р. замість давніх судів земських і гродських був створений у Львові суд першої інстанції – земський суд (Landesgericht), за яким згодом закріпилася назва «шляхетський суд» (Forum Nobilium). Спочатку його компетенція поширювалася на всю Галичину та Буковину. Для розгляду справ Буковинського дворянства він був навіть посилений чиновниками, які знали румунську мову. Згодом, 1787 р., такі суди були створені ще в Тарнові (його юрисдикція поширювалася на Західну Галичину) та Станіславові. Суд у Станіславові поширював свою компетенцію і на Буковину, поки 1804 р. в Чернівцях не був утворений свій шля-

хетський суд. Для земель Західної Галичини в 1796–1809 рр. діяли також шляхетські суди в Кракові та Любліні.

Шляхетський суд складався з голови, віце-голови та 6–15 суддів або радників, яких призначав імператор. У його штаті було також чимало секретарів, протоколістів, реєстраторів, канцеляристів, судових виконавців та інших судових чиновників. Спочатку суддею шляхетського суду міг бути лише шляхтич. Згодом австрійський уряд з метою зміцнення абсолютизму став призначати суддями й більш залежних від влади осіб нешляхетського стану.

Шляхетські суди розглядали справи шляхти та вищого духовенства (зокрема й нешляхетського походження), а також власників занесених у табулу маєтків, деяких колективних суб'єктів (вільних королівських міст, фундацій, монастирів, капітулів тощо), дворян іноземного походження, нагороджених орденами осіб нешляхетського походження, підданих Туреччини та ін. Крім того, до їхньої компетенції належали справи окремих привілейованих нешляхетських установ, зокрема Віденської торгової палати, Австрійського банку, страхового товариства[26].

З фіскальних і «табулярних» питань шляхетський суд у Львові поширював свою юрисдикцію на всю територію Галичини та Буковини, оскільки йому була перепідпорядкована Крайова (Галицька) табула. Кілька тисяч актових книг старопольських судів були звезені у Львів і приєднані до табули як особливий відділ, який згодом утворив так званий Бернардинський архів (актові книги зберігалися в бібліотеці Бернардинського монастиря). У крайову табулу з усієї Галичини надходили документи, які підтверджували права власності на нерухоме майно. У Львові була своя окрема міська табула, заснована 1792 р., яка приєдналася до крайової табули лише 1860 р. Крайова табула проіснувала до 1896 р., коли її функції та архів перейшли до Управління з ведення земельного кадастру при Крайовому суді[27].

---

[26] Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском советском социалистическом государстве: Справочник. – Львов, 1955. – С. 78.

[27] *Питльована В. П.* Повноваження і діяльність місцевого управління та судочинства в Галичині у складі Австрії (1775–1848 р.) / В. П. Питльована // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Зб. наук. ст. – Івано-Франківськ: Юридичний ін-т Прикарпатського національного ун-ту ім. В. Стефаника, 2011. – Вип. XXVII. – С. 35–40.

Для духовенства існували особливі єпископські суди у Львові, Перемишлі та Кракові. Їхня компетенція не була чітко визначена. До 1784 р. компетенція єпископських судів поширювалась і на кримінальні справи духовних осіб, а надалі була обмежена лише духовними справами. Духовні особи, які вчинили злочин, тепер позбавлялися сану духовним судом і передавалися державному суду. Якщо рішення духовного суду хоча б найменшою мірою стосувалося світських справ, про нього необхідно було повідомити органи державної влади. Обмеження юрисдикції духовних судів було спричинено як боротьбою з клерикалізмом, так і намаганням зміцнити імперську владу.

Для міщан діяли магістратські суди в містах Галичини, які користувалися магдебурзьким правом. Суд ради міста (judicium consulare) розглядав цивільні справи, війтівський суд (judicium advocatiale – scabinale – війтівсько-лавничий, або магдебурзький суд) розглядав кримінальні справи, а також спори про спадщину, земельні спори тощо. У великих містах магістрати делегували судові функції спеціалізованим установам – судовим сенатам. Зокрема, у Львові було аж три сенати: цивільний, кримінальний і політичний. А у невеликих містах здійснення правосуддя доручалося юстиціаріям[28].

На селі діяли домініальні суди, за якими, однак, існував державний контроль, що дедалі посилювався. Якщо власник домінії не мав належної кваліфікації для відправлення правосуддя, він мусив доручити його здійснення юстиціарію або визначеному місцевою владою чиновнику – мандатору.

Згідно з циркуляром Галицького губернатора від 12 квітня 1787 р. до юрисдикції домініальних судів належали всі господарські справи, судові кримінальні справи й політичні злочини. Між домініями (володіннями великих землевласників) і судами встановлювалася залежність останніх і нагляд перших. Домінії передавали вирішення спірних справ судам, але разом з тим залишали за собою право впливати на їх вирішення.

У 1787 р. розпочався другий етап судової реформи, який полягав у запровадженні загального для всіх станів кримінального судочинства. В Галичині, зокрема, було засновано 19 кримінальних

[28] *Maciejewski T.* Historia ustroju i prawa sądowego Polski. – 2 wyd. / Tadeusz Maciejewski. – W.: Wyd-wo C. H. Beck, 2003. – S. 204.

судів. Ними стали кримінальні сенати 13 великих міст та 6 спеціально створених судів[29]. У Буковині кримінальний суд, компетенція якого поширювалася на всю територію краю, було створено в Сереті. Найважливіші справи розглядав кримінальний сенат у Львові. Згодом, у 1818 р., кількість кримінальних судів було зменшено до шести.

Крім того, дрібні кримінальні справи розглядали домініальний суд, громадський суд і суд поліцейського судді. Останньому підлягали справи з можливим покаранням до 6 місяців ув'язнення.

Як вищу судову інстанцію для Галичини та Буковини замість Королівського трибуналу в 1784 р. у Львові було засновано Апеляційний суд, який складався з президії, цивільного сенату і кримінального сенату[30]. Судовий нагляд над судами краю продовжувала здійснювати Верховна судова палата у Відні[31], в якій 1814 р. галицький сенат було об'єднано з чеським сенатом.

Поступово розвивалася адвокатура, яка перебувала під жорстким контролем держави. Так, 1802 р. для кандидатів до адвокатури було введено нову вимогу: після проходження стажування в адвоката кандидат мав ще отримати від імператора дозвіл на складання адвокатського іспиту. В 1826 р. було встановлено, що адвокат допускається до виконання своїх обов'язків лише після прийняття рішення про це міністром юстиції[32]. Це сприяло різним зловживанням з боку влади. Окремі апліканти після проходження стажування багато років очікували номінації, а інші її так і не отримали[33].

Чергові зміни в судівництві відбулися після революційних подій 1848 р. У 1849 р. імператор ухвалив «Положення про суди», згідно з яким судова влада відокремлювалася від законодавчої та виконавчої і оголошувалася незалежною. Верховна судова влада,

---

[29] Ibid. – S. 204, 205.

[30] *Кульчицький В. С.* Апарат управління Галичиною у складі Австро-Угорщини. – С. 76.

[31] *Hillbricht K.* O języku Sądowym w Galicji / K. Hillbricht // Prawnik. – Lwów, 1871. – Rok II. – Nr. 30. – S. 125–127.

[32] *Лициняк В.* Українські адвокатські апліканти в Галичині / В. Лициняк // Ювілейний альманах Союзу Українських Адвокатів у Львові. – Львів, 1934. – С. 109.

[33] *Гловацький І. Ю.* Українські адвокати Східної Галичини (кінець XVIII – 30-ті роки XX ст.) / І. Ю. Гловацький, В. І. Гловацький. – Львів, 2004. – С. 23.

зокрема щодо права помилування, пом'якшення покарання або звільнення від судового переслідування тощо, належала імператору, всі суди мали діяти від його імені. Було скасовано домініальні суди, які діяли від імені окремих феодалів, та «самоврядні» міські суди. Станові суди замінили єдиною системою державних судів, оголосивши їх рівними, гласними, незалежними від адміністрації, об'єктивними та професійними. На цих засадах запроваджувалися замість колишніх шляхетських судів повітові одноосібні суди, повітові колегіальні суди та крайові суди.

Відповідно до згаданого положення Галичина та Буковина були поділені на судові повіти, в яких створювалися повітові одноосібні суди (Bezirksgerichte). Адміністративно-територіальний поділ не збігався з судово-адміністративним, тому в адміністративному повіті (старостві) було кілька судових повітів.

Іншою категорією судів першої інстанції були повітові колегіальні суди (Bezirkskollegialgerichte). Вони створювалися в кожному повіті й колегіально (не менше трьох повітових суддів) розглядали найважливіші кримінальні справи, які не були підсудні одноосібному повітовому суду.

Третьою групою нижчих судів були крайові суди (Landesgerichte), повноваження яких поширювалися на ряд повітів і навіть на сусідні землі. На території Галичини та Буковини було створено 9 крайових судів. Після 1853 р. їх кількість зросла до 17. Таким чином, територіальна юрисдикція крайового суду не збігалася з межами краю, а охоплювала значно меншу територію.

Очолював крайовий суд президент. До його складу входили президенти сенатів (колегій), радники та технічні працівники.

Цивільні справи у крайових судах розглядала колегія з трьох суддів, а кримінальні – з чотирьох. До компетенції цих судів належали цивільні справи з ціною позову понад 1000 крон, а також сімейні спори, опікунські справи, справи про визнання померлими, погашення та знищення боргових документів, встановлення прав, усиновлення й спадкування за заповітом. В особливих сенатах розглядалися торговельні та вексельні спори, а також справи гірничої промисловості, коли не було спеціальних торгових гірських судів. Суди також розглядали кримінальні справи з можливою санкцією понад 5 років позбавлення волі, а також справи політичні та про порушення законодавства про друк. Кримінальні справи розгляда-

лися за участю колегії присяжних із 12 осіб, які виносили вердикт про винуватість чи невинуватість. Натомість судді визначали захід покарання. Крайові суди були апеляційною інстанцією для одноосібних повітових судів і колегіальних повітових судів.

11 вересня 1849 р. імператор Франц-Йосип I видав патент про вибори присяжних судів. Контроль за виконанням цього закону було покладено на міністра внутрішніх справ і міністра юстиції.

Найвищою судовою інстанцією для всієї держави замість Верховної судової палати став Верховний судовий і касаційний трибунал у Відні, створений 1850 р.

Важливою віхою в розвитку адвокатури було затвердження тимчасового положення про адвокатський порядок від 1849 р. Положення регулювало утворення адвокатських палат як органів самоврядування адвокатури; порядок розгляду справ про дисциплінарні проступки адвокатів; порядок відсторонення адвоката від виконання ним його функцій тощо. Тимчасове положення підтверджувало попередні вимоги до кандидатів до адвокатури (наявність австрійського громадянства, незаплямованої репутації, вищої юридичної освіти, складення адвокатського іспиту, проходження в суді чи прокуратурі практики протягом трьох років за наявності ступеня доктора права чи п'яти років без такого ступеня). Особа, яка двічі не змогла скласти адвокатський іспит, до третьої спроби не допускалася. Це тимчасове положення діяло фактично до кінця існування Австро-Угорської монархії.

Вже 1849 р. було створено Львівську палату адвокатів. Адвокатські палати були створені також у Перемишлі, Тернополі, Самборі, Золочеві та Станіславові. Попервах ці палати налічували невелику кількість адвокатів. Приміром, у 1869 р. Тернопільська палата, що охоплювала також територію Чортківського округу, мала всього 16 адвокатів, а Самбірська палата в 1868 р. – 6 адвокатів. Згодом усі невеликі адвокатські палати об'єдналися зі Львівською палатою.

Органами адвокатського самоврядування були адвокатські Ради. На загальних зборах адвокатів, що за звичаєм проводилися в приміщенні Львівської міської ратуші, обиралися: президент палати – строком на три роки; віце-президент – на такий самий строк; прокурор палати; три заступники прокурора; президент дисциплінар-

ної ради; члени відділу палати в кількості 13 осіб; 7 заступників членів відділу палати; 2 заступники членів дисциплінарної ради; 18 екзаменаторів для прийняття адвокатських іспитів; 15 екзаменаторів для участі у прийнятті іспитів у кандидатів у судді; голова ініціативної комісії; віце-голова цієї комісії; 10 членів ініціативної комісії; ревізійна комісія з трьох осіб; ревізійна комісія для фонду соціальної підтримки й страхування адвокатів із трьох осіб; ревізійна комісія для фонду матеріальної допомоги сиротам і вдовам адвокатів ім. Е. Камінського – з голови і чотирьох членів комісії.

Після згасання революції 1848 р. в Австрії у системі судових органів на підставі імператорських патентів 1852–1853 рр. відбулися зміни, які свідчили про часткову відмову від буржуазно-демократичних принципів судочинства та про повернення до старої феодальної системи. «Контрреформи» запроваджувалися поетапно в різних регіонах імперії, і в Галичині та Буковині почалися, так би мовити, у другу чергу.

Насамперед австрійський уряд відмовився від принципу відокремлення судочинства від адміністрації в нижній ланці судової системи. Одноосібні повітові суди були об'єднані 1855 р. зі створеними в цей період повітовими управліннями (Bezirksamt), в яких зазвичай був спеціальний чиновник із судових справ. Повітове управління розглядало цивільні справи, які не входили в компетенцію спеціального судового органу першої інстанції. З кримінальних справ йому, як і раніше, були підсудні справи про так звані проступки. У 1854–1855 рр. в Галичині та Буковині були також скасовані повітові колегіальні суди.

Єдиними колегіальними судами першої інстанції залишилися крайові суди (Landesgerichte), які тепер усі, за винятком Львівського та Краківського, стали називатися окружними (Kreisgericht). Їхня компетенція з цивільних справ не змінилася. Водночас згідно з новим реакційним кримінально-процесуальним законодавством було скасовано суд присяжних.

Львівський та Краківський крайові суди мали виключну компетенцію щодо розгляду справ про найважливіші революційні виступи, чим головним чином вони й відрізнялися від окружних судів.

Львівський крайовий суд складався з двох основних структурних підрозділів із розгляду цивільних і кримінальних справ. Після

судових реформ другої половини XIX ст. до нього була приєднана крайова табула та спеціальні присяжні – оцінювачі майна, землеміри, а також сенат з торгових справ[34]. Окрім того, до його структури і штату входили управління цивільно-судових депозитів, судова канцелярія, управління ґрунтових книг, управління в'язниць, санітарна служба, священики, судові перекладачі, експерти-хіміки люстратори, землеміри, оцінювачі земських маєтків і будівель, експерти у справах друку і видавництва, нотаріальна палата у Львові, палата адвокатів у Львові тощо.

Інші окружні суди в Галичині та крайовий суд у Чернівцях нічим істотним від Львівського крайового суду не відрізнялися, але могли мати спеціалізацію щодо окремих категорій справ. Наприклад, окружний суд у Самборі поширював свою юрисдикцію щодо «гірських» справ на Самбірську, Сяноцьку, Перемишльську, Стрийську, Львівську та Жовківську округи. При цьому суді, зокрема, були оцінювачі гірських промислів, оцінювачі галантерейних та «нюрнберзьких» товарів, оцінювачі столярних виробів. В інших окружних судах іноді були інші оцінювачі (швейних виробів, напоїв тощо). У такому приблизно вигляді крайові та окружні суди проіснували до їх ліквідації в 1918 р.

Що ж до судів вищих інстанцій, то згідно з Положенням про суд 1849 р. у Львові замість Апеляційного суду 23 лютого 1855 р. було засновано Вищий крайовий суд (Oberlandesgericht) на чолі з президентом, компетенція якого поширювалася на Східну Галичину та Буковину, незважаючи на те, що остання становила окремий коронний край[35]. Такий самий Вищий крайовий суд існував у Кракові для Західної Галичини.

У віданні Вищого крайового суду у Львові перебували всі крайові та окружні суди на території Східної Галичини та Буковини. Він складався з п'яти структурних частин – президії (президійного відділу), цивільного сенату, кримінального сенату, дисциплінарного сенату для суддів-нотаріусів, дисциплінарної комісії для службовців суду і тюремної охорони. Крім того, існували рахунковий відділ і канцелярія.

---

[34] Учреждения Западной Украины... – С. 81.

[35] *Кульчицький В. С.* Державний лад... – С. 45.

Як суд другої і третьої інстанції Вищий крайовий суд розглядав цивільні справи, які спочатку розглядав крайовий суд, а також справи, що розглядали повітові, а згодом крайові або окружні суди. Однак подавати до нього скарги на вироки судів нижчого рівня у кримінальних справах було не можна, оскільки ці вироки виносилися судами присяжних.

У період «контрреформ» 1852–1853 рр. там, де існували крайові суди, було запроваджено так звані повітові міські делегатські суди (Städtisch-delegirte Bezirksgerichte). Їм доручався розгляд цивільних справ другорядного значення. Ці суди не мали власного штату й обслуговувалися суддями та персоналом крайових судів.

Найвищою судовою інстанцією залишився Верховний судовий і касаційний трибунал у Відні.

Важливою складовою реформ у галузі судочинства в контексті переходу від інквізиційного до змагально-обвинувального процесу було заснування державної прокуратури (Staatsanwaltschaft), основною функцією якої стало внесення і підтримування від імені держави звинувачення в суді. У 1849–1850 рр. при кожному крайовому суді була заснована посада державного прокурора, а при Вищому крайовому суді і при Верховному судовому та касаційному трибуналі – посади генерального прокурора. Територіальна юрисдикція прокурорів і відповідних судів збігалася.

У 1855 р. згідно з постановою Міністерства юстиції Австрії була створена цілісна система прокурорських органів, яка включала Вищі державні прокуратури при крайових судах і підпорядковані їм державні прокуратури. В Галичині було утворено дві Вищих державних прокуратури (у Львові та Кракові), що не було притаманно жодному іншому коронному краю. Крім того, від 1855 р. в Буковині діяла Чернівецька крайова судова прокуратура, яка підпорядковувалася Вищій державній прокуратурі у Львові. Державні прокуратури заснували у Львові, Перемишлі, Самборі, Станіславові, Тернополі, Золочеві та Чернівцях, а згодом – у Бережанах, Чорткові, Коломиї, Саноку, Стрию та Сучаві.

Від 1873 р. прокурори при Верховному судовому та касаційному трибуналі стали називатися генеральними прокурорами, при Вищих крайових судах – старшими прокурорами, при крайових і окружних судах – державними прокурорами. У повітових судах

функцію підтримки звинувачення виконували заступники державних прокурорів[36].

Працівники прокуратури наглядали за веденням попереднього розслідування, брали участь у розгляді кримінальних справ, зокрема за участю присяжних, а також у розгляді апеляцій на рішення повітових судів. У 1863 р. на прокуратуру було покладено нагляд за дисциплінарними проступками судових чиновників, а в 1865 р. – за в'язницями.

Компетенція Вищих державних прокуратур у кримінальних справах відрізнялася від компетенції державних прокуратур і полягала у здійсненні нагляду за додержанням законодавства у попередньому розслідуванні лише в справах особливої суспільної важливості. У разі призначення Вищим крайовим судом як заходу покарання смертної кари Вищий державний прокурор висловлював свою думку про можливість помилування такого засудженого.

Компетенція Вищих державних прокуратур у цивільних справах була подібною до компетенції державних прокуратур у цій сфері. Водночас окремі Вищі державні прокуратури наділялися спеціальними повноваженнями, наприклад, правом касаційного оскарження рішень про вилучення записів із земельних кадастрів.

Вищі державні прокуратури здійснювали також нагляд за додержанням законодавства при виконанні рішень відповідного Вищого крайового суду та при розслідуванні дисциплінарних правопорушень адвокатами, контроль за додержанням законодавства у справах щодо нотаріусів і суддів тощо.

Попри те, що загальні (державні) прокуратури підпорядковувалися і були підзвітними міністру юстиції, до виконавчої гілки влади вони не належали. Впродовж усього періоду функціонування загальні прокуратури діяли при судах та були органами судової влади. Більше того, вважалося навіть, що суди підпорядковані органам прокуратури.

Варто зазначити, що в Австрійській імперії, зокрема й на західноукраїнських землях, існувала мережа спеціалізованих фінансо-

---

[36] *Панич Н. Ю.* Правове регулювання організації та діяльності органів прокуратури в Галичині (1849–1918 рр.) / Н. Ю. Панич // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: Серія юридична. – 2007. – Вип. 2. – С. 44–53.

вих прокуратур (Finanz-Prokuratur). Функції фінансової прокуратури були визначені в указі Міністерства фінансів від 13 серпня 1851 р.: судове представництво; вироблення правових висновків; участь у реалізації правових актів, що стосувались державного майна та фондів, які до них прирівнювалися. Фінансові прокуратури створювалися лише у головних містах коронних країв і, як правило, не мали низових ланок. Так, 1854 р. у Львові була заснована Галицька фінансова прокуратура, один з відділів якої обслуговував Буковину. Самостійна Чернівецька фінансова прокуратура постала лише 1867 р. Крайові фінансові прокуратури підпорядковувалися Міністерству фінансів і крайовим фінансовим дирекціям. Особливий характер Галичини з майже узаконеним її поділом на Східну і Західну спричинив також існування фактично самостійної Краківської фінансової прокуратури на правах експозитури (філії) Галицької фінансової прокуратури. Утім, у 1867 р. Краківська фінансова прокуратура стала експозитурою без ознак самостійності.

До штату кожної фінансової прокуратури входили прокурор, заступники прокурора, помічники прокурора, канцелярські службовці та інший персонал.

Нормативною основою діяльності фінансових прокуратур була тимчасова інструкція Міністерства фінансів 1855 р., згодом перевидана у дещо поліпшеному вигляді 1898 р.

Утім, у докладнішому висвітленні правового статусу і діяльності спеціалізованої фінансової прокуратури немає потреби, оскільки, до певної міри сприяючи відправленню правосуддя, вона все ж належала до виконавчої, а не судової влади.

8.3. ОРГАНІЗАЦІЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ В ГАЛИЧИНІ ТА БУКОВИНІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ (1867–1918 рр.)

Після утворення дуалістичної Австро-Угорської монархії нормативною основою судівництва став Конституційний закон про судову владу Австрії від 21 грудня 1867 р.[37]

[37] *Кондратюк О. В.* Організація судових органів у Галичині за австрійською конституцією 1867 р. / О. В. Кондратюк // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2004. – № 1. – С. 310–318.

Судові органи проголошувалися незалежними й самостійними у здійсненні своєї влади. Судова влада розглядалася як особлива функція державної влади, спрямована на забезпечення правового порядку. Про поділ державної влади в контексті системи стримувань і противаг, звісно, ще не йшлося, оскільки імператор вважався носієм усієї державної влади.

Вже 1868 р. почалося відновлення скасованих у період «контрреформ» 1854–1855 рр. повітових судів[38]. Імператорсько-королівські повітові суди розглядали всі цивільні справи, за винятком тих, які належали до підсудності судів вищого рівня. З кримінальних справ їм були підсудні справи про проступки, зокрема про неповагу до влади і державних символів. Повітові суди були судами першої інстанції і діяли у складі одноособового повітового судді або колегії з трьох суддів. Кожний повітовий суд поділявся на цивільний і кримінальні відділи. Рішення суду в цивільних справах виконувалося екзекуційним відділом.

Станом на 1901 р. в Галичині було 185 повітових судів, які обслуговували 6240 гмін (громад). Один повітовий суд припадав на 34 гміни (39 435 осіб)[39]. У Буковині було станом на 1914 р. 20 повітових судів.

В 1910 р. було здійснено заходи щодо уточнення штатів повітових судів. Зокрема, скасували посади ад'юнктів, яких замінили судді, один з яких мав титул повітового судді. Типові штати повітового суду передбачали одного очільника суду, одного повітового суддю і двох суддів. Кожний суддя мав секретаря. Канцелярію суду обслуговував канцелярист. Крім того, в кожній залі засідання чергував возний.

Вищу ланку складали крайові (у Львові та Чернівцях) і окружні суди. Вони розглядали в першій інстанції складні цивільні справи, а також виступали другою інстанцією щодо справ, вирішених повітовими одноособовими й колегіальними судами. Львівський крайовий суд поділявся на два відділи: цивільний і кримінальний. Після судової реформи 1867 р. до нього були приєднані Крайова табу-

[38] *Кондратюк О. В.* Повітові та спеціальні суди в Галичині у складі Австро-Угорщини / О. В. Кондратюк // Вісник Львівського юридичного інституту. – 2005. – № 1. – С. 283–294.

[39] Учреждения Западной Украины... – С. 181.

ла і спеціальні присяжні-експерти майна, землеміри і геометри, а також сенат з торгових справ.

Як друга інстанція для окружних і третя – для повітових судів у цивільних справах у Галичині продовжували діяти Вищі крайові суди у Львові та Кракові. До сфери відання Львівського вищого крайового суду входило десять окружних судів (Бережанський, Золочівський, Коломийський, Перемишльський, Самбірський, Станіславівський, Стрийський, Сяноцький, Тернопільський і Чортківський), а до Краківського – п'ять (Вадовицький, Жешувський, Ново-Сандецький, Тарновський і Ясловський).

Львівський вищий крайовий суд напередодні Першої світової війни поділявся на сім сенатів, кожний з яких обслуговував як вища інстанція конкретні окружні суди (окремо у цивільних і кримінальних справах). Кожний сенат мав свого голову, двох заступників, чотирьох членів і чотирьох їхніх заступників. Окрім того, у ньому існували два сенати, які опікувалися кадровими питаннями і дисциплінарними справами. Канцелярію цього суду очолював її директор[40].

Найвищою судовою інстанцією в Австро-Угорщині залишався Верховний судовий і касаційний трибунал (Верховний трибунал юстиції) у Відні, який розглядав у третій (останній) інстанції справи, які надходили з крайових судів, і в другій інстанції – справи, вирішені Вищими крайовими судами. Трибунал складався з першого президента, посада якого прирівнювалась до посади міністра, другого президента, п'яти президентів сенатів і 48 суддів. У складі трибуналу був окремий сенат для справ з Галичини. Розгляд справ здійснювався колегією з семи суддів[41].

Стаття 11 Конституційного закону про судову владу декларувала відновлення судів присяжних. На перших порах відповідно до закону від 1 березня 1869 р. за участю присяжних розглядали лише справи про злочини і проступки, вчинені працівниками друкарень. Австрійський кримінально-процесуальний кодекс 1873 р. розширив компетенцію судів присяжних і відніс до їхнього розгляду 22 види

---

[40] *Маковський В.* Талергоф: Спогади і документи / В. Маковський. – Львів, 1934.– С. 26.

[41] *Приставш Л. Т.* Судова система Галичини у складі Австро-Угорщини / Л. Т. Приставш // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. XXIII. – С. 50, 51.

тяжких злочинів, вчинення яких загрожувало позбавленням волі строком не менш, як п'ять років, а також дев'ять злочинів і два проступки політичного характеру. Справи про тяжкі злочини розглядалися сенатом крайового суду з трьох постійних суддів і колегією з 12 присяжних засідателів. Останні виносили вердикт про винуватість, а судді визначали міру покарання. Списки присяжних засідателів щорічно складалися адміністративними органами. До них включалися особи, які відповідали вимогам майнового, вікового та освітнього цензів. Суд через жеребкування вибирав потрібну йому для розгляду конкретної справи кількість присяжних. У 1873 р. до законодавства було внесено ряд змін щодо дії суду присяжних та проведення виборів присяжних.

Особливе становище в судовій системі займав Верховний маршалківський суд на чолі з великим придворним маршалком, який розглядав справи, пов'язані з членами панівної династії, за винятком імператора. Другою інстанцією для нього був Вищий крайовий суд у Відні, а останньою – Верховний судовий і касаційний трибунал.

Для військовослужбовців існували військові суди трьох інстанцій – військовий суд, Вищий військовий суд і Верховний військовий трибунал. До 1912 р. ці суди розглядали справи на підставі застарілого й суворого кодексу 1768 р. («Терезіани»)[42].

Торговельні спори розглядали торговельні суди у Відні, Празі та Трієсті (останній іменувався торговельним і морським судом). Спірні питання між підприємцями і робітниками, а також робітниками одного підприємства вирішували промислові суди, засновані в 1869 р., лише в деяких містах (в Галичині – у Львові та Кракові). Згодом у 1896 р. було прийнято нове положення про промислові суди. Ці суди складалися з професійного судді та лавників (засідателів), які в рівній кількості обиралися працедавцями і працівниками. В Дрогобичі діяв третейський суд кас взаємодопомоги гірничих товариств. Цивільні справи між австрійськими та угорськими підданими за кордоном у першій інстанції розглядали австрійські консулати як консульські суди[43].

---

[42] *Кондратюк О. В.* Вищий суд в Галичині в складі Австро-Угорщини / О. В. Кондратюк // Матеріали XI регіональної науково-практичної конференції «Проблеми державотворення і захисту прав людини». – Львів, 2005. – С. 93–96.

[43] *Присташ Л. Т.* Зазн. праця. – С. 52.

Розвиток лібералізму привів до появи в Австрії особливих судів публічного права: Імперського суду як зародку органу конституційної юстиції та Адміністративного суду. Їх існування було передбачено конституційними законами про судову владу і про імперський суд, а також спеціальними законами. Можливість судового контролю за адміністрацією дає певні підстави вважати тодішню Австрію правовою державою, хоча суди публічного права не контролювали всіх сфер державного життя.

Так, Імперський суд (Reichsgericht) у Відні був покликаний розглядати спори між австрійськими краями і справи з питань публічного права. Закон про організацію Імперського суду, винесення справ на його розгляд і виконання його рішень було затверджено імператором 18 квітня 1869 р. Внутрішній регламент суду був затверджений імператором 26 жовтня 1869 р., а перше публічне засідання суду відбулося 29 листопада.

Імперський суд складався з голови (президента), заступника голови, 12 членів і 4 заступників членів, які призначалися імператором довічно за поданням райхсрату з числа трьох кандидатів на кожне місце, запропонованих у рівній кількості кожною з палат. З числа членів суду обиралися на три роки постійні референти. Імперський суд виконував функції суду публічного, розглядав компетенційні спори між органами виконавчої і судової влади, між центральними і крайовими органами влади, а також справи гмін, корпорацій і окремих громадян проти держави та скарги громадян щодо конкретних порушень їхніх конституційних політичних прав. Імперський суд не перевіряв легальність належно оголошених законів, не розглядав кримінально-поліцейські й дисциплінарні справи, а також справи про порушення прав юридичних осіб.

Президент суду, його заступники і постійні референти мали жити у Відні й отримували регулярну винагороду за працю. Ті ж особи, які не жили у Відні, одержували за час їхньої участі в засіданні лише компенсацію витрат на харчування і проїзд. Член трибуналу міг подати у відставку, але звільнення його від обов'язків у дисциплінарному порядку не передбачалося.

Рішення суду мали характер декларативний, адміністрація була зв'язана ними морально, а не юридично. Вони не спричинювали скасування або зміну актів адміністративних, які порушували права громадян. Тому реакція органів адміністрації на рішення суду за-

лежала від їхньої доброї волі. Як виняток, більш зобов'язувальний (реформаційний) характер мали рішення у справах, ініційованих королівствами або краями монархії.

Правові позиції Імперського суду відображали процеси, які відбувалися в суспільстві. Спочатку вони спиралися на ліберальну конституцію, згодом відбивали поворот влади до консерватизму, небажання приймати рішення, які можуть збуджувати суспільство. Втім, ці позиції, зокрема у справах про права товариств і релігійні свободи, не завжди збігалися з баченням двору.

В 1875 р. було створено Адміністративний суд. Він складався з першого і другого президентів, президентів сенатів і суддів (радників), які призначалися довічно імператором за поданням уряду. Судову кваліфікацію мусили мати лише половина суддів, інші могли бути досвідченими чиновниками. Адміністративний суд на правах касаційної інстанції розглядав скарги громадян на незаконні адміністративні рішення органів крайового, повітового і гмінного рівнів. Попередньо слід було вичерпати всі можливості переглянути рішення в адміністративному порядку. Не виносилися на розгляд суду справи, де адміністративна влада мала право вчиняти на вільний розсуд. Після скасування рішення Адміністративним судом влада мала прийняти нове з урахуванням позиції суду. Діяльність Адміністративного суду дала приклад багатьох новаторських рішень, які прийняли згодом Польща й Чехословаччина.

У 1914 р. було поставлено питання про заснування в Галичині крайового адміністративного трибуналу. На розгляд Крайового сейму навіть було подано регламент трибуналу, який визначав його склад, компетенцію і порядок діяльності. Однак до його затвердження справа не дійшла.

У 1867 р. в Австрії формально виникла ще така унікальна установа, як Державний надвірний суд (нім. – Staatsgerichtshof, польс. – Trybunał Stanu). Він мав реалізувати ідею конституційної відповідальності міністрів, але реально не запрацював. Згодом відповідний досвід було використано у Другій Речі Посполитій.

Конституційний закон про судову владу від 21 грудня 1867 р. встановив, що організація і компетенція судів мають визначатися окремими законами. Тож відповідними актами було визначено, що суддею міг бути австрійський громадянин чоловічої статі, який мав вищу юридичну освіту і стаж практичної роботи не менше трьох

років, успішно склав письмовий і усний іспити. Комісії з прийому іспитів створювалися щорічно міністром юстиції при кожному вищому крайовому суді. До їхнього складу входили професори юридичних факультетів і найкваліфікованіші юристи-практики. Судді могли бути звільнені з посади у випадках, передбачених законом, і на підставі правильно постановленого судового рішення. Вони могли бути тимчасово відсторонені від посади за наказом голови суду або за рішенням вищої судової інстанції. Показово, що у 1908 р. у Східній Галичині 63,8 % суддів були поляками і 31,8 % українцями. Втім, останні допускалися до роботи переважно в судах нижчих інстанцій[44].

6 липня 1868 р. було прийняте положення про адвокатуру, яке закріпило самоврядування й автономію адвокатури, скасувало повноваження міністра юстиції приймати щодо кожного адвоката рішення про допуск до виконання ним своїх функцій. Положення дещо змінило вимоги, що висувалися до осіб, охочих бути адвокатами. Зокрема, встановлювалося, що кандидат мав пройти уже семирічну юридичну практику. Складання адвокатського іспиту й наявність ступеня доктора права не були обов'язковими, їх можна було замінити п'ятирічним перебуванням на посаді радника суду. Це положення діяло аж до розпаду Австро-Угорщини[45].

1 квітня 1872 р. в Австрії був прийнятий адвокатський дисциплінарний статут. Він передбачав утворення при кожній адвокатській палаті дисциплінарної палати, яка обиралася всіма адвокатами палати строком на три роки. Дисциплінарне провадження проти адвоката дисциплінарна колегія розпочинала попереднім слідством: допитувала обвинуваченого, інших причетних осіб, проводила допит віч-на-віч тощо. В дисциплінарному статуті було встановлено вичерпний перелік дисциплінарних покарань, що застосовувалися до адвокатів: догана, штраф до 300 крон (згодом – до 600 крон), тимчасове усунення з посади на строк до одного року (для кандидатів – продовження тривалості практики на той же строк) і виключення зі списку адвокатів. Виключений зі списку адвокатів мав право клопотати про поновлення його у списку через три роки[46].

---

[44] Prawnik. – 1912. – № 20. – S. 130; *Приставш Л. Т.* Зазн. праця. – С. 52, 53.

[45] *Никифорак М. В.* Адвокатура на Буковині в період її входження до Австрії / М. В. Никифорак // Науковий вісник Чернівецького університету: Серія «Правознавство». – Чернівці, 1997. – Вип. 14. – С. 73–76.

[46] *Гловацький І. Ю., Гловацький В. І.* Зазн. праця. – С. 26.

Період від кінця XIX ст. і до початку Першої світової війни вважається «золотим часом» у розвитку української адвокатури під владою Австро-Угорщини. Станом на 1914 рік у Галичині й Буковині налічувалось уже близько 1500 адвокатів, але українців з них – лише 74. Українські адвокати виконували не лише суто професійні обов'язки, часто вони ставали борцями за національні й політичні права українського народу.

8.4. СУДОВА ВЛАДА В УГОРСЬКОМУ ЗАКАРПАТТІ У ФЕОДАЛЬНІ ЧАСИ

Територія сучасного Закарпаття в досліджуваний період становила південно-східний регіон Угорського королівства з етнічно дуже гетерогенним населенням. Центральні органи влади вважали ці землі віддаленим і бідним краєм, який на відміну від Хорватії, пов'язаної з Угорщиною персональною унією, або від майже незалежної Трансильванії не мав будь-якого спеціального статусу, тобто був цілком інтегрованою частиною держави. Це позначилося і на структурі органів державної влади в регіоні. Втім через його периферійність та етнічний характер деякі особливості, зокрема в судівництві, все ж мали місце.

Заснування своєї держави угорська історична свідомість і публічно-правова традиція пов'язують з іменем Іштвана (Стефана) I Святого з династії Арпадів, який у 1000 р. отримав корону безпосередньо від римського папи. Вагомих результатів на державотворчій ниві досягли наступники Іштвана I, особливо Ласло (Владислав) Святий, Кальман (Коломан) Книжник, Ондраш (Андрій) II, Ондраш (Андрій) III і Бела IV. Представники Анжуйської династії, які володіли угорською короною після вимирання Арпадів, також зробили багато для того, щоби тодішня Угорщина функціонувала як європейська держава.

Для часів Святого Іштвана та його безпосередніх нащадків станове судочинство ще не було характерним. У ці часи король був не лише проводирем, а й головним суддею держави. Королівське судочинство здійснювалося в королівському дворі, тобто в Курії (угор. *Kúria* – від лат. *Curia* – назва місця, де здійснюється найвища влада). Королівський двір завжди слідував за переміщенням короля в державі, тому в тодішній Угорщині не існувало королівського

суду, прив'язаного до певного місця. У перші три століття державності королівський двір найчастіше перебував у містах Естергом, Секешфегервар та Буда.

Оскільки король через зайнятість не мав можливості особисто вершити суд, у цих функціях його дедалі частіше замінювала спеціальна посадова особа – *надор або палатин* (угор. *nádorispán, nádor;* лат. *palatinus*, *palatinus comes*). Ця посада існувала в Угорському королівстві від початку XI ст. до 1848 р. Вважають, що її назва походить від скорочення словосполучення «надвірний жупан» (угор. *nadъ-dvorjь-županъ*). Надор був представником монарха, від 1723 р. – віце-регентом. Він призначався монархом, а від 1608 р. обирався Державними зборами. Ця посадова особа мала також власні, тобто не делеговані королем, повноваження щодо здійснення правосуддя над людом королівського двору. А *Золота булла* 1222 р., в якій були зафіксовані права дворянства, наділила надора повноваженням здійснення правосуддя над усіма підданими держави. Винятком були справи, які могли призвести до смертної кари або конфіскації майна, що потребували особистої санкції короля[47]. Із часом склався надорський суд (Палата семи), в якому під його головуванням судочинство здійснювали троє магнатів і троє прелатів (церковні ієрархи).

З остаточним формуванням самостійного надорського судочинства суддівські функції в королівському дворі став здійснювати придворний жупан (угорська назва: *udvarispán*), який незабаром набув статусу державного (земського) судді (угор. *országbíró*, лат. *judex curiae regiae*, *curialis comes*). Перебуваючи при королівському дворі, державний суддя міг розглядати будь-які справи, а справи, розпочаті ним під час перебування при королівському дворі, він міг завершити будь-де. Ця посада мала реальне значення від початку XII ст. до 1884 р., а згодом зберегла лише символічні функції.

Найважливішим судовим органом у провінціях (королівських комітатах, слов'янська назва – жупи) були суди, якими керували комітатські жупани (угор. *megyésispán*, лат. *comes comitatus*), уповноважені вирішувати справи населення жупи. В кожній жупі, крім жупана, діяли також ще двоє призначених згори королівських суддів (лат. *judex regius*), які у присутності жупана судили грабіжників

[47] *Чизмадия А.* Указ. соч. – С. 40.

та інших злодіїв. Окремі королівські судді – пристави (угор. *pristaldi*, лат. *pristaldus*) – спеціалізувалися на посвідченні угод із землею та розгляді земельних спорів. Щодо обсягу повноважень цих посадових осіб остаточної ясності немає. Окремі дослідники вважають, що вони частково виконували функції нотаріусів і судових представників (адвокатів). Із послабленням королівської влади королівські судді втратили самостійність і перейшли в підпорядкування жупанів.

З формуванням суспільних станів і розбудовою станової держави зародилося станове судівництво, яке надалі було характерним для Угорщини аж до модерних буржуазних часів. Поступово сформувалися окремі юридичні інститути духовенства, дворянства, міщан і кріпаків, а в певних сферах правовідносин – і їхнє окреме право[48].

Ускладнення судівництва спричинило потребу в судовому представництві сторін процесу. Професійної адвокатури ще не було, і представником у суді за плату чи безоплатно могла виступати будь-яка дієздатна особа. Здебільшого сторони покладали цю функцію на когось зі своїх письменних родичів[49].

Від XV ст. Угорщина була станово-представницькою монархією з королем і Державними зборами. Найяскравішим юридичним виявом станових засад став *Трипартіум* (лат. *Tripartitum opus juris consuetudinarii incluti regni Hungariae*) – звід звичаєвого і королівського права Угорщини в трьох частинах. Цей кодекс, затверджений Державними зборами й санкціонований королем 1517 р., зберігав свою чинність аж до 1848 р. Згодом у середині XVI ст. побачив світ *Квадріпартіум* (*Quadripartitum*) – розширена і редагована версія Тріпартіума.

Вже в XIII ст. замість королівських комітатів, які розпалися, були створені дворянські комітати. З'являється новий комітатський суд (угор. *vármegyei törvényszék*, лат. *sedes judiciaria*), який з часом став найважливішим дворянським судом феодальної доби. Разом з тим дворянські громади комітатів дістали право обирати солгабіро або сервієнтів як суддів у справах щодо потерпілих від утисків магнатів. Згодом повноваження суду солгабіро (угор. *szolgabírói szék*, лат. *forum judium*) поширились і на інші справи.

---

[48] Там же. – С. 39.

[49] Magyar alkotmánytörténet / *Mezey Barna* (szerk.). – Budapest: Osiris, 1998. – O. 172.

Водночас формуються самостійні судові органи вільних королівських міст. Серед міських привілеїв першим і найважливішим було право на вільний вибір судді[50]. Суддя мав право приймати рішення у спорах, що виникали між мешканцями міст. Він здійснював судочинство спільно із засідателями (угор. *esküdtek*, лат. *jurati cives*) у раді (лат. *senatus magistrates*). За винятком окремих випадків, міщани були відповідальними лише перед такими судами. Апеляцію на рішення міських судів можна було подавати до короля, який зазвичай такі подання спрямовував до державного судді.

Феодали-землевласники разом з імунітетом дістали право суду над підлеглим їм людом – кріпаками та фаміліаріями (фаміліарій – сформована протягом XIII ст. угорська форма васальної залежності, що суттєво різнилася від його західноєвропейського аналога). Спочатку світські та церковні феодали це право набули від короля як привілей, а з часом воно стало звичайною практикою. Впродовж XIII–XIV ст. утвердився так званий панський або домініальний суд (угор. *Úriszék,* лат. *sedes dominalis*). Правом винесення смертного вироку («право меча», лат. *jus gladii*) домініальний суд міг володіти лише на підставі окремого королівського привілею. Тому розгляд «публічних злодіянь», які могли каратися смертним вироком (наприклад убивство, розбій, зґвалтування), належав за загальним правилом до компетенції седрії (sedria, скорочене від лат. *sedes judiciaria* – комітатський суд). Панський суд у різних варіантах в Угорщині проіснував до 1848 р.

У справах за позовами кріпаків судами першої інстанції виступали сільський голова (староста), управитель феодала або земський суд. До юрисдикції сільського старости належав розгляд незначних справ (він мав право призначати покарання у вигляді штрафу, розмір якого не перевищував одного форинта). Незначні справи міг також розглядати управитель феодала у великих землеволодіннях. Суд управителя мав значну популярність, оскільки він, як правило, засідав щотижня й справи вирішував швидко. Крім того, суд управителя не вимагав особливих витрат, тоді як розгляд справи в земському суді був пов'язаний зі значними витратами.

Земський суд складався з управителя, представників комітатської влади (піджупана, солгабіро) та запрошених сусідів-феодалів.

[50] Там же. – С. 68.

До його юрисдикції належали справи про вчинення тяжких злочинів та цивільні справи, які не могли розгляди суди управителя та сільського старости. Земський суд розглядав апеляції на рішення сільського старости, ради містечка, а також суду управителя[51].

Якщо феодал мав привілей на винесення смертних вироків, то для розгляду кримінальної справи, в якій могло бути застосоване таке покарання, необхідно було запросити на засідання суду для «упевненої довіри» (testimonum legale) когось із числа солгабіро та засідателів комітатського суду, які доповідали на седрії про це суддівство[52].

Вже від правління Іштвана I поступово формується відокремлена церковна судова організація. До її юрисдикції належали справи, пов'язані з питаннями релігії та моралі, а також окремими кримінальними діяннями. Водночас звертали увагу на те, щоб церква не змогла дістати повноваження для вирішення по суті майнових спорів. Так, наприклад, питання, пов'язані з церковною десятиною, розглядалися світськими судами. Винятком були лише спори з цього питання між самими церковними структурами. У часи розвинутого феодалізму церковні суди іменували святими судами (угор. *szentszékek*, лат. *sacra sedes*). Такими були суд єпископа, згодом – суд кардинала, а як найвища інстанція – римська курія. Незначні справи розглядалися судами протоієреїв.

Проблемною була компетенція судів щодо справ, пов'язаних з церковною нерухомістю. Позиції держави й церкви тут суттєво відрізнялися. У 1233 р. була укладена угода, згідно з якою при поважному ставленні до інтересів церкви спірні питання щодо церковної нерухомості все ж були віднесені до компетенції короля. Цей принцип був підтверджений 62-м Законом[53] 1498 р.[54]

В угорській науковій літературі фактичне зародження інституту адвокатури пов'язують із XV ст. і першим кроком до цього вважають розділення діяльності релігійних і світських юристів, яке від-

---

[51] Там же. – С. 176.

[52] *Stipta I.* Dejiny súdnej moci v Uhorsku do roku 1918 / István Stipta. – Košice: Nica, 2004. – O. 135, 136.

[53] В Угорщині закони, прийняті Державними зборами впродовж року, мали послідовну нумерацію, на яку замість назви та дати традиційно посилаються при згадуванні. Інші варіанти посилання на цей закон: стаття 62 Закону 1498 р. або Закон 1498-62.

[54] *Stipta I.* I. m. – O. 82.

булося відповідно до указу короля Сигізмунда I Люксембурга у 1405 році[55]. Відтоді поступово формується прошарок юристів-професіоналів, які систематично за відповідну матеріальну винагороду надавали юридичні консультації та здійснювали представництво своїх клієнтів у судах. Ця діяльність регулюється насамперед через встановлення певних обмежень. Так, король Матяш у 14-му Законі 1471 р. заборонив бути адвокатами суддям і засідателям, а у 69-му Законі 1486 р. установив квоту в 14 справ, у яких адвокат одночасно міг виступати довіреною особою. У згаданому раніше Квадріпартіумі була проголошена свобода адвокатської діяльності та відрегульована величина адвокатської винагороди від моменту початку судового процесу до дня проголошення рішення (вироку) у справі[56].

У подальшому зі збільшенням кількості судових спорів дедалі зростають і вимоги до адвокатів. Зокрема, 34-м Законом 1574 р. була запроваджена присяга адвоката. Адвокати присягали не захищати несправедливість та інтереси, які шкодитимуть країні. Проте через сім років ця вимога зникне із законодавства.

Схарактеризована вище система на подальших стадіях феодалізму зазнала певних змін, але загалом зберегла свої основні структури. Так, упродовж XIV–XV ст. у розгляді певних справ знову повернулися до інституту «спеціальної присутності короля» (лат. *speacialis presentia regia*) у формі суду особистої присутності короля (лат. *personalis praesentia regia*). Центральні суди, які були пов'язані з королівським двором, у різні часи очолювали надор, державний суддя та канцлер, яких зазвичай називали великими суддями, тому що вони як судді, що заміщали короля, мали компетенцію розглядати будь-які справи.

На рівні комітатів дедалі більшого значення набували комітатські суди (седрія). Цей орган діяв за головування жупана (піджупана) і за участю засідателів (лат. *jurati assesores*), обраних із числа місцевих посадовців і заможних дворян. Починаючи з XV ст., відкрилася можливість подання апеляцій на рішення цих судів до Курії.

---

[55] *Zlinszky J.* Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér megyében / János Zlinszky // Fejér Megyei Történeti Évkönyv. – 8. – Székesfehérvár, 1974. – O. 10.

[56] I. m. – O. 42.

У справах за позовами дворян седрія зазвичай виступала як суд першої інстанції, а у справах за позовами кріпаків – як суд апеляційної інстанції. До XVII ст. на засіданні цього суду міг голосувати будь-який дворянин комітату. Від 1613 р. право голосу в суді мали лише ординарні засідателі (лат. *ordinarii jurati assessores*) та надзвичайні засідателі, обрані з числа особливо заможних дворян (лат. *extraordinarii assessores*), а також було збільшено число засідателів, щоб судочинство стало безперервним. Надзвичайні засідателі не отримували постійної платні. Від XVII ст. окремі палати цього суду здійснювали судочинство в кримінальних і цивільних справах. До юрисдикції кримінального підрозділу комітатського суду належав розгляд усіх кримінальних справ, за винятком справ про державну зраду та образу монарха, а також кримінальних справ, у яких обвинуваченим був кріпак (окрім тих випадків, коли феодал мав право життя й смерті щодо кріпака). Цивільний підрозділ комітатського суду розглядав лише важливі цивільні справи.

Справи, які не належали до юрисдикції цивільного підрозділу комітатського суду, розглядав суд солгабіро або створений у XVII ст. суд алішпана (піджупана; угор. *alispáni szék*, лат. sedes *vicecomiti*), інша назва – суд окружного начальника (лат. *forum pedaneum*). Проте у тодішньому законодавстві не було чіткого розмежування юрисдикції комітатського суду, суду алішпана та суду солгабіро, тому при вирішенні питання, до юрисдикції якого зі згаданих судів належить та чи інша справа, застосовували положення звичаєвого права та комітатських статутів. Здебільшого до юрисдикції суду алішпана належали справи про заборгованість на суму до 12 тис. форинтів, справи про визнання недійсним договору застави, справи про дрібне свавілля, а також справи про образу честі. До юрисдикції суду солгабіро – справи щодо заборгованості на суму до 3 тис. форинтів та про визнання недійсним договору застави, якщо вартість заставленого майна не перевищувала 3 тис. форинтів.

У XVII ст. була суттєво обмежена юрисдикція церковних судів. В їхній компетенції залишилися справи про шлюб, про порушення присяги, про дійсність заповітів та деякі інші. Водночас в окремих містах Угорщини діяли реформатські (кальвіністські) суди, проте наприкінці XVII ст. вони з невідомих причин (ймовірно, в результаті посилення релігійного тиску) припинили своє існування. Відтоді розгляд справ протестантів про шлюб було передано до відання

католицьких (консисторських) судів. У 1786 р. Йосип II обмежив юрисдикцію консисторських судів справами, пов'язаними з католицькими й змішаними шлюбами. Відповідно представники протестантських церков свої спірні справи вирішували в державних судах.

У 1526 р. Габсбурги оволоділи угорською короною та почали збирати колишні підвладні Угорщині землі, відвойовуючи їх в Османської імперії та інших сусідів. Під їхню владу перейшли й етнічні українські землі Закарпаття. Панування Габсбургів в Угорщині остаточно було закріплено *Прагматичною санкцією* 1723 р. Водночас Угорське королівство в межах імперії Габсбургів мало спеціальний статус і певну державну стабільність. Угорщина була наділена широкими автономними правами, хоча найбільш значущі рішення приймалися вже не в Буді, а у Відні. Проте угорські традиції судівництва загалом збереглися. Так, найвищою судовою інстанцією залишалася Королівська Курія, яка від 1723 р. складалася з двох судів – Палати семи (угор. *Hétszemélyes Tábla*, лат. *Tabula septemviralis*) та Королівської палати (угор. *Királyi Ítélőtábla,* лат. *Tabula regia judiciaria*).

Палата семи була апеляційною інстанцією, яка замінила колишній надорський суд. Вона зберегла традиційну назву, хоча після реформи складалася з надора, двох архієпископів, трьох єпископів, восьми магнатів, восьми дворян, а також інспектора у справах копалень і секретаря.

До її компетенції входив перегляд рішень, прийнятих у першій інстанції Королівською палатою, а також Банатською палатою (хорват. *Banski stol,* лат. *Tabula Banalis*) – найвищим судом Хорватії. У цивільних справах її рішення були остаточними, а в кримінальних – за королем зберігалося право амністії або помилування.

Королівська палата складалася з понад двадцяти осіб, до її складу, крім високопосадовців і професійних юристів, входили представники від магнатів, духовенства і дворянства.

Вона діяла як апеляційний суд, розглядаючи апеляції на рішення, прийняті нижчими судами (районними судами, судом таверніка й комітатськими судами, а від 1791 р. – і на рішення суду вільних королівських міст і земського суду у справах про тяжкі злочини). Як суд першої інстанції Королівська палата розглядала справи про державну зраду й образу короля та позови, пов'язані з правом власності на нерухоме майно в разі, якщо це право ґрунтувалося на давніх актах. Королівська палата приймала рішення колегіально. За них мало проголосувати щонайменше 9 членів цієї палати.

Періодичність скликання засідань вищих судових органів була різною. Існували великі октави – суд засідав на восьмий день після певних свят. Також були й короткі октави – засідання суду проводились раз на рік. Судова реформа 1723 р. скасувала велику та коротку октави. Також було створено верховні суди як постійно чинні органи.

Судовою реформою 1723 р. в містах Надьсомбат, Еперьеш, Кьосег і Дебрецен були створені чотири районні (окружні) палати (угор. *kerületi tábla*). Територія сучасного Закарпаття входила до територіальної юрисдикції Еперьешської (сучасне словацьке місто Прящів) палати. Районні палати складалися з голови, 5–6 звичайних і декількох надзвичайних засідателів. Ці судові органи приймали рішення колегіально, для чого, крім голови, вимагалася присутність щонайменше 3 членів. Районні палати були судами першої інстанції. До їхньої компетенції належали справи про заборгованість, яка перевищувала 100 форинтів, про визнання недійсним заповіту, про поділ майна, що перебуває на території декількох комітатів, про визнання договорів посагу, подарунка при заручинах і договорів, укладених на підставі вдовиного права, про опікунів та піклувальників, а також про повернення застави за умови, що відповідне майно перебувало в декількох комітатах.

Упродовж XVII–XVIII ст. організація та юрисдикція міського суду не зазнали жодних змін. У першій половині XVIII ст. до системи центральних судових органів долучилися суди таверніка й персоналія як особливі суди для міст і міщан, безпосередньо підвладних королю.

Тавернік (угор. *tárnokmester*, лат. *magister tavarnicorum*) від XVI ст. посідав четверте місце в ряду вищих світських чинів, зокрема, в разі відсутності надора та державного судді він головував у Верхній палаті Державних зборів. Він виконував функції скарбника й відав розглядом справ про податки.

Персоналій (угор. *királyi személynök,* лат. *personalis praesentiae regiae in judiciis locumtenens*) – особистий юридичний представник короля, який видавав акти правового характеру від імені короля та завіряв їх королівською печаткою, виконував державні нотаріальні функції та відігравав важливу роль в організації підготовки юристів. Посада персоналія була запроваджена в королівській канцелярії у XV ст. Згодом вона набула самостійного значення. Персоналій

очолював Королівську Курію, а також головував у Нижній палаті Державних зборів. До середини XVII ст. персоналії призначалися виняткова з дворян, але надалі серед носіїв посади були й представники знаті, особливо нової.

Апеляцію на рішення міського суду розглядав суд таверніка (угор. *tárnoki szék,* лат. *sedes tavernicalis*). До складу суду таверніка, крім таверніка та його заступника, входили й делегати тих міст, які подавали таверніку апеляцію на прийняті в їхніх справах рішення. Суд таверніка як суд другої інстанції розглядав апеляції на рішення у справах про нерухомість та про претензії на суму понад 60 форинтів. Цей суд мав засідати раз на рік, однак цього правила здебільшого не додержувалися. Касація на рішення суду таверніка до 1619 р. могла бути подана до суду персоналія. Від 1746 р. рішення суду таверніка можна було оскаржити в Королівській палаті, а від 1807 р. – в Палаті семи.

Суд персоналія (угор. *személynöki szék*, лат. sedes *personalitia)* функціонував як колегіальний орган. Його колегія складалася із суддів королівської палати, а іноді також із міщан. Суд персоналія діяв як апеляційний суд щодо розгляду апеляцій на рішення судів так званих міст персоналія (цей статус від 1514 р. мали п'ять міст) і як суд касаційної інстанції (до 1619 р.) щодо розгляду касаційних скарг на рішення суду таверніка. У цих випадках персоналій відповідно до положень феодального права здійснював владу короля як сеньйора міст і виступав його уповноваженим[57].

У домініальних судах до XVII ст. поряд із дворянами мали можливість брати участь і засідателі з числа кріпаків – у подальшому це вже було неможливим. При цьому аж до 1836 р. у панському суді поміщик вирішував справи, в яких сам був стороною. У межах володінь поміщика (маєтку) найнижчими судовими інстанціями для розгляду малозначущих справ були суди управителя та сільського голови (угор. *biró*). Зокрема, сільський голова мав право призначити грошовий штраф у сумі не більше, ніж один форинт[58].

Історія судочинства феодального періоду, яка ґрунтувалася на станових засадах, була б не повною без застереження, що у феодальній Угорщині власними судовими організаціями володіли численні

[57] *Чизмадия А.* Указ. соч. – С. 173.
[58] Там же. – С. 175.

привілейовані національні та територіальні спільноти зі спеціальним статусом[59]. Утім українське населення жодних привілеїв не мало.

Заслуговує на увагу і те, що у феодальній Угорщині доволі рано розвинувся інститут адвокатури. Втім, влада дуже обережно ставилися до адвокатської діяльності через численні зловживання адвокатів. Вже зазначалося, що законодавство послідовно обмежувало, а не розширювало можливості для заняття такою діяльністю.

Першим спеціальним правовим актом про адвокатуру й адвокатську діяльність в Угорщині став указ Леопольда I *Statutum Per Advocatus Causarum, sen Procuratores Pegni Observandum* від 26 жовтня 1694 р. В його преамбулі адвокатам слушно докоряли за втягування клієнтів у безглузді судові процеси, затягування з корисливих мотивів розгляду справ, використання своїх знань для захисту неправомірних вимог, відмову від представництва інтересів незаможних, вимагання як винагороди для себе частини предмета позову[60]. Саме проти цього і спрямовувався указ. Зокрема, він прямо забороняв отримання адвокатом частки від предмета позову та співпрацю із супротивною стороною процесу. Нормою стала і присяга адвокатів перед королівським престолом.

Згодом у контексті судової реформи Марії Терезії королівським указом 1769 р. було затверджено нові правила про адвокатуру й адвокатську діяльність. Найважливішою новелою стало затвердження обов'язкового адвокатського іспиту для тих, хто у майбутньому мав намір займатися адвокатською практикою. Для прийняття таких іспитів при королівській та окружних судових палатах утворювалися екзаменаційні комісії. При судах велися реєстри адвокатів[61].

У 1804 р. австрійський імператор і угорський король Франц I видав указ *Instructio pro advocatis, per excelsam curiam regiam, in sequelam benignae resolutionis regiae elaborata, ac per suam majestatem sacratissimam benigne approbata*, в якому передбачалися такі вимоги для заняття адвокатською діяльністю: наявність диплома університету або юридичної академії, два роки практики та скла-

[59] *Stipta I.* I. m. – O. 84, 85.

[60] *Szabó I.* Az ügyvédség történetének áttekintése / István Szabó // Emlékkönyv az ügyvédi kamarák fennállásának 125 Évfordulójára / Cserba Lajos (szerk.). – Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Ügyvédi Kamara, 2000. – O. 13.

[61] *Degré A.* Ügyvédképzés Magyarországon a polgári korban / Alajos Degré // Jogtörténeti Szemle. – 2006/3. – O. 15.

дання письмових і усних іспитів у королівській палаті. Адвокатський диплом підлягав оприлюдненню в кожному із судів, в яких особа здійснювала адвокатську діяльність[62].

Загалом, як видається, на початок XIX ст. в Угорщині завершився в головних рисах процес формування інституту професійної адвокатури при судовому відомстві та правового статусу адвоката. Проте адвокатура становила сукупність привілейованих осіб, яка ще не мала ознак самоврядності, а тому не може розглядатися як організована професійна корпорація. У такому стані вона перебувала ще півстоліття.

8.5. УГОРСЬКЕ СУДІВНИЦТВО ПІСЛЯ «ВЕСНИ НАРОДІВ» І АВСТРІЙСЬКО-УГОРСЬКОГО КОМПРОМІСУ

Реформування судівництва на буржуазний лад в Угорщині було пов'язане як із практичними модернізаційними намірами австрійського двору, так і з реформаторськими прагненнями угорських Державних зборів. Починаючи від 1830-х рр., для діяльності останніх стала характерною присутність активного ліберального дворянства, яке мало намір за західноєвропейськими зразками зреформувати діяльність держави, але зі збереженням при цьому національних традицій.

Зокрема, ліберальна опозиція висунула на розгляд Державних зборів каденції 1843–1844 рр. прогресивний проект Кримінального кодексу, який підготував один з лідерів угорського дворянства, адвокат і політик Ференц Деак. Цей проект, що в дусі французького кримінального кодексу передбачав утвердження нових буржуазних засад кримінального права, верхня палата Державних зборів провалила. Проте опозиції вдалося домогтися проголошення скасування смертної кари, тілесних покарань (для недворян) і панського суду. Була висловлена підтримка ідеї заснування суду присяжних, яка, однак, була реалізована дещо згодом[63]. Цими ж Державними зборами 18 травня 1843 р. мадярська мова була проголошена офіційною на всій території Угорщини.

---

[62] *Králik L.* A magyar ügyvédség. Az ügyvédi kar / Lajos Králik. – I kötet. – Budapest: Franklin-társulat, 1903. – O. 1.

[63] История Венгрии: В 3 т. / Ред. коллегия: Т. М. Исламов, А. И. Пушкаш, В. П. Шушарин. – М.: Наука, 1972. – Т. 2. – С. 76, 77.

Революційним законом про урбаріальні повинності від 18 березня 1848 р. було скасовано панщину, ряд інших селянських повинностей і панський суд[64].

Кульмінаційним моментом цього періоду були буржуазна революція та боротьба за незалежність Угорщини від Австрії 1848–1849 рр., яка зазнала поразки. Українці, які впродовж століть піддавалися примусовій мадяризації, в цій боротьбі, до речі, виступили союзниками центральної австрійської влади і навіть, як уже зазначалося, на кілька років здобули відносну автономію для так званого Руського дистрикту із центром в Ужгороді.

Подальший період, 1849–1859 рр., характеризується пануванням австрійського неоабсолютизму, спробами Габсбургів якомога глибше інтегрувати Угорське королівство у свою середньоєвропейську імперію, чому угорські стани в різні періоди з різною інтенсивністю протистояли.

Віденський уряд особливо заповзявся проти угорської адвокатури, чимало представників якої (Лайош Кошут, Ференц Деяк, Кароль Єотвеш та інші) брали активну участь у революційних подіях. Була проведена фільтрація адвокатів із відлученням від адвокатської діяльності прихильників революції. 24 липня 1852 р. імператор затвердив нові правила для адвокатури, чинність яких поширювалася і на територію Угорщини. Зокрема, від адвокатів вимагалися: наявність австрійського підданства, зрілий вік, бездоганна репутація, знання юриспруденції та адвокатський іспит. Складання адвокатського іспиту дозволялося впродовж двох років після одержання відповідного дозволу міністра юстиції.

У цей час на чолі угорської судової ієрархії перебував віденський Верховний судовий і касаційний трибунал (нім. *Oberster Gerichtshof*), який поширював свою компетенцію на всю територію Австрійської імперії. В Угорщині цей суд замінив Палату семи. Були також створені 5 окружних головних судів, територіальна компетенція яких відповідала утвореним тоді адміністративним округам з центрами у містах Пешт, Шопрон, Пожонь (сучасна назва Братислава), Дебрецен і Еперєш. Окрім цього, головні суди мали Трансильванія (Себен), Хорватія (Загреб) і Сербська Воєводина (Темешвар). Під головними судами перебували комітатські суди, а під ними – районні суди.

[64] Там же. – С. 131.

Останні стали наступниками суду солгабіро й уособлювали перший, нижчий, рівень судової системи[65].

Побічним результатом селянської реформи стали так звані урбаріальні суди, засновані 1856 р., що мали вирішити долю угідь, які раніше перебували в нероздільному користуванні поміщиків і селян. В умовах неоабсолютизму ці суди стали одним із знарядь забезпечення панування у сільському господарстві великих землевласників[66].

Новий період в історії угорських судів розпочався після австрійсько-угорського компромісу 1867 р. Політичне життя країни тих часів характеризувалося домінуванням ліберальної партії, яка в питаннях державного будівництва додержувалася ліберальних принципів, хоч і робила це з оглядкою на пекучі соціальні та гострі національні проблеми[67]. Водночас знову набули поширення революційні ідеї, думки й концепції. Адже провідні політики дуалістичного періоду здебільшого сповідували ідейні засади революції 1848 р.

Від 1869 р. Угорщина становила окрему державу, повністю централізовану, з урядовою угорською мовою в установах, судах і державних закладах освіти. Формально Угорщина була конституційною монархією з поділом на три влади, але фактично вся влада була в руках земельної та фінансової олігархії. Це сталось унаслідок наскрізь недемократичної виборчої системи, що лишалася без змін аж до 1918 р. Вибори послів були справді безпосередніми, але далеко не загальними через численні цензи. Зокрема, угорським українцям ніколи не вдавалося здобути власну репрезентацію в угорському парламенті. На практиці Угорщина лишалася однією з найреакційніших держав у Європі, в ній не розбудовувалося соціальне законодавство, не проводилися докорінні земельні реформи, пильно оберігалася непорушність влади олігархічної верхівки.

Визначальним законом цього періоду став 4-й Закон 1869 р., який значною мірою виходив із бельгійського досвіду. Головними ідеями закону були послідовне розділення адміністративних і судових органів та гарантування суддівської незалежності. Забезпеченню

---

[65] Magyar alkotmánytörténet / *Mezey Barna* (szerk.). – Budapest: Osiris, 1996. – O. 353.

[66] История Венгрии… – С. 186.

[67] *Gábor M.* A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867–1875 / Máthé Gábor. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982. – 239 o.

останньої слугувало декларування того, що суддям у своїй діяльності необхідно підпорядковуватися лише закону, а також довічне призначення суддів. Суддею міг стати лише угорський підданий, особа бездоганної репутації, чоловічої статі, якому виповнилося 26 років, який не перебував під опікою або під процедурою банкрутства, володів угорською мовою, мав практичний досвід після отримання диплома юриста і склав спеціальні суддівські іспити. Для суддів судів вищого рівня пенсійний вік був установлений на рівні 70 років, а для суддів середнього й нижчого рівня – 65 років[68].

Гарантіями незалежності суддів були приписи, відповідно до яких «за винятком випадків і підстав, визначених у законі, законно призначений суддя не може бути зміщений з посади» (§ 15), він може бути «переведений в інший суд або на іншу службу або підвищений не інакше, як за його власної на те згоди» (§ 16). Оплата праці судді була вищою, а відпустка тривалішою, ніж в інших державних службовців. Проте все це не могло гарантувати повної незалежності суддів. Як і раніше, суддів призначав і підвищував на посаді король за рекомендацією міністра юстиції. Згідно з § 11 згаданого закону суддям заборонялося «брати участь у політичних і професійних спілках, бути присутнім на їхніх зборах і засіданнях, прямо або опосередковано брати участь в їхній діяльності, а також сприяти виконанню їхніх рішень і звернень»[69].

Закон 1869 р. регулював також побудову суддівської системи. Вищим рівнем і в подальшому залишалася Королівська Курія. Відповідно до 50-го Закону 1881 р. в цьому органі були об'єднані колишні найвищий суд і касаційний суд. На цьому найвищому рівні в палатах, що складалися з семи суддів, розглядалися касаційні справи, які надходили з апеляційних судів. Від 1912 р. чисельність палати була зменшена до п'яти осіб. Курія була останньою інстанцією також і в кримінальних справах. При Курії діяли дисциплінарна палата і палата з виборчих справ. Важлива новація містилася у 54-му Законі 1912 р., відповідно до якого Курія щорічно створювала уніфікаційні ради, покликані приймати рішення в спірних теоретичних питаннях та забезпечувати уніфіковане застосування норм права[70].

---

[68] Magyar alkotmánytörténet... – O. 354.
[69] *Чизмадия А.* Указ. соч. – С. 277.
[70] *Stipta I.* I. m. – O. 114, 115.

За судовою ієрархією під Курією перебували апеляційні суди (угор. *ítélőtábla*), нижче рівнем розташувалися трибунали (угор. *törvényszék*), а базовим рівнем були районні суди (угор. *járásbíróság*). Апеляційні суди у кримінальних та цивільних справах діяли винятково як апеляційні інстанції другого або третього рівнів. Судді працювали у палатах із трьох або п'яти осіб. Їхні рішення підлягали оскарженню в Курії. До 1890 р. в Угорському королівстві діяли лише два таких апеляційні суди – в Будапешті та у Марошвашархей (сучасна румунська назва – Тіргу-Муреш). Згідно із судовою реформою 1880 р. було утворено 11 таких судів. Комітатські трибунали були прикріплені до одного з апеляційних судів. На закарпатських землях Маромурешський і Сатмарський комітатські трибунали належали до Дебреценського суду, а Берегський та Унгський – відповідно до апеляційного суду в місті Кошшо (сучасна словацька назва – Кошице)[71].

У державі під юрисдикцією 67 комітатських трибуналів діяли 384 районних суди[72]. Трибунали здебільшого перебували в комітатських центрах, але були й винятки. Районні суди приймали рішення в незначних цивільних і кримінальних справах. У таких судах районні судді здійснювали судочинство одноосібно.

Нові засади організації адвокатської діяльності було закріплено в 34-му Законі 1874 р. Професія адвоката мала бути незалежною, автономною та вільною. Адвокатами могли бути угорські піддані, які отримали диплом у галузі права і вступили до будь-якої адвокатської асоціації (палати).

Найважливішим елементом 34-го Закону 1874 року було утворення палати адвокатів (угор. ügyvédi kamarák). Умовою цього була належність до її складу не менше тридцяти адвокатів, а територія дії мала збігатися з межами юрисдикції королівських трибуналів. Міністр юстиції визначав лише кількість, територію дії та місце розташування центрів адвокатських палат, а в іншому палати були незалежні від уряду, судів та інших державних органів.

Вже у грудні 1874 р. було засновано Угорську адвокатську палату, а наступного року – 28 регіональних адвокатських палат, які об'єднували 4371 юриста. До завдань палат належали підтримка автори-

[71] І. т. – О. 117.
[72] І. т.

тету адвокатської спільноти, захист прав адвокатів та контроль виконання ними своїх професійних обов'язків. Палати були наділені правом накладати дисциплінарні стягнення, а також могли встановлювати членські внески. Членство в палаті стало обов'язковою умовою зайняття адвокатською діяльністю.

Правила адвокатської діяльності, закладені в 34-му Законі 1874 р., практично залишилися незмінними до завершення Другої світової війни, а окремі її принципові положення, особливо щодо колегіального професійного адвокатського самоврядування, є чинними й нині[73].

Процес лібералізації угорського права, що відбувся наприкінці XIX ст., позитивно вплинув і на судову владу. *Закон про цивільний шлюб* (31-й Закон 1894 р.) вилучив шлюборозлучні процеси з компетенції церковних судів і передав їх під юрисдикцію державних судів. До подібних змін можна віднести відновлення 1897 р. судів присяжних, а також організацію спеціальних судів. Прогресивними правовими інститутами стали створені 1896 р. Адміністративний суд, Відомчий і Біржовий суди.

Цікаво складалася ситуація навколо питання про суд присяжних. Ідея запровадження цього інституту дебатувалася вже на початку 1840-х років. Більше того, в середовищі угорських якобінців були юристи, які вважали доцільним його впровадження. Суди присяжних уперше з'являються в Угорщині відповідно до 18-го Закону 1848 р., але діяли вони тільки в питаннях правопорушень у сфері преси. Порушувалося також питання про запровадження присяжного судочинства в кримінальному провадженні, але такі пропозиції були відхилені[74].

У 1852 р. з посиленням неоабсолютизму суд присяжних було скасовано. Проте 1867 р. міністр юстиції розпорядився, щоби справи про злочини, вчинені у сфері преси, знову розглядалися судами присяжних. Але це розпорядження не поширювалося на всю територію держави, зокрема, воно не стосувалося Фіуме (сучасна назва – Рєека) та прикордонних регіонів. Також було вчергове, з по-

[73] *Patyi G.* Ügyvédség a köz- és a magánjog határán (doktori értekezés) / Gergely Patyi // Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog és Államtudományi Kar. – Budapest, 2012. – 27 o.

[74] І. m. – O. 123, 124.

силанням на складні етнічні відносини в державі, відхилено ідею поширення присяжного судочинства на кримінальні справи[75].

Зрештою, суд присяжних із широкою компетенцією був упроваджений в Угорщині 33-м Законом 1897 р. Суди присяжних створювалися лише при трибуналах і тільки із санкції міністра юстиції, який міг, якщо вважав це необхідним, і припинити їхню діяльність. Суд присяжних діяв не постійно, а залежно від кількості справ упродовж року декілька разів проводив пленарні засідання. Крім злочинів у сфері преси, до повноважень суду присяжних належав розгляд справ про злочини, що передбачали смертну кару, а також про кримінальні та політичні злодіяння, які каралися каторгою строком не менше як 5 років, а саме: справи про образу короля, державну зраду, повстання, умисне вбивство, підпал, пограбування та ін. У судах присяжних 12 непрофесійних присяжних засідателів виносили вердикт про винуватість чи невинуватість і кваліфікацію злочину, а рішення про міру покарання приймала колегія з трьох суддів[76].

Присяжні підбиралися за статевим, мовним, майновим, освітнім та віковим критеріями. Так, присяжним могла бути лише особа чоловічої статі, віком старше 26 років, яка сплачувала податок не менше 20 крон, мала середню освіту або вищу професійну кваліфікацію. Присяжний мусив володіти угорською мовою (в Фіуме – також італійською мовою). Майновий ценз не стосувався представників інтелігенції, які мали середню або вищу освіту[77].

Судочинство присяжних діяло в буржуазній Угорщині відносно недовго. У 1913 р. було значно звужено повноваження суду присяжних щодо розгляду справ про політичні злочини, а також посилено керівництво ними з боку професійного судді. З початком війни угорський уряд скористався своєю надзвичайною владою і зовсім припинив діяльність судів присяжних, що перебували поблизу кордону або на «небезпечних» за національним складом територіях[78]. Отже, функціонування судів присяжних у Закарпатті було припинено в 1914 р. А в 1919 р. розпорядженням прем'єр-міністра № 6899/1919

[75] І. т. – О. 124, 125.
[76] Magyar alkotmánytörténet... – О. 355.
[77] *Stipta I.* І. т. – О. 126.
[78] *Чизмадия А.* Указ. соч. – С. 277, 278.

було призупинено здійснення присяжного судочинства на всій території Угорщини.

Цікавою видалася доля адміністративного судочинства. Вже у 1848 р. задумувалися над встановленням судового контролю над адміністраціями, але тоді не вдалося це зреалізувати. Після австрійсько-угорського примирення в принципі відкрилася нагода для цього. Проте панівні політичні сили тих часів були заінтересовані в існуванні сильної адміністративної влади, яка була би здатна забезпечити єдність і ефективність держави, більше, ніж в обмеженні цієї влади судовим контролем. Тому ідея відокремленого адміністративного суду просувалася вельми повільно. Зрештою, лише 26-м Законом 1896 р. був утворений адміністративний суд, який здійснював свою діяльність у двох відділах, а саме: загальноадміністративному та фінансовому. Фінансовий відділ приймав рішення у справах, пов'язаних з податками та зборами. До відання загальноадміністративного підрозділу належав розгляд практично всіх справ, які подавалися на рішення органів самоврядування та органів державної влади. В цьому суді судочинство здійснювалося колегіями з п'яти осіб, які складалися частково із суддів, частково – із фахівців з питань адміністрації та фінансів[79].

Разом із тим слід зазначити, що фінансово-адміністративне судочинство існувало й до того, оскільки 43-м Законом 1883 р. замість архаїчного суду таверніка було створено одноступеневе фінансове суддівство, рішення якого, на відміну від австрійської моделі, були остаточними[80]. Утворення цього суду вважалось важливою віхою на шляху розбудови угорської правової держави. Адже цей закон уперше надав можливість особі подати скаргу або позов супроти органу публічної влади[81]. Згодом цей судовий орган улився в систему адміністративних судів. Відокремлена форма адміністративного судочинства стала важливим чинником угорської судової системи.

В законі детально окреслювалося коло справ, що належали до компетенції Адміністративного суду. Крім того, на підставі розпорядження Ради Міністрів повноваження Адміністративного суду поширювалися на спірні питання – з приводу міністерських та ін-

[79] Magyar alkotmánytörténet... – O. 356.
[80] *Stipta I.* I. m. – O. 135.
[81] I. m. – O. 142.

ших обов'язкових розпоряджень, про законність яких він мав виносити остаточне рішення. А відповідно до 70-го Закону 1907 р. Адміністративний суд здійснював розгляд справ про розпорядження міністерств чи інших органів виконавчої влади або заходи, що обмежували права органів місцевого самоврядування. Підставою відкриття адміністративного провадження була скарга про те, що орган влади чи посадова особа, користуючись адміністративною владою, порушує законні права органів самоврядування, нехтуючи законом або нормативно-правовими актами. Цей закон, прийнятий коаліційним урядом, передав у відання Адміністративного суду і спори про те, чи мав певний вищий орган законне право скасувати рішення органів місцевого самоврядування або вирішувати замість них, вимагати внесення поправок і змін в обов'язкові розпорядження, а також самостійно виконувати закони чи розпорядження замість органів місцевого самоврядування. Оскільки такі зловживання траплялися досить часто, закон надавав органам місцевого самоврядування право адміністративної судової скарги (так звані гарантійні скарги). Гарантійна скарга подавалася за рішенням більшості членів муніципального комітету[82].

У практиці адміністративних органів, як, утім, і багатьох судів, навіть якщо їхня компетенція чітко визначалася законом, часто траплялося, що за право вирішення однієї і тієї ж справи змагалось одразу кілька органів і судів або, навпаки, жоден із них не визнавав її «своєю». Якщо спір виникав між адміністративними установами або загальними судами, то конфлікт вирішував їхній вищий орган (суд). Змішані відомчі спори між державними органами та судами 4-й Закон 1869 р. відніс до відання уряду. Але оскільки уряд вважав це завдання для себе занадто обтяжливим, та й справді не мав можливості виконувати його ефективно, то 61-м Законом 1907 р. був заснований *Суд підвідомчості* (або суд компетенції, угор. *Hatásköri Bíróság*), покликаний вирішувати спори між загальними судами та Адміністративним судом, а також між цими судами та органами виконавчої влади. Суд підвідомчості приймав рішення колегіями у складі семи суддів із числа суддів Курії та Адміністративного суду.

Внаслідок відокремлення судочинства від адміністративного управління сформувалася система державних судових органів (за-

[82] *Чизмадия А.* Указ. соч. – С. 279, 280.

гальні суди), основне місце в якій займали окружні суди, трибунали, апеляційні суди та Курія, що розглядали як цивільні, так і кримінальні, справи. Окружні суди завжди були судами першої інстанції, трибунали – першої чи другої інстанції, апеляційні суди та Курія – тільки судами другої інстанції. Юрисдикція окружних судів поширювалася на один або два округи, повноваження трибуналів – як правило, на один комітат, апеляційних судів – на кілька комітатів, а Курії (розташовувалася в Будапешті) – на територію всієї країни.

Як уже згадувалося, до юрисдикції загальних судів належали цивільні й кримінальні справи. Виняток становив Будапешт, де цивільний і кримінальний трибунали діяли окремо (будапештський кримінальний трибунал був заснований 14-м Законом 1895 р., а 1 січня 1915 р., одночасно з набуттям чинності цивільно-процесуальним кодексом, до його складу були включені торговельний і вексельний трибунали).

Насамкінець слід згадати про деякі спеціальні суди тих часів. Виникнення частини з них безпосередньо було пов'язане з буржуазно-капіталістичним розвитком. Типовими спеціальними судами були утворений 1864 р. Біржовий суд та утворений 1895 р. Патентний суд[83].

Біржовий суд не був державним судовим органом, а мав статус органу Будапештської товарної і фондової біржі. Його компетенція і процесуальні аспекти діяльності регулювалися 59-м Законом 1881 р., 54-м Законом 1912 р., а також звичаями біржі.

У завдання Патентного суду входили визнання та реєстрація в спеціальній відомості патентів на день винаходу. Судді Патентного суду мали інженерну освіту. Суд забезпечував монопольне право розпорядження патентами, що сприяло розвитку економіки.

Ще раніше було засновано спеціальні вексельні суди. Так, 1840 р. було прийнято закон про векселі, яким вексель визнано юридичним інститутом, а для розгляду справ, пов'язаних з порушенням приписів цього закону, створено вексельні суди. Апеляційною інстанцією став Пештський вищий вексельний суд як третя палата при Королівській Курії. При розгляді справ у вексельних судах засідателями були торговці, без жодних умов щодо їхнього походження.

16-м Законом 1909 р. в Угорщині був створений суд головного мажордома (угор. *Főudvarnagyi Bíróság*), до компетенції якого належали справи королівської сім'ї і персон, наближених до двору.

[83] Magyar alkotmánytörténet... – О. 35.

Спочатку справи цих осіб розглядалися у Відні старшим мажордомом (маршалом). В Угорщині ж суд головного мажордома засновувався спеціально для ерцгерцогів Габсбурзьких і Лотаринзьких. Унаслідок утворення цього суду зберігався особливий привілейований статус членів королівської сім'ї, а також порушувався конституційний принцип рівності всіх перед законом.

Справи військовослужбовців ще в часи абсолютизму розглядали спеціальні військові суди. У 1854 р., в період неоабсолютизму, були створені військові суди, система яких збереглася для армії і після укладення Австро-Угорської угоди 1867 р. 33-м Законом 1912 р. для хонведів (угорських військових, угор. *honved* – заҳисник Батьківщини) засновувалися особливі хонведські дивізійні суди, що складалися з голови, члена суду (обидва офіцери) і військового судді, юриста за освітою, який вів процес. Апеляції на рішення цих судів розглядав вищий хонведський трибунал.

Судочинство у справах про виборчі зловживання було поділено між відповідним комітетом парламенту й Курією. Так, відповідно до 5-го Закону 1848 р. справи про порушення виборчого права належали до компетенції палати представників. Оскільки ж правлячу партію завжди можна було звинуватити в упередженості, коли справа стосувалася мандатів її членів, то після укладення Австро-Угорської угоди 1867 р. Державні збори вирішили змінити організацію судочинства з питань виборчого права. 33-й Закон 1874 р. відніс розгляд справ про вибори до повноважень Курії, однак дефакто це відбулося аж після прийняття 15-го Закону 1899 р. Для остаточного рішення в Курію направляли лише ті види справ, які були перераховані безпосередньо у законі. В інших випадках, як і раніше, ці справи вирішували Державні збори. Така система проіснувала аж до розпаду Австро-Угорщини. Здійснення Курією судочинства у справах про вибори відбувалося досить тривало та складно. Вдаючись до формальних приводів, Курія мала можливість ухилятися від винесення рішення по суті, коли це загрожувало небажаними для уряду наслідками[84].

Окремо слід згадати про інститут мирових судів і сільське (громадське) судочинство. Мирових суддів призначав міністр юстиції з числа осіб, які мали вищу юридичну освіту[85].

[84] *Чизмадия А.* Указ. соч. – С. 281, 282.

[85] *Stipta I.* I. m. – O. 151.

13-й Закон 1876 р. передбачив, що «для вирішення спорів між господарем і слугою (наймитом), а також польовими працівниками або поденниками, так само, як і для законного заходу в разі порушення закону», органом першої інстанції є: в комітатах – солгабіро, а в містах – начальник поліції. 45-й Закон 1907 р. змінив це положення таким чином, що зазначені спори у великих і малих селах вирішував головний окружний начальник, у містах – начальник поліції або призначений радою чиновник, у столиці – районний керівник у відповідних районах. Касаційною інстанцією в комітатах був піджупан, у містах із правом муніципалітету і в столиці – міська рада. У третій інстанції такі справи розглядав міністр землеробства. Покладаючи розгляд подібних справ на солгабіро і вилучаючи їх з юрисдикції загальних судів, Угорщина порушувала принцип рівності громадян перед законом, надаючи земельній аристократії певні переваги[86].

Організація і повноваження сільських судів визначалися законами про цивільне судочинство (31-й Закон 1871 р., 22-й Закон 1877 р., 1-й Закон 1911 р.). До складу сільського суду входили староста (в поселеннях міського типу – спеціально призначений чиновник) і один-два члени сільського керівництва. Сільські суди здійснювали судочинство у цивільних справах з невеликою сумою позову, а їх компетенція у кримінальних справах поширювалася лише на справи прислуги (45-й Закон 1907 р.) і польові шкоди (47-й Закон 1907 р.).

Певними судовими повноваженнями були наділені й піклувальні служби. В ті часи також була можливість здійснення арбітражного судочинства. Слід згадати ще про консульське судочинство, яке здійснювали консульські заклади над підданими кайзера та короля. Апеляційною інстанцією цієї системи був утворений в Константинополі вищий консульський трибунал, який складався в рівних частинах з австрійських та угорських консулів-суддів.

Існував також спеціальний кримінальний суд Пештського університету для розгляду справ про вчинення студентами кримінальних діянь[87].

В особливому порядку розглядалися справи про адміністративні проступки. Згідно з Угорським кримінальним кодексом про про-

[86] *Чизмадия А.* Указ. соч. – С. 280, 281.
[87] Там же. – С. 175, 176.

ступки (40-й Закон 1879 р.) адміністративні правопорушення могли визначатися міністерським розпорядженням або обов'язковими постановами органів місцевого самоврядування. Органи виконавчої влади намагалися утримати такі справи у своїй компетенції.

У містах справи про проступки вирішував начальник поліції й інші міські органи, а в селах – головний окружний начальник. Органом другої інстанції в комітатах був піджупан, у містах із правом муніципалітету – міська рада. Зі скаргою на їхні рішення можна було звернутися до міністра внутрішніх справ, а в окремих випадках – до галузевих міністрів (§ 13 20-го Закону 1901 р.). Лише деякі види проступків належали до компетенції окружних судів.

* * *

За майже півтора століття перебування Галичини та Буковини під австрійською владою відбулося чимало історичних подій. Габсбурги наполегливо втримували свою зібрану «по клаптиках» імперію, воювали із сусідами, придушували національні рухи й народні повстання, балансували між парламентаризмом і абсолютизмом, пережили «весну народів» і трансформацію імперії в двоєдину конституційну монархію.

В розвитку судівництва на українських землях можна вирізнити періоди: перевлаштування колишніх станових судів на загальноімперський кшталт із поступовим обмеженням компетенції шляхетських, магістратських і домініальних судів та заснування адвокатури (до 1848 р.); післяреволюційних реформ і контрреформ, узагальненим підсумком яких стало створення системи всестанових судів, апробація суду присяжних, запровадження прокуратури й перетворення адвокатури на авторитетну корпорацію (1848–1867 рр.); формування судівництва конституційної монархії з притаманними йому відносно незалежною від адміністрації, хоча й підлеглою імператору, судовою владою і демократичними принципами судочинства (1867–1918 рр.).

До беззаперечних досягнень австрійського судівництва можна віднести: визначення єдиної системи загальних судів, їхніх організаційних основ, внутрішньої структури, компетенції; формування професійних вимог до кандидатів у судді та встановлення порядку призначення на суддівські посади; запровадження єдиних вимог

перегляду судових рішень; упровадження суддівського самоврядування; утвердження принципів участі громадського чинника у діяльності судів.

Особливо слід відзначити появу в Австрії одних із перших в історії людства судів публічного права, зародження конституційної та адміністративної юстиції.

Значним доробком австрійських учених-цивілістів став новий цивільний процесуальний кодекс 1873 р., згідно з яким запроваджувався єдиний цивільний процес на всій території Австрії. Однак кодекс мав певні прогалини й суперечності, що ускладнювали його застосування в практичній діяльності. Позначилися також тяжіння до звичних форм у судовій практиці та стійкість традицій. Найважливішою проблемою в цивільному судочинстві у Галичині була тяганина, повільність у розв'язанні цивільних справ, що зумовлювалося низкою причин, пов'язаних зі зростанням кількості цивільних спорів, недостатньою професійною підготовкою суддів та їхньою недостатньою чисельністю, значним перевантаженням суддів, недосконалою організацією роботи цивільних відділів судів. Цивільне судочинство було занадто дорогим унаслідок високих судових витрат, обов'язковості адвокатського захисту, а також затяжного характеру процесу. Зроблені на початку 90-х рр. XIX ст. спроби усунути недоліки у цивільному процесі здебільшого зводилися до обмеження можливостей використання апеляційного перегляду, що робило цивільне судочинство менш доступним для незаможних груп українського населення – відтак їхні інтереси залишалися без надійного правового захисту.

До уніфікації кримінального права і процесу визначальними факторами були чинність різних систем кримінального законодавства й особливості кримінальної ситуації на різних територіях Австро-Угорщини. Згодом, попри загальну гуманізацію кримінально-правових норм і запровадження суду присяжних та інших прогресивних процесуальних принципів та інститутів, кримінальне матеріальне і процесуальне право мало доволі суперечливий характер.

Зрештою, за умов імперського режиму і відмови від принципу поділу влади прогресивні починання у сфері судівництва значною мірою були знецінені, а судова влада залишилася підконтрольною і підзвітною політичній верхівці, тобто імператорському двору.

Зокрема, хоча й було проголошено принцип суддівської незалежності, цей принцип мав певні політичні та ідеологічні межі. Формуючи штат суддів, австрійська влада зважала передусім не стільки на їхній професіоналізм, скільки на політичну благонадійність, національність. Існували й інші обмеження щодо добору складу суддів (наприклад, суддею не могла бути жінка).

Характерною рисою функціонування австрійської судової системи і судочинства була фактична правова нерівність, незахищеність українців та інших національних меншин. Великодержавна політика австрійської влади, спрямована на ствердження панування «титульної» нації та поступову денаціоналізацію і полонізацію українців, знайшла вияв, зокрема, в законі від 1 жовтня 1869 р., який значно обмежував використання української мови в судочинстві у Східній Галичині, а також в усуненні суддів-українців із суддівських посад. Це позбавляло українське населення належного захисту своїх прав у всіх сферах життя, які підлягали правовому врегулюванню.

В Угорському королівстві судівництво розвивалося автономно від австрійського, але зі схожими історичними закономірностями й тенденціями. В умовах станово-представницької монархії дещо послаблювався вплив на судочинство власне королівського двору, але загалом аж до другої половини XIX ст. суд був невіддільним від станової дворянської адміністрації. «Весна народів» і революційне законодавство, що її супроводжувало, підірвали основи феодальної державної, зокрема судової, системи Угорщини. Але подальша політична перемога контрреволюції та утвердження австрійського неоабсолютизму майже на два десятиліття загальмували радикальні буржуазні перетворення. Навіть після проголошення конституційної монархії і започаткування на підставі 4-го Закону 1869 р. незалежності суддів залишалося чимало рудиментів старого феодального судівництва. Водночас дуже важко приживалися паростки нового – суди присяжних і адміністративна юстиція.

Важливо підкреслити, що українське Закарпаття за всі часи перебування під владою Угорського королівства не становило окремої адміністративно-територіальної одиниці. Короткочасне існування в 1849–1867 рр. Руського дистрикту відбувалося проти волі угорських панівних кіл і було винятком, який лише підкреслив загальну тенденцію до асиміляції українського населення. Звісно, не було й

мови про якісь привілеї або спеціальні гарантії прав для українців. Годі було й сподіватися на національні судові органи, де б уживалася українська мова. Соціальне гноблення поєднувалося з національними утисками. На теоретичному рівні насаджувалася концепція «єдиної політичної угорської нації». Всі етнонаціональні відмінності при цьому зводилися лише до мовного чинника. Проте й за таких умов закарпатська земля дала світу визначних юристів-просвітників – Михайла Балудянського (Балуг'янського), Петра Лодія і Василя Кукольника, які згодом внесли неоціненний вклад у розвиток юридичної науки та освіти в Росії та Україні.

Розділ 9

СУДОВА ВЛАДА В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

9.1. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

Буремний час від лютого 1917 р. до березня 1921 р. у вітчизняній історіографії не має усталеної загальноприйнятої назви. В залежності від політичних та ідеологічних уподобань дослідників його називали періодом «революції, громадянської війни та іноземної інтервенції», часом «національно-визвольних змагань» або «державотворчих пошуків». У новітній історичній літературі домінує концепція «Української революції», яка наповнює суспільно-політичні відносини цього періоду таким якісним змістом, що відрізняє їх від загальноросійського поступу та підкреслює у меті руху два начала (національно-визвольне та соціально-визвольне)[1].

Сприймаючи згаданий сучасний підхід, ми також вважаємо перспективною для юридичних досліджень доби Української революції 1917–1921 рр. так звану концепцію транзитивності. Головна її цінність полягає у можливості розгляду історико-правової реальності, що склалася на Наддніпрянських українських етнічних землях, як *єдиної держави перехідного періоду*, в межах якої функціонували різні владні режими[2].

Відповідно судова влада цього періоду може розглядатися як окрема сфера, особлива функція публічної влади єдиного державного організму, на відміну від поширеного в науковій літературі вузького розуміння її як організації судоустрою окремих владних режимів.

---

[1] *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія / В. Ф. Солдатенко; НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України»: Просвіта, 1997. – 416 с.

[2] *Іванова А. Ю.* Евристичний потенціал концепції держави перехідного періоду для досліджень державотворчих процесів періоду української революції 1917–1921 рр. / А. Ю. Іванова // Правова держава. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. – Вип. 24. – С. 64–72.

Сьогодні, коли завдяки численним розвідкам[3] інституційна структура та організація судової влади досліджуваного періоду видаються більш-менш з'ясованими, з'являються можливість і необхідність узагальнити відповідні напрацювання.

Сучасні вчені вирізняють такі основні ознаки судової влади: правовий характер (легальність), незалежність від інших гілок влади, верховенство і виключність, публічність і толерантний характер, власні форми буття – інституційність[4].

---

[3] *Мироненко О. М.* Суд і судочинство в УНР (березень 1917 – квітень 1918) / О. М. Мироненко // Вісник академії правових наук України. – 1994. – № 2. – С. 60–68; *Мироненко О. М.* Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради / О. М. Мироненко; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 1995. – 328 с.; *Дзейко Ж. О.* Правовий статус вищих органів влади Української Народної Республіки (1917–1920 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Жанна Олександрівна Дзейко; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1996. – 248 с.; *Вовк Ю. Є.* Судові органи Української Народної Республіки та Української держави (1917–1920 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Юрій Євгенович Вовк; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2000. – 191 с.; *Кудлай О. Б.* Законотворча діяльність народного міністерства судових справ Української Центральної Ради / О. Б. Кудлай. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2002. – 72 с., *Кудлай О. Б.* Законотворча діяльність українських урядів доби гетьмана Павла Скоропадського в галузі судочинства та реформування судової системи (за матеріалами газети «Державний Вістник») / О. Б. Кудлай // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.: Зб. наук. ст. / Відп. ред. В. Ф. Верстюк. – Вип. 3. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 123–133; *Єфремова Н. В.* Суд і судочинство в Українській Народній Республіці, Українській Державі, Західноукраїнській Народній Республіці (1917–1920 рр.) / Н. В. Єфремова, Б. Й. Тищик, В. Т. Марчук. – Одеса; Львів: Фенікс, 2007. – 280 с.; *Землянська В. В.* Судове законодавство Директорії: (Розвиток правової думки в Україні) / В. В. Землянська // Право України. – 2000. – № 1. – С. 125–128; *Землянська В. В.* Діяльність надзвичайних військових судів у добу Директорії / В. В. Землянська // Право України. – 2000. – № 10. – С. 107–110; *Кульчицький П.* Суд і судочинство ЗУНР: законодавство і практика / П. Кульчицький // Вісник Львівського університету: Серія юридична. – Львів, 2013. – Вип. 58. – С. 68–73; *Кобилецький М. М.* Утворення ЗУНР, її державний механізм та діяльність (1918–1923 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Микола Мар'янович Кобилецький; Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 1998. – 204 с.

[4] *Джаримова А. И.* Судебная власть как предмет социальной философии: автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Анжелика Инверовна Джаримова; Краснодар. ун-т МВД России. – Краснодар, 2007. – 25 с.

Наше ставлення до легальності влади в державах перехідного періоду (транзитивних державах), до яких ми відносимо українську державність 1917–1921 рр., ґрунтується на теоретичних напрацюваннях дослідників проблем перехідності, які не вважають легальність та легітимність обов'язковими ознаками влади перехідної держави, особливо на перших її етапах. В. М. Якушик категорії «легальність» і «легітимність» у період революції відносить до юридичних ілюзій, адже ними здійснюються спроби оцінювати з позицій старого права якісно нові за своїм соціально-економічним і політичним змістом елементи надбудови[5]. Хоча вони й можуть різною мірою проявлятися в державо- та правотворчій діяльності, однак лише їх однозначна реалізація є обов'язковою передумовою завершення перехідного періоду. Більше того, деякі автори відносять до основних ознак змісту перехідної держави, поруч із нестабільністю, динамізмом та фрагментарністю наявної влади, її «нелегітимність або псевдолегітимність»[6].

На користь правового характеру судової влади досліджуваного періоду свідчить те, що вся діяльність її органів вичерпно регламентувалася нормативно-правовими актами. Кожна політична сила, приходячи до влади, обов'язково розпочинала із законодавчого закріплення засад діяльності державної влади загалом і судової влади зокрема. Так, законами Української Центральної Ради (далі – УЦР) передбачалося створення в УНР нової судової системи. Гетьман П. П. Скоропадський у *Законах про тимчасовий державний устрій України* закріпив загальний курс на повернення до моделі судової влади Російської імперії, який поступово реалізовувався через прийняття законів *Про утворення Державного Сенату*, *Про Судові палати й апеляційні суди* та ін. Питання легітимації судової влади були в центрі уваги й інших владних режимів.

Органи судової влади навіть у такі буремні часи намагались керуватися правовими засобами та чинними правовими нормами. Доволі консервативне фахове суддівське середовище важко сприймало

---

[5] *Якушик В. М.* Государство переходного типа (вопросы теории) / В. М. Якушик. – К.: Лыбидь, 1991. – С. 81.

[6] *Прокофьева О. В.* Проблемы переходного государства: Теоретический анализ: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ольга Владимировна Прокофьева. – Казань, 2005. – 26 с.

настанови замінити реакційне законодавство «революційною свідомістю», віддаючи перевагу усталеним формам права. Це навіть стало підставою для звинувачення суддівського корпусу в бюрократизмі та віддаленості від народу.

У досліджувану добу наповнилася більш-менш реальним змістом така ознака судової влади, як її незалежність від законодавчої та виконавчої влади. Зокрема, якщо судову владу XIX ст. було складно визнати самостійною через очевидну залежність від тиску капіталістичної держави і приватної власності, захист інтересів яких був для неї першочерговим[7], то на початку XX ст. спостерігається стійка тенденція до виокремлення суду як цілком незалежної галузі влади. Зокрема, УЦР важливого значення надавала утвердженню принципу незмінюваності суддів. У пояснювальній записці до законопроекту *Про Генеральний суд* цей принцип визнано «конечною умовою для спокійного і незалежного виконання суддівських обов'язків», а межі його мали визначатись Українськими установчими зборами та в майбутньому бути впровадженими законом про постійний генеральний суд[8]. В *Конституції УНР* від 29 квітня 1918 р. було закріплено той самий принцип – Генеральний суд мав обиратися парламентом – Всенародними зборами.

Отже, модель організації державної влади в УНР періоду Центральної Ради передбачала обрання членів вищої судової інстанції вищим представницьким органом державної влади в Україні. Тим самим фактично вперше на постімперському просторі джерелом судової влади було визнано народ.

Водночас Генеральний суд відповідно до *Конституції УНР* мав право перевіряти законність парламентських виборів. Було зафіксовано й загальноприйняте в конституційних державах того часу положення про те, що «судових рішень не можуть замінити ні законодавчі, ні адміністративні органи влади».

Судді вищих судових інстанцій обиралися представницьким органом. Так, на засіданні УЦР було обрано генеральних суддів та суддів Київського апеляційного суду. Центральна Рада також мала затверджувати регламент Генерального суду, розроблений судом та переданий через Міністерство судових справ.

---

[7] *Джаримова А. И.* Указ. соч. – 25 с.

[8] ЦДАВО України. – Ф. 2209, оп. 1, спр. 7, арк. 10.

Саме ці процедури стали елементами механізму стримувань і противаг. Утім, погоджуємося з Ж. О. Дзейко, що поділ владних функцій між УЦР, урядом і Генеральним судом лише почав складатися – «сфери їх діяльності не були розмежовані»[9]. Становлення такої рівноваги перервалось із приходом до влади П. П. Скоропадського, який без зайвого романтизму консолідував усю повноту влади в своїх руках і повернувся до концепції одноособової верховної влади, лише de jure обмеженої Конституцією і законом.

Окремого висвітлення варте місце Генерального секретарства у справах судових (згодом – Міністерства справ судових, Міністерства юстиції) в системі органів державної влади та співвідношення його функцій з функціями органів судової влади. Головним завданням секретарства (міністерства) стали загальна координація та вирішення організаційних питань діяльності судових органів, а також підготовка та впровадження судової реформи. До нього безпосередньо звертались судді як до представника загальнодержавної влади. Міністерство не втручалось у здійснення судової влади, а давало вказівки щодо організації діяльності судів, доводило до відома нову нормативну базу та інформувало про скасування старої. Міністерство також готувало списки кандидатур майбутніх суддів та робило висновки щодо кожної з них, після чого списки подавались на розгляд УЦР або гетьмана.

У надзвичайних умовах секретарство (міністерство) здійснювало частину функцій судових органів або УЦР. Наприклад, у разі непроведення виборів генеральний секретар міг доручити функції «порядкуючого у департаменті судді» та «порядкуючого апеляційним судом» відповідно одному з суддів департаменту або порядкуючому в департаменті судді. Так само за Директорії міністр юстиції тимчасово та за умови непроведення виборів до 3 червня 1919 р. мав призначати мирових суддів і голів мирових з'їздів на строк до 1 січня 1921 р.[10]

Також у процесі відновлення функціонування органів судової влади при відсутності затвердженого кошторису для облаштування приміщень для першої ланки судової влади – мирових судів та з'їздів, окружних судів, прокурорів, слідчих тощо – авансом було

[9] *Дзейко Ж. О.* Зазн. праця. – С. 84.
[10] *Єфремова Н. В.* Зазн. праця. – С. 232.

виділено 100 млн грн., які надійшли в розпорядження та під контроль саме міністра юстиції[11].

Згодом міністр ініціював законопроект[12], згідно з яким він діставав додаткові наглядові функції, а саме: право утворювати слідчі комісії в особливо важливих або складних справах і призначати їхній склад, зокрема запрошувати представників громадських і політичних організацій. Необхідність таких комісій обґрунтовувалася частими т. зв. резонансними справами, і застосування ними ж обмежувалося, оскільки вимагало суттєвого поширення апарату досудового слідства, грошових затрат та відволікання громадян від їхніх звичайних занять[13].

Відповідно до *Завдань Генерального секретарства в справах судових* керівник відомства, за російським зразком, одночасно виконував обов'язки Генерального прокурора. За Гетьманату прокурорські повноваження міністра юстиції лише посилилися. При цьому розділялася діяльність в іпостасях міністра та Генерального прокурора. Так, повноваження вносити пропозицію про початок дисциплінарного провадження щодо когось із сенаторів, або ініціювати загальне зібрання сенату, або здійснювати вищий нагляд за діяльністю прокурорів і заступників прокурорів у Генеральних судах та при загальному зібранні державного сенату міністр юстиції мав як Генеральний прокурор. Водночас вирішення кадрових питань, зокрема підготовку списку кандидатів на посади сенаторів і голів Генеральних судів, який у подальшому ухвалювала Рада міністрів та на підставі якого гетьман призначав суддів, здійснював міністр поза своїми прокурорськими повноваженнями.

Прокуратура фактично становила окрему службу з наглядовими функціями в складі суду, територіально вони розміщувалися разом, і фінансування прокуратури відбувалось у межах фінансування суду.

Закон *Про утворення Державного сенату*, схвалений гетьманом, встановлював певні механізми, які мали додатково гарантувати незалежність суддів. Так, за посадові злочини сенатори підлягали суду лише за постановою Ради міністрів, затвердженою гетьманом. Також

[11] Там само. – С. 272.

[12] Документального підтвердження прийняття чи неприйняття цього законопроекту ми не знайшли, однак є інформація про діяльність таких комісій.

[13] ЦДАВО України. – Ф. 2209, оп. 1, спр. 1, арк. 54.

було передбачено ускладнену процедуру звільнення або тимчасового усунення сенаторів Державного сенату з посад – лише в судовому порядку.

У свою чергу президент Державного сенату разом з міністром юстиції мали систематично подавати гетьману «справоздання» за діяльність Державного сенату.

До компетенції судової влади належало оприлюднення законодавчих актів – як і в Російській імперії, де це було обов'язком першого департаменту Урядуючого сенату. Така практика простежується протягом усіх владних режимів – спочатку УЦР віднесла ці повноваження до сфери виконавчої влади, але згодом оцінила справу оприлюднення законів як занадто важливу, щоб доручати її «якомусь органові виконавчому», та передала її Генеральному суду[14]. Гетьман П. П. Скоропадський у *Законах про тимчасовий державний устрій* залишив оприлюднення законів у компетенції Генерального суду, однак суто технічні проблеми завадили повноцінній реалізації цього положення, і до заснування власної сенатської друкарні закони публікувались разом з іншими документами в загальній державній друкарні.

Загалом функція оприлюднення законів судовими органами не до кінця досліджена. У Російській імперії оприлюднення законів саме Сенатом включало його повноваження вирішувати, які із законів підлягають оприлюдненню, а які ні[15]. За Гетьманату теж передбачалося, що Генеральний суд оголошує закони, пильнуючи «закономірність» їх видання. Втім процедури та правових наслідків виявлення «незакономірних законів» не було, оскільки видання законів судом так і не налагодилося.

Водночас у національних конституційних актах та законопроектах 1917–1921 рр. простежується зв'язок між наявністю судового конституційного контролю та наданням функції оприлюднення законодавчих актів органам судової влади (як правило, судам загальної

[14] *Іванова А. Ю.* Законодавчий процес і законодавча техніка в період Центральної Ради, Гетьманату П. П. Скоропадського та Директорії / А. Ю. Іванова; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К.: Наук. думка, 2011. – С. 63.

[15] *Нечаев В.* Обнародование законов / В. Нечаев // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (СПб.). – Т. 21. – СПб., 1897. – С. 533–535.

юрисдикції). Очевидно, така модель створювала реальний механізм реалізації відповідних повноважень. Зауважимо, що йдеться суто про попередній конституційний контроль, коли судова інституція має можливість оцінити відповідні законопроекти на предмет відповідності Конституції ще до того, як вони набули зобов'язувальної сили[16].

9.2. СУДОВІ РЕФОРМИ В 1917 – НА ПОЧАТКУ 1918 РОКУ

Після Лютневої революції думка про необхідність формування власної судової системи на території України вперше пролунала на Українському правничому з'їзді 13–14 (26–27) червня 1917 р. Її логічним розвитком стало рішення про необхідність відновлення й творення українського права на підставі даних науки, життя та правової свідомості людності, запровадження української мови в судочинстві й нотаріаті, проведення негайної роботи з вироблення української правничої термінології, а також упровадження незалежності судових установ України від російського уряду[17].

На тому самому з'їзді розпочалася його реалізація – було утворено Київський крайовий судовий комітет для забезпечення зв'язків між УЦР і місцевими судовими установами, щоби пильнувати тимчасово по всій Україні судову справу відповідно до директив УЦР[18]. До складу комітету ввійшли Г. Д. Вовкушевський, В. І. Войткевич-Павлович, Ю. Г. Гаєвський, Р. М. Лащенко, Г. В. Лемех (Лемеха), З. Г. Маргуліс, М. І. Радченко, М. С. Ткаченко та А. І. Яковлів.

А 15 червня Комітет УЦР ухвалив рішення про створення Генерального секретаріату із Секретарством справ судових, очолюваним В. В. Садовським. До цього секретарства були віднесені згадані функції крайового судового комітету. Судовий комітет також продовжував діяти. На свої щотижневі засідання він з метою об'єднання зусиль запрошував представників усіх правничих товариств[19].

---

[16] Детальніше див.: *Іванова А. Ю.* Правова охорона конституції в українських актах і законопроектах 1917–1920 рр. / А. Ю. Іванова // Конституція і державотворення: національні традиції та світовий досвід: Матеріали XXX Міжнародної історико-правової конференції 4–6 липня 2014 р., м. Чернігів. – К., 2014.

[17] *Мироненко О. М.* Світоч… – С. 71.

[18] ЦДАВО України. – Ф. 2209, оп. 1, спр. 1.

[19] Там само. – Спр. 16, арк. 24.

Те, що перші кроки в розбудові державних інституцій паралельно робили і громадські об'єднання, і державні органи, є цілком зрозумілим та, вочевидь, закономірним. Як слушно зазначає В. Ф. Верстюк, «початку революції відповідають слабкі системи влади. Не маючи достатньої легітимності та сили, вони змушені спиратися на низові органи самоврядування, політичні партії, інші представництва народовладдя (з'їзди, громадські організації)»[20].

Державна та громадська діяльність на цьому етапі ще не була остаточно розділена. Державні інституції остаточно не сформувалися, чимало функцій і повноважень, традиційно віднесених до компетенції держави, ніби провисали у повітрі. Крім того, державна та громадська діяльність були тісно пов'язані через власний персональний склад.

В умовах, коли через компроміс із Тимчасовим урядом Генеральний секретаріат став його крайовим органом в українських губерніях, центральна російська влада в *Тимчасовій інструкції Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні* від 4 серпня 1917 р. вже не згадувала Генеральне секретарство судових справ, уважаючи організацію судівництва справою загальнодержавною, а не крайовою. Проте архівні матеріали свідчать, що повністю діяльність цього секретарства не згорталася. Взагалі, як переконливо доводить О. М. Мироненко, УЦР, не відкидаючи Інструкцію Тимчасового уряду, більше керувалася власним Статутом[21].

Так, одразу після Жовтневої революції – 30 жовтня 1917 р. – була прийнята постанова УЦР – знову поповнити Генеральний секретаріат генеральним комісаром (секретарем) справ судових. Наступного дня УЦР, усупереч попереднім домовленостям з Тимчасовим урядом, видала ще одну постанову – «про поширення влади Генерального секретаріату на всю територію України, обмежену інструкцією російського уряду від 4.08.1917 р.» Тепер підвладна Генеральному секретаріату територія охоплювала «всю відмежовану територію України…, а саме Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, Материкову Таврію, Холмщину і частину Курщини та Вороніжчини». Юридичною підставою цього кроку стала «воля трудящого народу,

[20] Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Інститут історії України, 2013. – С. 282.

[21] *Мироненко О. М.* Світоч… – С. 60.

висловлена в чисельних постановах селянських національних та загально-територіальних, губерніальних та повітових з'їздів різних політичних та громадських організацій відмежованих частин України».

У IV Універсалі Секретарство судових справ було перейменовано на Народне міністерство судових справ, або Міністерство юстиції (назви вживалися як синоніми). Відповідну міністерську посаду обіймав М. С. Ткаченко, а від 25 березня 1918 р. і до гетьманського перевороту – С. П. Шелухин.

Головним змістом діяльності секретарства (міністерства) були підготовка судової реформи, контроль за її втіленням та координація судової влади на місцях відповідно до нового законодавства про судоустрій. Отже, ті реформи, про які йтиметься далі, здебільшого є напрацюванням саме Секретарства (Міністерства) судових справ.

Загальні засади функціонування судової системи проголосив *III Універсал УЦР* 7 (20) листопада 1917 р.: «Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідальний духові народу». Цей принцип згодом відобразився у формулі проголошення судових рішень, ухваленій УЦР 10 (23) листопада 1917 р.: «Суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки»[22]. Щоправда, не всі суди на місцях сприйняли такі новації – ще у грудні деякі продовжували проголошувати рішення «по указу Временного правительства». Тоді секретарство вдалося до простого та ефективного методу, зазначаючи, що такі установи «викреслюють себе з числа тих установ, які мають право одержувати утримання з державної скарбниці»[23].

Вже після повернення до Києва в березні 1918 р. міністерство активніше зайнялося українізацією судівництва. 1 березня було видано циркуляр № 2 про мову, який зобов'язував суди «в 7-денний строк усунуть вивіски, написи, оповіщення і т. п. російською мовою і замінити українською; так само на бланках, штемпелях, печатях, діловодних книгах замінити російську українською; приступити до вивчення української мови; вивісити на виднім місці 4-й Універсал під склом та герб УНР на синьо-жовтому полі. Оповіщення російської влади зняти і змінити на розпорядження влади української»[24].

---

[22] Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – Т. 1: 4 берез. – 9 груд. 1917 р. – К.: Наук. думка, 1996. – С. 408.

[23] ЦДАВО України. – Ф. 2209, оп. 1, спр. 8.

[24] Там само. – Арк. 12.

22 квітня 1918 р. міністр судових справ С. П. Шелухин так схарактеризував ситуацію, що склалась у цій сфері: «Досвід показав, що освічені великороси, які того хотіли, в 3 місяці так навчилися українській мові, що тепер володіють майже добре як словом, так і на письмі. В Вінницькому Суді вже складають українською мовою определення, доклади та інші папери. В Генеральнім і Київським Апеляційнім Судах все ведеться українською мовою, починаючи од засідань, вироків, вирішень і т. д. і кінчаючи канцелярським діловодством»[25].

«У кого немає хисту чи здібностей до вивчення мови або охоти служити Українській Державі та бажання працювати на користь українському національному відродженню, той сього не зробить. Але ж таких треба вважати принаймні не потрібними для державної служби на Вкраїні», – зауважував міністр[26].

Реакція на ці та подальші нововведення в сфері українізації судочинства засвідчила діаметрально протилежні позиції судів різних регіонів. Деякі судді наголошували на несвоєчасності таких змін, що потребували неабияких матеріальних витрат, нагадували про невиробленість і суперечливість української юридичної термінології. Інші натхненно заходилися українізувати судочинство; відома діяльність судді С. П. Роздольського, який самостійно підготував переклади найважливіших нормативних документів – *Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями*, а також *Статуту кримінального судочинства*. Ці переклади зрештою стали базою для роботи урядової термінологічної комісії.

Законодавство про судоустрій не стало винятком із загального правила, закріпленого законом *Про правонаступництво* від 25 листопада (7 грудня) 1917 р.: до законодавства, чинного на території УНР до 27 жовтня 1917 р., не зміненого і не скасованого УЦР, застосовувався принцип наступності – воно залишалось чинним і визнавалось законодавством УНР[27].

Керманичі УЦР усвідомлювали необхідність формування національної державної судової системи та визнали судову реформу першочерговим завданням[28], що було закріплено і в *Декларації Ге-*

[25] Там само. – Ф. 1064, оп. 2, спр. 5, арк. 31–31 зв.
[26] Там само.
[27] Там само. – Ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 150.
[28] Українська Центральна Рада: Документи і матеріали… – С. 159.

нерального секретаріату від 27 червня 1917 р. А в *III Універсалі* Генеральному секретарству судових справ доручалося «...упорядкувати судівництво і привести його до згоди з правними поняттями народу».

Проголошена реформа проходила у декілька етапів. Розпочато реформу було «зверху» – з касаційної інстанції, згодом запровадили апеляційні суди, останніми мали бути реформовані місцеві судові органи. Першим кроком стало прийняття 2 (15) грудня 1917 р. Закону *Про утворення Генерального суду*, який тимчасово, до формування суду на основі Конституції УНР, ухваленої Установчими Зборами, проголошував утворення Генерального суду[29].

У подальшому реформу продовжили закони *Про заснування апеляційного суду*, *Про затвердження штатів апеляційного суду Київського*, *Про умови обсаджування і порядок обрання суддів Генерального та апеляційного судів*, *Про затвердження штатів Генерального суду*, *Про прокурорський нагляд*.

Головним результатом реформи стало формування національної системи судових органів. Її очолив Генеральний суд, який мав виробити та подати на затвердження Центральної Ради власний регламент роботи, а до його затвердження – керуватися законами, що регламентували діяльність Урядуючого Сенату, узгоджуючи їх із Законом *Про Генеральний суд* та іншими законами УЦР.

Історично склалося так, що компетенція Урядуючого Сенату виходила далеко за межі суто судової діяльності, однак УЦР пішла за європейськими зразками та обмежила компетенцію Генерального суду судовою діяльністю і наглядом за судовими установами[30], при цьому удосконалила його структуру. Так, окрім цивільного й карного (кримінального) департаментів, було виділено окремий адміністративний департамент, який мав займатися адміністративною юстицією. Крім цього, тимчасово, до розв'язання питання про скасування всіх спеціальних судів, на Генеральний суд покладалося виконання функцій Головного Воєнного Суду у справах, вирішених на території України, адже сам він також перебував на території Росії.

З появою власної касаційної інстанції справи на території України, до цього підвідомчі Урядуючому Сенату, мали подаватися до

[29] ЦДАВО України. – Ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 151 зв.
[30] Там само. – Ф. 2209, оп. 1, спр. 7, арк. 10.

Генерального суду. Однак одночасного переходу на нову судову систему не відбулось, і ще деякий час суди продовжували надсилати матеріали до судових палат як до касаційної інстанції.

Окрему увагу було приділено забезпеченню принципів незмінюваності та виключності суду. Так, саме задля їх збереження автори проекту відмовилися від посади президента Генерального суду. Одним із аргументів стало те, що для судді поважного віку щоденно виконувати розпорядчу адміністративну канцелярську роботу було би складно, втім, змінити його – неможливо через принцип незмінюваності не тільки суддів, а й президента[31].

У проекті *Конституції УНР* (варіанті від 6 грудня 1917 р.) Генеральному суду було надано функцію конституційного нагляду – він визначався «найвищим сторожем конституції», який «пильнує згідності законів Всенародних зборів (парламенту) з конституцією, обов'язковими федеральними постановами, а також згідності федеральних постанов конституції республіки». Передбачався механізм реалізації цієї функції – закони, «осуджені» Генеральним судом, могли бути переглянуті парламентом у новому складі і в разі повторного ухвалення набували остаточної сили. У разі визнання незаконною або невідповідною Конституції постанови виконавчої влади вона втрачала силу одразу після опублікування інформації судом. Однак в остаточному тексті *Конституції УНР* цих повноважень Генерального суду вже не було.

Негайного реформування потребували й апеляційні судові установи. Адже на момент утворення УНР територія України підпадала під юрисдикцію 4-х Судових палат. Із них Новочеркаська палата розміщувалася поза межами України, а юрисдикція останніх трьох поширювалася, крім українських територій, також і на неукраїнські: Київської – на Могилевську губернію, Харківської – на Орловську, Курську, Воронізьку, Одеської – на Бессарабію і Кримський півострів. І навпаки, до проведення судової реформи Сімферопольський і Таганрозький окружні суди перебували поза межами України, однак їхня компетенція поширювалась і на українські території: Таганрозького суду – на Бердянський повіт Таврійської губернії та Маріупольський повіт Катеринославської губернії, Сімферопольського – на Мелітопольський повіт Таврійської губернії[32].

[31] Там само. – Спр. 1, арк. 16.

[32] Там само. – Ф. 2209, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

Центральна Рада не мала повноважень для реформування Судових палат, які не були органами влади УНР. Тому Закон *Про заведення апеляційних судів* від 17 грудня 1917 р. припинив на українських територіях діяльність Судових палат у справах, належних до компетенції апеляційних судів. Натомість мали бути засновані три апеляційні суди за такою територіальною підсудністю: «Київський – для територій нинішніх губерній Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської і Подільської; Харківський – для території нинішніх губерній: Харківської і Катеринославської, а також Бердянського і Мелітопольського повітів Таврійської; і Одеський – для міста Одеси, нинішньої Херсонської губернії»[33]. До підвідомчості Київського апеляційного суду були віднесені також евакуйовані судові установи Холмщини та Підляшшя, щодо яких прийнято окрему резолюцію – до реального прилучення до УНР частини Холмщини і Підляшшя, де кількісно переважали українці, це населення та всі евакуйовані адміністративно-громадські установи підлягали «*владі і опіці* Генерального секретаріату України»[34].

Територія впливу Київського апеляційного суду свідомо була визначена значно більшою за територіальну юрисдикцію інших апеляційних установ. Адже зосередження більшої кількості юристів, які матимуть «постійну комунікацію з Генеральним Судом і кодифікаційною комісією при Секретарстві Юстиції», мало сприяти «скорішому і кращому виробленню права і судової практики України»[35]. При цьому, зазначав М. П. Чубинський, враховувалися й інтереси населення, адже Полтавська губернія перебувала від Києва на такий же відстані, що і від Харкова. Те саме можна сказати і про Подільську губернію, яка також передавалася з-під юрисдикції Одеського апеляційного суду до Київського. Отже, для мешканців «прилучення до Одеського і Харківського Апеляційних судів не давало б жодної вигоди і переваги перед прилученням до Київського Апеляційного суду».

Носієм усієї повноти влади в Україні – законодавчої, виконавчої і судової – визначено УЦР, і безпосередньо від неї мали одержувати мандат судді касаційних та апеляційних судів.

---

[33] Там само. – Арк. 13.
[34] Там само. – Ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 141.
[35] Там само. – Ф. 2209, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

Якщо відсутність посади голови Генерального суду обґрунтовувалася принципом незмінюваності суддів, то небажаність аналогічних посад в апеляційних установах пояснювалась імперським досвідом, коли внаслідок отримання головою судової палати права особистого нагляду над діяльністю окружних і мирових суддів Росію було поділено «на судові сатрапії»[36]. Тому замість постійної посади голови апеляційного суду реформатори вирішили запровадити посаду порядкуючого апеляційним судом, який би обирався простою більшістю загального зібрання суддів апеляційного суду строком на три роки. У бюджеті на цю посаду закладалась не окрема штатна одиниця, а доплата за суміщення посад. Так, заробітна плата судді Київського апеляційного суду згідно з бюджетом становила 12 000 крб. на рік, а порядкуючий суддя додатково отримував 1800 крб. на рік.

Обрання на посаду судді апеляційного суду регламентувалось окремим Законом *Про умови обсаджування і порядок обрання суддів Генерального та Апеляційного судів*, терміново прийнятим УЦР на наступний день після внесення – 23 грудня 1917 р. Він об'єднав два законопроекти: «Про умови обсадження вищих судів України» та «Про порядок обрання суддів Генерального і апеляційного судів».

Особи, які бажали стати суддею Генерального або апеляційного суду, подавали заяву в УЦР через генерального секретаря юстиції. Останній мав вносити до УЦР список кандидатів зі своїм висновком про них. Так само через секретарство представляли кандидатів суди[37]. Висновок генерального секретаря мав стати необхідним корективом при висуненні кандидатів на посаду самими судами[38]. На практиці секретарство самостійно шукало претендентів на посади, звертаючися, зокрема, до відомих юристів, хоча не кожний з них відповідав згодою. Так, професор Новоросійського університету Є. В. Васьковський відмовився від пропозиції балотуватись на суддівську посаду в Одеському апеляційному суді, посилаючись на необхідність припинити в такому разі науково-педагогічну діяльність[39].

Ще одне важливе питання, яке мали вирішити автори реформи, – встановлення вимог до претендентів на суддівську посаду. Як

[36] Там само. – Арк. 14 зв.
[37] Там само. – Арк. 28.
[38] Там само. – Арк. 28 зв.
[39] Там само. – Арк. 133.

відомо, Центральна Рада ухвалила принцип, згідно з яким суддями могли бути обрані претенденти без вищої освіти, за умови обрання їх 3/5 голосів присутніх на засіданні членів УЦР, що викликало широкий резонанс і неоднозначно, зазвичай негативно, оцінюється сучасними дослідниками. Наведемо декілька аргументів, якими керувалися реформатори. По-перше, російська практика, в якій кваліфікаційні вимоги (диплом про вищу юридичну освіту; іспити; строки перебування на посадах в судовому відомстві й у званні присяжного повіреного) часто не виконувались, показала формальний характер таких вимог. Зокрема, один з найвідоміших цивілістів сенатор В. Л. Ісаченко мав диплом фізико-математичного факультету університету (відділення чистої математики). По-друге, в момент «перебудування соціально-економічного укладу життя» участь у суддівській колегії, наприклад, освічених економістів або осіб, «знаючих економічні умови життєвих відносин по своїй комерційній агрономічній технічній освіті», мала лише сприяти правильному вирішенню відповідних судових справ.

Вимогу практичного судового стажу також оцінювали як недоцільну, адже «особа, що кілька років служила в судовій канцелярії або займалася виключно односторонньою слідчою роботою, отримувала перевагу перед особою, яка в ті самі роки поглиблювала теоретичні знання, наприклад студії в закордонному університеті. Адвокатський стаж також не гарантує поширення знань після університетських студій, часто цей стаж номінальний – не всі адвокати мають практику, а часто мають практику цілком односторонню. Такі обов'язкові стажі обмежують можливості доручення людей з виключними здібностями»[40].

Законом *Про утворення Генерального суду* було передбачено заснування прокураторії. Реформа, впроваджена Законом *Про урядження Прокураторського догляду на Україні* (прийнятий 23 грудня 1917 р. та оголошений 5 січня 1918 р.)[41], передбачала зміну назви – замість «прокуратури» – «прокураторія», а замість «прокурора» – «прокуратор», а також докорінне оновлення персонального складу прокуратури. В цьому вбачалась нагальна потреба, адже, за оцінками реформаторів, їхні попередники систематично підбирали склад прокуратури в реакційному напрямі.

[40] Там само. – Арк. 29.

[41] Там само. – Ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 176.

Для реалізації кадрової реформи було знято всі цензи і вимоги до кандидатів на посади за аналогією із суддівськими посадами.

На підставі названих законів Мала Рада 2 січня обрала 8 суддів Київського апеляційного суду[42], а 20 квітня 1918 р. УЦР дообрала ще 10 суддів того самого суду.

І хоча Закон від 23 грудня 1917 р. критикували за відсутність освітнього цензу, насправді суддями були обрані лише досвідчені фахівці. Так, І. В. Малютін був присяжним повіреним, О. Г. Подгорський – членом Київської судової палати з 1911 р., Р. М. Лащенко – мировим суддею, певний час головою Київського повітового з'їзду мирових суддів, Гричук Т. І. – мировим суддею, членом окружного суду, Ященко К. М. – членом Смоленського окружного суду, головою Єлецького окружного суду.

У січні 1918 року в міністерстві обговорювалася близька до описаної вище реформа судів першої інстанції (йшлося, зокрема, і про обрання мирових суддів).

Згідно із законами Тимчасового Уряду *Про тимчасове впорядкування місцевого суду* від 4 травня 1917 р. і *Про нове комплектування списків присяжних суддів* від 21 вересня 1917 р. одноособові мирові суди скасовувалися, замість них запроваджувались мирові суди, що мали складатися з мирового судді – головуючого – та 2 членів, обраних усім населенням кожного повіту на основі загального рівного і таємного голосування. Так само було організовано й апеляційну інстанцію – з'їзд мирових суддів.

Однак на окремих українських територіях військові обставини та брак коштів перешкоджали реалізації положень названих законів. Зокрема, не відбувалися народні (земські) зібрання, які мали мирових суддів, а отже справи, віднесені до компетенції мирових судів, лишалися нерозглянутими[43]. Водночас припинилися сесії окружних судів і судових палат за участю присяжних, що фактично зупинило діяльність судових органів з розгляду кримінальних справ.

Для подолання колапсу першої ланки судової системи УЦР вдалася до законодавчого закріплення тимчасового відходу від принципу колегіальності – 30 березня 1918 р. було ухвалено постанову на доповнення Закону *Про тимчасове впорядкування місцевого*

[42] За даними витягу з протоколу від 02.01.1918 р.

[43] ЦДАВО України. – Ф. 2209, оп. 1, спр. 1, арк. 73.

суду, згідно з якою в тих місцевостях, де члени мирового суду ще не були вибрані й затверджені, мирові судді на час до обрання членів мирового суду діставали право вирішувати всі цивільні та кримінальні справи одноособово[44]. Щоправда, деякі мирові судді, які одразу виступили проти запровадження колегіальності в діяльності мирових судів, зазначаючи, що правосуддя опиниться «в руках, у безлічі випадків, малограмотного, втратившого будь-яку повагу до закону, населення, налаштованого вкрай ворожо до інтелігенції і більш-менш крупних власників»[45], радо сприйняли цей крок.

Стосовно суду присяжних було вирішено, що в місцевостях, де списки присяжних засідателів на 1918 рік не складені, окружні та апеляційні суди для розгляду і вирішення кримінальних справ мають запрошувати присяжних суддів із чергових списків, складених на 1916 рік[46].

До компетенції мирових судів належали дрібні цивільні, кримінальні та адміністративні справи, законодавчо обмежені розміром збитків від правопорушення та/або розміром покарання. Так, мирові суди розглядали кримінальні справи, за якими покарання не могло перевищувати півтора року позбавлення волі, та цивільні справи із сумою вимог до 1 тис. крб.

В «Учреждениях судебных установлений» (УСУ) зазначалося, що мировий суд надає сторонам «не лише найближчий засіб для вирішення спорів про право у справах, які вимагають швидкого вирішення на місцях і наглядного знання місцевих обставин та відносин, але разом з тим і посередника для узгодження вимог, які надто часто тільки на своєму початку видаються протилежними». Отже, мировий суддя мав здійснювати й функції медіатора.

Мирова юстиція – це фактично санкціонована державою судова влада місцевого самоврядування. Механізм обрання мирових суддів органами місцевого самоврядування – повітовими земським зборами, на відміну від призначених згори суддів окружного суду; віковий, освітній, майновий ценз та норма обрання кожні три роки, що давало можливість перебувати на суддівській посаді лише найповажнішим представникам громади, мали забезпечити їхній моральний авторитет та високий рівень довіри до їхніх рішень.

---

[44] Там само. – Спр. 1, арк. 75.
[45] Там само. – Ф. 905, оп. 1, спр. 7, арк. 3.
[46] Там само. – Спр. 7, арк. 47.

У період Української революції за всіх владних режимів функціонувала модель мирових судів, в якій вони є елементом державної судової системи, але обираються органами місцевого самоврядування і виконують функції тимчасово. Цю модель і сьогодні окремі автори вважають оптимальною[47], адже судові органи, обрані місцевим самоврядуванням, традиційно користуються авторитетом серед місцевого населення, є незалежними та відповідальними, при цьому їхні рішення проголошуються іменем держави, а виконання цих рішень забезпечується її примусовим апаратом.

Окрім того, паралельно, принаймні формально, продовжували існувати сільські волосні та верхні волосні суди, циркуляр про скасування (припинення діяльності) яких було видано Міністерством судових справ лише 3 березня 1918 р.[48]

Відомо також про березневий проект Закону *Про організацію судів Республіки по землях*, який мав на меті реформу судів першої інстанції, але так і не був прийнятий.

Наприкінці правління УЦР наказом від 6 березня 1918 р.[49] були засновані військові революційні суди, з двома Вищими військовими судами – в Києві та Катеринославі, що мали керуватися *Інструкцією військовому революційному суду*[50]. До їхньої компетенції належали справи про найбільш суспільно небезпечні злочини – вбивства, підпали, пограбування, згвалтування, розбійні напади, суб'єктами яких могли бути як військові, так і цивільні, особи, як громадяни УНР, так й іноземці. Виняток становили іноземні військові на території України, які підлягали судовій юрисдикції власних військових старшин.

Військовий революційний суд міг бути заснований владою губернського коменданта, який у свою чергу призначався для підтримання ладу та успішної боротьби з анархією в тих місцевостях УНР, що оголошувалися на воєнному або обложному стані. Отже, і військові революційні суди діяли як органи надзвичайної юстиції лише в умовах оголошеного воєнного або обложного стану.

---

[47] *Прилуцький С. В.* Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава): [монографія] / С. В. Прилуцький; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2012. – С. 267.

[48] ЦДАВО України. – Ф. 2209, оп. 1, спр. 8, арк. 13–14.

[49] Там само. – Спр. 4, арк. 58.

[50] Там само. – Ф. 2209, оп. 1, спр. 4 арк. 54–57 зв.; Вістник Ради Народних Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – № 17, 9 квітня. – С. 2.

Вартим уваги є намагання зберегти у військових судах засади судового процесу, зокрема принцип змагальності. Так, до участі в справі допускалися: 1) захисник за вибором підсудного або за призначенням губернського чи повітового коменданта; 2) представник звинувачення за призначенням губернського або повітового коменданта; 3) приватний обвинувач і приватний позивач. Щоправда, відсутність когось із перелічених осіб не була перешкодою для розгляду справи.

Видатки, пов'язані з розглядом судової справи, мав компенсувати засуджений, зокрема оплатити подорожні видатки членам суду, дізнавачам, свідкам; винагороду експертам, перекладачам. У разі фінансової неспроможності засудженого ці видатки теоретично мали компенсувати з державної скарбниці.

24 березня 1918 р. УЦР постановила продовжити на два роки, починаючи з 1 січня 1918 р., чинність законів від 16 грудня 1914 р. і 19 травня 1915 р. *Про підвищення судових оплат та касаційних закладів по судових справах у мирових та загальних судових установах*[51], які приймалися строком на один рік, а 4 липня 1915 р. подовжили чинність до 1 січня 1918 р. Розмір судових зборів складав 2 % від суми позову для майнових спорів та 30 коп. з кожного аркуша позовної заяви – для немайнових позовних вимог. Зберігся й цікавий інститут касаційних закладів.

Специфіка суспільно-політичних умов життя країни зумовлювала відсутність тісного зв'язку між центральними та місцевими органами судової влади. Це також не сприяло налагодженню судової функції на місцях. Серед іншого, представників місцевої судової влади непокоїла відсутність: 1) інструкцій та розпоряджень від національних органів центральної влади, тоді як з Петрограда вони продовжували надходити; 2) безпосередніх комунікацій представників місцевої судової влади з генеральним секретарем, а також 3) горизонтальних комунікацій – наприклад у формі з'їзду представників всіх судових інституцій, ініціювати який мав генеральний секретар[52].

Таким чином, за УЦР на законодавчому рівні було закладено основи нового судоустрою Української Народної Республіки. Втім після гетьманського перевороту багато із цих нововведень було піддано радикальній ревізії.

[51] ЦДАВО України. – Ф. 2209, оп. 1, спр. 1, арк. 39.
[52] Там само. – Спр. 16, арк. 22.

9.3. СУДОВІ РЕФОРМИ 1918 р.

29 квітня 1918 р. *Законами про тимчасовий державний устрій України* Генеральний суд було проголошено вищою судовою інстанцією, а також «вищим охоронителем і захисником закону». Отже, за Генеральним судом було закріплено функцію конституційного нагляду, для реалізації якої за ним же залишено повноваження з оприлюднення законодавчих актів у офіційному виданні.

Всіх генеральних суддів призначав гетьман, що зводило нанівець попередньо проголошені принципи, адже залежні від гетьмана судді навряд чи стали би визнавати неконституційними закони, прийняті ним же. Гетьман також закріпив за собою право «призначення порядкуючого Генерального судді та всіх Генеральних суддів», чим фактично повернув посаду голови Генерального суду.

Закон *Про титул, іменем якого твориться суд* від 13 травня 1918 р. проголосив, що суд на території Україні твориться іменем «Закону Української держави», відповідно мала змінитися й форма проголошення судових рішень.

З метою реформування та удосконалення судової системи було засновано спеціальну комісію з перегляду законів про генеральні та апеляційні суди. Розглядалося дві альтернативні концепції: утворення вищих установ із судових і адміністративних справ разом або заснування паралельно додаткової касаційної інстанції для адміністративних справ. Другий шлях суперечив принципу єдності касаційної інстанції, прийнятому в більшості держав, тому був відкинутий. 8 липня 1918 р. гетьман затвердив закони *Про утворення Державного сенату*[53] та *Про судові палати й апеляційні суди*[54]. У концепції судової влади, зафіксованій цими законами, чітко простежується повернення від розуміння народу як джерела судової влади, що стало надбанням УЦР, до традиційного для Російської імперії ототожнення глави держави як головного джерела та носія влади, de jure обмеженого Конституцією та законом. Цілком можна погодитися з висновком О. В. Тимощука, що гетьманське реформування системи юстиції в Українській Державі полягало в пристосуванні відповідного царського апарату до зменшеності загальної те-

[53] Там само. – Ф. 1064, оп. 2, спр. 331, арк. 12–17.
[54] Там само. – Оп. 1, спр. 249, арк. 1–4.

риторії його юрисдикції та не торкалося загальних принципів російського судоустрою і судочинства, визначених у другій половині XIX – на початку XX ст.[55]

Гетьман повернув звичні для консервативних кіл назви судових органів часів Російської імперії. Так, місце Генерального суду знову посів Державний сенат, а місце Київського, Харківського та Одеського апеляційних судів – відповідні судові палати. Реформою було змінено і принцип, за яким встановлювалась підсудність, – Полтавський та Лубенський окружні суди належали тепер до Харківської, а Кам'янець-Подільський та Вінницький – до Одеської судової палати.

Для отримання суддівської посади було поновлено освітній ценз і вимоги щодо службового стажу (перебування впродовж певного терміну на певній посаді), нормальні для практики тодішніх конституційних держав.

Важливою складовою судової реформи 1918 р. стала кадрова політика, адже гетьман уважав, що попередній уряд незаконно позбавив посад суддів скасованих суддівських палат, чим порушив принцип незмінюваності суддів.

Перша інстанція продовжувала функціонувати у вигляді окружних судів та мирових судів. Причому, якщо УЦР вдалася до тимчасового відходу від принципу колегіальності[56], то в подібних умовах, за нагальної потреби у налагодженні мирової юстиції, П. П. Скоропадський пожертвував принципом виборності, що докорінно змінювало власне сенс мирової юстиції.

Поряд із тим, постановами від 14 липня 1918 р. уряд П. П. Скоропадського розширив підсудність кримінальних і цивільних справ мировим суддям[57].

Окремою ланкою судової системи був Одеський комерційний суд, діяльність якого впродовж проведення всіх судових реформ було піддано лише незначним коригуванням. Комісія з реформи

---

[55] *Тимощук О. В.* Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): [монографія] / О. В. Тимощук. – Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – С. 322.

[56] ЦДАВО України. – Ф. 2209, оп. 1, спр. 1, арк. 75.

[57] *Землянська В. В.* Кримінально-процесуальне законодавство Центральної Ради, гетьманату Скоропадського та Директорії: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Віра Вікторівна Землянська; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2002. – С. 8.

Комерційного суду в Україні була створена 25 квітня 1918 р.; вона складалася з 4-х членів під головуванням В. Д. Гаврика (директора Другого департаменту Секретарства судових справ) із правом залучення фахівців[58], але достовірних відомостей про її діяльність наразі не маємо. Очевидно, після гетьманського перевороту вона не працювала.

Законом *Про судові палати й апеляційні суди* було змінено структуру та практику оскарження рішень Одеського комерційного суду. Так, якщо вищою апеляційною інстанцією для комерційних судів Російської імперії був Урядуючий сенат (4-й департамент), а перевірці в касаційному порядку рішення комерційних судів як судів фахових не підлягали, то названим законом апеляційною інстанцією для Одеського комерційного суду було визначено Одеську судову палату. Водночас скарги на постанови Одеської судової палати як другої для комерційного суду інстанції, а також скарги на остаточні постанови Одеського комерційного суду передавалися на розгляд Цивільного генерального суду Державного сенату, тобто фактично вводилася касаційна інстанція. Це порушувало головний принцип діяльності комерційних судів, який передбачав мінімізацію втручання держави в їхню діяльність, а тому не здобуло підтримки ні суддів, ані суб'єктів процесу. Очевидно, це був перший крок до введення Одеського комерційного суду до загальної системи судоустрою.

Іншої позиції дотримується дослідник історії комерційних судів В. С. Балух, який зазначає, що Одеський комерційний суд був ліквідований постановою Народного секретаріату УНР 4 січня 1918 року. Але у зв'язку з неодноразовою тоді зміною влади цей суд з перервами проіснував аж до лютого 1920 року[59].

Варто підкреслити, що саме за гетьманського режиму в широких масштабах почалась українізація, зокрема й у сфері судівництва, за-

---

[58] *Кудлай О. Б.* Діяльність генерального секретарства судових справ за документами фондів ЦДАВО України // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук. зб. – Вип. 5: Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. – К., 2002. – С. 329–336.

[59] *Балух В. С.* Організація і діяльність комерційних судів Російської імперії: історико-правове дослідження на прикладі Одеського комерційного суду (1808–1917): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Валерій Сергійович Балух; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2002. – 182 арк.

початкована УЦР. Результатом активної діяльності Комісії з вироблення української юридичної термінології, заснованої при Міністерстві судових справ, стали переклад *Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями,* матеріали до правничого словника, переклади ділових паперів, що використовувалися в мирових і загальних судових установах тощо[60]. Діяльність цієї комісії досліджував І. Б. Усенко[61].

Широкого застосування набула надзвичайна юстиція. 30 травня гетьман затвердив Закон *Про військову підсудність,* відповідно до якого за певних підстав компетенція військових судів могла поширюватись на цивільних осіб.

В період Гетьманату засади діяльності військових судів встановлював Закон *Про організацію військово-судових інституцій та їх компетенцію* від 21 червня 1918 р. Всі військові суди поділялися на штабові та вищі[62]. На відміну від аналогічного закону УЦР закріплювалися право оскарження рішень військових судів у касаційному порядку, колегіальний характер розгляду справи та прийняття рішень. Передбачалася й можливість введення виключної підсудності – коли військова юстиція поширювалася на цивільних осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів проти держави, а також інших тяжких суспільно-небезпечних діянь.

В умовах воєнного часу очікуваною була тенденція до посилення репресивної діяльності. Однак загалом погодимося з думкою Н. В. Єфремової, що «в Українській державі потужнішим і чисельнішим залишався апарат "цивільного відомства"»[63].

9.4. СУДОВІ РЕФОРМИ 1919–1920 рр.

На момент, коли Директорія вступила в боротьбу за владу, в українській державі система судових органів була реформована мінімум двічі. Водночас у Директорії було розуміння того, що «надзвичайно важливо, щоб всі державні інституції навіть з зовнішнього

[60] *Іванова А. Ю.* Законодавчий процес… – С. 108–112.

[61] *Усенко І. Б.* До питання про генезу українського виміру юридичної науки / І. Б. Усенко // Антологія української юридичної думки. – Т. 10: Юридична наука незалежної України. – К.: ВД «Юрид. книга», 2005. – С. 188–202.

[62] Державний вістник. – 1918. – № 20, 5 липня.

[63] *Єфремова Н. В.* Зазн. праця. – С. 65.

погляду мали національний характер»..., «щоб на перший час як з зовнішнього погляду якомога менш нагадували бувші російські інституції». Із цих мотивів Директорія Законом *Про скасування законів гетьманського уряду від 9 липня «Про судові палати і апеляційні суди», «Про утворення Харківського й Одеського апеляційних судів і відновлення Київського апеляційного суду, про увільнення з посад в Судових палатах та про затвердження штатів Київського апеляційного суду»* від 24 січня 1919 р. змінила назви «Судові палати» на «Апеляційні суди», а «Державний сенат» – на «Надвищий суд». Іншими важливими змінами стали кадрові – було поновлено весь склад Київського апеляційного суду. Причому інформація про ці зміни поширювалася міністерством ще 1 січня 1919 р. – тобто до ухвалення відповідного закону[64]. Загалом компетенція, підсудність та підвідомчість залишилися ті самі, які були запроваджені судовою реформою 1918 р. Члени комісії з реформування судових палат планували глобальніші зміни законодавства Гетьманату, однак у законодавстві УЦР також бачили доволі багато недоліків.

Судові органи першої інстанції, які фактично не було реформовано УЦР та гетьманом, залишилися такими самими й за Директорії. Принаймні формально продовжували діяти окружні суди, залишився інститут присяжних засідателів. Постійною проблемою була відсутність затверджених річних списків присяжних засідателів, що призводило до частого зриву сесій окружного суду.

9 січня 1919 р. було прийнято Закон *Про тимчасові правила обрання присяжних засідателів*, згідно з яким тимчасово, до видання окремого закону про присяжних засідателів, вони призначалися «з чергових списків, що їх складено на 1917 рік». А за півтора року – 31 жовтня 1920 р. – видано докладну постанову *Про призначення і вибори мирових суддів, про утворення тимчасових Відділів окружного суду на повітах, про порядок обрання присяжних засідателів та про деякі зміни щодо проведення і дальшого руху досудових слідств*. Мировими суддями та присяжними засідателями не могли бути особи, засуджені за спекуляцію, а також за образу національної честі та гідності громадянина УНР, або виключені зі служби на підставі рішення суду. Залишалася двоступенева система складення списків – загального та чергового. Обрані місцевим самовряду-

[64] ЦДАВО України. – Ф. 2208, оп. 1, спр. 16.

ванням та затверджені окружним судом присяжні засідателі вносилися до чергових списків, звідки призначалися за жеребом для присутності впродовж усієї судової сесії. Передбачався негайний порядок обрання присяжних.

В умовах відсутності реальних можливостей для нормальної роботи місцевого самоврядування Законом Директорії від 19 лютого 1919 р. *Про вибори та призначення мирових суддів* було перейнято практику Гетьманату – мирові судді тимчасово призначалися міністром юстиції, а інститут членів мирового суду, введений Тимчасовим урядом Законом *Про тимчасовий устрій місцевого суду* від 4 травня 1917 р., було скасовано остаточно. Також було запроваджено безкоштовний розгляд мировими судами справ, ціна позовних вимог в яких не перевищувала 10 000 грн. 31 жовтня 1920 р. компетенцію мирових суддів було поширено на кримінальні та цивільні справи.

Але реформувати вищі органи влади виявилося простіше, ніж налагодити нормальну реалізацію судової функції на місцях. Водночас проблема судової влади на місцях стояла доволі гостро і зрештою стала головним завданням, яке дедалі важче було реалізувати в умовах розвитку революції.

На місцях серед селянства виникало багато непорозумінь, вирішити які без відповідних органів не вдавалося. Комендант тилу в своєму рапорті міністру юстиції від 30 липня 1919 р. повідомляв: «...Населення деморалізується і з'являється думка "суду нема, полагодити хатні справи нема кому, отже і влади авторитетної немає..." Селянство стосковалося за здоровим судовим апаратом, воно змучилось тим безладдям і сваволею, що являв собою комуністичний судовий орган, тому організація волосних судів чекає найскорішого вирішення, і буде мати важливі наслідки як в справах цілком юридичних та і взагалі буде привчати населення до дисципліни законності ладу, що так потрібно в даний мент – мент державного будівництва»[65]. У таких умовах значного поширення набували інститути самосуду і самоправства, про що регулярно інформувало МВС.

Водночас воєнне становище диктувало зміщення наголосів зі звичайної на військову надзвичайну юстицію. Саме Директорія мала найбільш розроблене законодавство в цій сфері.

[65] Там само. – Арк. 8.

Так, 26 січня 1919 р. Директорія прийняла Закон *Про надзвичайні військові суди*. Його істотними недоліками В. В. Землянська вважає запровадження смертної кари; порушення принципу рівності всіх учасників судового розгляду перед законом (за ті самі злочини, за які не було передбачено смертної кари, старшини підлягали покаранню в два рази суворішому, ніж рядові); відсутність попереднього слідства, а також забезпечення апеляційного та касаційного оскарження вироку суду; поєднання в одному законодавчому акті норм матеріального та процесуального права тощо. Крім цього, всі члени суду, а також прокурор і захисник, призначались особою, за наказом якої сформовано надзвичайний військовий суд. Закон закріпив і деякі демократичні принципи кримінального процесу, зокрема законність, забезпечення підозрюваному, обвинуваченому та підсудному права на захист, участь народу в здійсненні правосуддя[66].

Директорія пішла ще далі в Законі *Про поступування в штабових судах,* затвердженому її головою С. Петлюрою 4 серпня 1920 р. Цей закон суттєво відрізнявся від аналогічного законодавства попередніх владних режимів у бік концентрації судових повноважень в органах надзвичайної юстиції, про що свідчать і відсутність можливості апеляційного перегляду справ і відмова від участі присяжних засідателів у розгляді судової справи. До здобутків закону В. В. Землянська зараховує вирізнення порушення кримінальної справи в окрему стадію судочинства, яка згодом стала першою стадією кримінального процесу в радянському та українському судочинстві (до прийняття Кримінально-процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року).

Цей закон складався з 271 статті, 11 розділів і докладно регламентував процедуру розгляду судової справи, починаючи від порушення кримінальної справи і завершуючи виконанням судових рішень. Очевидно, такий високий юридико-технічний рівень закону пояснюється тим, що в його основу були покладені напрацювання фахових юристів кодифікаційної комісії, головним завданням якої було вироблення Кримінально-процесуального кодексу УНР[67].

Говорячи про судову владу періоду Директорії, слід згадати Закон *Про вищий уряд Української Автокефальної Православної Церкви*

[66] *Землянська В. В.* Зазн. праця. – С. 13, 14.
[67] Там само.

від 1 січня 1919 р. Він проголосив незалежність, автокефальність Української Православної Церкви та закріпив, що «Вища церковно-законодавча, судова та адміністраційна влада на Україні належить Всеукраїнському Церковному Соборові» [68]. Постанови останнього, у разі їх церковно-державного значення або потреби видатків з державного бюджету, підлягали затвердженню державними органами. До компетенції Синоду мали належати церковні справи релігійного, адміністративного, господарського, освітнього, контрольного та ревізійного характеру. Зазначалося, що додатковим декретом Директорії Синоду надані й судові функції. Зауважимо, що чинність закону оцінюють по-різному. В. І. Силантьєв стверджує, що декрет Директорії про автокефалію УПЦ фактично залишився декларацією, тому що після відступу з Києва у лютому 1919 р. вона контролювала незначну частину території України[69]. Дослідник історії церкви І. Власовський вважає закон «цілком правосильним». У будь-якому випадку можна погодитися з тим, що «велика була шкода для справи відродження Української Православної Церкви, що він не появився, як показали події, раніше»[70].

9.5. СУДІВНИЦТВО В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ

1 листопада 1918 р. у Львові було проголошено утворення Західноукраїнської Народної Республіки. 21 листопада 1918 р. Українська Національна Рада (далі УНРада) ухвалила Закон *Про тимчасову організацію судів і власти суддейської.* У третьому артикулі цього закону зазначалося, що судами ЗУНР стають усі суди на території колишнього Вищого крайового суду. Таким чином, колишні австрійські суди та колишні повітові суди Галичини стали повітовими та окружними судами ЗУНР.

---

[68] *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права. Праці Українського Наукового Інституту: Серія правнича / О. Лотоцький. – Варшава, 1931. – Т. 5, кн. 1. – С. 297, 298.

[69] *Силантьєв В. І.* Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.): автореф. дис. ... докт. істор. наук: 07.00.01 / Василь Іванович Силантьєв; Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2005. – 38 с.

[70] *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський. – К., 1998. – Т. 4. – Ч. 2. – С. 65.

Призначення судових службовців та інші організаційні питання судової системи належали до компетенції Державного секретарства судівництва. Суддів призначав Державний секретаріат за пропозицією державного секретаря судівництва. Всі колишні судді, інші працівники і технічний персонал судів могли залишатися на своїх посадах «до часу проведення нової організації», якщо «в означенім часі» складуть «службове приречення» на вірність ЗУНР і її законам. У разі відмови його скласти працівник або суддя звільнялися з посади. Отже, всіх попередніх суддів і працівників суду, які не скомпрометували себе антинародною, антиукраїнською діяльністю та зобов'язалися служити українському народу і державі та склали про це відповідну присягу, влада ЗУНР залишила на їхніх посадах.

Згодом Державне секретарство судівництва на чолі з О. Бурачинським розгорнуло активну діяльність з реформування судової системи. У лютому 1919 р. було видано розпорядження про створення на території ЗУНР 12 судових округів і 130 судових повітів[71].

11 лютого УНРада прийняла два важливі закони щодо діяльності судів республіки у цивільному та кримінальному судочинстві. Зокрема, Законом *Про розмежування компетенції повітових та окружних судів в цивільних справах* було здійснено відповідне розмежування, а також збільшено судові мита.

Водночас Законом *Про трибунали І-ї інстанції у карних справах* для розгляду дрібних кримінальних справ передбачалось утворення трибуналів першої інстанції – по одному на кожний повіт. Суддів цих трибуналів призначало Державне секретарство судівництва, затверджували на посадах УНРада або її Виділ. Ними могли бути лише юристи з титулами «радник суду» і «радник Вищого суду».

Трибунали першої інстанції діяли у складі одного або трьох суддів. Одноособово судді розглядали справи, в яких передбачуване покарання не перевищувало одного року позбавлення волі або певної грошової кари. В усіх інших випадках трибунал діяв у складі трьох професійних суддів[72].

Діяльність суду присяжних з огляду на воєнний стан тимчасово (строком на один рік) була призупинена[73].

---

[71] *Тищик Б.* Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права / Б. Тищик. – Львів: Тріада плюс, 2004. – С. 191–193.

[72] Там само. – С. 196, 197.

[73] Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. – 1919. – Вип. 3. – 2 березня. – С. 28.

Закон УНРади від 15 лютого 1919 р. *Про тимчасове виконуване судівництво в цивільних і карних справах в другій і третій інстанції в часі надзвичайних відносин, спричинених війною,* встановив структуру та порядок діяльності судів вищих інстанцій. Другою, вищою, інстанцією у цивільних і кримінальних справах мав бути Вищий суд у Львові, а третьою – Найвищий державний суд. Але до їх створення, «в часі надзвичайних відносин, спричинених війною», функції другої і третьої інстанцій належали «Окремому судовому Сенату II інстанції» та «Окремому судовому Сенату III інстанції». Голів і членів обох Сенатів призначав державний секретар судівництва, затверджували УНРада або її Виділ із числа президентів і віце-президентів окружних судів та радників Вищого суду ЗУНР. Засідання судових Сенатів мали відбуватися раз на місяць у місцях, встановлених Державним секретарством судівництва.

Функції Верховного судового і касаційного трибуналу колишньої Австро-Угорської монархії мав виконувати Найвищий державний суд ЗУНР, який, однак, практично утворений не був[74].

16 листопада 1918 р. Державний секретаріат видав розпорядження *Про організацію військового судочинства*, згідно з яким на території ЗУНР було створено військові суди[75].

Тимчасово до вироблення власного законодавства військове судівництво мало здійснюватися обласними (колишніми дивізійними) та окружними (колишніми бригадними) судами на підставі «дотичних австрійських законів». Для діяльності під час облоги 10 листопада 1918 р. було утворено польові суди, юрисдикція яких поширювалася, крім української армії, на всіх цивільних осіб, «яких приловиться на заворушенні» публічного спокою, грабунках, крадіжках і вбивствах.

9.6. СУДОВІ РЕФОРМИ НА КРИМСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ

Уявлення про регіональні особливості судової влади на території Криму можна отримати з дисертаційного дослідження О. М. Редькіної. Авторка вважає, що судові органи за часів перебування при владі Крайового уряду генерал-лейтенанта С. Сулькевича відтворюва-

[74] *Тищик Б.* Зазн. праця. – С. 197.

[75] Вістник Державного Секретаріяту Військових Справ. – Тернопіль, 1918. – Ч. 1. – 1 грудня. – С. 1, 2.

ли в мініатюрі судоустрій колишньої Російської імперії. У зв'язку з тим, що Крим не потрапляв під юрисдикцію наявних раніше на території України судових палат – Київської, Харківської й Одеської, на території півострова була заснована Кримська судова палата. Крім розгляду апеляцій, вона розглядала як перша інстанція справи про державні та посадові злочини. Постановою Крайового уряду від 12 липня 1918 р. був створений Кримський військово-окружний суд для розгляду справ про злочини проти особи та власності, вчинені за час від 25 жовтня 1917 року. У вересні постановою уряду було затверджено Кримський сенат, Верховний кримінальний суд, внесені доповнення та зміни в російські *Статут кримінального судочинства*, *Статут цивільного судочинства*, *Статут про покарання, що накладаються мировими суддями*. Суддям, які не залишили Крим і не були знищені більшовиками в ході репресій, пропонувалося повернутися на державну службу. Вони мали присягнути на вірність крайовій владі на загальних підставах. До складу судового відомства входила також прокуратура, але зі своєю власною організацією, як і в Російській імперії. Очолював прокурорську ієрархічну піраміду міністр юстиції. Проте, зазначає дослідниця, нормального функціонування судових органів Криму досягнути не вдалося, зокрема і через паралельне існування двох каральних систем – Крайового уряду та командування німецькими військами. До того ж на територію Криму прагнув поширити свою судову владу уряд гетьмана П. П. Скоропадського, використовуючи аргумент невизнання ним Крайового уряду, а відповідно – і всього державного апарату С. Сулькевича[76].

15 листопада 1918 р. в Криму змінився політичний режим – замість уряду С. Сулькевича було створено другий Крайовий уряд на чолі із С. Кримом, який майже одразу вдався до проведення судової реформи. Цей період історії судівництва на півострові досліджував Д. В. Велігодський. Наведемо тут основну структуру судових органів, реконструйовану автором.

---

[76] *Редькіна О. М.* Судові органи Кримського крайового уряду С. Сулькевича / О. М. Редькіна // Держава і право. – 2003. – Вип. 19. – С. 162–165; *Редькіна О. М.* Кримський крайовий уряд генерал-лейтенанта С. Сулькевича (червень – листопад 1918 р.): історико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Олена Миколаївна Редькіна; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2003. – 24 с.

Так, Постановою Ради Міністрів Крайового уряду від 4 грудня 1918 р. було ліквідовано Кримський урядовий сенат, створений урядом С. Сулькевича, і затверджено структуру, штатний розпис і персональний склад Вищого крайового суду. Всі судові справи, які перебували у провадженні Кримського урядового сенату, передавалися на розгляд Вищого крайового суду. Прокуратура залишалася автономною складовою судового відомства.

Вищий крайовий суд тимчасово був вищою апеляційною інстанцією для всіх кримінальних справ, розглянутих в окружних судах, і водночас – першою інстанцією у справах про державні та посадові злочини. Територія Криму розподілялась на округи. Округ суду охоплював зазвичай територію 2–4-х повітів. Кримінальні справи згідно із судовими статутами підлягали розглядові окружним судом у складі трьох коронних суддів, які призначалися Крайовим урядом за поданням міністра юстиції, або судом присяжних засідателів.

Постановою Ради Міністрів Крайового уряду від 7 лютого 1919 р. в окрузі Кримської судової палати було створено Мелітопольський окружний суд. Територіально до зони діяльності цього суду ввійшли Мелітопольський, Бердянський і Дніпровський повіти. В березні 1919 р. Рада Міністрів Крайового уряду своєю постановою створила новий Керченський судово-мировий округ із центром з'їзду мирових суддів у м. Керчі. Цей округ включав чотири мирові дільниці: три з них – у Керчі і одна – на території Сарайминської та Петровської волостей.

Відповідно до цього Закону судові статути передбачали для мирових суддів на території Криму одну апеляційну інстанцію – з'їзд мирових суддів, і одну касаційну – Кримську судову палату. Другою апеляційною інстанцією для справ, що розглядалися земськими начальниками та міськими суддями, був повітовий з'їзд в особі його судового присутствія. До складу цього органу, очолюваного повітовим предводителем дворянства, входили повітовий член окружного суду, почесні мирові судді, міські судді й земські начальники цього повіту. Потрібно зазначити, що для міських суддів була встановлена своєрідна подвійна підлеглість: апеляційною інстанцією для них був повітовий з'їзд. Разом із тим про всі помилкові чи протизаконні дії міських суддів слід було повідомляти окружний суд, який мав складати особливі накази на їхню адресу. Касаційною інстанцією для земських начальників і міських суддів був Вищий крайовий

суд. Що стосується повітових членів окружних судів, то апеляційною інстанцією для них був окружний суд, а касаційною – також Вищий крайовий суд. Певні зміни відбулися й у системі волосних судів.

Волосний суд відтоді складався з чотирьох суддів, один з яких постановою повітового з'їзду за поданням земського начальника призначався головою. Земські начальники дістали право затверджувати волосних суддів із числа кандидатів, обраних сільськими громадами. Рішення волосного суду могли бути оскаржені земському начальникові.

Д. В. Велігодський зазначає, що реформа судової системи в Криму, на відміну від інших видів діяльності другого Крайового уряду, мала найбільш послідовний і планомірний характер, чому, очевидно, сприяла наявність на півострові значної кількості відомих юристів колишньої Російської імперії.

Більш громіздкою дослідник називає структуру правоохоронних органів Криму в період військово-авторитарних режимів А. Денікіна і П. Врангеля. В квітні 1920 р. на півострові було створене цивільне правосуддя у формі Кримського управління юстиції та його підрозділів. Кримінальний розшук був відокремлений від державно-політичного. З огляду на велике значення діяльності судової системи було збільшено кількість мирових суддів. До їхніх обов'язків входило приймати від потерпілих різні, навіть їм непідсудні, скарги та надсилати їх у відповідні установи[77].

9.7. НЕДЕРЖАВНІ ОРГАНИ СУДОВОЇ ВЛАДИ

У перехідних державах, для яких характерні неусталеність і нестабільність державної влади загалом та її механізму зокрема, частим явищем є реалізація судово-владних повноважень недержавними органами влади. За відсутності судових органів місцеве населення активно застосовує самосуд і самоправство, що до певної міри стає прикметою часу.

---

[77] *Велігодський Д. В.* Судові та правоохоронні органи в системі органів влади державних утворень С. Крима, А. Денікіна і П. Врангеля / Д. В. Велігодський // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского: Серия «Юридические науки». – 2009. – Т. 22 (61). – № 1. – С. 10–17.

Як відомо, сьогодні самосуд і самоправство заборонені міжнародним правом і національним законодавством та однозначно негативно оцінюються правовою думкою. Водночас, в умовах відсутності органів державної влади на місцях, зазначені дії, за «розумності» або співвідносності покарання із заподіяною шкодою чи загального схвалення обраного способу захисту цивільного права, можуть оцінюватись як форма прямого народовладдя, нагадування, що саме народ є первинним джерелом судової влади.

На користь цих роздумів свідчить і, як правило, відсутність покарання ініціаторів самосудів державними органами. Звісно, такій безкарності сприяли колективний характер прийняття та виконання самоправних рішень, а отже відсутність підозрюваного; і підтримка сільського керівництва, яке часто реагувало стандартними заявами, що самосуд вчинено цілою громадою[78]. У разі міських самосудів, здебільшого здійснюваних розлюченим натовпом, давалася взнаки й фізична неспроможність нечисленних представників охоронних структур протистояти натовпу.

Можна погодитися з тими авторами, які виокремлюють різні види «самосудів». Так, С. І. Дровозюк розрізняв *традиційне селянське судочинство* з усталеними ритуалами і *самосуди, здійснювані сільськими активістами*[79]. С. Г. Борисенок вирізняв *сільські* та *міські* самосуди – самосуди в містах здебільшого здійснював натовп, цілком випадковий за своїм складом, тоді як самосуди на селі були справою обмеженої кількості його мешканців, що добре знали як один одного, так і підозрюваного у вчиненні злочину[80].

Неабияку роль у здійсненні «самосудів» відігравали органи сільського самоврядування, які вимушено перебрали на себе функції

---

[78] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф. 317, оп. 4, спр. 5785, арк. 1, 2, 27; *Лозовий В. С.* Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.) / В. С. Лозовий // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 91.

[79] *Дровозюк С.* Селянський самосуд 1917–1930-х рр. XX ст. як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки) / С. Дровозюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. – 2004. – Вип. 10. – С. 284–293.

[80] *Борисенок С.* Самосуди над карними злочинцями в 1917 році / С. Борисенок // Праці комісії для виучування звичаєвого права України. – К., 1928. – Вип. 3. – С. 213–234.

відсутніх органів державної влади. Зокрема, поширеною була практика, коли рішення, згодом кваліфіковані як самосуд, ухвалювалися на сільських сходах або їхніми виконавчими органами – сільськими комітетами.

Особлива сталість традиції селянського судочинства, яку відзначає В. Б. Безгин[81], пояснювалась високою довірою селян до застосованого ними звичаєвого права. В умовах невиробленості законодавства великого значення набувала участь у суді представників місцевого населення, які зналися на звичаєвому праві. У червні 1917 р. на сесії Центральної Ради при обговоренні питань судочинства депутат Крижанівський зазначав, що «треба домагатись обрання мировими суддями в сільських регіонах людей, які знаються на місцевих звичаях»[82]. Саме цим можна пояснити й формальне запровадження інституту членів мирового суду та колективного розгляду судових справ.

Отже, традиція сільського судочинства швидко відновилася в умовах кризи влади та склала їй повноцінну альтернативу та неабияку конкуренцію. Зокрема, відомі непоодинокі випадки, коли незадоволена рішенням окружного суду сторона зверталася до органів місцевого самоврядування[83].

Вартий уваги висновок С. І. Дровозюка про те, що самосуд у селянському варіанті не був спонтанною, неусвідомленою дією, а часто втілював традицію громадського суду з його неодмінними атрибутами[84].

Заслуговує на увагу і здійснення судових функцій релігійними органами окремих громад, хоч юридично національні (релігійні) меншини не мали судових повноважень. Однак невелика кількість і закритий характер таких громад не дають змоги стверджувати про їхній значний вплив на загальну оцінку стану судової влади в досліджуваний період.

---

[81] *Безгин В. Б.* Правовые обычаи и правосудие русских крестьян второй половины XIX – начала XX века / В. Б. Безгин. – Тамбов, 2012. – С. 106.

[82] Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / *Бернюков А. М., Бігун В. С., Лобода Ю. П., Малишев Б. В., Погребняк С. П., Рабінович С. П., Смородинський В. С., Стовба О. В.*; відп. ред. В. С. Бігун. – К., 2009. – С. 129.

[83] Там само. – С. 226.

[84] *Дровозюк С.* Зазн. праця. – С. 285.

До маловивчених належить питання про те, яким чином функції судової влади реалізовувались у стійких позадержавних військових формуваннях. Можна припустити, що в угрупованнях, які сповідували анархістську ідеологію, спеціальних судових органів не мало бути. Однак у резолюції З'їзду трудящих і повстанців у Олександрівську *Про добровільну мобілізацію* зустрічаємо згадку про формування військової організації за територіальною ознакою (у селах, волостях, повітах) із виборним командним складом, господарсько-судовими органами при частинах, починаючи з полків. Відомо, що від березня 1919 р. до червня 1920 р. судові функції виконувала махновська контррозвідка. 20 жовтня 1919 р. в Олександрівську на 4-му районному з'їзді був проголошений проект *Декларації Революційно-повстанської армії України (махновці) про Вільні Ради*, в якому зазначалось: «Істинне правосуддя має бути організованим, але живим, вільним, творчим актом гуртожитку. Самооборона населення має бути справою вільної, живої самоорганізації. Тому будь-які змертвілі форми правосуддя, судові установи, революційні трибунали, уложення про кари, поліцейські або міліцейські інститути, надзвичайки, тюрми... – все це має відпасти саме по собі...» Для підтримання дисципліни в армії були запроваджені покарання владою командира за незначні порушення, а за серйозні – «суди честі», коли відкрите зібрання виносило вирок[85]. Історик О. В. Шубін зазначає, що головним судовим органом махновців від 9 липня 1920 р. стала «комісія протимахновських справ» у складі С. Каретнікова, Д. Попова та І. Кузьменка. Комісія виконувала судово-слідчі функції та приймала рішення на підставі опитувань (доносів) мешканців. Якщо дозволяв час, процедура суду була довшою і передбачала спробу загітувати на свій бік полонених червоноармійців і командирів. Такі суди-мітинги з агітацією та виправданням підсудних були рідкісними, але самі виправдання за результатами опитувань населення – доволі типовими[86].

На східноукраїнські території певний час поширювалась юрисдикція заснованого 20 вересня 1918 р. Донського сенату, діяльність

---

[85] *Азаров В.* Махновская контрразведка. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.agentura.ru/library/azarov/.

[86] *Шубин А.* Махно и махновское движение / А. В. Шубин. – М.: «МИК», 1998. – 176 с.

якого висвітлює В. В. Раков[87]. Архівні матеріали свідчать і про існування спеціальних органів – судово-слідчих комісій – в армії Денікіна[88].

9.8. ОРГАНИ СУДОВОЇ ВЛАДИ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ

Дослідження феномену судової влади не буде повним без урахування специфіки українських територій, що de jure входили до складу інших держав або de facto були під контролем іноземних сил.

Функціонування судових органів іноземних держав породжувало чимало правових проблем і колізій, починаючи від правових підстав їхньої діяльності, співвідношення їхньої юрисдикції з юрисдикцією місцевих органів судової влади та завершуючи колізіями застосовуваного ними матеріального та процесуального права з місцевими правовими нормами.

Обсяг цього дослідження не дає змоги зупинитися на цих украй цікавих моментах докладніше, тим більше, що відносно деяких територій такий зріз не буде повним без відповідного розширення хронологічних рамок дослідження. Однак спробуємо принаймні звернути увагу на головні, на нашу думку, особливості функціонування цих судів.

Німецькі та австрійські суди

Діяльність органів військового командування держав Четверного союзу досліджує у своїх роботах А. В. Макарчук[89].

---

[87] *Раков В. В.* Из судебной практики Правительствующего сената в 1919 г. / В. В. Раков // Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку: мат. XXV міжн. іст.-прав. конф., 16–18 вересня 2011 р., м. Саки / Ред. колегія: І. Б. Усенко (голова), Є. В. Ромінський (відп. секретар), Л. П. Гарчева, В. Є. Кириченко, І. В. Музика, Л. М. Подкоритова, О. М. Редькіна, О. Н. Ярмиш. – К.; Сімферополь: СМД, 2011. – Ч. 1. – С. 62.

[88] ЦДАВО України. – Ф. 998, оп. 1, спр. 1.

[89] *Макарчук А. В.* Правовий режим і юридичні наслідки перебування військових сил держав Четверного союзу на території України у 1918 році: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Арсен Володимирович Макарчук; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2013. – 20 с.

За декілька днів після підписання у Брест-Литовську мирного договору між УНР та державами Четверного союзу делегація Центральної Ради звернулася до представників Центральних держав із проханням про надання військової допомоги для боротьби з військовими силами Радянської Росії. У відповідь на «Заклик до німецького народу» берлінське командування висловило готовність надіслати війська до України. 18 грудня 1918 р. перші підрозділи вирушили на допомогу відтісненим зі столиці силам УНР. Невдовзі німецький наступ підтримала союзна Австро-Угорщина.

Відтісняючи малочисленні угруповання радянських військ, армії Німеччини та Австро-Угорщини займали широкі території України, позбавлені адміністративного апарату, який би міг ефективно виконувати свої функції. Однією з основних прогалин у системі центральної влади на місцях був повний судовий вакуум – ситуація в умовах, близьких до бойових, неприпустима. Саме у відповідь на виклик моменту траплялися перші безсистемні випадки застосування військово-польового правосуддя союзників щодо українських громадян[90].

21 березня 1918 р. командувач німецьких військ А. фон Лінзінген видав розпорядження про запровадження на території України законів воєнного часу та смертної кари[91]. Серед учинків, які підлягали покаранню, – невиконання військової присяги, шпигунство, державна зрада, порушення публічного спокою, заклик до повстання тощо[92]. Це розпорядження спричинило поширення юрисдикції німецьких військово-польових судів на всіх мешканців територій, оголошених на воєнному стані.

Констатуючи неоднозначність правових підстав такого акта, з одного боку, і реальну неспроможність української влади здійснювати судові функції у повному обсязі, з іншого, сторони ще деякий час перебували в пошуку хиткої рівноваги. Політика командування військ Четверного союзу щодо впровадження військово-польового судочинства принципово змінилася внаслідок прийняття (із санкції

[90] *Тимощук О. В.* Зазн. праця. – С. 340.

[91] *Пиріг Р. Я.* Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий – квітень 1918 р.) / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 54.

[92] Гражданская война на Украине 1918–1920 гг.: Сб. док. и материалов: В 3 т., в 4 кн. – К., 1976. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 64, 65.

вищого берлінського командування) 23 квітня 1918 р курсу на зміну державного режиму в УНР[93].

Практичним утіленням цього рішення стало підписання 25 квітня 1918 р. наказу № 21 головнокомандувача німецьких військ на Україні генерал-фельдмаршала Г. фон Ейхгорна. Відповідно до нього німецькі військово-польові суди оголошувалися виключними органами кримінальної юстиції на всій території України, «де тільки перебувають німецькі війська». Наказ містив чотири пункти: 1) виключно особливому німецькому польовому суду підлягають усі вчинки проти громадського порядку, а також кримінальні злочини проти німецьких і союзних військ, як і проти всіх осіб, що до них належать; 2) заборонено будь-яке порушення публічного спокою, до якого також віднесено «вуличні збіговища»; 3) заборонена усна і друкована агітація; 4) констатувалося продовження діяльності українських судових установ у обсягу, що не суперечить першому пункту[94].

Цей акт аргументувався тим, що українські суди були не в змозі підтримувати порядок і захищати життя та майно мирних жителів від постійних нападів озброєних людей. Тому німецьке командування мало перебрати судову владу на себе, тим більше, що значна частина жителів була на боці більшовиків, а останні ніколи не припиняли своєї пропаганди[95].

28 квітня 1918 р. командування Австро-Угорської Східної Армії, штаб якого розміщувався в Одесі, видало аналогічне розпорядження № 3964 про поширення на українських громадян юрисдикції військово-польових судів на всій території перебування військ Австро-Угорщини[96].

Наказ Г. фон Ейхгорна № 21 містив широке формулювання, згідно з яким органам німецької військової юстиції підлягають «*всі вчинки проти громадського порядку, а також карні злочини проти німецьких та союзних військ, як і проти всіх осіб, що до них належать*»[97]. Таке формулювання дозволяло видавати розпорядження, проголошуючи юрисдикцію німецьких судових інституцій щодо

[93] *Піріг Р. Я.* Зазн. праця. – С. 58.

[94] ЦДАВО України. – Ф. 2207, оп. 1, спр. 791, арк. 31.

[95] Там само. – Арк. 32.

[96] *Тимощук О. В.* Зазн. праця. – С. 341.

[97] Крах германской оккупации на Украине / Под ред. М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана. – М.: ОГИЗ, 1936. – С. 52.

широкого кола протиправних дій, формально не порушуючи наказу Головнокомандування[98].

Так, 7 травня 1918 р. командир І армійського корпусу генерал-лейтенант Менгельбір оголосив мешканцям м. Харкова й околиць про поширення юрисдикції німецьких військово-польових судів, зокрема, на такі види злочинів: підбурювання до заколоту проти німецьких військ, підбурювання до непослуху серед німецьких військовослужбовців, підпал, потоп, вивільнення з-під варти затриманих у справах, що розглядаються військово-польовими судами. Перелічені злочини, в залежності від їхньої тяжкості, каралися смертною карою через розстріл або каторгою від двох років до довічної чи ув'язненням до десяти років[99]. А київський адвокат О. О. Гольденвейзер згадує розгляд німецьким військово-польовим судом справи про спекулятивне підвищення домовласником орендної плати[100].

Австро-угорська сторона від самого початку повела іншу політику, наказом № 3964 чітко встановивши перелік діянь, підлеглих австро-угорській військово-польовій юстиції. Це злочини, об'єктом яких були життя і здоров'я, майнові інтереси військових і цивільних осіб, що належали до Австро-Угорської армії. До юрисдикції австро-угорських судів належали також такі діяння: надання допомоги дезертирам і втікачам; шпигунство та інші дії проти військової влади, до яких, зважаючи на обставини, відносили також володіння і зберігання зброї, вибухівки та амуніції; відкрите порушення суспільного порядку; повстання; злочини, зловмисні дії, спрямовані на виведення з ладу залізниці, телеграфного і телефонного зв'язку та супутньої інфраструктури; пошкодження чужої власності або підпал – якщо такі дії вчиняються у приміщеннях, що використовуються військовим відомством або становлять небезпеку для осіб Імператорської й Королівської об'єднаної армії, – загалом 18 категорій злочинів[101].

Українські громадяни, підозрювані у вчиненні перелічених дій, підлягали австро-угорському польовому суду. Інші правопорушен-

[98] ЦДАВО України. – Ф. 2207, оп. 1, спр. 308, арк. 288.

[99] Там само. – Арк. 25.

[100] *Гольденвейзер А. А.* Из киевских воспоминаний / А. А. Гольденвейзер // Архив русской революции, изданный И. В. Гессеном. – Т. 5–6. – Берлин, 1922. – Репринт. – М.: Терра: Политиздат, 1991. – Т. 6. – С. 222.

[101] ЦДАВО України. – Ф. 2311, оп. 1, спр. 4, арк. 13–13 зв.

ня підлягали судам загальної та військової юрисдикції Української Держави. Згідно з пізнішим роз'ясненням військово-польові суди союзників розглядали також злочини, що зачіпали інтереси союзних армій хоча б опосередковано, як, наприклад, підбурювання до повстання або непослуху Уряду Української Держави чи її законам[102].

Військово-польові суди існували при штабах корпусів, дивізій та окремих частин експедиційного корпусу. Організація діяльності конкретного військово-польового суду належала до компетенції офіцера, який керував тією чи іншою військовою частиною. Саме він призначав склад суду, окремо *ad hoc* у кожній конкретній справі. Відтак постійного складу судового органу не було. Кваліфікаційні вимоги до претендентів на суддівські посади були лояльними, юридичного фаху не вимагалося.

У процесі судового розгляду головував судовий офіцер (*Gerichtsoffizier*). Ця посада була постійною та існувала при кожному штабі чи комендатурі. До компетенції судового офіцера належали підготовка справи, проведення слідства, прокурорські обов'язки та нагляд за виконанням покарань.

Офіцер, який командував військовою частиною, що при ній діяв суд, мав необмежені права щодо затвердження або зміни вже винесених судових рішень. Він же ухвалював рішення про допуск до слухань представників обвинуваченого, притягнення до суду, призначення засідань тощо[103].

Розглядаючи справи, суд не надто обтяжував себе формальностями й необхідністю дотримуватися букви закону. Судді могли на свій розсуд посилювати чи, навпаки, послаблювати покарання за кожне конкретне діяння порівняно із санкціями, передбаченими Військово-кримінальним кодексом. Процесуальні норми теж мали необов'язковий характер. Широковідомим є факт, що під час розгляду справи про викрадення А. Ю. Доброго викликаний як свідок колишній Голова РНМ В. О. Голубович через надані ним свідчення негайно був оголошений підсудним й одразу засуджений до двох років ув'язнення[104].

---

[102] Там само. – Спр. 154, арк. 5.

[103] *Гольденвейзер А. А.* Зазн. праця. – С. 221.

[104] *Гавриленко О. А.* Гетьманський переворот 1918 р.: причини та наслідки / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко // Актуальні проблеми юридичної науки у дослідженнях вчених: Наук.-практ. зб. – Вип. 3. – К., 2000. – С. 8.

Поширення юрисдикції військово-польових судів на українських громадян у період перебування на території України армій Четверного союзу потребує виваженої оцінки. Прагнення німецького та австро-угорського командування вберегти особовий склад і майно експедиційного корпусу від злочинних зазіхань з боку політичних інсургентів і кримінальних злочинців обмежувалося формально «дружнім» статусом німецьких та австро-угорських військ в Україні. Міжнародно-правові норми забороняли поширювати юрисдикцію військово-польових судів на місцеве населення, однак неспроможність влади УНР налагодити та підтримувати елементарний правопорядок у країні підштовхувала військове командування до рішучих дій. Практично не викликало дискусії питання про підсудність комбатантів і некомбатантів союзницьких армій власним військово-польовим судам, питання про їхню відповідальність перед українськими судами влада УНР (а згодом – і Української Держави) навіть не ставила.

Згода П. П. Скоропадського на передавання у відання військово-польових судів експедиційного корпусу всіх кримінальних справ, пов'язаних із замахами на життя вояків і майно союзних армій, стала, з одного боку, передумовою визнання режиму Гетьманату зі сторони Берліна та Відня, з другого – підставою для легалізації поширення юрисдикції цих судів на місцеве українське населення, оскільки таке передбачалося нормами чинного на поч. XX ст. міжнародного права.

На нашу думку, було би помилкою говорити про якусь насильницьку узурпацію судових функцій в Україні командуванням експедиційного корпусу та його представниками на місцях. У такій «узурпації» була більшою чи меншою мірою заінтересована й сама українська влада, оскільки це сприяло оздоровленню загальної кримінальної ситуації в країні, а також ефективності боротьби з комуністично-анархічними течіями. Це той національний інтерес, яким варто було поступитися заради досягнення спокою й порядку в країні.

Польські суди

16 травня 1919 р. до Луцька вступили польські підрозділи, й невдовзі польське командування припинило діяльність Луцького окружного суду, натомість запровадило польський військово-поль-

вий суд. За свідченням надвищого судді К. М. Ященка з його доповіді від 1 жовтня 1919 р., вже за місяць прибули презес польського окружного суду і прокурор, прийняли за описом всі справи та майно. Реорганізацію судової гілки влади в регіоні здійснював Генеральний Комісар Східних Земель.

19 вересня було відкрито польський окружний суд у складі 4 відділів: 2 кримінальних і 2 цивільних. Із них один провадив свою діяльність польською, інші – українською мовою. З'їзд мирових судів було скасовано, і суд став І інстанцією для розгляду політичних, кримінальних і цивільних справ і ІІ інстанцією (апеляційним) для мирових судів на території Луцького, Горохівського, Ковельського, Володимирського, Ровенського, Кременецького, Любомльського, Камінь-Каширського і Дубенського повітів. Апеляційною інстанцією було визначено Віленський апеляційний суд або Апеляційний Суд Східних земель, а з 1921 року в зв'язку з його ліквідацією – Апеляційний суд у Любліні; касаційною інстанцією був Найвищий суд у Варшаві.

Новоутворені відділи мали провадити свою діяльність уже польською мовою, російська вважалась іноземною. Влада всіляко сприяла переведенню судочинства на польську мову – відкрито курси польської мови, впродовж півроку *Уложение о наказаниях* та *Устав уголовного судопроизводства* було перекладено та видано польською.

Польська влада вживала всіх заходів для переходу членів Луцького суду окружними суддями до польського судового органу. Колишнього голову Луцького окружного суду чотири рази запрошували прийняти посаду заступника голови польського суду, однак він відмовився. То був не одиничний випадок – всі працівники Луцького окружного суду перебували в дуже тяжкому становищі, але не йшли на службу до польського суду. Однак у відповідь на своє звернення до національних державних органів вони дістали пораду Українського комітету у Варшаві «йти на службу до поляків, щоб українське населення не залишилось без допомоги»[105].

Органами надзвичайної юстиції стали «доразові» («доразні», «наглі») – негайні суди, запроваджені Польською ліквідаційною комісією на території Галичини (розпорядження № 701 від 27 лис-

[105] Там само. – Арк. 10.

топада 1918 р.) для таких злочинів: убивство, грабунок, підпал і «публічне насильство», тобто злісне пошкодження чужої власності. Майже таке саме розпорядження (перелік злочинів не включав публічне насильство) для округу апеляційного суду у Львові видав Тимчасовий комітет, правлячий у Львові (розпорядження № 18/пр[езидія] від 21 грудня 1918 р.).

Для уніфікації цих нормативних актів міністр внутрішніх справ у Варшаві разом з міністром справедливості видали розпорядження № 47866 від 14 травня 1919 р. про запровадження в округах апеляційних судів у Кракові та Львові доразових судів для таких злочинів: убивство, грабунок, підпал і публічне насильство. За названі злочини передбачалася смертна кара[106].

На підставі наказу № 5223 головного командування військ Польських від 26 червня 1920 р. надзвичайна юстиція поширилась і на цивільне населення Західної Волині. Винні у вчиненні передбачених наказом злочинів каралися із застосуванням судочинства воєнного часу і найвищої міри покарання – смертної кари через розстріл.

У деяких населених пунктах при відділах польської поліції було відкрито «бюро порад», які мали сприяти довірі населення до влади. Їхня діяльність була спрямована «на правильне оформлення заяв, прохань чи іншого роду документації до різних інституцій та установ, а також і в суд; надавати юридичні поради і пояснення та іншу допомогу усім, хто її потребує»[107].

Згідно з розпорядженням Генерального комісара Східних Земель від 20 березня 1920 р. кожна заінтересована в провадженні справи сторона впродовж трьох років із дня оголошення зазначеного розпорядження мала право відновити розгляд своєї справи.

Румунські суди

Непроста ситуація склалась і на українських територіях, що перебували в 1918–1940 рр. у складі Румунії.

Найвищою апеляційною інстанцією для Буковини до 1918 р. була апеляційна палата у Львові. Однак після введення румунських

---

[106] Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). – Ф. 146, оп. 4, спр. 5263, арк. 116.

[107] *Гуцалюк І. О.* Суд та судочинство в Західній Волині за «Другої» Української Народної Республіки / І. О. Гуцалюк // Гілея: науковий вісник: Зб. наук. праць. – К., 2012. – Вип. 60 (№ 5). – С. 69–76.

військ до Чернівців зв'язки з нею перервалися, що майже паралізувало судову діяльність на цих територіях.

Так, 9 квітня 1918 р. Румунський уряд видав наказ про возз'єднання Бессарабії з Румунією, а 19 грудня 1918 р. – наказ про возз'єднання Буковини з Румунією. Одночасно видано накази про організацію відповідних провінцій. У Раді міністрів Румунії було запроваджено посаду безпортфельного міністра, відповідального перед буковинською адміністрацією за внутрішні справи, юстицію, фінанси тощо.

Того ж 19 грудня 1918 р. королівський Декрет поширив на Буковину дію румунського законодавства – було встановлено п'ятирівневу судову систему у складі мирових судів, трибуналів, апеляційних палат, суду присяжних і вищої палати касації та правосуддя[108]. До складу палати запросили трьох представників з Буковини на посади радників-доповідачів у справах, що надходили з Буковини.

А 14 травня 1919 р. було видано Декретозакон «Про створення апеляційної палати Буковини», і вже 14 липня 1919 р. палата розпочала роботу.

Ускладнювало ситуацію те, що новостворена румунська апеляційна палата була змушена застосовувати різне законодавство: для Буковини – австрійське до 1938 р.; для Бессарабії – російське законодавство до уніфікації 1928 р.; для Дорогойського повіту – законодавство «Старого Королівства»[109].

1 січня 1920 р. було прийнято закон про возз'єднання Буковини з Румунією, яким було ратифіковано всі попередні накази та проголошено, що «всі території навіки возз'єднані з Румунією»[110].

* * *

Існує велика спокуса оцінити українську державність 1917–1921 рр. як період відступу від демократичних інститутів функціонування

---

[108] *Торончук І. Ж.* Буковина у правовій системі Румунії (1918–1940 рр.): автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Іван Желувич Торончук; Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2012. – 19 с.

[109] *Торончук І. Ж.* Суд на Буковині у складі Румунії / І. Ж. Торончук // Судова влада в Україні і світі… – С. 426.

[110] *Лупашку З. С.* История румынского государства и права / Зинаида Лупашку. – Кишинев: Cartdidact, 2003. – С. 89.

судової влади, пов'язаний із веденням у цей час бойових дій на фронтах і революційним рухом[111].

Проте нам видається ближчою позиція тих істориків права, які з розумінням ставляться до тодішніх державних і громадських діячів – «так чи інакше вони намагалися спиратися на ідеї демократизації суду та розбудови правової та багатонаціональної держави, де кожна людина буде рівною перед законом»[112].

До певної міри це пов'язано із тим, що судову владу в період Української революції доводиться розглядати у двох, іноді паралельних, площинах – нормативній та фактичній. На законодавчому рівні організація судової влади була регламентована, однак функціонування цієї «ідеальної» системи постійно переривається у часі та просторі, що ускладнює виявлення її тенденцій та закономірностей.

Проголошені реформи часто фактично стосувалися лише невеликої території, яку реально контролювала українська влада на той момент.

Здійснення всіх реформ розпочиналося згори, тобто насамперед було реформовано касаційні та апеляційні інстанції, а місцеві органи судової влади залишались незмінними. Очевидно, такий підхід щодо періоду ЦР пояснювався необхідністю зміни касаційних та апеляційних інстанцій, продиктованою зміною підпорядкування українських територій загалом. Згодом, коли потреба реформи не була вже настільки нагальною, зміна форми і назви вищих органів влади, зокрема і судових інстанцій, очевидно, мала бути певним сигналом для населення щодо загальної політики відповідного владного режиму.

Водночас видається, що необхідність реформування місцевих судових органів була недооціненою вищими органами влади. Не маючи фізичної змоги контролювати місцеву владу, не вважаючи це питанням першої необхідності, влада втрачала підтримку свого населення, яке не відчувало авторитету держави та змушене було самостійно вирішувати питання, традиційно віднесені до державної компетенції.

---

[111] *Сердюк В. В.* Юрисдикція судів України за спеціалізацією: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Валентин Васильович Сердюк; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 19 с.

[112] *Єфремова Н. В.* Зазн. праця. – С. 126.

До впровадження спеціалізованого судочинства рухалися поступово – було виокремлено адміністративні суди, формувалася конституційна юстиція, продовжувалась діяльність комерційного суду. Характерним є вимушене широке застосування військової юстиції.

Головним чином судова влада реалізовувала такі функції, як захисна, контрольна та нагляд за діяльністю судових інституцій.

Зі становленням української національної державності відбулася докорінна зміна концепцій судової влади: від розуміння її як втілення верховної влади імператора до форми реалізації народовладдя – народу як джерела судової влади та судових органів як її носія. Це також вимагало певного усвідомлення своєї відповідальності місцевими органами судової влади, які звикли очікувати вказівок згори.

Можливо, через це не відбувалася належним чином і самоорганізація судової влади, яка могла би стати джерелом вироблення суддівської практики, наприклад, щодо пристосування старого законодавства до нових політичних умов.

Таким чином, було застосовано модель, що поступово історично склалася на українських землях з урахуванням конституційної практики західних держав.

За всіх владних режимів на українських територіях зберігалась одна система, яку можна схарактеризувати як трирівневу вертикальну (змішана перша інстанція, апеляційна та касаційна) із внутрішньою спеціалізацією (департаменти цивільної, кримінальної та адміністративної юстиції) та змішаною підсудністю.

Розділ 10

СУДОВА ВЛАДА В РАДЯНСЬКУ ДОБУ

10.1. СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО СУДІВНИЦТВА (1917–1921 рр.)

Перші роки радянської влади в Україні традиційно і небезпідставно сприймаються сучасними дослідниками як роки нехтування будь-якими правовими формами, відчутного пріоритету позасудових органів і надзвичайної юстиції. Проте тодішній підхід до судової влади цілком вписувався в умови започаткованого більшовиками великого й доволі неоднозначного соціального експерименту та щонайменше заслуговує на зважене об'єктивне вивчення.

Відомий український радянський діяч М. О. Скрипник зазначав, що Жовтнева революція зламала цілком і до кінця старий судовий устрій, поставила суду інші завдання, збудувала його на інших основах, дала йому інший соціальний зміст і значення. Головною відмінністю радянського суду було відкрите визнання його класовим судом, прямим знаряддям диктатури пролетаріату. На думку більшовиків, будь-який суд є класовим судом, але буржуазія намагається це приховати, а Радянська республіка відверто заявляє те, що є. Специфічні умови боротьби трудящих у період громадянської війни, вважали вони, не давали змоги вести захист радянського ладу іншим шляхом, ніж через здійснення цього захисту не на підставі писаного закону, а на основі соціалістично-революційної правосвідомості трудящих, на ґрунті їхнього пролетарського ставлення до життя, революційного чуття і тих загальних для всього класу положень, що визначали загалом усю тогочасну боротьбу трудящих. Робітники та селяни, які не були обізнані з юридичними тонкощами й теорією права, але усвідомлювали необхідність захисту інтересів трудящих і боротьби за радянську владу, творили свою справу під перехресним вогнем нападок і насмішок, знущання і зловорожості з боку всієї буржуазії та кваліфікованих юристів буржуазного

права. У судових вироках періоду громадянської війни знайшли відбиття, дозріли і сформувалися нове радянське право, нова кримінальна політика[1].

Зауважимо, що на тлі активної діяльності надзвичайних органів, в умовах загального правового нігілізму далеко не одразу прийшло розуміння тієї ролі, яку мають відігравати народні суди. Наперед висувалися завдання класової боротьби. Як зазначав В. І. Ленін в листі до Д. І. Курського від 17 травня 1922 р., «суд повинен не усунути терор; обіцяти це було б самообманом або обманом, а обґрунтувати і узаконити його принципово, ясно, без фальші і без прикрас»[2].

Поступово відбувалось і осмислення творчої та виховної ролі правосуддя. Лідер більшовиків ще у березні 1918 р. зазначав: «Новий суд потрібний був, насамперед, для боротьби проти експлуататорів, які намагаються відновити своє панування чи відстоювати свої привілеї або потай протягти, обманом дістати ту чи іншу частинку цих привілеїв. Але, крім того, на суди, якщо вони організовані дійсно на принципі радянських установ, лягає інше, ще важливіше завдання. Це – завдання забезпечити суворе проведення дисципліни і самодисципліни трудящих»[3].

Що ж до розуміння судової влади у перші пожовтневі роки, то власне цей термін хоча й уживався, але дуже рідко. При цьому ідея поділу державної влади відкидалася більшовиками зовсім, оскільки вважалося, що її декларування – це чергова спроба панівної верстви обманути трудящих і приховати за гарним юридичним фасадом експлуататорську сутність своєї влади, якою буржуазія ні з ким не ділиться. На противагу висувалася теза про поєднання законодавства й управління, яка послідовно реалізовувалась у радянській дійсності через надання не лише законотворчих, а й законодавчих повноважень уряду, а певний час – навіть і окремим відомствам. Радянські судові органи теж не відособлялися від державного апарату і аж ніяк не мусили контролювати інші владні структури. Їхнє призначення полягало насамперед у тому, щоби своїми специфічними за-

[1] *Скрыпник Н. А.* Уголовная политика Советской власти / Н. А. Скрыпник. – Харьков, 1924. – С. 5–8.

[2] *Ленін В. І.* Д. І. Курському 17 травня 1922 року / В. І. Ленін // Твори. – Т. 45. – С. 180.

[3] *Ленін В. І.* Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади» / В. І. Ленін // Повне зібр. творів. – Т. 36. – С. 153, 154.

собами здійснювати спільні для всіх органів влади завдання диктатури пролетаріату. Державні органи загальної компетенції (уряд, Ради та їхні виконавчі структури) визначали дислокацію судових установ і формували їхній кадровий склад. Це цілком узгоджувалося з положеннями ст. 5 Конституції УСРР 1919 р.: «Влада трудящих мас на території Української Соціалістичної Радянської Республіки здійснюється Радами Робітничих, Селянських, Червоноармійських Депутатів і іншими органами влади за вибором Рад»[4].

Безпосередньо керували судами та революційними трибуналами центральні й місцеві органи юстиції, які зі зростанням їхнього авторитету послідовно намагалися завадити втручанню інших відомств у сферу своєї виключної компетенції. Втім, у 1917–1921 рр. було й чимало органів із судовими функціями за межами сфери відання наркомату юстиції. «Судова влада» дедалі більше ставала фікцією і з огляду на послідовне посилення контролю за судовими установами та прямого, хоча й не зовсім гласного, керівництва ними з боку компартійних органів.

Про те, як конкретно розбудовувалася система судових органів Радянської України, є чимало спеціальних досліджень. Зокрема, історія правоохоронних (каральних) органів УСРР та й загалом історичний період 1917–1920 рр. були традиційним предметом дослідження радянських істориків права «харківської школи», передусім А. Й. Рогожина[5] та його учнів. Значне місце приділено цьому періоду в загальних працях з історії суду Радянської України М. П. Діденка[6], Д. С. Сусла[7] і деяких інших авторів[8]. Українські

[4] Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины (далее – СУ УССР). – 1919. – № 19. – Ст. 204.

[5] *Рогожин А. И.* Социалистическая законность в УССР в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции и в период гражданской войны и иностранной военной интервенции: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Анатолий Иосифович Рогожин, Харьковский юрид. ин-т. – Харьков, 1950. – 20 с.; *Рогожин А. И.* Очерк истории социалистической законности УССР в период иностранной военной интервенции и гражданской войны / А. И. Рогожин. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1963. – 120 с.; *Рогожин А. И.* Процессуальное право УССР в период военной интервенции и гражданской войны / А. И. Рогожин. – Харьков: Харьковский юрид. ин-т, 1966. – 40 с.

[6] *Диденко М. П.* Возникновение и развитие советских судебных органов в УССР в период Великой Октябрьской революции и в период иностранной интервенции и гражданской войны: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 /

сюжети знайшли певне відображення і в фундаментальній праці М. В. Кожевнікова з історії радянського суду[9] та окремих працях з історії судівництва Радянської Росії[10].

Дослідники загалом погоджуються, що перші радянські судові органи («революційні» або «робітничо-селянські» суди чи трибунали) виникали до певної міри стихійно, за ініціативою знизу, без відповідної нормативної бази та якоїсь усталеної форми. Нерідко

Михаил Петрович Диденко; Харьковский юрид. ин-т. – Харьков, 1951. – 3+365+9 с.; *Діденко М. П.* Відновлення, організація та діяльність радянської судової системи в Українській РСР після розгрому Денікіна / М. П. Діденко // Питання історії держави і права Української РСР. – [Т.] І. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – С. 91–142 / АН УРСР. Сектор держави і права. Наукові записки. – № 1; *Диденко М. П.* Судоустройство в УССР в первой половине 1919 г. / М. П. Диденко // Сборник по истории советского государства и права УССР. – Харьков: Изд-во Харьковского гос. ун-та, 1954. – С. 49–81; *Диденко М. П.* Создание советского суда в УССР / М. П. Диденко // Харьковский юрид. ин-т. Ученые записки. – Т. 11. – Вып. 2. – Харьков: Харьковский юрид. ин-т, 1975. – С. 34–65.

[7] *Сусло Д. С.* Організація судових органів Української РСР в період 1917–1925 рр. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1960. – 88 с.; *Сусло Д. С.* Історія суду Радянської України (1917–1967 рр.) / Д. С. Сусло. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 217 с.

[8] *Єльчанінов М. О.* Ленінські основи організації судового управління на Україні (1917–1922) / М. О. Єльчанінов // Проблеми правознавства. – Вип. 14. – К., 1969. – С. 72–75; *Петухов Г. Е.* Советский суд и становление революционной законности в государственном управлении / Г. Е. Петухов; под ред. В. Н. Брусса. – К.; Одесса: Вища школа, 1982. – 154 с.; *Черниченко С. А.* Возникновение и развитие советской судебной системы в Украине (1918–1925 гг.) / С. А. Черниченко // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. – Вип. 52. – Харків, 2002. – С. 27–36; *Чисніков В.* Вищі судові органи України в особах (1917–2001 рр.) / В. Чисніков // Юридичний вісник України. – 2002. – № 22. – С. 14; *Гринюк В. О.* Суд радянської доби / В. О. Гринюк // Часопис Національного університету «Острозька академія»: Серія «Право». – 2012. – № 2 (6) – С. 1–15.

[9] *Кожевников М. В.* История советского суда, 1917–1956 годы / М. В. Кожевников. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1957. – 384 с.

[10] *Портнов В. П.* Становление правосудия Советской России (1917–1922 гг.) / В. П. Портнов, М. М. Славин. – М.: Наука, 1990. – 168 с.; *Кутафин О. Е.* Судебная власть в России: История. Документы: В 6 т. / О. Е. Кутафин. – М.: Мысль, 2003. – [Т.] 5: Советское государство. – 829 с.; *Колемасов В. Н.* Концептуальные основы создания советской судебной системы / В. Н. Колемасов // Право и образование. – 2012. – № 9. – С. 145–152.

судові функції виконували безпосередньо Ради й навіть загальні збори громадян[11].

Первинну врегульованість у судівництво внесла Постанова Народного Секретаріату Радянської України *Про введення народного суду* від 4 (17) січня 1918 р. В ній проголошувалося скасування всіх попередніх судових установ і пов'язаних з ними інституцій. Стара судова система знищувалася вщент. Але канцелярським службовцям приписувалося продовжувати роботу під керівництвом комісарів, призначених Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів, щоби забезпечити передачу новій владі майна, архівів і поточних справ.

Повсюдно запроваджувалися місцеві колегіальні народні суди: дільничні, повітові й міські. Дільничні народні суди засновувалися з розрахунку один суд на десять тисяч мешканців, повітові суди – по одному в кожному повіті, а міські суди – по одному в кожному місті, виокремленому з повіту. Всі справи мали надходити до дільничних народних судів. З них суд вирішував лише ті справи, в яких призначене ним покарання не перевищувало одного року тюрми і 5000 крб. штрафу або на користь потерпілої сторони присуджувалося майно ціною не більше п'яти тисяч карбованців. Коли ж ішлося про те, що передбачуване покарання або цінність спірного майна виходить за ці межі, то дільничний суд передавав справу відповідному повітовому або міському суду.

Таке розмежування підсудності дуже нагадувало аналогічне розмежування між колишніми мировими і загальними судами. До певної міри дільничні суди й мали замінити колишню мирову юстицію. У Радянській Росії теж до цього прийшли, але не одразу. Спочатку мирова юстиція тут не скасовувалася, а лише призупинялася.

У повітових і міських судах мало бути не менше двох постійних і восьми чергових суддів. До складу дільничного суду входили два постійних судді й вісім чергових. Постійні судді мали обиратися загальним і прямим голосуванням населення. Організація виборів доручалася Радам, але тимчасово до проведення виборів постійних суддів обирали на загальних зборах Рад, причому будь-яка особа мала право виставити свою кандидатуру. Там, де ще не було волосних Рад селянських депутатів, вибори постійних суддів і розподіл дільниць

[11] *Сусло Д. С.* Організація судових органів... – С. 6.

відбувалися на сільських сходах. Списки чергових суддів Ради складали з громадян обох статей старше 18 років, які проживали на території дільниці. На фронті у разі відсутності Рад солдатських депутатів відповідні обов'язки щодо створення дільничних судів, виборів постійних суддів і складання списків чергових суддів покладалися на полкові комітети.

Судовий процес і процедура були доволі ефективні й прості. Суди засідали в будь-який час доби, вдень і вночі. Справи вирішувалися колегією у складі одного постійного судді й чотирьох чергових. Всі присутні громадяни віком від 18 років мали право відводу суду, могли бути оборонцями й захисниками. (В Росії таке дозволялося лише громадянам з «незаплямованою репутацією».) Всі рішення виносилися *іменем Народу України* більшістю голосів членів суду.

Рішення народних судів вважалися остаточними й підлягали негайному виконанню. Апеляційний і касаційний порядок перегляду справ не передбачався, але у разі виявлення «нових істотних обставин» справа могла бути переглянута тим самим судовим органом. Відсутність апеляційного оскарження відомий діяч «червоної юстиції» О. І. Хмельницький пояснював так: «Вже давно було ясно, що апеляційний суд є значно гіршим судом, ніж суд першої інстанції. Передусім цей суд, віддалений від місця і часу тих фактів, які покладаються в основу процесу, природно своєю тенденцією прагнув до того, щоб обмежити розгляд справи по суті. Цілком зрозуміло, що, коли питання про утворення судів стало в усій повноті, ми визнали доцільним принцип апеляційного оскарження скасувати»[12]. Що ж стосується касаційного оскарження, то незабаром було вирішено його відновити. Зокрема, за необхідність касаційного оскарження в лютому 1918 р. висловилися делегати з'їзду народних суддів у Харкові[13].

У постанові дозволялося також звернення до третейського суду, створеного сторонами, для вирішення будь-якої спірної справи.

---

[12] *Хмельницкий А. И.* Красное Право и Красный Суд: Публичная лекция / А. И. Хмельницкий. – Одесса, 1921. – С. 5–17.

[13] Известия Юга (Харьков). – 1918. – 15 февраля; *Ривлин А. Л.* Первые законодательные акты о советском суде на Украине / А. Л. Ривлин // Советское государство и право. – 1949. – № 11. – С. 60.

Рішення цих судів мало силу рішень дільничних судів і приводилось у виконання за постановою останніх.

Народні суди визначали покарання на свій розсуд, але в постанові *Про введення народного суду* була така фраза: «Покарання тілесні, що мають характер публічної ганьби, і смертна кара назавжди повинні бути витравлені із пам'яті і свідомості народу України». Втім, доволі швидко смертну кару було відновлено.

Судам пропонувалося керуватися революційною совістю й законами попередніх урядів, крім скасованих законів. При цьому скасованими вважалися всі закони, які суперечили постановам Всеросійського ЦВК Рад, ЦВК Рад України, РНК РСФРР і Народного Секретаріату Радянської України.

Постанова передбачала також негайне створення робітничих і селянських революційних трибуналів «з метою нещадного переслідування мародерства і всіх видів зловживань промисловців і торговців, а також для боротьби з саботажем чиновників і інших службовців усіх установ – взагалі рішучої боротьби з ворогами революції». Революційні трибунали мали бути повітовими й міськими за зразком народних міських і повітових судів. Постійних суддів у революційні трибунали передбачалося обирати на загальних зборах відповідних Рад. Утім належної деталізації положень щодо формування й функціонування революційних трибуналів у постанові не було[14]. Ймовірно, це питання вирішили опрацювати докладніше, оскільки чинна на той час в Росії «Інструкція революційному трибуналу» видавалася занадто формалізованою[15].

Того ж дня була прийнята директива Народного комісаріату юстиції України (так у першоджерелі, вірогідно – Народного секретарства в судових справах України) *Про обрання комісарів юстиції на місцях та їх функції*[16]. Комісари юстиції мали забезпечити зберігання архівів і майна судів.

---

[14] Борьба с преступностью в Украинской ССР. – Т. 2: 1917–1925 гг. / Автор очерка и составитель сборника документов профессор *П. П. Михайленко*. – К.: ВШ МООП УССР, 1966. – С. 118–121; Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень УрядуУкраїнської РСР 1917–61: В 7 т. – Т. 1: 1917–1941 рр. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – С. 33, 34.

[15] *Сусло Д. С.* Організація судових органів... – С. 11.

[16] Хронологічне зібрання… – С. 33, 34.

Аналогічну спрямованість мало розпорядження Народного секретаря в судових справах України від 17 (30) січня 1918 р. *Про порядок ліквідації старих судових установ і організацію нових*[17], адресоване губернським і повітовим радам. Воно зобов'язувало місцеві органи нової влади негайно приступити до ліквідації всіх старих судових установ, скласти радянські списки суддів і розпочати діяльність дільничних, міських і повітових судів. Дозволялося використовувати окремих чинів судового відомства як інструкторів і помічників. Пропонувалося також негайно розпочати діяльність Революційного трибуналу.

Створення нових судових установ наразилося на саботаж старих суддів, канцелярських службовців, прокурорів і адвокатів[18]. Не збиралися, звісно, виконувати постанови і розпорядження радянської влади й на територіях, підвладних Українській Центральній Раді[19]. Тому вже після того, як радянська влада ствердилася в Києві, Народне секретарство в судових справах 19 лютого 1918 р. направило окреме розпорядження керівникам усіх скасованих київських судових установ приступити до ліквідації відповідного суду під контролем Київської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів[20].

Окрім того, Народне секретарство в судових справах постановою від 20 січня (2 лютого) 1918 р. вилучило з підсудності народних судів житлові, земельні й трудові справи, які передавалися на розгляд відповідно житлових камер при Радах, селянських земельних комітетів і відділів праці місцевих Рад. А спори, пов'язані із соціальним страхуванням, мали розглядатись у лікарняних касах, страхових органах і примирливих (примирних) камерах[21].

Як перший крок до врегулювання правового статусу революційних трибуналів Харківською Радою робітничих і солдатських депутатів 13 (26) січня 1918 р. було затверджено і 17 (30) січня

---

[17] Там само. – С. 39, 40.

[18] *Сусло Д. С.* Організація судових органів... – С. 7.

[19] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2207, оп. 1, спр. 3, арк. 3.

[20] Хронологічне зібрання... – С. 60, 61; Борьба с преступностью... – С. 124, 125.

[21] Історія держави і права України: Академічний курс: У 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – Т. 2. – К.: ВД «Ін юре», 2000. – С. 175.

1918 р. опубліковано в газеті «Донецкий пролетарий» положення *Про революційні трибунали*, яке визначало склад трибуналу й основні засади його діяльності[22]. А 23 лютого 1918 р.[23] Народне секретарство в судових справах прийняло положення *Про порядок утворення на території України робітничих і селянських повітових та міських трибуналів, їх завдання і функції*[24].

У цьому положенні передбачалося, що Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів на своїх загальних зборах обирають строком на 3 місяці 12 членів Революційного трибуналу (на практиці формувалися революційні трибунали переважно виконкомами Ради). При цьому Рада в будь-який момент мала право позбавити обраного повноважень і призначити нові вибори. На такий самий строк Радою обиралися громадський обвинувач і два його товариші, слідча комісія із 6-ти осіб, секретар трибуналу і трибунальський виконавець.

Слідча комісія мала проводити дізнання і попереднє слідство в усіх справах, що надходять до Революційного трибуналу. Для цього вона дістала право здійснювати необхідні процесуальні дії, включно із затриманням обвинувачених. Комісія була зобов'язана висунути затриманому обвинувачення впродовж 48 годин.

У конкретному судовому засіданні брала участь колегія з п'яти суддів на чолі з головою трибуналу або одним із двох його заступників. Обвинувачений міг заявити відвід суддям, визнання обґрунтованості якого належало самому трибуналу. Передбачалося, що всі громадяни, старші за 18 років, можуть бути оборонцями та обвинувачами на суді й на попередньому судовому слідстві. Для виконання рішень трибуналу трибунальський виконавець мав право залучати червону робітничу гвардію.

У зв'язку зі вступом військ Четверного Союзу на територію України на цьому історичному етапі розбудова радянських судових установ припинилася. Нова влада встигла закріпити принципові засади українського радянського судівництва і зробити перші практичні кроки з розбудови народних судів і революційних трибуналів.

З відновленням восени 1918 р. радянської влади система судових органів доповнилася новими ланками. Зокрема, впродовж 1918 р. в

[22] *Сусло Д. С.* Організація судових органів... – С. 10.
[23] Дати від 14 лютого 1918 р. і далі подаються за новим стилем.
[24] Хронологічне зібрання… – С. 68, 69.

Радянській Росії, яка була орієнтиром для українських більшовиків, змінилося ставлення до військової юстиції. Так, Наркомат юстиції РСФРР первинно відстоював принциповий підхід, що суди мають бути єдині для усіх громадян. У декреті РНК РСФРР від 4 травня 1918 р. *Про революційні трибунали* прямо приписувалося «скасувати всі інші місцеві й армійські революційні трибунали з передаванням їхніх справ до найближчих революційних трибуналів».

Проте практичні потреби здійснення судочинства у військових частинах, які під час воєнних дій перебували в постійному русі й не могли «обслуговуватися» територіальними судами, спричинили відомчу самодіяльність Наркомату військових справ РСФРР, який всупереч загальній урядовій лінії своїми наказами від 23 липня 1918 р. заснував фронтові полкові суди і ротні товариські суди. Водночас за ініціативою революційних військових Рад армій Східного фронту влітку 1918 р. стали створюватися революційні військові трибунали армій (інші назви – польові трибунали, військово-польові революційні суди). А 14 жовтня 1918 р. наказом Революційної Військової Ради Республіки (далі – РВРР) було засновано Революційний військовий трибунал (далі – РВТ) РСФРР[25]. Одночасно РВТ створювалися при всіх фронтах, арміях, дивізіях та інших з'єднаннях.

У цьому контексті стає зрозумілим, чому 11 грудня 1918 р. декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України в Українській Радянській Армії було запроваджено особливі військові трибунали й затверджено положення про ці трибунали[26]. Система особливих військових трибуналів включала ротні товариські (дисциплінарні), полкові та загальноармійські (надзвичайні) військові трибунали, а також армійський касаційно-апеляційний відділ і була віднесена до відання Революційної Військової Ради (далі – РВР) Української Радянської Армії. Визначалися склад військових трибуналів, їхня підсудність, порядок судочинства і попереднього розслідування. Члени ротних трибуналів обиралися всією ротою і затверджувалися полковим трибуналом, члени полкового трибуналу призначалися армійським трибуналом, а члени армійського трибуналу призначалися РВР Української Радянської Армії і затверджувалися Робітничо-селянським урядом України. Голову армійського каса-

[25] *Портнов В. П.* Указ. соч. – С. 94–104.
[26] СУ УССР. – 1919. – № 1. – Ст. 9.

ційно-апеляційного відділу призначав уряд. До розгляду справ також залучали двох голів полкових трибуналів, які змінювалися кожні два тижні в порядку черговості номерів полків.

Встановлювалося, що «межею влади» ротних трибуналів є присудження до легких покарань, а у полкових і армійських трибуналів така межа визначається лише революційною совістю цих трибуналів. Єдиним джерелом судочинства визнавалася революційна свідомість. Допускалась апеляція на справи полкових трибуналів, якщо вирок було винесено з порушенням суті або форми судочинства.

Іншою знаковою подією стало заснування 3 грудня 1918 р. Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУЧК), наділеної правом здійснювати позасудову репресію[27]. В радянській фаховій літературі доволі часто писали про «судові повноваження ЧК» і відносили надзвичайні комісії до судових органів. Проте, враховуючи відсутність будь-якої усталеної процедури розгляду справ у органах ЧК і передусім належних формальних процесуальних гарантій для обвинувачених, підозрюваних і затриманих, у цьому дослідженні ми не розглядаємо діяльність таких позасудових органів за межами їхніх відносин із судовими (трибунальськими) органами. Тим паче, що правовому статусу й організаційно-правовим формам діяльності ЧК присвячено чимало спеціальних досліджень[28].

Здобутком нового етапу розвитку українського радянського судівництва став Декрет РНК УСРР *Про суд* від 19 лютого 1919 р. (дата публікації, дослідниками часто цей акт датується 14 лютого)[29]. Декретом оголошувалися скасованими всі судові установи, які існували до встановлення радянської влади. Затверджувалося Тимчасове положення про народні суди і революційні трибунали УСРР (було опубліковано 20 лютого 1919 р.), яке загалом зберегло основні положення відповідних попередніх актів. Положення починалося з тези, що вся судова влада на території України належить народним судам, радам (з'їздам) народних суддів і революційним трибуналам. Щодо військових революційних трибуналів зазначалося, що їхні устрій, підсудність і порядок функціонування

[27] Там же. – Ст. 7.

[28] *Маймескулов Л. Н.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922) / Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис. – 2-е изд. – Харьков: Основа, 1990. – 345 с.

[29] СУ УССР. – 1919. – № 11. – Ст. 141.

визначаються окремим законом. Також встановлювалося, що у справах особливої важливості, які вимагають негайного вирішення, Надзвичайній комісії по боротьбі з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією надається право винесення вироків з доведенням про це у кожному конкретному випадку до відома революційних трибуналів.

Народні суди й революційні трибунали мали керуватися декретами Робітничо-селянського уряду України. Будь-які посилання на можливість застосування старих законів зникли. Там, де ті чи інші правові питання не були визначені, пропонувалося керуватися, по-перше, інтересами соціалістичної революції, а по-друге, – соціалістичною правосвідомістю. О. І. Хмельницький з цього приводу висловився так: «...Суд має керуватися принципом революційного утилітаризму, а не лише вузьким критерієм юриста, більш чи менш формальним, і він має виходити з того, наскільки цей вирок може опускати дамоклів меч на ту чи іншу голову, наскільки цей вирок може бути корисний для Радянської влади. Якщо цей дамоклів меч уразить особу, яка, можливо, є невинною, то Революційний трибунал і перед цим не може зупинятися: якщо треба уразити – то він має уразити»[30].

Важливою новелою стало заснування услід за Росією (положення про єдиний народний суд там було затверджено 30 листопада 1918 р.[31]) єдиного народного суду – без колишнього поділу на дільничні, повітові й міські суди. Число народних судів у кожному адміністративному районі (місті, повіті) та район діяльності народного суду (судова дільниця) визначалися в містах міськими Радами, а в повітах – повітовими виконкомами. Згодом Наркомату юстиції та юридичним відділам губвиконкомів було надано право скасовувати й змінювати згадані постанови[32].

Справи розглядала колегія у складі постійного народного судді й народних засідателів, які обиралися у містах Радами, а в повітах виконкомами Рад. Строк повноважень судді – один рік, народних засідателів (чергових суддів) – 6 місяців із правом дострокового відкликання. Найскладніші кримінальні справи: про вбивства, зґвалтування, нанесення тяжких тілесних пошкоджень, підроблення до-

[30] *Хмельницкий А. И.* Указ. соч.
[31] *Портнов В. П.* Указ. соч. – С. 28, 29.
[32] СУ УССР. – 1919. – № 36 . – Ст. 438.

кументів і грошових знаків і будь-які інші за визначенням народного судді, розглядалися за участю 6-ти народних засідателів, а інші – за участю 2-х народних засідателів. Цивільні справи розглядалися одноособово народним суддею або за його рішенням (окремим для кожного випадку) за участю 2-х народних засідателів. Утім, тодішні дослідники зазначали, що на практиці бачили й випадки розгляду справи з одним засідателем, що аж ніяк не відповідало законодавству[33].

Варто звернути увагу, що О. І. Хмельницький вважав принципово недопустимою участь народних засідателів як «елемента випадкового і не піддатливого для суворого підбору» в революційному трибуналі, але допускав їхню факультативну (необов'язкову) участь у цивільному процесі та необхідність у кримінальному процесі[34].

Досудове слідство було обов'язковим у всіх справах, підсудних народному суду за участю 6-ти народних засідателів. Запроваджувалися народні слідчі, які обиралися на той же строк і в тому ж порядку, як і народні судді. Народний суддя розглядав скарги на дії народного слідчого, міг і сам проводити слідство на свій розсуд.

Засновувалася друга (касаційно-ревізійна) інстанція у формі ради (з'їзду) народних суддів (далі – раднарсуд) на зразок колишніх з'їздів мирових суддів. Цей орган складався з усіх постійних народних суддів міста чи повіту. Президії у раднарсудів не було. До розгляду конкретної справи залучалися три народні судді в порядку черги. Якщо раднарсуд скасовував рішення або вирок суду першої інстанції, то він або направляв справу на повторний розгляд у цей же суд, але в іншому складі, або приймав справу до свого розгляду.

В кожній губернії тепер був один революційний трибунал. Число членів трибуналу встановлював губвиконком, але воно не могло бути меншим 15-ти. Згодом доповненням до декрету було закріплено право НКЮ скасовувати і змінювати відповідні рішення[35]. Справи розглядались у складі 5-ти членів трибуналу. Попереднє слідство у справах, підсудних ревтрибуналам, здійснювали особливі народні

[33] *Синайский В. И.* Народный суд по делам гражданским в первое время его существования в г. Киеве: Судебно-социальный очерк // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. 145, спр. 11, арк. 3.

[34] *Хмельницкий А. И.* Указ. соч.

[35] СУ УССР. – 1919. – № 32. – Ст. 347.

слідчі. Для виконання в трибуналах функцій обвинувачення та захисту створювалися колегії обвинувачів і колегії правозаступників (аналогічні колегії були й у народних судах). До компетенції трибуналів належали справи про державну зраду, шпигунство, злочини за посадою, спекуляцію, а також справи про інші злочини, які передавалися на розгляд трибуналів за постановами губвиконкомів.

Зауважимо, що від січня 1919 р. радянська українська держава вже мала офіційну назву – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), а тому всі рішення та вироки народних судів і революційних трибуналів виносилися *іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки,* а не *іменем Народу України*, як раніше.

Окремі питання реалізації декрету *Про суд* (строки і порядок ліквідації старих установ; доля справ, які перебували в їхньому провадженні; скасування вже прийнятих вироків і рішень) визначалися численними урядовими декретами[36] і постановами НКЮ УСРР[37].

Для більшовицької влади видавалося принципово важливим, щоб усі судові установи були під пильним державним контролем. За відомчим розподілом таке завдання покладалося на органи юстиції. 8 лютого 1919 р. було опубліковано *Тимчасове положення про організацію місцевих органів Радянської влади і порядок управління*, яким передбачалося існування у складі створених місцевих рад (крім волосних) відділу юстиції[38], 25 лютого 1919 р. – *Положення про юридичні відділи виконкомів*[39] – і 1 березня – *Положення про наркомат юстиції*[40]. До компетенції наркомату й відділів юстиції на місцях увійшли, зокрема, питання, пов'язані з ліквідацією старих і керівництвом діяльністю нових судових установ, нагляд за судовою і слідчою роботою, попередня підготовка списків суддів, слідчих, трибунальних і судових виконавців, обвинувачів, правозаступників тощо.

8 березня 1919 р. було опубліковано циркуляр НКЮ УСРР щодо нагляду юридичних відділів губвиконкомів за законністю вироків і рішень підвідомчих їм судових установ. Зокрема, юридичні відділи мали право посилати своїх представників для участі в про-

[36] Там же. – № 12. – Ст. 142, 146, 147; № 14. – Ст. 154а (№ 15. – Ст. 159).
[37] Там же. – № 14. – Ст. 154; № 15. – Ст. 160, 161.
[38] Там же. – № 7. – Ст. 86.
[39] Там же. – № 15. – Ст. 164.
[40] Там же. – № 18. – Ст. 195.

цесі, оскаржувати вироки та рішення у вищу інстанцію, вимагати перегляду їх за нововиявленими обставинами (аналогічні функції після судової реформи 1922 р. стала виконувати прокуратура)[41].

А 16 квітня 1919 р. у складі НКЮ УСРР було створено IX відділ – Найвищий[42] судовий контроль з ревізійно-наглядовими функціями – і X відділ – Найвищий касаційний суд для розгляду скарг на вироки революційних трибуналів[43]. Одночасно народні суди та революційні трибунали дістали право самостійно переглядати свої рішення за нововиявленими обставинами[44].

Найвищий судовий контроль, як видно вже із самої назви установи, контролював діяльність суддів, особовий склад і діловодство судів. Він мав право здійснювати ревізію діяльності судових установ, вимагати від них необхідної інформації, а також затверджувати на підставі узагальнення судової практики обов'язкові для всіх судів керівні роз'яснення і вказівки і навіть притягати до відповідальності за порушення обов'язкових для судових установ правил. Проте він не міг сам змінити або скасувати вирок чи рішення суду першої інстанції, оскільки касаційною інстанцією для народних судів були раднарсуди.

Найвищий касаційний суд виконував стосовно революційних трибуналів такі самі функції, як раднарсуди щодо народних судів. Окрема інструкція НКЮ УСРР від 29 червня 1919 р. не лише врегульовувала відносини цих двох відділів, а й визначала устрій та порядок судочинства Верховного касаційного суду[45]. Втім, реально Найвищий касаційний суд розпочав діяльність лише в березні 1920 р.

Помилування (пом'якшення покарання) осіб, засуджених як старими, так і новими судовими установами, декретом РНК УСРР від 14 лютого 1919 р. було віднесено до виключної компетенції Робітничо-селянського Уряду УСРР[46]. Проте невдовзі воно стало прерогативою Президії ВУЦВК. Певну дискусію викликало питання, чи має ВУЦВК право помилування осіб, засуджених РВТ на території

---

[41] Там же. – № 21. – Ст. 252.

[42] Так у оригінальних текстах нормативних актів українською мовою. В сучасній літературі здебільшого подається як «Верховний».

[43] СУ УССР – 1919. – № 33. – Ст. 443, 444.

[44] Там же. – № 33. – Ст. 447.

[45] Там же. – Ч. 2. – Ст. 150.

[46] Там же. – № 9. – Ст. 118.

України. 2 червня 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У постановило, що в цьому разі справа помилування вирішується в порядку військової підлеглості[47].

Показово, що абсолютно нікого з керівників радянської юстиції тоді не бентежило, що на чолі судової системи опинилися підрозділи виконавчого органу. Вочевидь, далося взнаки, що аналогічні органи вже існували в Радянській Росії[48]. Ще одним свідченням керівної ролі виконавчих органів у судівництві стали відомчі інструкції НКЮ УСРР *Про судоустрій* від 12 травня 1919 р. та *Про судочинство* від 3 червня 1919 р., які суттєво уточнювали декрет *Про суд*[49].

Кроком до централізації судової влади слід визнати й створення, за російським прикладом, декретом ВУЦВК від 15 квітня 1919 р. Верховного (Найвищого) революційного трибуналу на правах судового відділу ВУЦВК[50]. Цей орган розглядав у першій інстанції справи особливої важливості, які загалом належали до компетенції революційних трибуналів і передавалися на його розгляд за постановами ВУЦВК, Президії ВУЦВК, РНК УСРР та НКЮ УСРР. Попереднє розслідування у цих справах покладалося на верховних народних слідчих. Жодних касаційних або наглядових функцій у Верховного революційного трибуналу не було, оскільки вони були покладені на Верховний касаційний суд. При Верховному революційному трибуналі діяли колегія обвинувачів і колегія правозаступників. Їхній персональний склад так само, як і кандидатури 7-ми членів трибуналу, затверджував ВУЦВК за поданням НКЮ. Вироки Верховного революційного трибуналу оскарженню не підлягали.

Таким чином, на середину 1919 р. судоустрій УСРР включав суди першої інстанції (єдині народні суди і революційні трибунали), судові органи касаційної інстанції (раднарсуди та Найвищий касаційний суд), судовий орган із винятковою підсудністю (Верховний революційний трибунал). Наркомат юстиції в особі Найвищого судового контролю і органи юстиції на місцях виконували ревізійно-наглядові функції.

---

[47] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 6, спр. 8, арк. 25.

[48] *Портнов В. П.* Указ. соч. – С. 76–78.

[49] *Діденко М. П.* Відновлення, організація та діяльність… – С. 98.

[50] ЗУ УСРР. – 1919. – № 36. – Ст. 431.

Окремо існувала система революційних військових трибуналів. До неї належали не лише постійно діючі суди військового відомства, а й польові суди тимчасового характеру. Так, наказом президії Комітету оборони Києва і його околиць № 3 від 1 липня 1919 р. у зв'язку зі станом облоги в межах Київського гарнізону було створено військово-революційний (польовий) трибунал і затверджено положення про нього. До цього органу з компетенції військових і цивільних трибуналів було вилучено і передано на розгляд за законами і строками воєнного часу (впродовж 24 годин) такі категорії справ: зрада УСРР, шпигунство, бунт, злочини за посадою і саботаж, хабар, спекуляція, навмисне вбивство, розбій, грабіж, навмисний підпал, зґвалтування, мародерство, погром і антирадянська агітація, панічне залишення місця служби, опір караулу і збройний опір владі, поширення неправдивих чуток, диверсії і навмисне псування майна, військові майнові злочини, явне повстання проти радянської влади і порушення революційного обов'язку служби, дезертирство, самовільне залишення поста й караулу, навмисне допущення втеч, крадіжки караулом охоронюваного майна або сприяння їм. Польовий трибунал мав функціонувати безперервно. Всі смертні вироки подавалися на перевірку в президію Комітету оборони Києва і його околиць і після затвердження негайно виконувалися[51].

Звернемо увагу і на те, що декретом РНК УСРР, опублікованим 25 квітня 1919 р., для розгляду справ, що випливають із застосування законів про соціальне страхування, були засновані страхові суди (окружні страхові суди і Вищий страховий суд) в системі Наркомату праці.

Проте у серпні 1919 р. перед наступом денікінських військ органи радянської влади залишили столичний Київ, а згодом – і майже всю територію України. Розвиток українського радянського судівництва відновився лише наприкінці року з просуванням радянських військ на Україну[52].

Із суттєвих змін судівництва України на завершальному етапі громадянської війни (до березня 1921 р.) відзначимо насамперед зміни у військовій юстиції. Так, оформлений у червні 1919 р. військово-політичний союз радянських республік призвів до створення

[51] Российский государственный военный архив. – Ф. 32015, оп. 1, д. 5, л. 34.
[52] *Сусло Д. С.* Організація судових органів... – С. 91, 92.

єдиної Червоної армії радянських республік і переформування військових трибуналів Українського фронту. Відповідно до *Положення про революційні військові трибунали*, затвердженого Всеросійським ЦВК 20 листопада 1919 р., всі вони увійшли в єдину систему РВТ[53]. А наказом РВРР від 5 травня 1920 р. було затверджено нове положення про РВТ[54]. Цей акт ґрунтувався на затвердженому Всеросійським ЦВК 18 березня 1920 р. *Положенні про революційні трибунали*[55], яке оголошувалося базовим для будівництва і функціонування революційних трибуналів усіх видів[56].

У межах цієї системи існував у 1920–1922 рр. РВТ Чорноморсько-Азовського флоту, документи якого нині зберігаються у фонді Р-922 Російського державного архіву Військово-морського флоту. На території України від 28 лютого 1920 р. до 5 лютого 1921 р. також діяв РВТ Української ради трудової армії[57]. Загалом за станом на середину 1921 р. в Україні діяли трибунали Харківського та Київського військових округів з підвідомчими їм 20 трибуналами військових з'єднань.

18 березня 1920 р. Всеросійський ЦВК затвердив *Положення про революційні військові залізничні трибунали* (далі – РВЗТ)[58]. На весь час запровадження на залізницях воєнного стану створювалися Головний РВЗТ при Наркоматі шляхів сполучення РСФРР і РВЗТ при управліннях кожної із залізниць. Склад цих трибуналів формувався Наркомом шляхів сполучення (НШС) РСФРР і комісарами окремих залізниць із урахуванням думки голови Головного РВЗТ. До складу трибуналів обов'язково входили представники транспортних підрозділів ЧК. Для обслуговування окремих дільниць, районів або важливих залізничних вузлів дозволялося створювати відділення трибуналів. До компетенції РВЗТ належали злочини, вчинені службовцями залізниці, а також небезпечні для нормального залізничного руху злочини, вчинені іншими особами в смузі відчуження залізниць. На території УСРР РВЗТ були в Харкові, Києві, Катери-

[53] СУ РСФСР. – 1919. – № 58. – Ст. 549.

[54] Там же. – 1920. – № 54. – Ст. 236.

[55] Там же. – 1920. – № 22–23. – Ст. 115.

[56] *Григорьев О. В.* Военно-судебные органы (1918–1921 гг.) / О. В. Григорьев // Военно-юридический журнал. – 2011. – № 1. – С. 25–32.

[57] *Діденко М. П.* Відновлення, організація та діяльність… – С. 132–134.

[58] СУ РСФСР. – 1920. – № 21. – Ст. 112.

нославі, Одесі та деяких інших містах (всього 6 трибуналів на середину 1921 р.). Вищою інстанцією для них був РВЗТ при уповноваженому НШС РСФРР на Україні.

Що ж до органів ЧК, то 20 серпня 1920 р. РНК УСРР прийняла постанову, яка визначала відносини центральних і губернських органів ЧК з органами юстиції та внутрішніх справ і революційними трибуналами[59]. На зміну всіх попередніх актів встановлювалося, що один із членів колегій губернської ЧК делегується до складу губернського революційного трибуналу. ЧК виносить вироки лише у справах, які вимагають безпосередньої розправи, всі інші упродовж місяця направляються за підсудністю в революційні трибунали та народні суди. Революційні трибунали мають право перевірки слідчих дій ЧК по справах, призначених до передавання трибуналам. Вони також можуть перевіряти місця ув'язнення і законність утримання заарештованих.

Новий самостійний елемент судоустрою було запроваджено постановою РНК УСРР *Про робітничі дисциплінарні товариські суди* від 12 червня 1920 р.[60] Дисциплінарні суди засновувалися з огляду на особливо важке військове, продовольче та паливне становище, а також із метою піднесення дисципліни і продуктивності праці. Створювалися вони при губернських, повітових і районних відділеннях виробничих професійних спілок, але фінансувалися за кошторисом відділів праці Наркомату праці. Передбачалася касаційна інстанція – Губернський дисциплінарний суд при губернському відділі праці. Палітра застосованих санкцій була доволі широкою: від догани до звільнення з підприємств і передання до концентраційного табору. За наявності ознак кримінального або цивільного правопорушення справа направлялася до народного суду або революційного трибуналу. 5 червня 1921 р. РНК УСРР затвердила нове положення про дисциплінарні товариські суди[61], згідно з яким такі суди діяли при губернських радах профспілок та Упрпрофбюро.

Певні судові функції виконували також Комісії по боротьбі з трудовим дезертирством, створені на підставі декретів Ради праці та оборони. Їхня компетенція визначалася в УСРР Постановою Го-

[59] СУ УССР. – 1920. – № 23. – Ст. 466.
[60] Там же. – № 14. – Ст. 278.
[61] Там же. – 1921. – № 13. – Ст. 353.

ловного і Всеукраїнського комітетів трудової повинності *Про діяльність Дезертиркомісій по боротьбі з трудовим дезертирством*, опублікованою 11 червня 1920 р.[62], а згодом – Постановою РНК УСРР *Про трудове дезертирство і органи боротьби з ним* від 31 січня 1921 р.[63] Дезертиркомісії не лише передавали матеріали дисциплінарним судам і ревтрибуналам, але могли й самостійно віддавати дезертирів у штрафні трудові частини строком до 6-ти місяців, накладати арешт строком до 3-х (згодом – 2-х) тижнів тощо.

26 жовтня 1920 р. (через сім днів після прийняття аналогічного положення в РСФРР) РНК УСРР затвердила нове положення *Про народний суд*[64]. Історію підготовки цього акта, покликаного зблизити українське й російське законодавство, докладно описав М. П. Діденко[65].

Новелою стало запровадження для народних суддів обов'язкового стажу політичної роботи «в пролетарських організаціях», а також теоретичної або практичної підготовки для посади радянського судді. Зберігся попередній порядок виборів і дострокового відкликання суддів повітовими (міськими) Радами. Але відповідні рішення Рад підлягали затвердженню губвиконкомом.

Згідно з новим положенням в Україні замість повітових (міських) раднарсудів створювалися губернські раднарсуди. Раднарсуди при цьому могли лише скасувати рішення і вироки першої інстанції з направленням справи на повторний розгляд, але не розглядати самостійно справу по суті, як це було передбачено до того. Губернські раднарсуди мали президію, яка обиралася з'їздом народних суддів і затверджувалася губернським виконкомом, у складі голови ради, його заступника та від двох до п'яти постійних членів. Розгляд справ відбувався за участю одного члена президії і двох народних суддів, залучених за чергою. Допускалося також створення районних раднарсудів, за умови, що вони будуть обслуговувати не менше трьох повітів. У такому разі замість однієї губернської ради на території губернії було кілька районних. Саме за таким принципом були побудовані майже всі раднарсуди в УСРР. Лише у Волинській та деяких інших невеликих за територією губерніях існу-

[62] Там же. – 1920. – № 14. – Ст. 269.
[63] Там же. – 1921. – № 2. – Ст. 44.
[64] Там же. – 1920. – № 25. – Ст. 536.
[65] *Діденко М. П.* Відновлення, організація та діяльність… – С. 101, 102.

вали власне губернські раднарсуди[66]. Проте через рік обіжником НКЮ УСРР № 218/66 від 2 грудня 1921 р. всі районні раднарсуди були скасовані, а губернські раднарсуди стали єдиною касаційною інстанцією для всіх народних судів губернії. Аргументувалося це необхідністю досягнення єдиної касаційної практики[67].

У примітці до нового положення про народний суд зазначалося, що положення про революційні трибунали від 20 лютого 1919 р. залишається чинним за винятком окремих статей. Утім, певні зміни у судочинстві революційних трибуналів із часом все ж відбулися. Так, важливе значення мав обіжник НКЮ УСРР № 39 від 15 листопада 1920 р. *Про порядок провадження і розгляду судових справ у революційних трибуналах*[68], який усунув ряд прогалин у судовому процесі. А постановою РНК УСРР від 28 грудня 1920 р. деякі категорії злочинів проти особи і власності було вилучено з відання народних судів і передано революційним трибуналам[69].

Завершення громадянської війни призвело до суттєвих змін у військовій юстиції. Так, 25 січня 1921 р. було прийнято Постанову РНК УСРР *Про командуючого всіма озброєними силами на Україні і уповноваженого РВРР на Україні*[70]. Зміст її був значно ширший за її назву. Зокрема зазначалося, що Всеукраїнському з'їзду рад і Всеукраїнському ЦВК належить виключне право амністії, помилування й пом'якшення вироків, винесених ВРТ на території України.

Згодом Постановою ВУЦВК *Про Реввійськтрибунали Української Соціалістичної Радянської Республіки* від 6 квітня 1921 р.[71] Реввійськтрибунал при командуванні всіма озброєними силами на Україні перейменували на Реввійськтрибунал УСРР, надавши йому щодо всіх РВТ на території УСРР права, які мав російський РВТР. Було також уточнено, що право ВУЦВК на помилування поширюється на вироки не лише РВТ, а й інших спеціальних і військових трибуналів на території УСРР. Найвищий касаційний суд при НКЮ було реорганізовано в Найвищий касаційний трибунал при ВУЦВК. Всі військові, залізничні та спеціальні трибунали підпорядкували

[66] *Сусло Д. С.* Організація судових органів... – С. 18.
[67] *Діденко М. П.* Відновлення, організація та діяльність… – С. 102.
[68] Там само. – С. 116.
[69] Там само. – С. 114.
[70] СУ УССР. – 1921. – № 2. – Ст. 68.
[71] Там же. – № 5. – Ст. 171.

судово-слідчому контролю НКЮ УСРР через Найвищий касаційний трибунал при ВУЦВК. На практиці трибунали напряму з НКЮ УСРР у відносини не вступали, а передавали Найвищому касаційному трибуналу звітність і копії вироків.

27 квітня 1921 р. ВУЦВК затвердив положення про новостворений судовий орган[72]. У ньому зазначалося, що Найвищий касаційний трибунал має встановити однаковість у діяльності всіх революційних трибуналів на території УСРР, здійснювати нагляд за їхньою діяльністю, розв'язувати процесуальні та інші питання, а також розглядати касаційні скарги та протести. Очолити трибунал мав один із членів колегії НКЮ (за поданням колегії). Він своєю чергою пропонував кандидатури чотирьох інших членів трибуналу. За посадою до трибуналу мали також увійти представники Реввійськтрибуналу УСРР та Революційного військово-залізничного трибуналу, які обиралися відповідними трибуналами. Всі зазначені особи затверджувалися на посадах Президією ВУЦВК.

11 травня 1921 р. було затверджено нове положення про Найвищий судовий контроль[73]. Крім права проводити ревізії судових місць і органів та давати керівні вказівки й роз'яснення, він тепер міг зупиняти виконання вироків, рішень, ухвал і постанов або скасовувати ці судові акти до повторного розгляду справи, припиняти провадження у справі загалом[74]. Ці повноваження стосовно військових, залізничних та інших трибуналів мали здійснюватися через Найвищий касаційний трибунал при ВУЦВК. Повноваження Найвищого судового контролю (відділу судового контролю) були дещо уточнені в новому положенні про НКЮ УСРР, затвердженому ВУЦВК і РНК УСРР 5 жовтня 1921 р.[75]

До речі, того ж 5 жовтня 1921 р. ВУЦВК і РНК УСРР затвердили положення про місцеві органи юстиції[76], до числа яких, окрім відділів юстиції, були віднесені губернські та районні раднарсуди, народні суди, народні слідчі й судові виконавці.

Подальші перетворення в судовій системі УСРР були спричинені ініційованим з Москви курсом на упорядкування діяльності

[72] Там же. – № 9. – Ст. 242.
[73] Там же. – Ст. 241.
[74] *Сусло Д. С.* Організація судових органів... – С. 26.
[75] СУ УССР. – 1921. – № 20. – Ст. 572.
[76] Там же. – Ст. 573.

революційних трибуналів і, зокрема, прийняттям Декрету Всеросійського ЦВК *Про об'єднання всіх Революційних Трибуналів Республіки* від 23 червня 1921 р. Згідно із цим декретом у Росії створювався Єдиний Верховний трибунал при ВЦВК. Йому передавалися функції і апарати всіх вищих органів у системах РВТ, РВЗТ та інших відомчих трибуналів. Низові ланки цих систем інтегрувалися в губернські революційні трибунали. Як виняток продовжували діяти деякі трибунали на фронті. Зазначалося також, що організація трибуналів і коло судової та позасудової репресії в радянських республіках, які перебувають у договірних відносинах з РСФРР, визначається постановами ЦВК цих республік. Водночас командування Червоної армії вважало недоцільним заміну РВТ іншими судовими органами і стало наполегливо домагатися збереження їх мережі. В УСРР керівництво Реввійськтрибуналу УСРР, блокуючи реформи, теж посилалося на позицію РВРР.

У цих умовах підготовлений НКЮ УСРР проект постанови про створення єдиного трибуналу попередньо обговорювався на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У 1 і 5 липня 1921 р.[77] Для того, щоби вплинути на позицію РВРР, було вирішено звернутися до ЦК ВКП(б). Така партійна дипломатія, очевидно, мала успіх, і 23 липня 1921 р. ВУЦВК замість Верховного касаційного трибуналу запровадив Єдиний Верховний трибунал УСРР, що став касаційним органом, а також органом нагляду за всіма чинними на території України трибуналами і, крім того, як суд першої інстанції розглядав найважливіші справи[78]. Водночас скасовувалися Найвищий касаційний трибунал, Верховний революційний трибунал, Революційний військовий трибунал УСРР і Революційний військово-транспортний трибунал при уповноваженому НШС РСФРР на Україні. Новостворений Єдиний Верховний трибунал складався із судового, касаційного, військового, військово-транспортного відділів і Пленуму. До складу Пленуму входили голова трибуналу, голови всіх відділів, заступники голови трибуналу і представник колегії ВУЧК.

Два пункти цієї постанови стосувалися вироків, які виносили Колегії ВУЧК і Губчека. За загальним правилом такі вироки могли стосуватися лише осіб, належних до антирадянських політичних

[77] ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 6, спр. 16, арк. 1, 10.
[78] СУ УССР. – 1921. – № 9. – Ст. 385.

партій і деяких контрреволюційних організацій. Покарання в цих справах не могло перевищувати 5-ти років позбавлення волі. Всі інші справи, які перебували у провадженні надзвичайних комісій, мали передаватися в революційні трибунали або особливі камери народних судів, які планувалося створити при кожній надзвичайній комісії. Значно вагоміші покарання (аж до розстрілу) могли застосовувати надзвичайні комісії у місцевостях, оголошених на воєнному стані або загрозливими щодо бандитизму.

Мережа РВТ і РВЗТ на території УСРР збереглась, але помітно скоротилась. Тому 23 липня 1921 р. іншою постановою ВУЦВК було засновано військові відділи при губернських і окружних ревтрибуналах, які були покликані розглядати справи військовослужбовців воєнкоматів та інших військовослужбовців, які не належали до складу військових з'єднань, на які поширювалася компетенція військових трибуналів. Це теж викликало певний спротив військовиків і черговий розгляд питання про організацію військової юстиції на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 20 серпня 1921 р. з подальшим зверненням до Політбюро ЦК РКП(б) і РВРР[79].

Таким чином, на кінець 1921 р. судоустрій УСРР певною мірою уніфікувався, але ідея єдиного народного суду не реалізувалася через збереження трибунальської системи, надзвичайних комісій та деяких спеціальних судів.

Від загального огляду еволюції системи судових органів доцільно перейти до характеристики кадрового складу представників судової влади. Найголовнішим критерієм для членів революційних трибуналів (так само, як і для членів надзвичайних комісій) вважалася відданість радянській владі, а із суто формального боку – належність до більшовицької партії. Як підкреслював О. І. Хмельницький, «Відповідальна роль, котру має виконувати революційний трибунал, може бути з успіхом виконана виключно партійними працівниками, тобто представниками тієї єдиної партії, яка може стояти біля горнила радянської влади»[80].

Стосовно народних суддів і в теорії, і на практиці допускався певний відступ від такого підходу, оскільки партійців не вистачало на всі судові посади. До того ж розгляд справ, підвідомчих народ-

[79] ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 6, спр. 16, арк. 52.
[80] *Хмельницкий А. И.* Указ. соч.

ним судам, вимагав від них не лише відданості справі революції, а й певної правової обізнаності.

Для подолання кадрового голоду вживалися різні заходи. Як службовці НКЮ члени революційних трибуналів, народні судді, особливі народні слідчі й народні слідчі були визнані мобілізованими «по роду служби» і звільненими від явки за призовом[81]. Окрім того, НКЮ і підвідомчі йому установи дістали право залучати до праці у порядку трудової повинності осіб, які належали до скасованих старих судових установ і присяжної адвокатури[82]. У травні 1919 р. була відкрита інструкторська школа для підготовки кадрів, здатних займати судові та слідчі посади[83]. У Постанові РНК УСРР *Про роботу Наркомюсту* від 10 травня 1921 р. було порушено питання про покращення постачання суддів, членів трибуналу, слідчих, обвинувачів і правозаступників[84], а в Постанові ВУЦВК *Про зміцнення і піднятя авторитету органів юстиції* від 14 вересня 1921 р.[85] серед інших заходів приписувалося забезпечити народних суддів спеціальними посвідченнями, в яких будуть зазначені їхні права і гарантії від свавільного арешту.

Чи можна вважати представників суддівського корпусу досліджуваного часу незалежними? Відповідь на це запитання загалом негативна, хоча через відсутність належних законів народні судді, а ще більше члени трибуналів мали широкий простір для суддівської сваволі, керуючись лише своїм розумінням революційного утилітаризму і власною правосвідомістю. Показово, що окремі покарання мали анекдотичний характер («ув'язнення до повної перемоги світової революції»). Дещо внормувати ситуацію вдалося лише після того, як обіжником НКЮ від 4 серпня 1920 р. суди було повідомлено, що колегія НКЮ ввела в дію на території України *Керівні засади кримінального права РСФРР*[86].

Проте контроль за народними суддями і членами трибуналів з боку рад і виконкомів різного рівня був постійним, і суддя, який не проявляв належної «політичної зрілості», міг бути відкликаний у

[81] СУ УССР. – 1919. – № 30. – Ст. 338.
[82] Там же. – № 36. – Ст. 436.
[83] Там же. – Ч. 2. – Ст. 33.
[84] Там же. – 1921. – № 9. – Ст. 237.
[85] Там же. – 1921. – № 17. – Ст. 529.
[86] Там же. – 1920. – № 22. – Ст. 438.

будь-який момент. Щоправда, після завершення громадянської війни було зроблено кілька вагомих кроків, спрямованих на відділення суду від адміністрації. Так, 4 червня 1920 р. опубліковано обіжник НКЮ УСРР *Про заборону місцевим органам влади втручатися в діяльність Народних судів і трибуналів*[87]. Через рік, 22 червня 1921 р., ВУЦВК прийняв постанову аналогічного змісту – *Про невтручання адміністративних органів у діяльність судових установ*[88]. Губвиконкомам наказувалося здійснювати «якнайсуворіший контроль за тим, щоб ніякі адміністративні органи не втручалися в судову діяльність органів, підвідомчих НКЮ». При цьому їм нагадувалось, що «постанови судових і слідчих органів можуть бути скасовані або змінені лише в порядку, точно вказаному в декретах і розпорядженнях Радянської влади, і всілякі безпосередні вимоги в цій галузі представників місцевих адміністративних органів вносять лише розладнання в діяльність суду, перешкоджають закріпленню правового порядку, встановленого революцією, і принижують авторитет суду». Винних загрожували «притягати до суду ревтрибуналу за всією суворістю революційних законів».

Утім, утручання в діяльність судових установ з боку НКЮ УСРР і місцевих органів юстиції видавалося цілком нормальним. В обіжниках НКЮ УСРР регулярно зазначалось, які категорії справ є пріоритетними для розгляду в даний поточний момент, за які злочини покарання має бути максимальним, як застосовувати те чи інше покарання тощо[89]. Так, НКЮ заборонив судам призначати покарання у вигляді фронтової служби[90], пояснив виключний характер такого покарання як оголошення поза законом[91], роз'яснив порядок виконання смертних вироків[92].

Радянська дійсність породила й особливу форму втручання в державне життя осередків і керівних органів комуністичної партії. Низку ілюстрацій на підтвердження цієї тези дає ознайомлення з протоколами Політбюро ЦК КП(б)У. Так, Політбюро неодноразово попередньо розглядало кандидатури для призначення в судові ор-

[87] Там же. – 1920. – № 12. – Ст. 225.
[88] Там же. – 1921. – № 12. – Ст. 325.
[89] Там же. – 1920. – № 14. – Ст. 274; № 15. – Ст. 296.
[90] Там же. – 1920. – № 12. – Ст. 237.
[91] Борьба с преступностью… – С. 212.
[92] Там же. – С. 226.

гани[93], а на засіданні 20 червня 1920 р. було прийнято постанову, згідно з якою губернські комітети партії мали перевірити весь склад губернських трибуналів і губернських надзвичайних комісій[94]. Під контроль було взято всі слідчі справи, де в перспективі могла бути застосована смертна кара. До трибуналу чи колегії ЧК ця справа надходила вже з прямою рекомендацією ЦК КП(б)У щодо бажаного покарання[95]. При цьому українським більшовикам доводилося боротися з Політбюро ВКП(б), щоби ці питання в Україні вирішувалися самостійно[96].

Політбюро ЦК КП(б)У як досвідчений диригент керувало «постановкою» показових політичних процесів, практика яких почала розвиватися з 1921 р. Так, щодо відомої справи «Національного центру», яка розглядалася харківським губернським ревтрибуналом, Політбюро постановило: питання про покарання вирішити по ходу справи, а особам, які поручилися за звинувачених, дати вказівку, як тим триматися на суді[97].

Іншим яскравим прикладом може бути розгляд у квітні – травні 1921 р. низки питань, пов'язаних зі справою ЦК українських есерів. На своїх засіданнях партійний орган визначив дату і місце проведення процесу, склад суду, обвинувача і захисника, дав указівку використати процес для характеристики української інтелігенції і, зрештою, навіть призначив трьох партійних діячів, яким доручалося попередньо визначити майбутній вирок[98].

Щодо багатьох інших політичних справ Політбюро без жодних сумнівів виносило рекомендації про застосування амністії або помилування, направлення справи на дослідування тощо[99].

За такого партійного контролю, як видається, немає жодних підстав вести мову про незалежність суду.

Цікавим є питання про доступність суду і його авторитет серед населення. Звісно, основні інструменти червоного терору – трибунали і надзвичайні комісії – не викликали надмірного бажання звер-

[93] ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 6, спр. 8, арк. 23; спр. 13, арк. 113.
[94] Там само. – Спр. 8, арк. 34.
[95] Там само. – Спр. 13, арк. 6 зв.
[96] Там само. – Арк. 102.
[97] Там само. – Арк. 66.
[98] Там само. – Арк. 7, 63, 89, 96, 102.
[99] Там само. – Спр. 8, арк. 8, 21; спр. 13, арк. 68 зв.

татися до них за захистом своїх прав. Участь в їхніх засіданнях могла сумно завершитися не лише для підсудних, а навіть для свідків. Наприклад, на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 2 квітня 1920 р. розглядалася справа комуніста, який, будучи свідком на засіданні ревтрибуналу 12-ї армії, не підкорився вимогам суду, а виходячи із зали засідань, ще й погрожував суду кулаком. Трибунал виніс вирок позбавити цю особу права займати відповідальні посади в радянських установах і просити ЦК виключити її з партії, що й було зроблено[100].

Водночас народні суди (особливо у розгляді цивільних справ) певною мірою відповідали уявленням робітників і селян про «швидкий і справедливий» суд.

Так, за наслідками обстеження діяльності Київського народного суду (судячи з тексту документа, на межі 1921 і 1922 років)[101] відомий цивіліст професор В. І. Синайський звернув увагу на соціальний склад учасників процесу. За його висновками, більшість позивачів належали до категорії малозабезпечених. Натомість відповідачами здебільшого були заможні люди та юридичні особи. Зі 100 вивчених справ позов було задоволено в 77.

Більшість справ, на думку науковця, було вирішено справедливо, хоча письмове мотивування судового рішення викладалося не завжди складно. Вчений зауважив майже повну відсутність позовів, що випливають з торговельних правочинів, а в іншому предмети позову були такі ж, як і в старому суді.

Суд був швидким, окремі справи дістали вирішення вже в день звернення до суду. У першому засіданні завершилися 80 справ, у другому – 18 – і в третьому – 4. Максимальна тривалість розгляду – 3 місяці.

Правозаступники брали участь лише в 3 процесах, свідки (як правило, до трьох осіб) – у 56 процесах. Сторони не мали обмінюватися обов'язковими письмовими викладами своєї позиції, вимоги до суддівського діловодства теж були максимально спрощені, хоча протоколи засідань обов'язково велися, а рішення суду викладалося на спеціальних бланках.

Рівність сторін під час розгляду не порушувалася, суд не виявляв тенденції схилятися на користь позивачів.

---

[100] Там само. – Спр. 5, арк. 22, 30.

[101] *Синайский В. И.* Указ. соч. – Арк. 1–15.

У судовому рішенні суд здебільшого посилався на фактичні, а не юридичні підстави. Лише у 8-ми випадках були посилання на радянські правові акти. Двічі посилалися на звичай і двічі – на колишні закони.

Вчений підкреслив, що не було жодного клопотання про звільнення від судового мита, що він пояснював відносно незначними його розмірами порівняно з тогочасними цінами. У зв'язку із цим додамо, що тривалий час жодне мито або збори у кримінальних і цивільних справах не стягувалися, але судам надавалося право накладати штрафи на користь держави за несумлінний позов або несумлінний спір. Офіційно судове мито було запроваджено постановою РНК УСРР від 18 жовтня 1921 р.[102]

Загальна оцінка В. І. Синайського за наслідками проведеного обстеження – радянський цивільний процес перебуває у перехідному стані. Старе – ще не віджило, нове – ще не організовано!

Доцільно, мабуть, звернути увагу й на оцінку радянського суду, яка міститься в програмі РКП(б), прийнятій у березні 1919 р. У ній наголошувалося, що, скасувавши без залишку органи буржуазного панування – суди старого устрою, – пролетарська демократія замість формули буржуазної демократії «виборність суддів народом» висунула класове гасло «виборність суддів з трудящих лише трудящими» і провела його по всій організації суду. Створивши єдиний народний суд замість нескінченного ряду старих судів різного устрою, з багатьма інстанціями, радянська влада спростила устрій суду, зробила його абсолютно доступним для населення і усунула будь-яку тяганину у веденні справ[103].

Підсумовуючи, слід визнати позитивним знищення старої судової системи, яке безумовно диктувалося логікою розвитку революції. Такий крок був послідовнішим, ніж намагання альтернативних владних режимів, про які йшлося у попередньому розділі, пристосувати до нових умов або модернізувати судову систему, започатковану реформою 1864 р. Тим, хто сумнівається в доцільності такого радикалізму, варто пригадати сучасні вимоги щодо повної лю-

[102] СУ УССР. – 1921. – № 21. – Ст. 599.

[103] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1898–1970. – Т. 2: 1917–1924 / За заг. ред. П. М. Федосєєва, К. У. Черненка. – Пер. з 8-го рос. вид. – К.: Політвидав України, 1979. – С. 46, 47.

страції кадрів вітчизняних судових і правоохоронних органів та докорінного оновлення судівництва.

Досвід досліджуваного періоду містить шляхи вирішення кадрової проблеми, яка неминуче виникає з відмовою від старого судового апарату, і водночас демонструє всю суперечливість суто класового (партійного) підходу до підбору кадрів і очевидну небезпеку нехтування критерієм професіоналізму.

В умовах радянської дійсності не було поживного ґрунту для реалізації поділу державної влади і суддівської незалежності. Це виключалося як в силу домінування принципу «Вся влада Радам», так і через створення всеохопної системи контролю за державним життям з боку комуністичної партії.

Висловлена ще на світанку радянської влади ідея єдиного народного суду видається цілком продуктивною, хоча в умовах множинності судових і «напівсудових» органів вона знайшла лише часткову реалізацію.

Методом «спроб і помилок» керівники радянської юстиції дійшли необхідності розгляду справи у першій і касаційній інстанції, використання спеціалізованих судів для окремих категорій справ, заснування колегій обвинувачів і правозаступників як структурних ланок органів юстиції тощо.

Домінування принципу «революційного утилітаризму» зумовлювало репресивно-каральний характер радянської кримінальної політики. Реалізація ідеї про організаторсько-виховну роль радянських судів залишалася в зародковому стані. Проте в цивільному судочинстві його класовий характер із пріоритетом щодо захисту інтересів робітників і селян загалом не зашкоджував рівності сторін процесу і прийняттю об'єктивних рішень.

Новий радянський суд подолав звичне відчуження «суддівської еліти» від населення, відзначався демократизмом за порядком формування і складом суддівського корпусу. Порівняно з дожовтневим судівництвом нові судові органи вражали простотою судової процедури й відсутністю звичної судової тяганини, що в певних аспектах може слугувати прикладом і для сучасних українських судів.

У питаннях, які не потребували вирішення суто з класових позицій, радянські судові органи навіть за нерозвиненості радянського законодавства приймали доволі справедливі рішення, фактично реалізовувалась ідея верховенства не формального закону, а права як «мис-

тецтва добра і справедливості». Джерелами права виступали «революційна совість» і «революційна правосвідомість».

Водночас антидемократичні тенденції судівництва, другорядна роль народних судів порівняно з трибуналами і надзвичайними комісіями зумовлювалися значною мірою тим, що у цей період жорсткого збройного протистояння влада загалом спиралася, за власним визнанням більшовицьких лідерів, не на закон (право), а на безпосереднє насильство. Втім, як не дивно, такий підхід відповідав настроям багатьох верств населення, які вітали «революційне насильство» над класовими супротивниками, і кредит довіри в органів радянської влади був доволі великим.

10.2. СУДОВІ ОРГАНИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1922–1941 рр.)

Історіографія проблеми розвитку судівництва Радянської України в роки НЕПу та подальшого становлення та зміцнення тоталітарного режиму доволі різноманітна. Крім уже згадуваних у попередньому підрозділі «наскрізних» досліджень історії радянського суду, назвемо ще розвідки Л. Н. Гусєва[104], А. Л. Ривліна[105] та В. В. Кривоногова[106].

Особливості функціонування судових установ Радянської України в контексті загальних тенденцій розвитку правової системи УСРР у ці роки відображені у працях В. М. Куріцина[107], Г. Є. Пєтухова[108], І. Б. Усенка[109], в колективній монографії «Правова ідеологія і право

---

[104] *Гусев Л. Н.* История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры. 1917–1954 гг. / Л. Н. Гусев. – М., 1955. – 636 с.

[105] *Ривлин А. Л.* Организация суда и прокуратуры в СССР / А. Л. Ривлин. – Харьков, 1968. – 255 с.

[106] *Кривоногов В. В.* Формирование социалистических принципов советского судоустройства (1917–1926 гг.): автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.710 / В. В. Кривоногов; Свердловский юрид. ин-т. – Свердловск, 1971. – 20 с.

[107] *Курицын В. М.* Переход к НЭПу и революционная законность / В. М. Курицын. – М.: Наука, 1972. – 216 с.; *Курицын В. М.* Становление социалистической законности / В. М. Курицын. – М.: Наука, 1983. – 191 с.

[108] *Петухов Г. Е.* Советский суд и становление революционной законности в государственном управлении / Г. Е. Петухов; под ред. В. Н. Брусса. – К.; Одесса: Вища школа, 1982. – 154 с.

[109] *Усенко І. Б.* Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність / І. Б. Усенко. – Харків: Ун–т внутрішніх справ, 1995. – 74 с.

України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941)»[110]. Чимало досліджень присвячено спеціальним судам: військовим трибуналам, надзвичайним сесіям і спеціальним колегіям судових установ[111].

Окрему історіографічну групу становлять роботи про судову реформу 1922 р., її причини, зміст, наслідки, регіональні аспекти тощо[112].

---

[110] Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / За ред. О. М. Мироненка, І. Б. Усенка. – К., 2001. – 220 с.

[111] *Голунский С. А.* Военные суды и военная прокуратура: Учебник по спецчасти судостроительства / С. А. Голунский, Д. С. Карев. – М., 1940. – 220 с.; *Строгович М. С.* Военные трибуналы Советского государства / М. С. Строгович. – М., 1942. – 223 с.; *Строгович М. С.* Основные принципы организации советской военной юстиции / М. С. Строгович // Труды Воен.-юрид. акад. Красной Армии. – М., 1945. – Т. 5. – С. 17–53; *Карев Д. С.* Военные суды и военная прокуратура: автореф. дис. ... докт. юрид. наук / Дмитрий Степанович Карев. – М., 1951. – 50 с.; *Окіпнюк В. Т.* Правові засади побудови і діяльності надзвичайних сесій в Україні / В. Т. Окіпнюк // Держава і право. – Вип. 2. – К.: Ін Юре, 1999.– С. 56–69; *Обухов В. В.* Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (Историко-правовое исследование): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Вячеслав Вячеславович Обухов. – М., 2002. – 228 с.; *Петухов Н. А.* История военных судов России / Н. А. Петухов. – М.: НОРМА, 2003. – 345 с.; *Окіпнюк В. Т.* Деякі аспекти правозастосовної діяльності надзвичайних сесій судів УРСР у 1924–29 рр. / В. Т. Окіпнюк // Бюлетень міністерства юстиції України. – 2009. – № 4–5 (90–91). – С. 31–37; *Окіпнюк В. Т.* Спеціальні колегії судів у системі тоталітарної влади УСРР: юридичний аналіз діяльності у 1935–1936 рр. / В. Т. Окіпнюк // Вісник Львівського університету: Серія юридична. – Вип. 56. – 2012. – С. 134–139.

[112] *Смыкалин А.* Судебная реформа 1922 года / А. Смыкалин // Российская юстиция. – 2002. – № 4. – С. 39–42; *Чекунов Н. А.* Судебная реформа 1922 года в Петрограде – Ленинграде: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Николай Александрович Чекунов. – СПб., 2004. – 172 с.; *Брыжинская Е. В.* Судебная реформа 1922 года и особенности развития судов в условиях новой экономической политики / Е. В. Брыжинская // Социальные и гуманитарные исследования: традиции и реальности (Межвуз. сб. науч. тр.). – Саранск, 2005. – Вып. 4. – С. 86–97; *Клюкин А. И.* Эффективность судебной реформы 1922 г. (по материалам Тамбовской губернии) // Гуманитарные науки: проблемы и решения. – Вып. IV: Межвузовский сборник научных статей / Под ред. А. А. Слезина. – СПб.: Нестор, 2006. – С. 114–121; *Бондаренко А. В.* Судебная система РСФСР в условиях НЭПа: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Анастасия Васильевна Бондаренко; Ин-т государства и права РАН. – М., 2010. – 156 с.

Останнім часом належного монографічного опрацювання, насамперед в Російській Федерації, набули питання формування принципів радянського судоустрою та судочинства, становлення та організаційно-правового розвитку судового управління й судового нагляду, регіональних особливостей еволюції судової системи та діяльності судових органів, розвитку їхньої структури й характерних рис функціонування, визначення місця у правоохоронній системі радянської держави в період від запровадження НЕПу й до початку Великої вітчизняної війни[113]. Певна частина історіографічної бази присвячена історико-юридичному аналізу процесуальних засад судочинства, практики проведення політичних судових процесів[114].

---

[113] *Лезов И. Л.* Советский суд в 1917–1940 гг.: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Игорь Леонидович Лезов; Моск. гос. ун-т им. Ломоносова. – М., 1998. – 161 с.; *Чердаков О. И.* Формирование правоохранительной системы Советского государства, 1917–1936 гг. (Историко-правовое исследование): дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Чердаков Олег Иванович; Саратовская гос. акад. права. – Саратов, 2002. – 471 с.; *Алакпаров К. А.* Особенности становления отечественного суда и формирование принципов судоустройства на рубеже 20-х – 30-х годов XX века: Учебное пособие. – М., 2004. – 97 с.; *Шкрыль Е. О.* Становление и организационно-правовое развитие судебного управления и судебного надзора в РСФСР (1917–1940 гг.): историко-правовое исследование: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Шкрыль Екатерина Олеговна. – Краснодар, 2005. – 180 с.; *Олейник О. Ю.* Организационно-правовые основы функционирования системы Наркомюста РСФСР в 1929–1936 гг.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Олег Юрьевич Олейник; Владимирский юрид. ин-т Федеральной службы исполнения наказаний. – Владимир, 2006. – 226 с.; *Филонова О. И.* Советская судебная система и деятельность судебных органов в 1921–1929 гг. (на материалах Южного Зауралья): дис. ... канд. истор. наук: 07.00.02 / Олина Игоревна Филонова; Курганский государственный ун-т. – Курган, 2005; *Шабанова И. К.* Становление и развитие советской судебной системы в Среднем Зауралье: 1918–1938 гг.: дис. ... канд. истор. наук: 07.00.02 / Инна Константиновна Шабанова; Тюменский гос. ун-т. – Тюмень, 2009. – 226 с.

[114] *Губжокова Л. А.* Уголовно-политические процессы в период укрепления административно-командной системы советского государства: 1929–1934 гг.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Льяца Арсеньевна Губжокова; Кубанский гос. аграрный ун-т. – Краснодар, 2007. – 233 с.; *Сюсюра В. Л.* Уголовное судопроизводство по делам о преступлениях против советской власти в период новой экономической политики (1922–1929 гг.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Виктор Леонидович Сюсюра; Кубанский гос. ун-т. – Краснодар, 2007. – 229 с.

Після завершення громадянської війни та проголошення нової економічної політики в УСРР, як і в інших радянських республіках, розпочався стрімкий розвиток нових форм суспільних відносин, що сприяло переосмисленню радянської правової доктрини, зміні поглядів на право та його роль в життєдіяльності держави. Принцип революційної доцільності, який панував у період громадянської війни, вже не міг задовольнити нових потреб правового регулювання. Теоретичного обґрунтування і практичного впровадження набув курс на революційну законність. Цей курс із метою впорядкування суспільних відносин мав установити стабільні законодавчі норми й надати приватному капіталу, який залучався в економіку країни, тверді правові гарантії від свавілля держави. Юридично закріплювалися свобода особистості та повага до її гідності, стверджувалося, що особа може бути піддана арешту лише у виключних випадках і тільки в установленому законом порядку.

У нових політико-правових і соціально-економічних умовах об'єктивно визріла потреба в обмеженні каральної функції держави, а це насамперед вимагало докорінної перебудови всього державного апарату, його суттєвого скорочення, зміни принципів організації і діяльності каральних і судових органів. Тому одним із напрямів реалізації курсу на революційну законність стало проведення у 1922 р. в УСРР та інших радянських республіках судової реформи.

У ході підготовки цієї реформи на першому Всеукраїнському з'їзді працівників юстиції у січні 1922 р. активно обговорювалися питання про розвиток в умовах проголошеного курсу на революційну законність судової системи республіки, підготовку суддівського корпусу, зміцнення судового апарату, формування прокуратури й адвокатури та інші важливі питання. Прийняті на з'їзді резолюції лягли в основу відповідних нормативно-правових актів майбутньої реформи.

Найпослідовніше щодо ролі суду з позиції концептуальних засад революційної законності висловлювався відомий діяч червоної юстиції О. Л. Малицький. Він уважав, що централізований нагляд за законністю доцільно зосередити в судових органах. Судовий контроль мав здійснюватись у сферах кримінального, цивільного та адміністративного процесу і ґрунтуватись на суворому дотриманні норм нового законодавства. Важливою умовою зміцнення ролі судових органів у системі державного апарату проголошувалося по-

збавлення інших державних органів, насамперед надзвичайних комісій, права на розгляд справ по суті, врегулювання відносин, а в необхідних випадках – розмежування повноважень суду й органів ЧК, робітничо-селянської інспекції, міліції, кримінального розшуку. Крім цього, для забезпечення виконання завдань, які в нових умовах покладаються на судове відомство, О. Л. Малицький відстоював необхідність уведення прокуратури як органу, що здійснюватиме нагляд за законністю діяльності органів державної влади та громадян, а для забезпечення встановлених законом прав і свобод окремих громадян – запровадження інституту правозаступників[115].

Висловлювалися цілком слушні думки про те, що основою для діяльності судів мають стати кодекси та інші акти законодавства, про необхідність покращення матеріальної бази судових органів, гарантування невтручання в їхню діяльність із боку адміністративних установ, підвищення рівня грошового та соціального забезпечення суддів, організації їх належної теоретичної підготовки через запровадження короткотермінових юридичних курсів тощо.

Інші делегати звертали увагу на те, що в умовах НЕПу перед судом постають нові складні завдання. Якщо раніше суд переважно був «класовою розправою» і мало розглядав цивільні справи, то тепер, із розвитком «дрібнобуржуазної стихії», виникненням спорів між приватними особами та державою, кількість цивільних, трудових та інших справ сфери приватного права набагато зросла. Організація ефективного захисту судом інтересів держави в цьому напрямі потребувала, на думку учасників з'їзду, підвищення авторитету судових установ і забезпечення стабільності складу суддівського корпусу[116].

Водночас з'їзд жодним чином не ставив під сумнів класовий характер і класову природу радянського суду, керівну роль комуністичної партії щодо судових органів, вважаючи основним завданням суду захист інтересів держави.

Виступи деяких делегатів характеризувались консерватизмом та інертністю мислення, збереженням стереотипів революційної доцільності, несприйняттям нових зрушень у правовій сфері, що відображало настрої певної частини працівників як радянської юстиції, так й інших ланок державного і партійного апарату.

[115] ЦДАВО України. – Ф. 8, оп. 1, спр. 283, арк. 357–362.
[116] Там само. – Арк. 26–33, 84–86.

Зокрема, виступаючи перед делегатами з'їзду, «всеукраїнський староста» Г. І. Петровський наголошував на потребі «...виробляти право, за яким приватним власникам порушувати право пролетаріату не дозволять, а пролетаріату порушувати власність колишньої панівної частини буде можливо, і, таким чином, створиться класове право, диктатура пролетаріату, в якій буржуазія не побачить, що її право закріплюється. Звичайно, ми не будемо діяти як раніше через ЧК або міліцію, або просто революційним шляхом, реквізувати тощо. Тепер ми це зробимо через революційний трибунал і народний суд, і там, де буде пригнічення, руйнування господарства, там право пролетаріату, нове право ... буде завжди стояти на сторожі пригноблених і експлуатованих...»[117].

Присутній на з'їзді представник НКЮ РСФРР І. В. Славін висловлювався ще категоричніше. Наголошуючи на тому, що в умовах НЕПу будуть створюватись різноманітні кодекси, він заявляв: «Багато хто ставить питання так, що раз кодекс, то, отже, створюється якийсь надкласовий суд, де буде вирішуватися тільки за законом і абсолютно зникне те, що ви до сих пір називали революційною совістю, як ніби зникне суд, який позбавляється можливості вирішувати питання по революційній совісті, зобов'язаний буде тільки й виключно керуватися кодексами. Це думка про те, що відтепер у нас буде суд надкласовий, це думка у зв'язку з найближчим виданням кодексів, є абсолютно неправильною. Диктатура пролетаріату являє собою щось таке, що не дає можливості існувати якому б то не було надкласовому суду, та його ніколи й не було, бути може тільки суд буржуазний і суд пролетаріату, і все питання полягає в тому, щоб через видання кодексу знайти ту рівнодійну, яка дала б змогу суд зберегти як апарат пролетаріату в його руках і водночас розв'язати питання, викликані новою економічною політикою...»

Згодом він додавав: «Суддя має керуватися не стільки буквою закону, скільки загальною системою права й загальним його духом. Суд завжди був класовий ... Суд буде розбиратися в якому б то не було спорі між двома представниками буржуазних груп чи між інтересами держави з одного боку і окремих груп буржуазії, де суду треба буде вирішити головним чином питання політичне, і потрібно буде вирішувати це питання правильно, в інтересах пролетаріату...»[118].

[117] Там само. – Арк. 14.
[118] Там само. – Арк. 293, 278, 279.

Характеризуючи рівень підготовки суддів, на з'їзді визнавали, що він надзвичайно незадовільний і не відповідає тим складним завданням, які постали перед судами із проголошенням курсу на революційну законність[119]. Проте, як і в попередні роки, у доборі суддівських кадрів перевагу пропонувалось надавати не стільки особам з юридичною освітою, скільки комуністам або ідеологічно стійким представникам робітників і селян[120]. А делегат Бєлоновський підкреслював: «Всі судові установи, народний суд, ревтрибунал, Народний комісаріат юстиції, вони, безумовно, мусять строго і виразно триматися своєї керівної комуністичної партії»[121]. У зв'язку із цим, визнаючи необхідність юридичної освіти для працівників суду, делегати практично одностайно стверджували, що остання має будуватися за класовим принципом[122].

Судова реформа 1922 р. передбачала низку заходів, спрямованих на вдосконалення системи радянського правосуддя. Насамперед, згідно із затвердженим ВУЦВК 16 грудня 1922 р. *Положенням про судоустрій УСРР*, яке вводилось в дію з 1 лютого 1923 р., замість попередніх двох самостійних систем – народних судів і революційних трибуналів – запроваджувалась єдина судова система з трьох ланок: народного суду (у складі постійного судді або постійного судді та двох народних засідателів), губернського суду та Верховного Суду УСРР і його колегій.

Поряд із цими судовими інстанціями загальної юрисдикції передбачалося тимчасове функціонування спеціальних судів, до відання яких належав розгляд окремих категорій особливо небезпечних або особливо складних кримінальних, адміністративних, дисциплінарних, трудових, господарських і земельних справ, що вимагали від суддів спеціальних знань і навичок. Хоча ці суди й планувались як тимчасові, однак у подальшому кожне нове Положення про судоустрій республіки, а згодом і загальносоюзне законодавство, зберігали подібні види судів, й окремі з них проіснували аж до початку 1950-х років.

Потрібно наголосити, що в досліджуваний період ані в юридичній науці, ні в юридичній практиці не розрізнялися поняття «спеціаль-

[119] Там само. – Арк. 294, 295.
[120] Там само. – Арк. 33, 374.
[121] Там само. – Арк. 94.
[122] Там само. – Арк. 293, 296, 297.

ний» та «спеціалізований» суд, тому до категорії спеціальних судів включались як суди, що в сучасному законодавстві традиційно вважаються спеціалізованими, тобто ті, які мають певні особливості організаційно-структурної побудови, підпорядкування та процесуальної діяльності, так і, власне, репресивні та надзвичайні, наділені особливим статусом і виключною компетенцією, по суті квазісудові, органи.

Положення про судоустрій УСРР 1922 р. до категорії спеціальних судів відносило – військові трибунали у справах про злочини, що загрожують могутності Червоної армії; військово-транспортні трибунали у справах про особливо важливі злочини, що загрожують транспорту; особливі трудові сесії народного суду; земельні (судово-земельні) комісії та арбітражні комісії.

Деякі із зазначених спеціальних судів були скасовані майже одразу, деякі продовжували існувати тривалий час. Наприклад, Військово-транспортний трибунал Південного округу шляхів сполучення був розформований відповідно до постанови ЦВК СРСР від 23 листопада 1923 р., а всі справи передані за підсудністю до загальних судів.

Особливі трудові сесії народного суду створювались для розгляду справ про злочини щодо порушення Кодексу законів про працю УСРР й діяли в складі народного судді та двох постійних членів. Від 1925 р. трудові сесії функціонували в усіх окружних центрах, а від 1929 р. – лише там, де це визнавали за потрібне окружний суд, окружна профспілкова рада та окружний відділ Наркомату праці УСРР. У зв'язку зі злиттям органів Наркомату праці УСРР із профспілковими організаціями, що відбулось на підставі постанови РНК УСРР і Всеукраїнської ради профспілок від 19 вересня 1933 р., один із членів трудової сесії став обиратись відповідним профспілковим органом, а другого призначав відділ місцевої промисловості або комунального господарства з подальшим затвердженням міською радою чи виконкомом обласної ради.

Судово-земельні та арбітражні комісії, хоч і визнавалися спеціальними судами, але в систему органів юстиції не входили. Судово-земельні комісії, що розглядали земельні справи, підпорядковувались Наркомату земельних справ УСРР. Їх ліквідація відбулася з початком суцільної колективізації. Арбітражні комісії функціонували при Українській економічній нараді та її органах на місцях для розгляду спорів про майнові права державних органів. Во-

ни були скасовані згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 25 лютого 1931 р.

Судова реформа 1922 р. передбачала також позбавлення органів державної безпеки права на позасудову розправу, оскільки після скасування ВУЧК новостворене ДПУ УСРР не мало таких повноважень. Для розгляду справ, провадження в яких мали вести органи ДПУ УСРР, було створено надзвичайні сесії, про які йтиметься далі.

Вкотре була підтверджена заборона адміністративним органам втручатися в судові справи, що знайшло відповідне юридичне закріплення у постанові ВУЦВК від 9 серпня 1922 р. *Про взаємовідносини судових і адміністративних органів влади.*

Складовою частиною судової реформи стало заснування радянської прокуратури та адвокатури. Положення про судоустрій 1922 р. також визначало порядок функціонування інституту судових слідчих. Останні поділялись на народних слідчих, які діяли при відповідних слідчих дільницях, старших слідчих при губернських судах і слідчих у найважливіших справах – при Верховному Суді та при відділі прокуратури НКЮ УСРР. Контроль за їхньою діяльністю здійснювали відповідні судові інстанції, а нагляд – органи прокуратури[123].

З огляду на те, що нормативно-правові акти, спрямовані на поглиблення судової реформи, продовжували приймати й після 1922 р., у сучасній історико-юридичній літературі окремі автори, як вітчизняні, так і зарубіжні, насамперед російські, розширюють хронологічні рамки судової реформи періодом 1922–1929 рр., що, на наш погляд, є не зовсім коректним.

Слід підкреслити певну непослідовність судової реформи. Як уже зазначалось, у результаті реформи суд не став незалежним органом, оскільки продовжував перебувати, як і в дореформений час, під політичним контролем і керівництвом комуністичної партії. Формою такого керівництва, як зазначає І. Б. Усенко, була практика попереднього досудового розгляду партійними органами так званих політичних справ. Роль суду в цьому разі зводилася до «юридичного» оформлення вже фактично винесеного партійними інстанціями вироку[124].

---

[123] *Сусло Д. С.* Організація судових органів Української РСР в період 1917–1925 рр. / Д. С. Сусло. – К., 1960. – С. 62, 63.

[124] *Усенко І. Б.* Україна в роки непу... – С. 49, 50.

Після прийняття ЦВК СРСР 29 жовтня 1924 р. *Основ судоустрою Союзу РСР і союзних республік* і у зв'язку з утворенням АМСРР у складі УСРР та проведенням у республіці адміністративно-територіальної реформи ВУЦВК 23 жовтня 1925 р. прийняв нове *Положення про судоустрій УСРР*[125].

На відміну від попереднього акта це положення в рамках окремих розділів регулювало питання організації та діяльності прокуратури УСРР, колегій оборонців, державного нотаріату, судових виконавців, судових перекладачів, інститутів науково-судових експертиз, містило також деякі нововведення по окремих ланках органів юстиції. Однак принципових змін в організації та діяльності судів не відбулося. Положення лише уточнило склад єдиної судової системи – народний суд, окружний суд, Головний Суд АМСРР, Верховний Суд УСРР, а також спеціальні суди.

Положення про судоустрій УСРР 1925 р. додало до переліку спеціальних судів надзвичайні сесії судових установ республіки й комісії у справах неповнолітніх правопорушників системи Наркомату освіти УСРР. Останні були реорганізовані згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 25 березня 1931 р. і втратили статус спеціального суду, оскільки з їхнього складу виводилися народні судді.

Надзвичайні сесії (далі – НС) було створено відповідно до постанови ВУЦВК *Про надзвичайні сесії військових відділень губревтрибуналів* від 17 липня 1922 р. Вони діяли при відповідних судових органах – військових відділеннях губревтрибуналів, губсудах (від грудня 1922 р.), при окружних судах, Головному Суді АМСРР і Верховному Суді УСРР (від 1925 р.). Формально НС виступали як їхні структурні підрозділи, але фактично були окремими установами. НС існували лише в УСРР, мали власний, не підпорядкований відповідному суду апарат (канцелярський штат, члени сесії з числа співробітників ДПУ) і самостійне діловодство. Регулювалася діяльність НС спеціальними нормативно-правовими актами, які видавались вищими органами влади республіки.

НС були підсудні справи, провадження в яких вели органи ДПУ УСРР. Категорія таких справ поступово розширювалась. НС складалися з трьох осіб – двох співробітників ДПУ УСРР і одного постійного члена суду (в другій половині 1920-х років – із шести

[125] СУ УСРР. – 1925. – № 92–93. – Ст. 522.

осіб, чотири з яких були співробітниками ДПУ УСРР). Існував особливий порядок направлення справ на розгляд НС. На розгляд справи в НС не поширювалась дія деяких процесуальних норм.

Військові трибунали (далі – ВТ) після створення СРСР відповідно до Основ судоустрою Союзу РСР і союзних республік і Положення про судоустрій УСРР 1925 р. визнавалися загальносоюзними судовими установами. Однак до 1926 р. згідно зі ст. 84 Положення про судоустрій УСРР для ВТ, які діяли на території УСРР, касаційною і судово-наглядовою інстанцією був Верховний Суд УСРР із залученням до складу колегії членів ВТ Українського військового округу за сумісництвом.

Правовий статус ВТ був визначений з прийняттям 20 серпня 1926 р. ЦВК і РНК СРСР *Положення про військові трибунали і військову прокуратуру*. ВТ розглядали справи про військові злочини і діяли в складі голови, його заступника і двох членів. Керівництво діяльністю ВТ здійснювала військова колегія Верховного Суду СРСР, яка виступала для них касаційною інстанцією. За погодженням з НКЮ союзної республіки вона мала право організовувати та ліквідовувати ВТ. Мережа ВТ відповідала структурі Червоної армії. ВТ розглядали справи на підставі кримінального і кримінально-процесуального кодексів УСРР, а виносили вирок від імені СРСР.

23 травня 1928 р. було прийнято спільну постанову ЦВК і РНК СРСР *Про зміну ст. 21 «Основ судоустрою Союзу РСР і союзних республік», про доповнення ст. 8 «Положення про військові трибунали і військову прокуратуру» та зміну ст. 25 зазначеного положення*, яка віднесла до компетенції ВТ ряд справ про державні, посадові та майнові злочини.

26 жовтня 1929 р. Президія ЦВК СРСР прийняла постанову *Про зміну Положення про військові трибунали і військову прокуратуру*, якою зменшувалася самостійність ВТ корпусів і дивізій і посилювалась роль ВТ округів, фронтів, окремих армій як касаційних судів і судів другої інстанції.

Наприкінці 1920-х рр. в УСРР в умовах згортання НЕПу та проголошення курсу на загострення класової боротьби розпочалось формування тоталітарно-репресивного режиму. Гасло революційної законності формально не відкидалось, але йому було надано іншого змісту. Основним завданням революційної законності у новому, тепер уже сталінському, її розумінні стали захист інтересів держави, бороть-

ба зі «шкідниками» й «розкрадачами» державної та суспільної власності, «класовими ворогами». Право, правові норми почали розглядатись як засіб, за допомогою якого мали досягатись накреслені політичні цілі.

Ці процеси позначилися на юридичному статусі та організації діяльності органів суду. Основним завданням суду ставало не здійснення правосуддя, не захист прав громадян, а виконання політичних вказівок партійно-державного керівництва. Таким чином, суд поряд з іншими органами мав вести рішучу боротьбу з «ворогами народу»[126].

У прийнятому 11 вересня 1929 р. спільною постановою ВУЦВК і РНК УСРР черговому *Положенні про судоустрій УСРР* загалом зберігалась наявна система судових установ. Докладно в рамках окремого розділу регламентувалася діяльність судових органів Молдавської АСРР, уточнювався порядок організації мережі дільниць народних судів, спрощувався порядок обрання народних засідателів та запроваджувались деякі інші зміни в функціонуванні судових установ. З'явились і перші ознаки впливу тоталітарної ідеології на законодавство. Згідно із цим положенням слідство було виведено з підпорядкування судовим органам і передано в прокуратуру, що суперечило демократичним принципам організації судово-слідчої діяльності[127].

З прийняттям *Положення про судоустрій УСРР* 1931 р. процес тоталітаризації та централізації судової системи УСРР посилився[128]. Суди мали вести боротьбу зі спробами протидії соціалістичному будівництву, активно сприяти соціалістичній індустріалізації країни, перебудові сільського господарства на соціалістичній основі та наступу на залишки капіталістичних елементів. Систему судових установ становили народний, міжрайонний, Верховний Суд і спеціальні суди.

У 1930-ті рр. щодалі зміцнювався принцип партійного керівництва судами. Згубна практика попереднього досудового розгляду партійними органами так званих політичних справ з наступною «постановкою політичних процесів», яка згадувалася раніше, наприкінці 1920-х рр. і, особливо, у 1930-ті рр. лише поширилась.

---

[126] *Усенко І. Б.* Україна в роки непу... – С. 19, 20; Правова ідеологія і право... – С. 19–23, 163–165.

[127] ЗЗ УСРР. – 1929. Відділ 1. – № 26. – Ст. 203; Правова ідеологія і право... – С. 165.

[128] СУ УСРР. – 1931. – № 35. – Ст. 280–281.

Сумнозвісна «Шахтинська справа» започаткувала низку так званих показових судових процесів, сфабрикованих органами державної безпеки, в яких суд виступив не органом правосуддя, що керувався юридичними нормами, а установою з виконання політичних вказівок партійно-державного керівництва. Це, зокрема, справи – «Спілки визволення України» (1929–1930 рр.), «Промпартії» (1930 р.), «Контрреволюційної шкідницької організації у сільському господарстві України» (1930 р.), «Союзу визволення робітників і селян» (1930 р.), «Весна» (1930–1931 рр.), «Українського національного центру» (1930–1931 рр.), «Українського інженерного центру» (1930–1931 рр.), «Трудової селянської партії» (1931 р.), «Української військової організації» (1932–1933 рр.), «Шкідницької, диверсійної і повстанської організації в системі тресту "Донбасантрацит"» (1933 р.), «Польської організації військової» (1932–1934 рр.), «Контрреволюційної троцькістської організації на Україні» (1934–1935 рр.), «Військово-фашистської змови у Червоній Армії» (1937–1938 рр.) та інші. Загалом – близько 20–30 гучних політичних справ[129].

У 1930-ті рр. мережа спеціальних судів, які мали виключний, надзвичайний або особливий статус та були спрямовані, передусім, на забезпечення здійснення репресивної функції радянської держави, суттєво розширилась.

Серед них слід указати НС судів УСРР і ВТ, які продовжували діяти з 1920-х рр., і залізничні лінійні та водні транспортні суди, а також спеціальні колегії судів, організовані вже у 1930-ті рр.

---

[129] *Пристайко В. І.* Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.; *Пристайко В. І.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934 / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К.: Україна, 1996. – 335 с.; *Пристайко В. І.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934) / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К., 1999. – 356 с.; *Кокін С.* Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС так званої «Військово-фашистської змови у Червоній армії» / С. Кокін, О. Пшенніков // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 135–168; 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 135–173; Справа «Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації» (справа «Весна», 1930–1931 рр.) за документами Державного архіву Служби безпеки України // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Спецвипуск. – 2002. – № 1 (18) – 2 (19).

НС як вид спеціального суду продовжували існувати до жовтня 1930 р. при окружних судах, Головному Суді АМСРР і Верховному Суді УСРР, після цього – при міжрайонних і від травня 1932 р. – при обласних судах. Важливо зазначити, що якщо до середини 1920-х рр. надзвичайні сесії ще можна характеризувати як органи, які більшою або меншою мірою здійснювали функцію правосуддя, то вже з кінця десятиріччя вони повністю перетворюються на репресивне знаряддя тоталітарної системи.

НС почали активно забезпечувати основні напрями репресивної політики держави, зокрема у питаннях примусової колективізації, боротьби з інакодумцями, реальною та уявною опозицією. Переважна більшість таких справ, які ці види спеціальних судів розглядали на початку 1930-х рр., кваліфікувалась по статтях про контрреволюційні злочини і мала упереджений, політичний характер[130].

Яскраво підкреслює подібний характер судочинства в НС у цей період факт тимчасової передачі справ, які входили до їхньої підсудності, не в інші спеціальні суди, а саме до Судової трійки ДПУ УСРР, тобто до адміністративного, позасудового органу. Цікаво зазначити, що це закріпив не законодавчий акт, як мало бути, а відомчий підзаконний акт – директива ДПУ УСРР № 121338 від 19 жовтня 1930 р.[131] На нашу думку, ці обставини були зумовлені, напевне, кількісним зменшенням НС та їхньою організаційною неготовністю розглядати справи після чергової реорганізації судової системи, зумовленою адміністративно-територіальними змінами в республіці. Адже, за нашими підрахунками, замість 41 НС окружних судів, які функціонували з 1925 р., відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УСРР *Про реорганізацію місцевих установ юстиції УСРР* від 29 вересня 1930 р.[132] було створено лише 9 НС міжрайонних судів.

---

[130] Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 13, спр. 134, арк. 3, 173–175; спр. 145, арк. 92; ЦДАВО України. – Ф. 24, оп. 13, спр. 68, арк. 47, 114, 118, 119, 135, 149, 150; Колективізація і голод на Україні, 1929–1933 / АН України. Інститут історії України та ін.; упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 1992. – С. 113, 114, 128, 129, 221, 222.

[131] *Шаповал Ю. І.* ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. І. Шаповал, В. І. Пристайко, В. А. Золотарьов. – К., 1997. – С. 288–291.

[132] СУ УСРР. – 1930. – № 22. – Ст. 223.

Крім цього, НС на початок означеного періоду порівняно із серединою 1920-х рр. більше ніж удвічі збільшили кількість винесених смертних вироків. За неповними даними, НС було винесено таких вироків у 1924–1925 рр. щодо 127 осіб, а у 1929 р. – щодо 291 особи. При цьому половину з цих вироків становили вироки за вчинення саме контрреволюційних злочинів[133].

НС були реорганізовані у спеціальні колегії обласних судів, Головного Суду АМСРР і Верховного Суду УСРР, створені після ліквідації ОДПУ і ДПУ УСРР, згідно з постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р.

Іншим видом спеціальних судів, які продовжували діяти ще з 1920-х рр., були ВТ. Характерною особливістю їх функціонування стало поступове розширення підсудності справами про державні, посадові та майнові злочини та поширення за рахунок цього їхньої юрисдикції на цивільне населення. У подальшому зазначена тенденція сприяла перетворенню ВТ у найжорстокіші репресивні установи в системі радянської юстиції передвоєнного часу.

У 1932 р. до підсудності ВТ були віднесені справи щодо порушення порядку несення служби в міліції, зловживання владою чи службовим становищем, перевищення влади або службових повноважень, бездіяльності чи недбалого ставлення до службових обов'язків працівників міліції, справи, що стосуються дискредитації влади, незаконного приводу та деяких інших правопорушень, здійснених працівниками міліції[134].

Наказом НКВС СРСР № 00157 від 25 квітня 1935 р. була оголошена спільна інструкція Особливої інспекції Головного управління робітничо-селянської міліції (ГУРСМ) НКВС СРСР і Військової прокуратури прикордонної і внутрішньої охорони про порядок провадження розслідування злочинів, вчинених працівниками міліції. Ця інструкція закріплювала, що згідно з положенням про РСМ особи оперативно-стройового та адміністративно-господарського складу РСМ у питаннях відповідальності за вчинені злочини прирівнювались до військовослужбовців РСЧА, а самі злочини, спрямовані проти встановленого порядку служби в РСМ, визнавались військовими злочинами згідно з відповідними розділами КК союзних республік.

---

[133] *Окіпнюк В. Т.* Деякі аспекти… – С. 31–37.

[134] Правова ідеологія і право… – С. 166.

Встановлювалось, що працівники оперативно-стройового та адміністративно-господарського складу міліції у справах, пов'язаних з їхнім службовим становищем, а саме: про державні, військові та посадові злочини, про розкрадання та крадіжки, а також у справах про вбивства приватних осіб, на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР *Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності* від 7 серпня 1932 р. підсудні ВТ. Щодо всіх інших справ, то вони залишалися у підсудності загальних цивільних судів[135].

У подальшому розвивалась мережа ВТ не лише РСЧА, а й військ прикордонної та внутрішньої охорони ОДПУ (від 1934 р. – НКВС).

На початку 1930-х рр. були додатково створені такі категорії спеціальних судів, як залізничні лінійні суди та водні транспортні суди.

Залізничним лінійним судам, заснованим згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР від 27 листопада 1930 р.[136], були підсудні справи про злісне порушення працівниками транспорту трудової дисципліни; про порушення і невиконання правил руху, які мали тяжкі наслідки або створювали безпосередню загрозу регулярності та безпеці руху; про контрреволюційні злочини, пов'язані з роботою транспорту, за винятком тих, що підпадали під юрисдикцію ВТ, і про ряд інших злочинів на залізничному транспорті. Ці суди діяли при міжрайонних (згодом – обласних) судах УСРР за місцем перебування дирекції відповідної залізниці у складі голови із числа професійних суддів і двох народних засідателів із працівників транспорту. Касаційною і наглядовою інстанцією для них була колегія у транспортних справах Верховного Суду СРСР. Згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР від 27 серпня 1933 р.[137] залізничні лінійні суди передавались із системи НКЮ союзних республік до відання Верховного Суду СРСР, який за сприяння політичного управління Наркомату шляхів сполучення СРСР підбирав склад залізничних лінійних судів.

Водні транспортні суди були створені відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 червня 1934 р. *Про організацію водних транспортних судів і водної транспортної прокуратури*[138]. До їх-

[135] ГДА СБ України. – Ф. 9, спр. 3 (СРСР), арк. 16–17 зв.
[136] СЗ СССР. – 1930.– № 57. – Ст. 601.
[137] СЗ СССР. – 1933.– № 55. – Ст. 324.
[138] СЗ СССР. – 1934.– № 33. – Ст. 251.

ньої підсудності належали справи про державні злочини й особливо небезпечні злочини проти порядку управління на водному транспорті, про порушення трудової дисципліни його працівниками та про ряд інших злочинів, пов'язаних із водним транспортом. 7 квітня 1936 р. згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР[139] всі водні транспортні суди, як раніше залізничні лінійні суди, були передані в безпосереднє підпорядкування водної транспортної колегії Верховного Суду СРСР.

Ще одним видом спеціальних судів стали спеціальні колегії, які були створені у Верховному Суді СРСР, Верховних Судах союзних республік, крайових і обласних судах, у головних судах автономних республік відповідно до постанови ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. *Про розгляд справ про злочини, які розслідуються Народним комісаріатом внутрішніх справ СРСР і його місцевими органами* і вважались наступниками НС.

До їхньої підсудності належали справи про державні злочини (контрреволюційні та проти порядку управління), за винятком справ про зраду Батьківщині, шпигунство, терор, вибухи, підпали та інші види диверсії, а також справ про злочини на залізничному й водному транспорті, які були підсудні згаданим раніше категоріям спеціальних судів – ВТ і лінійним залізничним та водним транспортним судам – за належністю, а також справи про злочини, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р.

У діяльності спеціальних колегій процесуальні права підсудних були обмежені навіть більше, ніж у НС, оскільки спеціальні колегії діяли у складі трьох постійних суддів без участі народних засідателів, а справи розглядались переважно в закритих судових засіданнях.

Прийняття Верховною Радою СРСР 16 серпня 1938 р. Закону СРСР *Про судоустрій СРСР і союзних республік* забезпечило максимальну централізацію судової системи у загальносоюзному масштабі.

У згаданому законодавчому акті були закріплені демократичні принципи організації та діяльності судів – здійснення правосуддя лише судами, виборність судів, відкритість судових засідань, дотримання національної мови судочинства, забезпечення звинуваченому права на захист, які мали декларативний характер і відверто дисонували з реальним станом законності в державі. До судової системи належали Верховний Суд СРСР, Верховні Суди союзних

[139] СЗ СССР. – 1936.– № 18. – Ст. 150.

республік, крайові та обласні суди, суди автономних республік і автономних областей, спеціальні суди СРСР (ВТ, лінійні суди залізничного та водного транспорту) і народні суди.

При цьому, якщо спеціальні колегії ліквідовувалися, а справи, підсудні їм, передавались до судових колегій з кримінальних справ і мали розглядатись за загальною процедурою з участю народних засідателів, то інші види спеціальних судів – військові трибунали та суди залізничного й водного транспорту – зберігались і надалі.

Зокрема, лінійні суди залізничного та водного транспорту були віднесені до судів СРСР. Їхній постійний склад (голова, заступник і члени) обирався Верховною Радою СРСР, а народні засідателі – обласними радами депутатів. Ця категорія спеціальних судів розглядала справи у складі голови, його заступника або члена суду і двох народних засідателів.

На початку Великої вітчизняної війни відповідно до *Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані і в районах воєнних дій*, затвердженого Указом Президії Верховного Суду СРСР 22 червня 1941 р., лінійні суди залізничного та водного транспорту були реорганізовані у ВТ залізниць і водних шляхів сполучення.

Як бачимо, характерною рисою розвитку судової системи України у період 1920–1930-х рр. було існування низки видів спеціальних судів, які мали свої особливості.

По-перше, до їхньої підсудності належали переважно справи про контрреволюційні злочини. Як уже неодноразово зазначалось у науковій літературі, саме ці статті КК, які мали політичний характер, а також їх розширене тлумачення та застосування аналогії, створювали широкі можливості для репресій.

По-друге, спеціальні суди діяли з виключенням певних норм кримінально-процесуального законодавства, що обмежувало права підсудних.

Наприклад, згідно з постановами ВУЦВК і РНК УСРР *Про порядок розгляду справ у надзвичайних сесіях Верховного Суду УСРР, Головного Суду АМСРР та окружних судів* від 10 жовтня 1928 р. та *Положенням про порядок розгляду справ у надзвичайних сесіях судів УСРР* від 15 квітня 1931 р. у НС судів УСРР існували такі вилучення з норм КПК[140].

[140] СУ УССР. – 1928. – № 28. – Ст. 246; 1931. – № 13. – Ст. 120.

Участь захисника в судовому процесі вважалася необов'язковою навіть у тих випадках, коли стаття КК, за якою обвинувачувалась особа, передбачала смертну кару або позбавлення волі строком понад один рік. Після завершення досудового слідства обвинуваченому не гарантувалося право у порядку ст. 200 КПК УСРР на ознайомлення з його матеріалами і не надавалася можливість їх доповнення. Копія обвинувального висновку не вручалась, документ оголошувався обвинуваченому під розписку не пізніше, ніж за 24 години до суду.

Участь прокурора в судовому слідстві була обов'язковою. Він давав висновки у справі, робив подання з окремих питань, що виникали в судовому засіданні та були пов'язані з додержанням форм судочинства, був присутнім при винесенні вироків. Прокурор додавав до розглянутої справи постанову, де обґрунтовував пропуск або затримання касаційної скарги. В останньому випадку він мав негайно повідомити про це Генерального прокурора республіки.

На вирок НС упродовж 48 годин з моменту його оголошення могли бути подані касаційна скарга або протест прокурора. Подання протесту безумовно зупиняло приведення вироку до виконання, а подання касаційної скарги – лише в тому випадку, якщо вона пропущена відповідним прокурором. Копія вироку надавалася засудженому не пізніше 24 годин після його винесення.

На відміну від загального порядку, передбаченого статтями 371 і 372 КПК УСРР, право витребування справ НС і право призупинення вироків у цих справах для направлення їх у порядку нагляду надавалось виключно Генеральному прокурору республіки або за уповноваженням останнього заступнику Генерального прокурора, який наглядав за НС.

При винесенні смертного вироку голова НС мав телеграфно повідомити про це Генерального прокурора республіки. Виконання такого вироку відбувалось у разі, коли впродовж 48 годин з моменту вручення Генеральному прокурору республіки повідомлення про винесення вироку не буде отримано розпорядження про його призупинення і справа не буде затребувана в порядку нагляду, а також, якщо при цьому касаційна скарга не пропущена прокурором або якщо впродовж 5 діб після подачі прохання про помилування виконання вироку не буде призупинено ВУЦВК[141].

[141] СУ УССР. – 1931. – № 13. – Ст. 120.

По-третє, в діяльності спеціальних судів явно порушувався принцип відокремлення судової влади від адміністративної. Зокрема, це виявилось у призначенні до складу спеціальних судів співробітників органів державної безпеки. Так, відповідно до таємної постанови ВУЦВК і РНК УСРР *Про надзвичайні сесії Верховного Суду УСРР, Головного Суду АМСРР та окружних судів УСРР* від 28 жовтня 1928 р. НС мали складатися з голови, його заступника й чотирьох членів, з яких голова, заступник і два члени були співробітниками органів ДПУ УСРР[142].

Призначення співробітників органів державної безпеки до складу НС оформлялось відповідними наказами НКЮ УСРР, які видавалися за попереднім клопотанням ДПУ. Подання ДПУ спочатку надходили на розгляд Центральної атестаційної комісії НКЮ. Після того, як за постановою останньої кандидатура, запропонована у поданні, вважалася прийнятною, документ передавали на розгляд наради відповідальних співробітників НКЮ УСРР (згодом – Оргнаради НКЮ) і лише після цього – до наказу по НКЮ УСРР.

Співробітники НС із числа працівників органів державної безпеки вважалися запасними (додатковими) членами відповідних судових установ, однак водночас вони продовжували виконувати свої прямі обов'язки в системі ДПУ, отримуючи в повному обсязі грошове і матеріально–технічне забезпечення за кошторисом ДПУ, тобто суміщали роботу в адміністративних і судових органах.

Принципи формування спеціальних колегій, які були створені після ліквідації 1934 р. ОДПУ і ДПУ союзних республік та створення НКВС СРСР, теж мали недемократичний характер. Однак, порівняно з процедурою кадрового забезпечення НС, влада зробила певну поступку. Зокрема, співробітники органів державної безпеки у разі призначення до спеціальних колегій переводилися до особливого резерву НКВС і на час роботи в органах юстиції формально сумісниками не вважались, хоча при цьому остаточно і не виключалися зі складу органів НКВС. Такий підхід до формування спеціальних колегій, звісно, краще приховував їхній так званий чекістський склад, ніж це було в період існування НС.

Переведення співробітників органів державної безпеки в особливий резерв НКВС УСРР гарантувало їм право повернення після

[142] ЦДАВО України. – Ф. 24, оп. 13, спр. 53, арк. 111–112.

завершення роботи судді на попереднє місце служби в органах державної безпеки. Такі співробітники отримували грошове та інші види забезпечення в межах бюджетних асигнувань органів юстиції. Але зазначена новела не змінювала принципового моменту – працівники адміністративних органів продовжували залучатися до здійснення судочинства.

Так само, як і до спеціальних колегій, співробітники органів НКВС призначались до складу інших категорій спеціальних судів – військових трибуналів і залізничних лінійних та водних транспортних судів. На підставі наказу НКВС УСРР № 343 від 7 жовтня 1934 р. *Про відрядження працівників до спеціальних колегій судів і трибуналів*, наприклад, були призначені: членами ВТ Українського військового округу – Ф. П. Пойманський (старший інспектор відділу кадрів НКВС УСРР) і Я. М. Румський (оперуповноважений Економічного відділу НКВС УСРР); членом Військового трибуналу Білоруського військового округу – М. М. Жуковський (оперуповноважений Особливого відділу Житомирського міськвідділу НКВС); членом ВТ Прикордонної охорони і військ НКВС – Л. В. Бичковський (начальник Хорольського райвідділу Харківського облуправління НКВС); членами лінійних судів Донецької та Катеринославської залізниць – І. Т. Римшевич (старший інспектор при особливоуповноваженому НКВС УСРР) і Г. В. Кашковський (начальник 1-го відділу Дорожньо-транспортного відділу Катеринославської залізниці), відповідно[143].

Показовим фактом, який свідчив про залучення судів, як загальних, так і спеціальних, до здійснення державного терору, було те, що вони поряд із позасудовими органами забезпечували реалізацію норм репресивного законодавства. Зокрема, суди відповідно до спільної інструкції Верховного Суду та ОДПУ СРСР від 22 вересня 1932 р. розглядали справи про порушення норм постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р.[144] Згаданий загальносоюзний акт мав явно антиправовий і антигуманний характер, оскільки суперечив низці загальних принципів права, зокрема про співмірність вчинку та покарання, недопустимість зворотної дії закону в часі, якщо останній встановлює або посилює юридичну відповідальність,

[143] ГДА СБ України. – Ф. 9, спр. 667, арк. 86.

[144] Коллективизация и голод на Украине 1929–1933: Сборник документов и материалов. – К., 1992. – С. 499, 523–525.

тощо, однак, незважаючи на це, суди виносили обвинувальні вироки по цій категорії справ.

Оскарження цих справ представники прокурорського нагляду обмежували, як правило, тільки питаннями зниження покарання, не беручи до уваги посилання засуджених на порушення щодо них інших норм процесуального законодавства[145].

Таким чином, у період НЕПу внаслідок судової реформи 1922 р. функціонування судової системи УСРР набуло чіткої правової регламентації в рамках республіканського, а згодом – і загальносоюзного, законодавства. Була створена єдина система судових установ, яка надовго стала базою радянської судової системи. Всі ці зміни мали прогресивне значення. Судові органи набули авторитету в системі органів радянської влади. Разом із тим, суд як окрема гілка влади не виокремлювався, не забезпечувалась його незалежність. Він залишався під неослабним контролем партійних структур. Допускались інші відступи від демократичних принципів організації і функціонування судів, зокрема діяльність різних видів спеціальних судів.

Новий етап у розвитку судової системи Радянської України починається зі згортанням НЕПу та переходом до так званого курсу на загострення класової боротьби. Суд у цей період значно змінює принципи діяльності, відбувається поступова централізація суду в загальносоюзному масштабі. Розвиток розгалуженої мережі спеціальних судів, які були наділені надзвичайними повноваженнями, об'єктивно створював умови для масового порушення права особи на неупереджене та справедливе правосуддя, обмежував права підсудних на оскарження вироків.

Суди у зазначений період з політичних міркувань на підставі норм репресивного законодавства, зокрема недемократичних і антигуманних норм кримінального та кримінально-процесуального кодексів, виносили значну кількість вироків про смертну кару або таких, які передбачали максимальні строки позбавлення волі. Тим самим вони забезпечували неправове по суті та масове за масштабами порушення прав особи на життя, свободу та особисту недоторканність.

Суд у цей час перетворився з органу правосуддя на каральний орган, основним завданням якого були боротьба з «ворогами народу»,

[145] ЦДАВО України. – Ф. 24, оп. 8, спр. 3211, 3215 та ін.

залякування громадян для забезпечення беззастережного виконання ними здійснюваних державою заходів у політичній, правовій, соціальній, економічній та духовній сферах життєдіяльності суспільства.

10.3. СУДОУСТРІЙ І СУДОЧИНСТВО В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ (1941–1946 рр.)

Вже на першому етапі Другої світової війни від серпня 1939 р. до червня 1941 р. на українських землях звичний спосіб життя поступово змінюється юридично не закріпленим режимом воєнного часу. В умовах більшовицького тоталітаризму формується особливий стан, близький до надзвичайного.

З початком Великої вітчизняної війни 22 червня 1941 р. на європейській частині Радянського Союзу та на всій території Радянської України офіційно запроваджується режим воєнного стану. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. *Про воєнний стан*[146] встановлювалися відповідні обмеження конституційних прав громадян і юридична відповідальність за законами воєнного часу, суттєво посилилися державні повноваження військових органів, закладалися підстави для створення надзвичайних органів влади. І як одна з головних ознак воєнного стану значно розширилася компетенція військових трибуналів.

Завершення війни юридично було оформлено скасуванням воєнного стану в державі. 21 вересня 1945 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ *Про визнання втрати чинності Указів Президії Верховної Ради СРСР про оголошення в ряді місцевостей СРСР воєнного стану*[147], згідно з яким на всій території Української РСР, окрім західних областей, скасовувався воєнний стан. І лише 4 липня 1946 р. був виданий Указ про скасування воєнного стану й у західних областях України[148].

Таким чином, особливий правовий режим і відповідний характер організації та діяльності судової влади в Західній Україні формально зберігалися до літа 1946 р., а реально – до початку 50-х років.

---

[146] Ведомости Верховного Совета СССР. – 1941. – № 29.

[147] Там же. – 1945. – № 71.

[148] Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР 1945–1946 гг. – М.: Издание «Ведомостей Верховного Совета СССР», 1947. – С. 180.

Перші аналітично-дослідницькі роботи, присвячені питанням організації та діяльності судових установ СРСР у ці буремні роки, почали з'являтися на завершальному етапі війни та в перші повоєнні роки[149]. Вони характеризувалися передусім апологетикою радянського судівництва в дусі панівної тоді правової доктрини. Проте завдяки доволі широкій джерельній базі ці роботи й сьогодні не втратили свого пізнавального значення. Подальша історіографія 1960-х – 1980-х років зберегла тенденцію до суто позитивного висвітлення радянської юстиції воєнних часів, доповнюючи здобутки попередніх дослідників докладним аналізом діяльності військових трибуналів[150]. Перші критичні праці з'являються лише в другій половині 80-х років[151].

---

[149] Див.: *Голяков И. Т.* Советский суд как орудие воспитания / И. Т. Голяков // Социалистическая законность. – 1944. – № 2. – С. 6–10; *Трайнин А. Н.* Об уголовной ответственности гитлеровских преступников / А. Н. Трайнин // Избранные труды / Сост., вступ. ст.: *Кузнецова Н. Ф.* – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – С. 593–598; *Утевский Б. С.* Судебные процессы о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков на территории СССР / Б. С. Утевский; под ред. М. Н. Рычкова. – М.: Юриздат, 1946. – 60 с.; Советское право в период Великой Отечественной войны. – М.: Юрид. из-во Минюста СССР, 1948. – Ч. 1: Гражданское право. Трудовое право / Ред. И. Т. Голяков. – 433 с.; Ч. 2: Уголовное право. Уголовный процесс / Ред. М. М. Исаев. – 215 с.; *Кожевников М. В.* История Советского суда / М. В. Кожевников. – М.: Юриздат, 1948. – С. 335–372; *Карев Д.* Судоустройство / Д. С. Карев; под ред. С. А. Голунского. – М., 1948. – 460 с.; *Пергамент А. И.* Практика Верховного Суда СССР по вопросам семейного права / А. И. Пергамент. – М., 1949. – 48 с.

[150] История Советского государства и права: В 3-х кн. – Кн. 3: Советское государство и право накануне и в годы Великой Отечественной войны (1936–1945 гг.) / *Бахов А. С.*, *Давидович А. М.*, *Дорохова Г .А. и др.* – М.: Наука, 1985. – С. 232–235; О роли военных трибуналов в Великой Отечественной войне // Социалистическая законность. – 1970. – № 5. – С. 13, 14; *Куликов В. В.* Правосудие в СССР в военные годы / В. В. Куликов // Советское государство и право. – 1975. – № 5. – С. 36, 37; *Сафронова І. П.* Радянська держава і право в період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): Конспект лекцій… / І. П. Сафронова. – Харків: Харків. юрид. ін-т, 1964. – С. 38, 39; Історія держави і права СРСР: Підручник для студентів вузів. – Ч. 2 / За заг. ред. С. Л. Фукса. – К.: Вища школа, 1972. – С. 334, 335.

[151] *Звягинцев В.* Война и правосудие / В. Звягинцев // Человек и закон. – 1990. – № 6. – С. 35–39; *Маслов В.* Сталинские репрессии и советская юстиция / В. Маслов, Н. Чистяков // Коммунист. – 1990. – № 10. – С. 105–107.

В українській радянській історіографії відповідні питання знайшли висвітлення на початку 60-х років у рамках VIII розділу «Держава і право в роки Великої Вітчизняної війни» першого фундаментального курсу з історії держави і права Української РСР[152]. Згодом у перевиданнях 1967 та 1976 років цей розділ насичувався додатковим матеріалом зі збереженням його загальної концепції[153]. З індивідуальних монографій відзначимо відоме дослідження історії суду Радянської України Д. С. Сусла, в якому належна увага приділена й судівництву воєнного часу[154]. Ідейно ця праця не виходила за межі звичних радянських стереотипів, але з огляду на багатство залученого нормативного та архівного матеріалу вона й досі залишається надійним дороговказом для дослідників.

В останнє двадцятиріччя в умовах розбудови на теренах колишнього Радянського Союзу ряду суверенних держав з новими підходами до судоустрою та судочинства інтерес до проблематики судової влади помітно посилився. Особливо це стосується Російської Федерації, де підготовлено та опубліковано багато відповідного наукового й публіцистичного матеріалу. Зміст його доволі різноплановий: від украй критичного до апологетики репресивної судової системи загалом та військової юстиції зокрема[155].

---

[152] Історія держави і права Української РСР (1917–1960 рр.) / *Бабій Б. М.* [*та ін.*]; голова ред. кол. В. М. Корецький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 543–602.

[153] Історія держави і права Української РСР, 1917–1967: В 2-х т. / За ред. Б. М. Бабія та ін. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 2: 1937–1967. – С. 83–152; История государства и права Украинской ССР / Отв. ред. Б. М. Бабий; ред.: А. П. Таранов, В. М. Терлецкий. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 502–550.

[154] *Сусло Д. С.* Історія суду Радянської України (1917–1967 рр.) / Д. С. Сусло. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – С. 176–206.

[155] *Муранов А. И.* Деятельность органов военной юстиции в годы Великой Отечественной войны / А. И. Муранов // Государство и право. – 1995. – № 8. – С. 89–92; *Обухов В. В.* Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (историко-правовое исследование): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Вячеслав Вячеславович Обухов; Моск. академия МВД России. – М., 2002. – 228 с.; *Кудрявцев В. Н.* Политическая юстиция в СССР / В. Н. Кудрявцев, А. И. Трусов. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – 385 с.; *Яцкова А.* История советского суда / А. Яцкова // Отечественные записки. – 2003. – № 2. – С. 30–35; *Бондаренко Д. В.* Юридическая ответственность в условиях военного положения (на

В незалежній Україні публікації з історії судівництва періоду Другої світової (Великої вітчизняної) війни представлені навчальними матеріалами численних підручників з історії держави і права України, зокрема фундаментального академічного курсу[156]. У спеціальних дослідженнях здебільшого увага зверталася на теми, які в радянській літературі не порушувалися. До їх числа належить передусім організація судівництва на окупованих нацистами та іншими загарбниками територіях України[157].

Як не дивно, зарубіжні критики історії радянської юстиції невиправдано мало уваги приділяють досліджуваному нами періоду. Так, відомий дослідник сталінщини Пітер Соломон у своїй головній праці[158] робить лише кілька посилань на події 1941–1945 рр.

опыте Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Дмитрий Владимирович Бондаренко; Рос. академия правосудия. – М., 2005. – 223 с.; *Власов В. И.* История судебной власти в России: В 2-х кн. – Книга вторая (1917–2003) / В. И. Власов. – М.: Компания Спутник+, 2004. – 644 с.; *Петухов Н. А.* История военных судов России / Н. А. Петухов. – М.: Норма, 2005. – 352 с.; *Чарыев М. Р.* Деятельность военных трибуналов во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / М. Р. Чарыев // Военно-юридический журнал. – 2006. – № 8. – С. 18–23; *Звягинцев В. Е.* Война на весах Фемиды: Война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел / В. Е. Звягинцев. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2006. – 768 с.; *Лысов В. А.* Карательная политика Советского государства и особенности судопроизводства по государственным преступлениям в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Историко-правовое исследование: дис. … канд. юрид. наук / Виктор Анатольевич Лысов; Кубанский гос. аграрный ун-т. – Краснодар, 2008. – 223 с.; *Жирнов Е.* «За полгода войны осуждено 90 322 военнослужащих» / Е. Жирнов // Коммерсантъ Власть. – 2012. – № 4 (958). – С. 12–20; *Епифанов А. Е.* Организационные и правовые основы борьбы с гитлеровскими военными преступниками и их пособниками в боевых условиях и прифронтовой полосе (1941–1945 гг.) / А. Е. Епифанов, И. В. Федюкин // Юристъ-Правоведъ. – 2007. – № 3. – С. 85–92.

[156] Історія держави і права України: Підручник: У 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – Т. 2. – К.: ВД «Ін Юре», 2003. – С. 324–369.

[157] *Рекотов П. В.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр. (Історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Петро Валентинович Рекотов; Нац. академія внутрішніх справ України. – К., 1997. – С. 52–72; *Олійник Ю. В.* Створення судових органів на окупованій території України в роки Другої світової війни / Ю. В. Олійник // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2004. – Вип. 26. – С. 245–252.

[158] *Соломон П.* Советская юстиция при Сталине / П. Соломон / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 1998. – 464 с.

Зауважимо, що дослідники українського судівництва цього періоду традиційно користувалися й користуються передусім нормативно-документальними матеріалами, опублікованими в офіційних джерелах. Водночас судову практику вивчати доволі важко, оскільки на початковому етапі війни у зв'язку зі швидким просуванням ворожих військ НКЮ УРСР наказав місцевим судам знищити всі завершені провадженням кримінальні й цивільні справи та все листування. Вивезенню підлягали лише справи про контрреволюційні злочини. Таким чином, в архівах здебільшого зберігаються матеріали з часу відновлення судових органів на визволеній території України. До того ж і ті матеріали, що є, вивчені, на наш погляд, недостатньо. Так, ще чекають свого дослідження огляди судової практики та інструктивні листи Воєнної колегії Верховного Суду СРСР; доповідні записки та інформаційні довідки Верховного Суду УРСР, зокрема в ЦК КП(б)У; оглядові довідки про практику розгляду судами окремих категорій справ, листи обласних судів про практику розгляду окремих категорій справ та посилення боротьби з деякими правопорушеннями.

Що ж до наративних джерел, то серед них найбільше значення мають спогади працівників юстиції визначеного періоду[159]. Проте такі матеріали потребують уважного критичного осмислення, оскільки вони нерідко відображають доволі суб'єктивні погляди на історичні події.

Судова влада Радянської України напередодні Великої вітчизняної війни будувалась на основі панівної в другій половині 30-х років більшовицької ідеології, державно-правових принципів та відповідно до Закону *Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік* від 16 серпня 1938 р.

22 червня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ Про воєнний стан, в якому зазначалось: «...У місцевостях, оголошених на воєнному стані, всі справи про злочини, спрямовані проти оборони, громадського порядку й державної безпеки, передаються на розгляд військових трибуналів...» Указ включав перелік

[159] *Викторов Б. А.* Без грифа «Секретно». Записки военного прокурора. – Вып. 3 / Б. А. Викторов. – М.: Юрид. лит., 1990. – 336 с.; *Павлов М. П.* Процессы и судьбы: Воспоминания военного прокурора / М. П. Павлов. – К.: Україна, 1992. – 279 с.; *Смирнов Н. Г.* Вплоть до высшей меры / Н. Г. Смирнов. – М.: Моск. рабочий, 1997. – 220 с.

відповідних складів злочинів. Крім того, органам військової влади надавалося право передавати на розгляд ВТ справи про інші злочини, якщо командування визнавало це необхідним за обставинами воєнного стану. У подальшому підсудність ВТ постійно розширювалась. Цього ж дня було видано Указ *Про затвердження положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані і в районах воєнних дій*. Положення визначало організацію та комплектування ВТ, порядок розгляду справ та опротестування вироків.

Основним відомчим актом, який започаткував процес «воєнізації» радянської судової системи, став наказ народного комісара юстиції СРСР від 29 липня 1941 р. № 106 *Про перебудову роботи судових органів та органів юстиції на воєнний лад*, в якому зазначалося, що «кожний вирок, кожне рішення, кожна дія суду мають сприяти великій боротьбі, зміцнювати державність і встановлений порядок, неухильно здійснювати соціалістичну законність»[160].

Особливе місце в законодавстві воєнного часу посідав Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. *Про міри покарання для німецько-фашистських злочинців, винних у вбивствах і мордуваннях цивільного населення та полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян і для їхніх пособників*. Розгляд цих справ здійснювався в особливому порядку й покладався на військово-польові суди. Указ передбачав особливі види покарання.

Режим воєнного стану об'єктивно посилив централізацію, мілітаризацію влади, призвів до появи надзвичайних органів влади, зокрема Державного Комітету Оборони. Визнаючи судові установи державними органами, спеціально уповноваженими здійснювати судові функції, керівники держави водночас відносили суди до тієї частини державного апарату, яка має перебувати під жорстким партійним контролем. Як наслідок, судова система відчувала постійний тиск владних партійно-радянських структур. Так, організація та діяльність судових установ усіх ланок безпосередньо регулювалися наркоматом юстиції, ВТ – військовим командуванням. Окрім того, Державний Комітет Оборони неодноразово привласнював судові функції і сам ухвалював квазісудові рішення.

---

[160] *Рабінович П.* Особливості режиму законності під час Великої Вітчизняної війни / П. Рабінович // Право України. – 2000. – № 5. – С. 9.

Згідно із законодавством воєнного часу ВТ Радянської Армії і Флоту організовувалися при округах (флотах), фронтах, арміях (флотиліях) та при корпусах і дивізіях. ВТ військ НКВС будувались за територіальним принципом як окружні й обласні ВТ військ НКВС. Положенням від 22 червня 1941 р. лінійні суди залізничного й водного транспорту були реорганізовані у ВТ відповідних залізниць і басейнів. Штати ВТ затверджувалися спільними наказами наркома юстиції СРСР і наркома оборони чи наркома Військово-Морського Флоту СРСР. Заступники голів і члени трибуналів призначалися з військово-юридичного складу запасу, а голови – з кадрових працівників ВТ. У 1942 р. постійні члени ВТ дивізій за скороченням штатів були замінені народними засідателями, які затверджувались політорганами, а секретарі чоловічої статі, здатні до стройової служби, – жінками.

На території Радянської України на початку війни діяли ВТ Київського особливого та Харківського військових округів, Південно-Західного і Південного фронтів. Останнім підлягали ВТ діючих армій, корпусів і дивізій, а військовим трибуналам Київського та Харківського округів – ВТ гарнізонів і військових з'єднань, що формувались. ВТ українських залізниць та басейнів підпорядковувалися ВТ фронтів за територіальною ознакою[161]. При евакуації територіальні трибунали військ НКВС не ліквідовувались, а передавалися діючим арміям як трибунали охорони їхнього тилу. В процесі визволення України територіальні трибунали військ НКВС відновлювали свою роботу.

Перебудова загальної судової системи УРСР відбувалася відповідно до законів воєнного часу та приписів центральних органів влади та управління, зокрема розпоряджень Наркомюстів СРСР та УРСР. У зв'язку зі швидкою окупацією більшої частини території України народні й обласні суди та Верховний Суд УРСР припинили свою роботу. Нерозглянуті кримінальні справи по можливості направлялися для подальшого розгляду в суди міст евакуації. Військовозобов'язані судді призивалися до Радянської Армії, де з них формувались ВТ, а всі інші евакуювалися. Верховний Суд, Наркомат юстиції та Прокуратура УРСР у скороченому складі перебували в евакуації в Москві та використовувалися у роботі органами НКЮ РРФСР.

[161] Советское право в период Великой Отечественной войны. – Ч. II. – Глава 15: Военные трибуналы. – С. 180–214; *Сусло Д. С.* Зазн. праця. – С. 176–182.

Від середини 1943 р. з початком визволення території України почалося відновлення діяльності судових установ. У липні 1943 р. Верховний Суд УРСР розпочав роботу в складі п'яти осіб у райцентрі Старобільськ Луганської області. А 5 січня 1944 р. він повернувся до Києва.

Доволі швидко була відновлена робота обласних і народних судів. Суди комплектувалися з реевакуйованих суддів та резерву, створеного НКЮ УРСР. Там, де не вистачало професійних суддів, вони обиралися за рекомендацією місцевих партійних органів із достатньо освічених та підготовлених членів КП(б)У (колишніх партизанів, інвалідів війни та ін.)[162].

Окремо слід розглянути питання про діяльність окупаційних судів. Окупанти поділили захоплені землі на різні за характером та режимом території, на яких скасували дію радянського законодавства й усю систему органів влади. Окуповані нацистською Німеччиною землі включали зони цивільного та військового управління. Перша підпорядковувалась імперському Міністерству у справах окупованих східних областей, яке офіційно почало діяти 17 липня 1941 р. Друга підлягала Головному командуванню сухопутних військ Вермахту (ОКХ).

Східна Галичина 1 серпня 1941 р. була включена п'ятим дистриктом до польського Генерал-губернаторства в складі «Великої Німеччини». Офіційно проголошувалося відновлення суверенітету германського райху в Галичині. Новостворені суди поділялися на німецькі та польські з домінуванням німецьких. Німецькі поділялись на загальні, спеціальні та поліцейські, які перейняли функції надзвичайних воєнних судів. Польські суди поділялись на міські, окружні та апеляційні[163].

Правобережна Україна і Волинь 20 серпня 1941 р. за наказом Гітлера були оголошені «райхскомісаріатом Україна» – як колоніальне володіння Німеччини з власним адміністративно-територіальним поділом, режимом та нормативним регулюванням.

8 серпня 1941 р. райхсміністр окупованих східних територій А. Розенберґ запровадив на окупованій території СРСР нові судо-

[162] *Сусло Д. С.* Зазн. праця. – С. 182–185.

[163] *Бардах Ю.* История государства и права Польши / Ю. Бардах, Б. Леснодорский, М. Пиетрчак; пер. с польс. – М.: Юрид. лит., 1980. – С. 522–524.

устрій та судочинство, яке остаточно було сформовано в грудні того ж року. У штаб-квартирі райхскомісара в місті Рівному було створено німецький верховний суд. Суд складався із трьох осіб німецької національності, які розглядали кримінальні справи та апеляційні скарги нижчих судових інстанцій. Місцеві німецькі суди розглядали справи фольксдойчів або осіб німецької національності. Для розгляду особливо важливих справ створювалися суди особливого призначення із судді та двох засідателів-німців. Для ненімецького населення створювалися спеціальні третейські (мирові) суди на чолі з одноосібним суддею. Вони входили до складу місцевих органів управління, але підпорядковувались безпосередньо гебітскомісару. Судді керувались німецьким законодавством та приписами окупаційної влади[164].

Значна частина Лівобережної України та Слобожанщина (воєнна зона «Донбас») були підконтрольні адміністрації Вермахту. На цій території адміністративно-судові функції визначалися наказом начальника штабу Верховного головнокомандування збройних сил Німеччини від 22 червня 1941 р. *Про управління в зайнятих областях СРСР*, за яким уся влада надавалась військовому командуванню. Безпосередньо владні функції на місцях здійснювались через органи місцевого управління – районні управи та місцеві комендатури[165].

Крим перебував під спільним управлінням райхскомісаріату Україна (формально) і військової адміністрації (фактично).

Південна Бессарабія та Північна Буковина з моменту окупації були включені до складу Румунії. На початку вересня 1941 р. було опубліковано декрет, який визначив статус і устрій цих територій з поширенням на них румунського законодавства. 19 серпня 1941 р. кондуктор (керівник держави) Румунії Антонеску за попереднім погодженням з Гітлером видав декрет про введення румунської адміністрації на території між Дністром та Бугом, офіційно названій «Трансністрією». Адміністративні та судові органи Трансністрії створювалися за аналогією з метрополією та діяли на основі румунського законодавства й приписів окупаційної влади (зокрема

[164] *Олійник Ю. В.* Зазн. праця. – С. 246–248.

[165] *Рекотов П. В.* Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) / П. В. Рекотов // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90.

німецької адміністрації). Всі місцеві установи з участю місцевого населення наполегливо румунізувались[166].

Закарпаття (Карпатська Україна) було окуповане напередодні Другої світової війни, в березні 1939 р., Угорщиною. Територію краю включили до складу держави як адміністративну одиницю, з поширенням на неї законодавства та судової системи[167].

На окупованій території України в період активних дій як радянського, так і націоналістичного, рухів опору (1943–1945 рр.) створювалися своєрідні краї та зони, незалежні від окупантів і з власними органами влади. Тут теж виникала необхідність здійснення судових функцій в особливих, надзвичайних умовах не просто воєнного, а фактично облогового стану.

Для здійснення цих функцій на території, підконтрольній радянським партизанам, постійних судових органів не створювалось. У разі гострої необхідності для притягнення до відповідальності за тяжкі злочини військового або державного характеру, як правило, наказом командування створювались тимчасові ВТ з числа командирів та декількох партизан. Діяли вони відповідно до радянського законодавства й за процедурами розгляду справи та виконання вироку, звичними для військово-польових судів.

Навесні 1943 р. спочатку на Волині, а згодом – на більшій частині Галичини, з'являються партизанські краї та зони, контрольовані бойовими підрозділами ОУН(Б). Судові функції тут за дорученням центрального проводу ОУН(Б) здійснювала Служба безпеки (СБ). В основі її діяльності були принципи, затверджені ще напередодні війни («Ні один вирок не оскаржується, а виконується зразу. Кодексом є власна націоналістична совість»)[168]. Судова діяльність СБ позначена у різних довідках та інформаціях як «суд», «трибунал», «революційний трибунал» та іншими схожими термінами. 15 травня 1943 р. видається розпорядження по Українській Повстанській Армії, яким підтверджуються повноваження СБ та

---

[166] Там само. – С. 97, 98.

[167] *Чизмадиа А.* История венгерского государства и права / А. Чизмадиа, К. Ковач, Л. Асталош; под общей ред. А. И. Пушкаша, З. М. Черниловского; пер. с венг. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 406–408.

[168] *Вєдєнєєв Д.* Меч і тризуб. Нотатки до історії Служби безпеки Організації Українських Націоналістів / Д. Вєдєнєєв, В. Єгоров // З архівів ВУЧК–ГПУ–КГБ. – 1998. – 1/2 (6/7). – С. 375.

визначаються склади військових злочинів і види покарань. На початку січня 1944 р. з'являються *Правила польової жандармерії при УПА*, згідно з якими жандармерія наділяється правом визначення вини та покарання (аж до смертної кари) у формі вироку за всі злочини, вчинені членами УПА або проти членів УПА[169]. У цьому ж році з'являється проект дисциплінарного статуту УПА з розділом про «Військовий Польовий Суд»[170]. Спроба привести судоустрій та судочинство на контрольованих ОУН територіях до єдиної системи здійснюється в серпні 1945 р. через підготовку *Правильника судівництва в ОУН* (визначений як закон) та інструкції до нього. Обидва документи мали гриф «Строго довірочне». За «законом» судова система мала складатися з Генерального судді, Ревтрибуналу, Суду адміністративного, Теренового суду та Надзвичайного суду безпеки. Проте відомостей щодо реальної дії цих документів у нас немає.

Із визволенням Закарпаття там утворюються народні комітети, з'їзд яких 26 листопада 1944 р. проголосив возз'єднання з Радянською Україною. За радянським зразком створюються: Вищий Народний Суд, народні суди та спеціальний суд для розгляду справ про злочини окупантів проти народу Закарпатської України. Судді призначалися Народною Радою з юристів, які заслужили довір'я нової влади, а народні засідателі обиралися на загальних зборах населення. У своїй діяльності судді керувались декретами Народної Ради, звичаєвим правом і революційною правосвідомістю. Після підписання 29 червня 1945 р. мирного договору із Чехословаччиною Закарпаття юридично ввійшло до складу УРСР, перетворившись на Закарпатську область із повноцінним механізмом радянської судової системи[171].

Умови воєнного стану наклали істотний відбиток на основні принципи судочинства, на процесуальні засоби забезпечення діяльності всіх ланок радянської судової системи. Декларовані в законі про судоустрій демократичні принципи радянського судочинства так і залишилися лише деклараціями, а в умовах воєнного стану

[169] *Коваль М. В.* ОУН–УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом: Документи та матеріали / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 96, 97.

[170] *Сергійчук В.* ОУН–УПА в роки війни: Нові документи і матеріали / Володимир Сергійчук. – К.: Дніпро, 1996. – С. 275–277.

[171] *Сусло Д. С.* Зазн. праця. – С. 185, 186.

взагалі подекуди ігнорувались. У кримінальному судочинстві домінував розшуковий процес, а в особливих умовах – ще й у спрощеному, скороченому вигляді. Формальна оцінка доказів, обмеження щодо оскарження і перевірки судових рішень, особливо вироків, значно знижували рівень демократичності й об'єктивності судового розгляду та довіру населення до суду, посилювали елементи репресивності в діяльності судів усіх ланок.

ВТ в умовах воєнного часу перетворилися в одну з головних ланок судоустрою, а їхня діяльність опинилась у центрі уваги громадськості, практиків і теоретиків юриспруденції. ВТ діяли у складі трьох постійних членів, згодом – одного постійного та двох народних засідателів. Справи розглядались через 24 години від моменту вручення обвинувального висновку. Більшість справ розглядались у закритих засіданнях. Вироки касаційному оскарженню не підлягали, а могли бути скасованими або зміненими лише в порядку судового нагляду. Про кожний випадок засудження до смертної кари (розстрілу) трибунал мав негайно повідомляти телеграфом голову військової колегії Верховного Суду СРСР та Головного військового прокурора Червоної Армії або Головного прокурора Військово-Морського Флоту за належністю. Вирок виконувався через 72 години у разі відсутності розпорядження згаданих посадових осіб про зупинення виконання вироку й витребування справи для розгляду в порядку нагляду. Право зупиняти виконання розстрілу надавалося також відповідному військовому командуванню на рівні округів, фронтів і армій. Реально в умовах воєнних дій виконати ці вимоги було важко, а іноді – навіть технічно неможливо. У бойовій обстановці вирок ВТ дивізії (бригади) міг затверджувати її командир.

Всі справи ВТ одразу після виконання вироку надсилалися до ВТ фронту для здійснення судового нагляду. За наявності підстав вироки опротестовувались і скасовувались або змінювались.

За офіційною інформацією, в судовій практиці трибуналів діючої армії виправдувальних вироків не було, що свого часу пояснювалось високою якістю проведення досудового слідства та належним прокурорським контролем[172]. Як видається, це твердження нині потребує об'єктивної перевірки та правової оцінки.

[172] Там само. – С. 187.

До зрадників, шпигунів і диверсантів ВТ, як правило, застосовували смертну кару. На початковому етапі війни застосування такого виняткового покарання до значної кількості звинувачених продемонструвало надмірну жорстокість репресивного апарату. Згодом зі зміною законодавства та пом'якшенням репресивної політики поширилася практика відкладання виконання вироку до кінця війни з наданням засудженому можливості спокутувати свою провину в боях із ворогом. Поранення або перебування в штрафній частині впродовж трьох місяців реабілітовувало засудженого.

У діяльності ВТ, особливо на початку війни, були серйозні недоліки в юридичній кваліфікації цілого ряду діянь, зокрема, коли йшлося про зраду Батьківщині, здачу в полон і антирадянську агітацію. До репресивних дій суддів спонукали необґрунтовано жорстокі нормативні акти, зокрема Указ Президії Верховної Ради СРСР від 6 липня 1941 р. про боротьбу з панікерами, накази Сталіна від 16 серпня 1941 р. № 270 про відповідальність за дезертирство і від 28 липня 1942 р. № 227 *«Ні кроку назад!»* Антигуманний та антиправовий характер мала постанова ДКО від 24 листопада 1942 р. *Про членів сімей зрадників Батьківщини.* Лише 25 листопада 1943 р. Пленум Верховного Суду СРСР рекомендував ВТ дещо змінити підходи до кваліфікації діяння як зради Батьківщині, не допускаючи її занадто розширеного тлумачення.

Діяльність військово-польових судів у роки Великої вітчизняної війни не набула значного поширення. Так, від травня 1943 р. до травня 1945 р. військово-польові суди Першого Українського фронту розглянули 221 справу на 348 осіб. Здебільшого йшлося про справи осіб, схоплених на місці злочину, які не потребували спеціального розслідування. У разі необхідності розслідування справу направляли до ВТ.

Після визволення території України ВТ Радянської Армії провели відкриті процеси над нацистськими чиновниками та їхніми пособниками – зрадниками Батьківщині, винними у злочинах проти радянських громадян. Такі процеси відбулися в грудні 1943 р. в Харкові, а згодом – у Києві. Особи, засуджені до смертної кари на цих процесах, були привселюдно повішені. 19 вересня 1943 р. у Краснодоні за вироком ВТ військ НКВС Луганської області були привселюдно розстріляні троє громадян, визнаних винними в загибелі членів «Молодої гвардії».

Окремо слід сказати про кадрову проблему в радянському судовому корпусі та спроби її вирішення. Так, низька кваліфікація народних суддів, які вперше опинилися на суддівській роботі, негативно позначилася на якості правосуддя. Відсоток скасованих вироків і рішень у порівнянні з довоєнним часом збільшився вдвічі. В цивільних справах – до 60 %, у кримінальних – до 40–45 %.

Для подолання «кадрового голоду» у 1942–1943 рр. НКЮ УРСР провів значну роботу з обліку евакуйованих кадрів, підготовки на короткострокових юридичних курсах працівників для роботи в органах юстиції та суду. Ротація і поповнення кадрового складу суддів здійснювалися відповідно до вимог часу та місцевих особливостей на підставі наказу Наркомату юстиції СРСР від 27 вересня 1941 р. *Про порядок заміни окремих народних суддів у обставинах воєнного часу* та роз'яснення від 23 жовтня 1941 р. *Про порядок довиборів народних засідателів в умовах воєнного часу.*

У 1944 р. відновили навчальний процес Харківський юридичний інститут та дворічні юридичні школи в Києві, Одесі та Харкові[173]. Запрацювали дев'ятимісячні курси перепідготовки юристів, центри підготовки та перепідготовки юридичних кадрів – працівників суду, Вищі курси удосконалення юристів. Розпочалися заняття на юридичних факультетах Київського, Львівського, Одеського університетів. Але кваліфікованих юридичних кадрів все одно не вистачало. Так, у 1945 р. через професійну непідготовленість достроково було відкликано й замінено 187 (19 %) народних суддів[174].

Важливий критерій ефективності судової влади – це здатність встановлення істини у справі, що багато в чому залежить від довіри до самого суду та його рішень із боку населення. На жаль, досягти належної ефективності судочинства в умовах воєнного часу не вдалося. Об'єктивною причиною такого стану справ стала чинна на той час судова система, яка вповні відповідала наявному державно-правовому режиму.

Загалом радянська судова система витримала випробування воєнного часу і захистила загальнодержавні інтереси. Це, зокрема, підтверджує той факт, що Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 березня 1945 р. 391 працівника судового управління та суду

[173] Социалистическая законность. – 1944. – № 1. – С. 43.
[174] Там же. – С. 191, 206.

було нагороджено орденами й медалями «за успішну роботу в органах радянської юстиції зі зміцнення революційної законності та охорони інтересів держави в умовах Вітчизняної війни...»[175]. Проте як слухняне знаряддя реалізації політики партійно-державного керівництва тодішні судові органи не могли навіть претендувати на статус незалежної гілки державної влади.

Досліджуючи практику радянських судів, не можна оминути увагою діяльність їхніх антиподів – органів позасудової репресії та самосудів, які в умовах воєнного часу набули широких масштабів.

Головне місце серед неконституційних репресивних державних органів належить Особливій нараді НКВС СРСР. Відомо, що 15 листопада 1941 р. Л. П. Берія запропонував Й. В. Сталіну дозволити Особливій нараді засуджувати до смертної кари та визнавати такі вироки остаточними[176]. Вже через два дні, 17 листопада 1941 р., постановою ДКО № 903сс Особлива нарада дістала право на винесення вищої міри покарання. Дослідники стверджують, що згодом лише 1944 р. Особлива нарада засудила 27 456 осіб[177].

До числа репресивних органів із правом застосування смертної кари без слідства та суду в роки війни долучилися Особливі відділи військової контррозвідки «СМЕРШ». Їм було надане право заарештовувати, а «у разі необхідності» й розстрілювати на місці шпигунів, зрадників і дезертирів[178].

Судову функцію привласнив собі й Державний Комітет Оборони, коли 11 травня 1944 р. Постановою № 5858 *Про кримських татар* огулом звинуватив увесь кримськотатарський народ у зраді, визнав його винним і постановив виселити всіх кримських татар із рідних місць.

Самосуд як протилежність суду – ганебне явище для будь-якого цивілізованого суспільства, на жаль, був і залишається частиною життя українського народу. Першопричинами його є як маргінальна правова культура, так і недовіра населення до влади. Окрім того, влада сама може в певних ситуаціях підштовхувати окремі верстви

[175] Там же. – 1945. – № 4. – С. 4–14.

[176] *Кудрявцев В. Н.* Указ соч. – С. 302.

[177] *Кудрявцев В. Н.* Указ. соч. – С. 299; *Иванова Г. М.* Гулаг в системе тоталитарного государства / Г. М. Иванова. – М., 1997. – С. 28.

[178] *Коровин В. В.* История отечественных органов безопасности: Учебное пособие / В. В. Коровин. – М.: Норма, Инфра-М, 1998. – С. 52.

населення до самосуду, хоча здебільшого вона просто не має можливості йому запобігти. Якщо ж установлюється політичний режим охлократії, то самосуди стають однією з найважливіших його підвалин. За обставин воєнного часу більшою чи меншою мірою всі ці особливості й чинники знайшли свій конкретно-історичний вимір. Зокрема, розголосу набув приклад «побутового» самосуду в с. Чужковичі на Волині в липні 1943 р., коли місцеві селяни спіймали на місці злочину трьох грабіжників і всією громадою прирекли одного з них до страти, а двох інших – до тілесного покарання.

Практика позасудової репресії та самосудних покарань вносить додаткові негативні акценти до загальної оцінки тодішнього українського судівництва.

10.4. КРИЗА ТОТАЛІТАРНОГО СУДІВНИЦТВА І СПРОБИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ (1946–1964 рр.)

Післявоєнний судоустрій Української РСР з формально-юридичного боку ґрунтувався на відповідних положеннях *Конституції СРСР* 1936 р. (ст. 102–112) і *Конституції Української РСР* 1937 р. (ст. 102–111), які за змістом в обох конституціях були майже ідентичні. Докладніше питання судоустрою регулювалися в Законі СРСР *Про судоустрій Союзу РСР і союзних республік* від 16 серпня 1938 р. У цих нормативно-правових документах декларувалося, що судді незалежні й підкоряються лише закону, та була відображена демократична ідея виборності районних (міських) судів безпосередньо населенням, обласних судів – обласними Радами депутатів трудящих і Верховних Судів союзних республік – Верховними Радами відповідних республік.

Проте зазначені норми розходилися з реальним життям. Як зазначалось у доповідній записці управління кадрів ЦК ВКП(б) секретарю ЦК ВКП(б) О. О. Кузнєцову від 1 грудня 1946 р., «народні суди діють не відповідно до конституції вже 9 років»[179]. Відповідальність за це партійні чиновники покладали передусім на Міністерство юстиції СРСР, яке традиційно вважалося головним органом державного управління судами. Втім, був у цій доповідній і доволі

[179] *Звягинцев А. Г.* Неизвестная Фемида: Документы, события, люди / А. Г. Звягинцев, Ю. Г. Орлов. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – С. 311–317.

показовий докір, що міністерство не перебудувало свою роботу відповідно до нових реалій. Зокрема, необхідною визнавалася реорганізація управління судових органів, оскільки «суди підкоряються лише закону й управляти ними не можна».

На цей час в УРСР, ще в 1943–1944 рр., на звільненій від загарбників території разом з іншими органами влади відновили свою діяльність Верховний Суд України, обласні та районні (міські) народні суди. Ці суди формувалися через призначення, а не шляхом виборів. Їхня компетенція була до певної міри обмеженою. У повному довоєнному обсязі вона повернулася до цивільних судів лише після скасування у вересні 1945 р. широкої юрисдикції ВТ.

Коли ж в УРСР пройшли перші післявоєнні вибори та була сформована повноцінна система Рад зверху донизу, з'явилися можливості й для формування судової системи на відповідних конституційних засадах. У 1947 р. Верховна Рада УРСР обрала на 5 років новий склад Верховного Суду. Впродовж 1947–1948 рр. сесіями обласних Рад депутатів трудящих строком на 5 років було обрано й нові склади обласних судів.

Напередодні ж формування судів первинної ланки 10 жовтня 1948 р. Президія Верховної Ради УРСР затвердила *Положення про вибори народних суддів УРСР*[180]. Передбачалося, що народним суддею та народним засідателем може бути кожний громадянин УРСР, який користується виборчим правом і досяг до дня виборів 23-х років. Інші формальні критерії (наявність освіти, досвіду роботи, членства в партії тощо) не висувалися. Втім, неформальний критерій – відданість політиці Комуністичної партії – був відомий усім і жорстко додержувався під час попереднього добору кандидатур. І судді, й засідателі обиралися на три роки безпосередньо населенням на основі загального, прямого та рівного права при таємному голосуванні. Згідно із цим положенням перші у вітчизняній історії загальні демократичні вибори народних судів відбулися 30 січня 1949 р., а згодом – у 1951, 1954, 1957 роках.

Загалом упродовж 1946–1948 рр. тривав певний перехідний період, коли керівництво держави ще не відмовилося від спеціальних

[180] Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г. / Под ред. Ю. И. Мандельштам. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1956. – С. 98–107.

судів (чимало дослідників вважають, що вони домінували в цей час), надзвичайного судочинства та позасудової репресії, але водночас дедалі більше намагалося перед Об'єднаними Націями й усім світом мати вигляд цивілізованої демократичної влади. Зокрема, набував сили процес демілітаризації органів судової влади[181].

Так, для зміцнення системи спеціальних транспортних судів 1948 р. в Києві було утворено окружний транспортний суд як суд другої інстанції для транспортних судів на території УРСР і суд першої інстанції з розгляду особливо важливих справ.

Того ж року в Києві розпочав діяльність спеціальний табірний суд для розгляду справ про злочини, вчинені у виправно-трудових таборах і колоніях МВС, дислокованих на території УРСР, ув'язненими, вільнонайманими працівниками, особами рядового складу воєнізованої охорони й деякими іншими особами, пов'язаними господарчою діяльністю з «імперією ГУЛАГ» (за винятком справ співробітників МВС, які мали військові або спеціальні звання). Ці суди також розглядали справи про дострокове звільнення ув'язнених, які втратили працездатність, або про уточнення розмірів покарання за сукупністю кількох вироків[182].

Утворення табірних судів у СРСР було започатковано відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР *Про організацію табірних судів* від 30 грудня 1944 р. А наказ НКЮ СРСР від 16 квітня 1944 р. передбачав створення 105 таких судів. Для керівництва табірними судами було створено Управління табірних судів НКЮ СРСР, а в структурі Верховного Суду СРСР – судову колегію у справах табірних судів як касаційну і наглядову інстанцію[183]. Існує думка, що створення табірних судів було відповіддю влади на масові повстання ув'язнених. В Україні табірні суди виникли відносно пізно, в автономній республіці Комі, наприклад, на цей час вони вже були розпущені. Не виключено, що «українська специфіка» полягала у переповненості пенітенціарних установ засудженими за звинуваченнями в належності до націоналістичного підпілля.

---

[181] *Сусло Д. С.* Історія суду Радянської України (1917–1967 рр.) / Д. С. Сусло. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – С. 192.

[182] Там само. – С. 199.

[183] Справка об истории возникновения и развития ИТЛ и ГУЛАГа ОГПУ–НКВД–МВД СССР. 25.05.1950. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009238.

У Москві в цей час за прямою вказівкою Й. В. Сталіна на підставі постанов Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 28 березня 1947 р. і 7 липня 1948 р. у 82-х міністерствах і центральних відомствах СРСР діяли так звані суди честі. Вони розглядали «антипатріотичні, антидержавні та антигромадські» вчинки (дії) «керівних, оперативних і наукових працівників» згаданих органів влади, які не підлягали переслідуванню в кримінальному порядку. Ці суди складалися з 5–7 осіб, обраних таємним голосуванням на зборах працівників згаданих трьох категорій, і представників партійної організації установи та ЦК відповідної профспілки. За наслідками слухання справи суди честі могли оголосити громадський осуд або громадську догану, а також передати справу слідчим органам. Проіснували такі суди до кінця 1949 р., а далі без публічного пояснення причин припинили свою діяльність[184]. Зауважимо, що в Українській РСР, в умовах домінування союзних органів управління, здебільшого підтримували все, що започатковувалося на загальносоюзному рівні, але нам не вдалося знайти жодної інформації про існування судів честі в міністерствах і відомствах республіки.

Втім, в УРСР з воєнних років продовжували діяти офіцерські суди честі у Збройних силах[185]. Також існували товариські суди честі середнього і старшого начальницького складу органів внутрішніх справ[186].

На початку 50-х років повернулися до ще довоєнної практики створення товариських судів. Правовою основою цього процессу стало *Положення про товариські суди на підприємствах та установах,* затверджене 14 липня 1951 р. постановою Ради Міністрів СРСР № 2520[187].

---

[184] *Есаков В. Д.* Дело КР. Суды чести в идеологии и практике послевоенного сталинизма / В. Д. Есаков, Е. С. Левина. – М.: РАН. Институт российской истории, 2001. – 454 с.; *Сойма В. М.* Запрещенный Сталин / В. М. Сойма. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – С. 429–453.

[185] *Бабий Б. М.* Об офицерских судах чести / Б. М. Бабий // Ленинское знамя. Газета Киевского военного округа. – 1947. – 18 мая.

[186] *Лесь І. О.* Правові основи діяльності товариських судів та їх роль в укріпленні службової дисципліни працівників міліції Української РСР / І. О. Лесь // Форум права. – 2014. – № 1. – С. 317–322. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_1_55.pdf.

[187] СП СССР. – 1951. – № 32.

Конституційна декларація про незалежність судів розбивалася об існування функції органів юстиції здійснювати управління судами. Через Міністерство (до 1947 р. – Наркомат) юстиції СРСР, міністерства юстиції союзних республік і місцеві органи юстиції здійснювалася передусім кадрова політика.

Поруч із вимогою «ідейної зрілості» (членами партії у 40-х роках були в середньому близько 80 % суддів, комсомольцями – 10 %) дедалі більшого значення набувала вимога професійності, юридичної грамотності. А тут ситуація була дуже невтішна. Зокрема, за даними тодішнього заступника міністра юстиції УРСР з кадрів Д. С. Сусла, у 1946 р. з 1210 народних суддів юридичну освіту мали лише 61 особа, середню – 303 (25,7 %), 618 осіб (51 %) закінчили короткотермінові курси; а 228 осіб (18,6 %) зовсім не мали юридичної підготовки[188]. Крім того, була велика плинність суддівських кадрів. Так, розглядаючи у квітні 1947 р. питання про керівні кадри органів юстиції, Політбюро ЦК КП(б)У зазначило, що в 1946 р. з 1309 народних суддів змінилося 333. При цьому на 20 % знизилася кількість фахівців з вищою юридичною освітою, більшість яких перейшли в адвокатуру. Констатувався і той сумний факт, що за п'ять останніх місяців 80 судово-оперативних працівників було знято за дискредитацію судових органів і порушення радянських законів[189].

Міністерство юстиції УРСР мало також орієнтувати суди щодо пріоритетних напрямів їхньої діяльності. Так, від самого початку радянського судочинства склалася практика проведення державних кампаній із боротьби з тими чи іншими злочинами та антигромадськими вчинками. У досліджуваний період було прийнято чимало урядових постанов, де Міністерству юстиції прямо приписувалося дати ті чи інші прямі вказівки судам. Так, постановою Ради Міністрів УРСР від 9 липня 1947 р. № 1104 *Про заходи щодо охорони посівів і хліба в колгоспах і радгоспах Української РСР*[190] доручалося «міністру юстиції Української РСР за погодженням з прокурором Української РСР дати спільно спеціальні вказівки слідчим і судовим органам про прискорений розгляд справ, зв'язаних з розкраданням та розбазарюванням хліба». Постановою Президії Верхов-

[188] *Сусло Д. С.* Історія суду Радянської України (1917–1967 рр.)... – С. 206.
[189] ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 6, спр. 1040, арк. 41–52.
[190] ЗП УРСР. – 1947. – № 14. – Ст. 90.

ної Ради УРСР від 30 березня 1948 р. *Про розгляд скарг на недоліки в справі стягнення коштів (аліментів) на утримання дітей*[191] приписувалося: «Доручити міністру юстиції Української РСР усунути всі недоліки, які ще мають місце в практиці роботи судів по розгляду справ по аліментах, дати судовим органам вказівки про забезпечення розгляду справ по аліментах в найкоротші строки та вживати потрібні заходи по розшуку батьків, які ухиляються від сплати аліментів. Організувати систематичний контроль за роботою судів та судових виконавців у справах стягнення аліментів». Слід урахувати, що чимало подібних вказівок Міністерству юстиції давалося негласно, зокрема «партійними каналами».

Проте дослідники зазначають, що «кампанійське» правосуддя поступово відмирало. Зокрема, велика за розмахом кампанія з викриття трудових злочинів не набула розвитку через помилки у процесуальному регулюванні й пасивність працівників органів юстиції. Ще більш невдало розвивалися кампанія з боротьби з розкраданням 1947 р., яка фактично тривала три місяці й загальмувала через саботаж судових чиновників, та кампанія з боротьби з необґрунтованим засудженням громадян[192]. Звичні для сталінщини обсяги репресій витримувались десь до 1949 р., а потім у 1952 р. (так би мовити, «у передсмертній агонії режиму») Й. В. Сталін ініціював новий розмах політичних репресій.

У другій половині 40-х років органи юстиції на всіх рівнях стають об'єктами постійної критики і «турботи» вищого партійно-державного керівництва. Так, були прийняті постанова ЦК ВКП(б) від 5 жовтня 1946 р. *Про розширення і покращення юридичної освіти у країні*, постанова ЦК КП(б)У від 18 грудня 1945 р. *Про роботу судів і органів НКЮ УРСР*, постанова ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1946 р. *Про недоліки боротьби з порушеннями соціалістичної законності і заходи по їх усуненню*, які, з одного боку, приписували надавати всіляку допомогу кадровому і матеріальному забезпеченню судів, а з іншого – відзначали серйозні недоліки у діяльності органів юстиції.

---

[191] Відомості Верховної Ради УРСР. – 1948. – № 3. – С. 28.

[192] *Кодинцев А. Я.* Государственная политика в системе органов юстиции СССР в 1933–1936 гг.: автореф. дис. … докт. юрид. наук: 12.00.01 / Александр Яковлевич Кодинцев; Уральская гос. юрид. академия. – Екатеринбург, 2010. – С. 35.

Особливо вагомою за своїми наслідками для українського судівництва була постанова ЦК КП(б)У від 29 квітня 1947 р. *Про стан роботи з керівними кадрами в органах юстиції УРСР*[193]. У ній відзначалося невиконання органами юстиції багатьох положень згаданих вище попередніх партійних директив і зверталась увага на необхідність посилення зв'язку керівних працівників МЮ УРСР із місцевими партійними організаціями. Водночас відповідним партійним комітетам пропонувалося посилити контроль за органами юстиції і надавати їм допомогу у практичній роботі.

При огляді недоліків кадрового складу судів, про що вже йшлося вище, однією з основних їх причин було названо те, що «основна й вирішальна ланка судових працівників – народні судді – не взяті до номенклатури МЮ УРСР, а тому Міністерство не може своєчасно і правильно впливати на їхню роботу, виправляти помилки й недоліки в їхній роботі, а також протидіяти частій і необґрунтованій їх зміні». Пропонувалося створити при МЮ УРСР і обласних управліннях юстиції кадровий резерв для заміщення суддівських посад, висувати на керівні посади в органах юстиції і судах осіб з вищою юридичною освітою або з юридичною підготовкою та великим досвідом практичної роботи в органах юстиції, організувати в 1947 р. у Харкові для підвищення юридичної кваліфікації народних суддів, які мають середню освіту, курси перепідготовки юристів з дев'ятимісячним строком навчання. Ставилося завдання в найближчі 4–5 років забезпечити, щоб усі народні судді мали, як мінімум, юридичну освіту не менш, ніж у обсязі середньої юридичної школи, або пройшли перепідготовку в обсязі 9-місячних юридичних курсів. Осіб, які не бажали вчитися, пропонувалося замінювати більш підготовленими працівниками. Рекомендувалося приймати до 2-річних юридичних шкіл лише осіб, які мають закінчену середню освіту, у віці не молодше 23-х років, таких, що мають досвід партійної, радянської і громадської роботи.

Було в постанові й таке цікаве положення, яке ми подаємо без жодних коментарів: «Зобов'язати Міністерство торгівлі УРСР (міністра) виділити у II і III кварталах 1947 р. для забезпечення промтоварами 1800 чоловік народних суддів і членів обласних судів Міністерства юстиції УРСР, із розрахунку по 3 метри вовняних тка-

[193] ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 6, спр. 1040, арк. 41–52.

нин, по 1 парі шкіряного взуття і по 10 метрів бавовняної тканини кожному».

У постанові, таким чином, на додаток до вимоги посилити партійне керівництво у справі добору суддівських кадрів, було зроблено відчутний акцент на «юридизації» кадрового складу судів та зарахуванні представників суддівського корпусу до номенклатури керівних кадрів Міністерства юстиції УРСР.

Відображенням нових тенденцій у кадровій політиці стало затвердження Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 липня 1948 р. *Положення про дисциплінарну відповідальність суддів*[194]. Цим актом право накладати стягнення на суддів надавалося спеціальним колегіям із дисциплінарних справ при обласних і Верховному судах. З одного боку, прийняття першого в радянській історії спеціального акта про дисциплінарну відповідальність суддів мало ніби стимулювати посилення тиску на суддів. (Прийняття положення збіглося в часі з початком кампанії із суцільної чистки органів юстиції.) Проте, з іншого боку, це був крок до формування самоврядної судової влади, оскільки до того право накладати дисциплінарні стягнення мали міністр юстиції, голови облуправлінь юстиції, голови обласних та крайових судів. Утім, і за новим положенням практично ті самі особи мали виключне право порушувати перед спеціальними колегіями питання про розгляд дисциплінарної справи.

Дослідники зазначають, що в 40-х роках як альтернатива органам юстиції у справі державного керівництва судами дедалі більшого значення набували контрольні, наглядові та інші повноваження Верховного Суду СРСР і Верховних Судів союзних республік. Новий порядок дисциплінарної відповідальності суддів був одним із перших кроків на цьому шляху.

Радикальна реформа тоталітарного судівництва почалася після смерті Й. В. Сталіна. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 р. були ліквідовані зловісна Особлива нарада при МВС, що розглядала кримінальні справи в позасудовому порядку, а також «трійки» і «двійки» з аналогічними повноваженнями. Скасовувався особливий порядок розслідування та судового розгляду справ про контрреволюційне шкідництво, терористичні акти й ди-

[194] Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР... – С. 111–113.

версії, встановлений у грудні 1934 р.[195] Указом Президії ВР СРСР від 29 квітня 1954 р.[196] були ліквідовані спеціальні табірні суди, а їхні справи передані за підсудністю до загальних судів. Весною 1953 р. були ліквідовані обласні трибунали військ МВС.

Ліквідацію спеціальних транспортних судів було започатковано Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 червня 1953 р. *Про об'єднання лінійних судів залізничного і водного транспорту, прокуратур залізничного і водного транспорту, а також Залізничної колегії і Водно-транспортної колегії Верховного Суду СРСР*[197]. Через кілька років процес завершив Закон СРСР від 12 лютого 1957 р. *Про ліквідацію лінійних і окружних судів на залізничному і водному транспорті*[198].

Отже, впродовж 1953–1957 рр. були ліквідовані всі спеціальні суди і позасудові органи, крім ВТ, що загалом можна оцінити як повний демонтаж сталінської спеціалізованої системи політичної юстиції[199].

Паралельно розвивалася тенденція посилення самоврядності судових органів. Зокрема, органи юстиції втратили свої наглядові повноваження у зв'язку зі створенням президій судів, на які покладався розгляд протестів у порядку судового нагляду на вироки, рішення, ухвали й постанови, що набули законної сили. Правовою основою цього процесу стали Указ Президії Верховної Ради СРСР від 14 серпня 1954 р. *Про утворення президій у складі Верховних судів союзних і автономних республік, крайових і обласних судів і судів автономних областей*[200], Указ Президії Верховної Ради УРСР від 3 вересня 1954 р. *Про утворення президій Верховного Суду УРСР та обласних судів*[201], Указ Президії Верховної Ради УРСР від 16 жовтня 1957 р. *Про склад президій обласних судів Української РСР*[202].

---

[195] *Сусло Д. С.* Історія суду… – С. 195.

[196] *Окіпнюк В. Т.* Спеціальні суди / В. Т. Окіпнюк, В. І. Шишкін // Юридична енциклопедія: В 6 т. – Т. 5: П–С. – С. 584.

[197] Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР… – С. 108.

[198] Ведомости Верховного Совета СССР. – 1957. – № 4/84. – Ст. 86.

[199] *Кудрявцев В. Н.* Политическая юстиция в СССР / В. Н. Кудрявцев, А. И. Трусов – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – 385 с.

[200] Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954. – № 17. – Ст. 360.

[201] Відомості Верховної Ради УРСР. – 1954. – № 5 – Ст. 116.

[202] Там само. – 1957. – № 9. – Ст. 123.

Із приходом до вищої влади в СРСР і Комуністичній партії М. С. Хрущова відома післясталінська «відлига» ознаменувалася багатьма радикальними реформами в галузі державного судівництва. Так, XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.) не лише засудив культ особи Й. В. Сталіна, а й визнав необхідним відновлення «ленінських принципів» партійного і державного керівництва, розширення прав союзних республік та децентралізації керівництва роботою судових установ та органів юстиції союзних республік. У цьому зв'язку 30 травня 1956 р. було прийнято політичне рішення про необхідність ліквідації Міністерства юстиції СРСР[203], яке було оформлено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 31 травня 1956 р. МЮ СРСР ліквідовувалося, його функції з управління роботою судових установ і органів юстиції союзних республік було перекладено на міністерства юстиції союзних республік. Вирішення питань, пов'язаних із діяльністю спеціальних судів, покладалося на Верховний Суд СРСР. Так само ліквідовувалися як непотрібні проміжні ланки – обласні та крайові управління юстиції.

На обласні суди покладалися функції керування нотаріальними конторами, виконання судових рішень і вироків у частині майнових стягнень, контролю за всією діяльністю народних судів, проведення в них ревізій. Обласний суд також мав дбати про кадрове забезпечення народних судів, вивчати та узагальнювати судову практику. Народні суди дістали право призначати судових виконавців.

Подальшим кроком стала послідовна ліквідація міністерств юстиції союзних республік. Українське партійно-державне керівництво тривалий час опиралося цьому ініційованому згори процесу, але зрештою в березні 1963 р. Міністерство юстиції України було скасовано, а його функції покладено на Юридичну комісію при Раді Міністрів Української РСР (в частині законотворчої роботи) та Верховний Суд УРСР, а на місцях – на обласні суди.

У контексті загального курсу на децентралізацію влади IV сесія Верховної Ради СРСР четвертого скликання 11 лютого 1957 р. прийняла Закон СРСР *Про віднесення до відання союзних республік законодавства про судоустрій союзних республік, прийняття цивіль-*

[203] Об упразднении Министерства юстиции СССР. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР 30 мая 1956 года // Справочник партийного работника. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1957. – С. 447.

ного, кримінального і процесуальних кодексів. Відповідні повноваження передавалися союзним республікам, а у компетенції Союзу РСР залишалося лише прийняття загальносоюзних основ у цих галузях законодавства[204].

Наступного дня, 12 лютого 1957 р., було прийнято Закон СРСР *Про затвердження Положення про Верховний Суд СРСР і про внесення змін і доповнень до статей 104 і 105 Конституції (Основного закону) СРСР*[205], який уточнив і розширив повноваження Верховного Суду СРСР як найвищого судового органу. Водночас цим законом через зміни до Конституції СРСР закріплювалося, що Верховний Суд СРСР здійснює нагляд за діяльністю судових органів союзних республік лише в межах, установлених законом, а голови Верховних Судів союзних республік входять до складу Верховного Суду СРСР за посадою.

У Положенні *Про Верховний Суд СРСР* підкреслювалося, що цей судовий орган наділений правом розглядати протести на рішення, вироки і постанови Верховних Судів союзних республік лише у разі, якщо вони суперечать загальносоюзному законодавству або порушують інтереси інших союзних республік. У зв'язку із цим Пленум Верховного Суду СРСР був уповноважений надавати керівні роз'яснення судам тільки з питань застосування загальносоюзного законодавства при розгляді судових справ.

Зауважимо, що правова природа постанов Пленуму Верховного Суду СРСР тривалий час оцінювалася доволі неоднозначно. Зрештою, більшість фахівців дійшли висновку, що такі постанови є одним із видів підзаконних джерел радянського права[206].

На поліпшення ефективності роботи народних суддів в УРСР була спрямована постанова Президії Верховної Ради УРСР від 26 серпня 1957 р. *Про стан звітності народних суддів Української РСР та виконання наказів і пропозицій виборців.* Відповідно до цієї постанови Міністерство юстиції УРСР, виконкоми обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих зобов'язувалися в ході підготовки до виборів народних суддів спрямувати основну увагу на

[204] Ведомости Верховного Совета СССР. – 1957. – № 4. – Ст. 63.

[205] Там же. – № 4. – Ст. 84.

[206] *Бурков А. Л.* Статус постановлений Пленума Верховного Суда РФ / А. Л. Бурков // Правоведение. – 2011. – № 5. – С. 176, 177.

значне поліпшення діяльності судових органів, посилення боротьби за додержання соціалістичної законності, зміцнення складу народних суддів та народних засідателів перевіреними, політично підготовленими кадрами, які користуються довірою народу і здатні забезпечити проведення в життя політики Комуністичної партії та Радянського уряду[207].

25 грудня 1958 р. Верховна Рада СРСР затвердила *Основи законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних та автономних республік*[208] і *Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік*[209], а 8 грудня 1961 р. – *Основи цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік*[210]. 25 грудня 1958 р. було затверджено і Закон СРСР *Про зміну порядку виборів народних судів*, згідно з яким строк повноважень народних суддів збільшився до 5 років, а народних засідателів стали обирати не на загальних виборах, а у трудових колективах і військових частинах. Відповідні зміни вносилися до ст. 109 Конституції СРСР[211].

Відповідно до *Основ законодавства про судоустрій...* зі спеціальних судів були залишені лише ВТ. Проголошувалося, що правосуддя в СРСР покликане охороняти від усіляких посягань закріплений Конституцією СРСР і конституціями союзних і автономних республік суспільний і державний лад Союзу РСР, соціалістичну систему господарства і соціалістичну власність; політичні, трудові, житлові та інші особисті та майнові права й інтереси громадян СРСР, гарантовані Конституцією СРСР і конституціями союзних і автономних республік; права та інтереси, що охороняються законом, державних установ, підприємств, колгоспів, кооперативних та інших громадських організацій. Також правосуддя в СРСР мало своїм завданням забезпечувати точне й неухильне виконання законів усіма установами, організаціями, посадовими особами і громадянами СРСР.

Особливо підкреслювалося, що суд, виховуючи громадян у дусі відданості Батьківщині та справі комунізму, повинен поважати права, честь і гідність громадян.

---

[207] Відомості Верховної Ради УРСР. – 1957. – № 7–8. – Ст. 113.
[208] Ведомости Верховного Совета СССР. – 1959. – № 1. – Ст. 10.
[209] Там же. – Ст. 15.
[210] Там же. – 1961. – № 50. – Ст. 525.
[211] Там же. – 1959. – № 1. – Ст. 13.

Згідно із загальносоюзними *Основами...* Верховна Рада УРСР 30 червня 1960 р. прийняла Закон УРСР *Про судоустрій Української РСР*[212]. Мета правосуддя і завдання суду в цьому законі майже дослівно повторювали положення загальносоюзного акта.

У ст. 6 Закону зазначалося, що правосуддя в УРСР здійснюється в точній відповідності до законодавства Союзу РСР і законодавства Української РСР. Закріплювалися основні засади правосуддя в УРСР: рівність громадян перед законом і судом (ст. 5), незалежність суддів і підпорядкування їх тільки закону (ст. 7), утворення всіх судів на началах виборності (ст. 8), колегіальний розгляд справ у всіх судах (ст. 10), відкритий розгляд справ у всіх судах (ст. 11), національна мова судочинства (ст. 12), забезпечення обвинуваченому права на захист (ст. 16).

Зі структурних змін звернемо увагу на ліквідацію Президії Верховного Суду УРСР, функції якої були передані Пленуму Верховного Суду УРСР. До повноважень останнього, зокрема, належало узагальнення судової практики і надання керівних роз'яснень судам щодо застосування законодавства УРСР.

У ст. 9, 13, 19 Закону закріплювалися вимоги до кандидатів у судді й народні засідателі, які мали підтвердити тезу про народний характер суду. При цьому не було жодної згадки про необхідність для судді юридичної освіти та членства в КПРС. На народних суддів покладався обов'язок систематично звітувати перед виборцями про свою роботу і роботу народного суду (ст. 26).

Передбачалася відповідальність народних суддів за службові недогляди та «недостойні вчинки, що завдають шкоди правосуддю, інтересам держави і правам громадян». Порядок її застосування було визначено Указом Президії Верховної Ради УРСР від 10 серпня 1960 р. *Про дисциплінарну відповідальність суддів Української РСР*[213].

2 листопада 1960 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР було затверджено нове положення *Про вибори народних суддів*[214]. Народні судді обиралися громадянами району (міста) на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на п'ять років; народні засідателі обиралися на загальних

[212] Відомості Верховної Ради УРСР. – 1960. – № 23. – Ст. 176.
[213] Там само. – № 30. – Ст. 265.
[214] Там само. – № 41. – Ст. 357.

зборах робітників, службовців і селян за місцем їхньої роботи або проживання, а військовослужбовцями – у військових частинах, відкритим голосуванням строком на два роки.

Народним суддею і народним засідателем районного (міського) народного суду міг бути обраний кожен громадянин Української РСР, який досяг до дня виборів 25 років. Відповідно до ст. 17 Конституції УРСР та ст. 3 згаданого Положення[215] громадяни всіх інших союзних республік користувалися на території УРСР правом обирати та бути обраними в народні судді та у народні засідателі нарівні з громадянами УРСР.

Право висунення кандидатів у народні судді забезпечувалося за громадськими організаціями і товариствами трудящих: комуністичними партійними організаціями, професійними спілками, кооперативними організаціями, організаціями молоді й культурними товариствами – в особі їхніх центральних, республіканських, обласних, районних і міських органів, а так само за загальними зборами робітників і службовців – по підприємствах і установах, військовослужбовців – у військових частинах, за загальними зборами селян – по колгоспах і селах, робітників і службовців радгоспів – по радгоспах.

Нові нормативні акти об'єктивно сприяли демократизації радянського правосуддя через посилення процесуальних гарантій прав обвинуваченого і потерпілого, розширення прав захисту, підвищення ролі народних засідателів, створення інституту громадських обвинувачів і захисників при розгляді кримінальних справ у судах, ліквідації всіх спеціальних судів, за винятком ВТ, до підсудності яких, крім справ про військові злочини, належали лише справи про шпигунство.

Проте з певною критичністю треба поставитися до зовні демократичних норм щодо вибору народних суддів. На практиці кандидати в народні судді ретельно добиралися з осіб – членів КПРС, які мали незаплямовану репутацію та вищу юридичну освіту й перевірялися партійними організаціями відповідно до настанов партійних органів. Остаточно кандидатури схвалювалися районними (міськими), обласними (міськими – в містах республіканського підпорядкування) комітетами КПРС і лише після цього подавалися на реєстрацію у відповідний виконавчий комітет районної Ради депутатів трудя-

[215] Там само.

щих. Водночас засідання або збори громадських організацій, трудових колективів чи військовослужбовців із висування кандидатів у народні судді здебільшого проводилися формально. Інакше і не могло бути, оскільки юристи, які номінувалися на посади суддів, переважно не були членами колективів, що їх висували, а тодішня ментальність передбачала «довіру» рекомендованим згори особам.

Загалом слід підкреслити, що як у сталінський, так і післясталінський, період «забезпечення незалежності судів» обмежувалося звільненням їх з-під впливу виконавчих структур. Ніхто і думки не мав зазіхати на основоположний принцип партійного керівництва державним життям (звинувачення у таких намірах висувалися хіба що до Л. П. Берії). Проте намітився певний поступ щодо розуміння змісту партійного керівництва. Зокрема, у 1954 р. було прийнято постанову ЦК КПРС, в якій зазначалося, що окремі партійні органи замість політичного керівництва і контролю за діяльністю судових органів стають на шлях незаконного втручання в їхню діяльність у конкретних справах. ЦК КПРС вказав, що подібне втручання підриває авторитет суду, дезорієнтує суддів, порушує конституційний принцип незалежності суддів і їхнього підпорядкування тільки закону, позбавляє судові органи самостійності й насаджує безвідповідальність у їхній роботі[216].

Позачерговий XXI з'їзд КПРС (січень – лютий 1959 р.) не лише проголосив завершення будівництва соціалізму і перехід до розгорнутого будівництва комуністичного суспільства, а й дав могутній поштовх розвитку діяльності товариських судів та інших громадських формувань у сфері охорони правопорядку. Зокрема, у доповіді М. С. Хрущова зазначалося: «Настав час, коли більше уваги слід приділяти товариським судам, які повинні головним чином домагатися запобігання різного роду порушенням. Вони мають розглядати питання не лише виробничого, а й побутового, морального характеру, факти неправильної поведінки членів колективу, які допустили відхилення від норм громадського порядку»[217]. На розвиток цієї директиви було прийнято постанову ЦК КПРС та Кабінету Міністрів СРСР № 218 від 2 березня 1959 р. *Про участь трудящих в охороні*

[216] Партийная жизнь. – 1954. – № 6. – С. 16.

[217] Материалы внеочередного XXI съезда КПСС. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1959. – С. 95.

громадського порядку в країні[218]. Врегулювання статусу товариських судів віднесли до компетенції союзних республік, що і спричинило появу *Положення про товариські суди в Українській РСР,* затвердженого Президією Верховної Ради УРСР 15 серпня 1961 р.[219] Товариські суди мали розглядати справи про порушення трудової дисципліни, прогули, недотримання правил техніки безпеки та інших правил, ненавмисне псування інвентарю або інструментів, появу в нетверезому стані та негідну поведінку в громадських місцях і в сім'ї тощо. Згодом було значно розширено компетенцію товариських судів у цивільно-правовій сфері за рахунок передачі на їхній розгляд суперечок про порядок користування будівлями, що становили спільну власність двох або кількох громадян, про поділ майна колгоспного двору, про поділ майна між подружжям тощо[220].

«Відлига» принесла не лише структурні зміни до судоустрою та системи партійно-державного керівництва судами. У самій судовій діяльності з'явилися нові, цілком гуманістичні моменти. Якщо раніше вищим проявом гуманізму були амністії 1945 і 1955 років, то від середини 50-х рр. XX ст. розпочалася масова реабілітація громадян, засуджених з політичних мотивів. Реабілітація, як і раніше засудження людей, мала кампанійський характер і проводилася безсистемно, вибірково й у багатьох випадках з порушенням норм законодавства. Ті судді, які активно засуджували людей, так само активно їх виправдовували. На деякий час розгляд нових справ про контрреволюційні злочини майже припинився.

Втім, у грудні 1956 р. нову кампанію боротьби з «антирадянщиною» започаткував лист ЦК КПРС *Про посилення політичної роботи партійних організацій у масах і припинення вилазок антирадянських, ворожих елементів*, датований груднем 1956 р. На його підставі ЦК КПРС, КДБ СРСР і Прокуратура СРСР розробили проект постанови Пленуму Верховного Суду СРСР *Про покращення роботи судів з розгляду справ про контрреволюційні злочини*, який було ухвалено 7 липня 1957 р. Кількість кримінальних справ

[218] СП СССР. – 1959. – № 4. – Ст. 25.

[219] Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961 – № 35. – Ст. 46.

[220] *Махиня О. М.* Залучення громадськості до боротьби із правопорушеннями у добу «відлиги» (1958–1964 рр.): автореф. дис. … канд. істор. наук: 07.00.01 / Оксана Миколаївна Махиня; Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2011. – С. 15–17.

цієї категорії невдовзі суттєво зросла, про що свідчать звіти Відділу з узагальнення судової практики Верховного Суду СРСР[221].

Незважаючи на згадані негативні моменти, XXII з'їзд КПРС, який відбувся у липні 1961 р., все ж мав, на нашу думку, певні підстави, щоб заявити у затвердженій ним новій програмі Комуністичної партії: «Правосуддя в СРСР здійснюється в повній відповідності із законом. Воно будується на достовірно демократичних основах: виборності і звітності суддів і народних засідателів, праві їх дострокового відкликання, гласності розгляду судових справ, участі в судах громадських обвинувачів і захисників при суворому дотриманні судом, органами слідства і дізнання законності, всіх процесуальних норм. Демократичні основи правосуддя розвиватимуться і вдосконалюватимуться»[222].

Підбиваючи підсумки огляду розвитку судівництва в цей неоднозначний період радянської історії, маємо зауважити, що ще до 1953 р. простежувалися певні тенденції до демілітаризації та демократизації, які, однак, були ледь помітними в умовах існування спеціальних судів і періодичних «хвилеподібних» масових протиправних репресій. Катастрофічні наслідки мало те, що, як зазначалося в постанові ЦК КПРС від 30 червня 1956 р., звичне відправлення норм правосуддя нерідко підмінялося одноосібними рішеннями Й. В. Сталіна[223]. У післясталінський період система політичної юстиції загалом була демонтована, а політична заангажованість судових органів помітно зменшилася. Через посилення наглядових, кадрових, дисциплінарних та інших повноважень Верховного Суду СРСР і Верховних Судів союзних республік судова система поступово звільнилася від впливу виконавчих структур. Апофеозом цього процесу стала ліквідація Міністерства юстиції СРСР і міністерств юстиції союзних республік. При цьому відбувалися децентралізація органів юстиції та певне розширення прав союзних республік, чому, зокрема, сприяли ліквідація спеціальних судів СРСР та передача їхніх функцій судам союзних республік.

---

[221] *Паповян О.* Участь Верховного Суду СРСР у виробленні репресивної політики (1957–1958 рр.) / Олена Паповян, Олександр Паповян. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.memo.ru/library/books/korni/chapter8.htm.

[222] Материалы XXII съезда КПСС. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1961. – С. 400.

[223] Справочник партийного работника. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1957. – С. 329.

Упродовж усього досліджуваного періоду зміцнювався кадровий склад судових органів. Дедалі більшого значення у доборі кадрів набувала наявність юридичної освіти. Помітно демократизувалася процедура виборів народних суддів, хоча загалом вона залишалася під щільним партійним контролем.

Судочинство у цей час втрачає характер надзвичайного, на порядок денний знову висувається гасло відновлення соціалістичної законності. Важливе значення у цьому відношенні має прийняття змін до конституцій СРСР та союзних республік, загальносоюзних основ законодавства про судоустрій, цивільне та кримінальне судочинства, а на їхній основі – відповідних законів і кодексів УРСР.

Здобутки реформ періоду «відлиги» дають змогу зробити висновки, що в СРСР і УРСР було започатковано процес виокремлення самостійної і відносно демократичної судової влади. Але, звільнившися з-під опіки виконавчих структур, суддівський корпус залишився органічною й невід'ємною складовою партійної номенклатури, що гарантувало партійне керівництво судами. Втім, форми цього керівництва теж удосконалювались і дедалі більше виключали можливість прямого примітивного диктату місцевих партійних керівників. Високе, хоча й нижче, ніж у прокурорських працівників, місце суддів у партійній номенклатурі до певної міри було й засобом захисту від висування до них незаконних вимог. Партійне керівництво держави періодично також здійснювало спеціальні заходи з метою убезпечення суддів від місцевих впливів[224].

10.5. СУДІВНИЦТВО СРСР І УРСР В 1964–1991 рр.

Усунення на жовтневому (1964 р.) пленумі ЦК КПРС М. С. Хрущова від влади формально ніяк не змінило попередньо задекларованого партійного курсу на демократизацію радянського правосуддя. На цьому пленумі у черговий раз було заявлено про розроблення заходів з подальшої демократизації життя партії та держави[225].

Проте, як показала практика законотворення і на союзному, і на українському республіканському рівнях, значних реформ власне у сфері судівництва не було аж до 1981 р., а ті зміни, що вносилися

[224] Див.: *Пыжиков А. В.* Хрущевская «оттепель» 1953–1954 гг. / А. В. Пыжиков. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – С. 227–229, 240, 241.

[225] Вестник Архива Президента Российской Федерации. – 1998. – № 2. – С. 124.

до чинного судоустрою, мали переважно характер уточнення окремих його елементів.

Такого роду нормативно-правовим актом був Указ Президії Верховної Ради СРСР від 30 вересня 1967 р. *Про внесення змін і доповнень до Положення про Верховний Суд СРСР*[226]. Відповідно до оновленого положення Верховному Суду СРСР надавалися право нагляду за судовою діяльністю судових органів і право законодавчої ініціативи, розширювалася компетенція Пленуму Верховного Суду СРСР. Вищий судовий орган Союзу РСР також дістав право проводити перевірку застосування судовими органами союзних республік загальносоюзного законодавства, а також виконання постанов Пленуму Верховного Суду СРСР. Заступники голови Верховного Суду СРСР тепер могли вносити до Верховного Суду СРСР протести на рішення й вироки Верховних Судів союзних республік, а в президії та пленуми Верховних Судів союзних республік – на рішення, вироки та постанови судів союзних республік – у разі, коли вони суперечили загальносоюзному законодавству або порушували інтереси інших союзних республік. Так само опротестовувалися вироки, рішення й ухвали ВТ видів Збройних Сил, округів, груп військ, флотів і окремих армій.

Водночас у сфері юстиції відбулися значні зміни ретроградного характеру. В постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 30 липня 1970 р. *Про заходи з покращення роботи судових і прокурорських органів*[227] наголошувалося, що партійні організації керують добором, розстановкою, політичним і професійним вихованням кадрів судових і прокурорських працівників на місцях. При цьому здійснене раніше скасування органів юстиції з частковим перекладанням їхніх функцій на судові органи вищої ланки було визнано помилковим. Результатом виконання наведеної постанови стало прийняття Указів Президії Верховної Ради СРСР від 30 серпня 1970 р. *Про утворення союзно-республіканського Міністерства юстиції СРСР*[228] та від 12 серпня 1971 р. *Про внесення змін і доповнень у законодавство СРСР у зв'язку з утворенням союзно-республіканського Міністерства юстиції СРСР*[229].

---

[226] Ведомости ВС СССР. – 1967. – № 40. – Ст. 526.
[227] КПСС в резолюциях и решениях... – Т. 10. – С. 298–303.
[228] Ведомости ВС СССР. – 1970. – № 36. – Ст. 361.
[229] Там же. – 1971. – № 48. – Ст. 471.

На відроджене міністерство покладались організаційне керівництво судовими органами союзних республік і ВТ, керівництво адвокатурою, нотаріатом та іншими установами юстиції; систематизація й підготовка пропозицій про кодифікацію законодавства; здійснення інших функцій відповідно до законодавства Союзу РСР і союзних республік. *Основи законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік* було доповнено статтею 38-1, яка закріплювала, що «організаційне керівництво судами в межах і порядку, передбачених законодавством Союзу РСР, союзних і автономних республік», здійснюють: МЮ СРСР – стосовно судів союзних республік і ВТ; міністерства юстиції союзних республік – стосовно всіх судів на території республіки, крім ВТ; відділи юстиції виконкомів місцевих Рад – стосовно районних (міських) народних судів.

Розкривалися також форми згаданого «організаційного керівництва». До їх числа належали: розроблення пропозицій щодо організації судових органів, проведення виборів суддів і народних засідателів; керівництво роботою з кадрами судових органів; перевірка організації роботи судових органів, вивчення й узагальнення в координації з Верховним Судом СРСР судової практики; організація ведення судової статистики; внесення пропозицій Верховному Суду СРСР щодо надання судам керівних роз'яснень з питань застосування законодавства. Підкреслювалося, що всі центральні й місцеві органи юстиції покликані всіляко сприяти досягненню цілей правосуддя і здійсненню завдань суду із суворим додержанням принципу незалежності суддів і підкорення їх лише закону.

Відповідні приписи на республіканському рівні були втілені в Указі Президії Верховної Ради УРСР від 6 жовтня 1970 р. а також Положенні про Міністерство юстиції Української РСР від 4 вересня 1972 р.

Відроджені органи юстиції вже не мали права, як раніше, давати прямі вказівки щодо безпосередньої судової діяльності й мали обмежуватися лише організаційним керівництвом. Проте певні можливості для «тихої реставрації» через вплив на кадри суддівського корпусу окремих елементів сталінізму (практики політичних процесів, переслідування інакодумців тощо) все ж таки виникали.

Характерні особливості радянського правосуддя початку 1970-х рр. доволі яскраво викладені в популярному підручнику тих часів «Суд і правосуддя в СРСР»[230]. Один з його авторів – Г. М. Агєєва – підкрес-

[230] Суд и правосудие в СССР: Учебник / *Агеева Г. Н., Альтшуль Ю. В., Дьячен-*

лила, що сутність правосуддя як складного й багатогранного явища суспільного життя визначається класовою сутністю держави, в якій воно здійснюється. Вихідними засадами для з'ясування поняття та сутності соціалістичного правосуддя, на думку дослідниці (як й інших науковців 70-х рр.), були ленінські положення про класовий характер радянського правосуддя. У дусі цих положень стверджувалося, що суди – це органи Радянської держави, які функціонують на принципах радянських установ. А правосуддя – самостійний вид державної діяльності, який має свої особливості й специфіку. Суди, наголошує авторка, є органами держави, які здійснюють примус.

Разом з тим, класовий підхід у радянських доктринах доволі непогано уживався з майже ритуальним проголошенням на кожному черговому партійному з'їзді завдання «подальшої демократизації» радянського державного апарату. Так, XXIII з'їзд КПРС (березень – квітень 1966 р.) оголосив про побудову комуністичного суспільства через удосконалення державного ладу та розвиток соціалістичної демократії. А XXIV з'їзд КПРС (березень – квітень 1971 р.) визначив основним напрямом діяльності партії подальший розвиток соціалістичної демократії відповідно до завдань комуністичного будівництва[231].

Пленум Верховного Суду СРСР у постанові від 7 липня 1971 р. *Про подальше удосконалення діяльності судів по здійсненню правосуддя у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС* вказав, що «відповідно до рішень XXIV з'їзду про подальший розвиток соціалістичної демократії судам необхідно послідовно втілювати в життя демократичні принципи здійснення правосуддя»[232].

Партійні настанови належним чином відбилися в теоретичних позиціях тодішніх українських правознавців. Зокрема, «послідовний демократизм радянського соціалістичного правосуддя» в СРСР та УРСР, на думку провідних українських юристів О. Н. Якименка[233] та А. П. Таранова[234], був не декларацією, а юридичним виявом фактич-

---

ко М. С., Лупинская П. А. и др.; отв. ред. Шаламов М. П. – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 8.

[231] Материалы XXIV съезда КПСС. – М.: Изд-во полит. лит., 1971. – С. 77.

[232] Бюллетень Верховного Суда СССР. – 1971. – № 4. – С. 7.

[233] *Якименко О. Н.* Радянське правосуддя / О. Н. Якименко. – К.: Політвидав України, 1975. – С. 33.

[234] *Таранов А. П.* Вибрані праці: До 100-річчя від дня народження / А. П. Таранов; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К.: Юрид. думка, 2012. – С. 149–151.

но наявних відносин, забезпечених усіма економічними і державно-правовими гарантіями соціалістичного ладу, які втілились у демократичних принципах радянського правосуддя: здійснення правосуддя лише судом; визнання особи виннною та притягнення її до кримінальної відповідальності лише за вироком суду і відповідно до закону; ведення судочинства в УРСР українською мовою або мовою більшості населення певної місцевості, забезпечення права на перекладача та права виступати в суді рідною мовою; право кожної особи в установленому законом порядку звертатися до суду за захистом порушеного чи оспорюваного права або інтересу, що охороняється законом; можливість оскаржити в установленому законом порядку дії посадових осіб, вчинені з порушенням закону, з перевищенням повноважень, які ущемляють права громадян.

Разом із тим, наголошував А. П. Таранов, останнє конституційне право не було реалізовано аж до прийняття Закону СРСР *Про порядок оскарження в суд неправомірних дій посадових осіб, що ущемляють права громадян* від 30 червня 1987 р.[235]

Радянське керівництво всіляко підтримувало ідею народності радянського суду. Так, суд мав назву «народного», важливе значення надавалося інституту народних засідателів як формі участі народу у здійсненні правосуддя та одній із багатоманітних форм залучення трудящих до управління державою. Народні засідателі відповідно до ст. 30 *Основ законодавства про судоустрій* мали рівні права з головуючим суддею. Ще однією формою участі громадськості у здійсненні правосуддя були інститути громадських обвинувачів і громадських захисників.

Свідченням певної демократизації правосуддя вважалися також звіти народних суддів перед виборцями про свою роботу. Втім, такі звіти, як і право відкликання судді, ще не гарантували зворотного зв'язку між суддями та виборцями, останні практично не мали інформації про якість та ефективність роботи суддів. Зокрема, на цей недолік звертав увагу вже в часи «перебудови» колишній голова Верховного Суду СРСР В. І. Теребілов[236].

Окрім того, в УРСР намітилася прихована тенденція деякого роздержавлення судівництва, а саме: вдосконалення й реорганізації

---

[235] Там само. – С. 149–151.

[236] *Теребилов В. И.* Законность и правосудие в СССР / В. И. Теребилов. – М.: Политиздат, 1987. – С. 53.

роботи товариських судів. Таку мету було визначено в новому *Положенні про товариські суди Української РСР*, затвердженому Указом Президії Верховної Ради УРСР від 23 березня 1977 р. Зазначалося, що товариські суди – це виборні громадські органи, покликані активно сприяти вихованню громадян у дусі комуністичного ставлення до праці, дбайливого ставлення до соціалістичної власності, додержання правил соціалістичного співжиття, розвитку в них почуття колективізму й товариської взаємодопомоги, поважання гідності й честі радянських громадян. Головне в роботі товариських судів – запобігання правопорушенням, виховання людей через переконання й громадський вплив, створення обстановки нетерпимості до будь-яких антигромадських учинків. Товариські суди могли виносити рішення про застосування заходів громадського впливу, які включали, зокрема, накладення штрафів до 50 крб. і порушення питання перед адміністрацією за місцем роботи громадян про накладання дисциплінарних стягнень аж до звільнення з роботи. Додатково могло ставитися питання про позбавлення працівника повністю або частково премій, винагород за підсумками річної роботи й за вислугу років, додаткової відпустки за безперервний стаж роботи, пільгової путівки до будинку відпочинку або санаторію, перенесення черговості на одержання жилої площі тощо[237].

Втім, одностайної думки щодо місця товариських судів у системі органів правосуддя так і не було вироблено. Так, Г. М. Агєєва вважала помилковою думку А. Л. Ривліна[238], що товариський суд є органом судової влади. Вона стверджувала, що цей суд не здійснює правосуддя, оскільки не застосовує державного примусу, який є ознакою владності як невід'ємної частини правосуддя. Головне в його роботі – виховання через переконання та суспільний вплив[239]. А. П. Таранов також відносив товариські суди не до судових органів, а до громадських організацій (поруч із добровільними народними дружинами, громадськими радами з профілактики правопорушень, наглядовими комісіями, комісіями у справах неповнолітніх тощо), які вважалися формами й способами участі радянських гро-

[237] Відомості Верховної Ради УРСР. – 1977. – № 14. – Ст. 132.

[238] *Ривлин А. Л.* Организация суда и прокуратуры в СССР. [Учебник для юрид. факульт. вузов] / А. Л. Ривлин; отв. ред. В. В. Сташис. – 2-е изд., доп. – Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1968. – С. 11, 12.

[239] Суд и правосудие в СССР… – С. 8.

мадян в охороні прав особи та здійснювали функції охорони прав, свобод і законних інтересів поряд з державними органами[240].

Таким чином, товариським судам надавалася роль громадського органу, метою якого є запобігання антигромадським вчинкам, а не боротьба з правопорушеннями. Разом з тим перелік справ, які могли розглядати товариські суди, та види покарань, які вони могли застосовувати, свідчили про те, що ці громадські органи фактично були наділені деякими повноваженнями судових органів, хоча офіційно такими не визнавалися[241].

Проте ідея передавання деяких державних функцій громадським організаціям хоча й зачепила судову сферу, але не настільки, щоби принаймні у теоретичному плані вивести судову владу за рамки єдиної державної влади. Як наголошує сучасна білоруська дослідниця В. М. Бібіло, тривалий час концептуальні засади судової влади не були об'єктом наукового дослідження, більше того, поняття «судова влада» зовсім випало з поля зору дослідників, не вживалось воно й у законодавстві[242]. Навіть у науковій та навчальній літературі вживання такого терміна вважалося некоректним. Так, Г. М. Агєєва критикувала А. Л. Ривліна за те, що він називав суд органом судової влади[243]. Її позиція полягала в тому, що відповідно до Конституції СРСР уся влада в СРСР належить трудящим міста й села в особі Рад депутатів трудящих, а судова влада є органічною невід'ємною частиною цієї влади[244].

Формально це справді було так. Відповідно до законодавства СРСР та УРСР Ради депутатів трудящих вирішували низку організаційних питань щодо обрання і встановлення кількісного складу суддів і народних засідателів судів. Місцеві Ради здійснювали керівництво судами через відділи юстиції обласних (міських – у містах

---

[240] *Таранов А. П.* Зазн. праця. – С. 152.

[241] *Сусло Д. С.* Товариські суди на охороні інтересів суспільства і громадян / Д. С. Сусло. – К.: Тов. «Знання», 1979. – 46 с.; *Сусло Д. С.* Товарищеские суды / Д. С. Сусло, П. Т. Матишевский. – К.: Вища школа, 1981. – 143 с.; *Сусло Д. С.* Справочник для товарищеских судов / Д. С. Сусло, П. Т. Матишевский. – К.: Политиздат Украины, 1986. – 206 с.

[242] *Бибило В. Н.* Судебная власть в уголовном судопроизводстве / В. Н. Бибило. – Минск: Право и экономика, 2001. – С. 3.

[243] *Ривлин А. Л.* Указ. соч. – С. 11, 12.

[244] Суд и правосудие в СССР… – С. 44.

республіканського підпорядкування) Рад депутатів трудящих. Суди були зобов'язані звітувати про свою діяльність на сесіях відповідних Рад депутатів трудящих[245]. На практиці ж процедура «виборів» народних суддів, кандидатури яких були затверджені керівними органами компартії, лише імітувала демократичну організацію та проведення виборів.

Попри широко розпропагований демократизм радянського правосуддя та «народність» суду правосуддя в СРСР зберігало яскраво виражений політичний характер. Зокрема, першочерговим завданням суду у статті 3 Закону УРСР *Про судоустрій Української РСР* 1960 р. продовжувало вважатися виховання громадян у дусі відданості Батьківщині та справі комунізму, а вже в другу чергу – виховання в дусі точного і неухильного виконання радянських законів, дбайливого ставлення до соціалістичної власності, додержання дисципліни праці, чесного ставлення до державного і громадського обов'язку, поваги до прав, честі й гідності громадян, до правил соціалістичного співжиття[246].

Народні суди, високе призначення яких широко проголошувалося в актах різного рівня, насправді переважно розглядалися як звичайна, рядова частина правоохоронних органів. Працівники цих органів отримували порівняно низьку зарплату, перебували в матеріальній (житло, паливо в сільській місцевості, продукти, дитячий садок, школа тощо) та іншій залежності від місцевої влади. Це призводило до того, що керівники, особливо місцеві, за потреби втручалися в роботу суду, грубо порушуючи конституційний принцип незалежності суду. Крім того, існувала інструкція ЦК КПРС, яка забороняла правоохоронним органам збирати будь-який негатив щодо номенклатурних кадрів партійних і радянських органів, багато з яких ухилялося від кримінальної відповідальності. Непідсудними були й керівні колегіальні органи громадських організацій. Система номенклатури сформувала в державі цілком залежну від партапарату судову владу[247].

У 60-х і 70-х роках дедалі більшого значення партійні й урядові органи почали надавати, крім правосуддя, іншій функції судової

---

[245] *Якименко О. Н.* Радянське правосуддя... – С. 17.

[246] Відомості ВР УРСР. – 1960. – № 23. – Ст. 176.

[247] *Гуценко К. Ф.* Правоохранительные органы / К. Ф. Гуценко, М. А. Ковалев. – М.: «Зерцало», 1997. – С. 297.

влади – судовому контролю[248]. Більшість радянських науковців розглядали судовий контроль як специфічний вид державного контролю. Судовий контроль відігравав самостійну важливу роль поруч з іншими видами контролю та нагляду, що здійснювалися Радами депутатів трудящих, органами державного управління, різними відомчими інспекціями, прокуратурою, органами народного контролю, профспілками та іншими громадськими організаціями тощо.

На думку В. Т. Квіткіна, судовий контроль був одним із засобів забезпечення соціалістичної законності в радянському державному управлінні. Одночасно цей контроль був специфічним видом державного контролю, який відігравав самостійну й важливу роль[249]. Разом з тим, зазначав учений, судовий порядок розгляду скарг громадян на дії адміністративних органів не набув помітного поширення. З низки причин громадяни, здебільшого в разі ущемлення своїх прав, звертаються не до суду, а до прокуратури або органів державного управління вищого рівня[250].

Причини необхідності посилення судового контролю, зокрема, були окреслені в постанові ЦК КПРС *Про роботу місцевих Рад депутатів трудящих Полтавської області*, в якій зазначалося, що Ради нерідко миряться з порушеннями прав громадян, порушеннями соціалістичної законності[251]. Актуальність судового контролю підкреслювалася й у постанові Президії Верховної Ради СРСР від 13 жовтня 1967 р. *Про практику застосування Указу Президії ВР СРСР Про подальше обмеження застосування штрафів, що накладаються в адміністративному порядку*[252]. Поняття та види судового контролю були докладно висвітлені в монографії А. Т. Боннера і В. Т. Квіткіна[253].

Новий етап реформування радянської судової системи розпочався з прийняттям Конституції СРСР 1977 р. Зокрема, суду й арбітражу в Конституції СРСР була присвячена окрема глава 20, що складалася з 20 статей[254]. Вищим судовим органом СРСР було ви-

---

[248] *Боннер А. Т.* Судебный контроль в области государственного управления: Учебное пособие / А. Т. Боннер, В. Т. Квиткин. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – С. 8.

[249] *Боннер А. Т.* Указ. соч. – С. 5.

[250] Там же. – С. 6.

[251] Советы депутатов трудящихся. – 1966. – № 1. – С. 20.

[252] Ведомости ВС СССР. – 1967. – № 43. – Ст. 578.

[253] *Боннер А. Т.* Указ. соч. – С. 25.

[254] Конституция СССР: Политико-правовой комментарий. – М.: Политиздат, 1982. – С. 14, 15, 25, 366, 367.

знано Верховний Суд СРСР, організація й порядок діяльності якого визначалися окремим законом (ст. 153 Конституції)[255].

У Конституції УРСР 1978 р. суду й арбітражу було присвячено главу 18, яка складалася з 13 статей, що майже дослівно повторювали зміст аналогічних статей Конституції СРСР[256].

Об'єднання в одному розділі конституційних норм про суд й арбітраж певним чином наводило на думку про їхню подібну правову природу, про дві системи органів правосуддя, що було несумісним з принципом здійснення правосуддя лише судом. На органи державного арбітражу відповідно до Закону СРСР від 30 листопада 1979 р. *Про державний арбітраж в СРСР*[257] покладався розгляд господарських спорів між підприємствами, установами й організаціями. В арбітражному порядку розглядалися спори між державними, кооперативними (крім колгоспів, міжколгоспних і державно-колгоспних підприємств, організацій і їх об'єднань) та іншими громадськими підприємствами, установами й організаціями, що виникали при укладенні, зміні, розірванні та виконанні господарських угод або з інших підстав, за винятком випадків, коли вирішення таких суперечок законодавством Союзу РСР було віднесено до відання інших органів.

Наслідком прийняття нових конституцій стало прийняття низки нормативних актів, що стосувалися регулювання організації та діяльності судів. Зокрема, 30 листопада 1979 р. було прийнято Закон СРСР *Про Верховний Суд СРСР*[258], а 5 червня 1981 р. – Закон УРСР *Про судоустрій Української РСР*[259].

Верховний Суд СРСР та Верховні суди союзних республік, хоч і визнавалися вищими судовими органами СРСР та союзних республік, залишалися де-юре підзвітними Верховній Раді СРСР і Верховним Радам союзних республік, а де-факто – також підконтрольними ЦК КПРС та республіканським керівним партійним органам. Це

[255] Там же. – С. 370.

[256] Конституції і конституційні акти України: Історія і сучасність / Упоряд. І. О. Кресіна; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 150–152.

[257] Ведомости ВС СССР. – 1979. – № 49. – Ст. 844.

[258] Там же. – Ст. 842.

[259] Відомості ВР УРСР. – 1981. – № 24. – Ст. 357.

свідчить по те, що й у нових умовах принцип поділу влади не визнавався, а тому, очевидно, вести мову про існування самостійної судової влади, як і про незалежність органів правосуддя, в цей період недоречно.

В Законі УРСР *Про судоустрій Української РСР* збереглися всі основні положення щодо суб'єктів і форм організаційного керівництва судами з боку центральних і місцевих органів юстиції. Було підтверджено й обов'язок цих органів суворо додержуватися принципу незалежності суддів і підкорення їх тільки закону.

Певним недемократичним кроком назад став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 1 червня 1979 р. *Про суди, прокуратуру, адвокатуру, нотаріат і органи внутрішніх справ, що діють на особливо режимних об'єктах*. Запроваджені відповідно до цього акта «спецсуди» розглядали більшість справ у населених пунктах (або їх частинах), включених до переліку особливо режимних об'єктів.

5 червня 1981 р. був прийнятий новий Закон УРСР *Про вибори районних (міських) народних судів Української РСР*[260], який формально мав доволі демократичний характер і навіть допускав вибори на альтернативній основі, але принципових відмінностей від аналогічного попереднього закону не мав.

Утім суди, які проголошувалися втіленням радянської демократії, захисниками прав та громадських і державних інтересів, а також соціалістичної законності, на практиці залишалися звичайною складовою системи правоохоронних органів, які разом здійснюють завдання, окреслені рішеннями партійного керівництва.

Судді на цей час остаточно стали частиною компартійної номенклатури. Діяло негласне правило – суддями можуть стати виключно члени КПРС, які після обрання входили до складу партійних організацій судів, а відповідно не могли не виконувати вказівок і розпоряджень партійних органів. Як правило, заходи морального та громадського впливу на суддів, які порушували дисципліну та неякісно виконували свою роботу, вживалися саме партійними органами. І лише згодом з урахуванням думки партійної організації застосовувалися дисциплінарні стягнення. Втім, вже застосування партійних стягнень або виключення з рядів КПРС автоматич-

[260] Там само. – Ст. 358.

но (хоча й негласно) позбавляло суддю права обіймати суддівську посаду.

До того ж наявність відомої статті 6 Конституції СРСР і аналогічної статті в Конституції УРСР про Комуністичну партію як ядро політичної системи радянського суспільства легалізувала будь-яке партійне втручання в державну діяльність. Тому, хоча прийняття нових конституцій, а також обрання Л. І. Брежнєва Головою Президії Верховної Ради СРСР і посилило авторитет державного апарату, «керівна і спрямовуюча» роль КПРС не піддавалася жодним сумнівам. Водночас форми партійного керівництва теж залишалися традиційними, з наголосом на кадровій та ідеологічно-виховній роботі.

Наприклад, у постанові ЦК КПРС *Про поліпшення роботи з охорони правопорядку і посилення боротьби з правопорушеннями* від 2 серпня 1979 р. партійним комітетам було запропоновано посилити контроль за роботою правоохоронних органів, ужити заходів зі зміцнення їх підготовленими кадрами, підвищити роль партійних організацій у вихованні працівників у дусі безмежної відданості справі Комуністичної партії, бездоганного виконання ними службового обов'язку, критичної оцінки результатів своєї роботи, високої політичної пильності. Приписувалося проявляти постійну турботу про розширення й зміцнення зв'язків правоохоронних органів із громадськістю, створення навколо них атмосфери поваги та підтримки[261].

Настанови й програмні положення партійних документів належним чином відбивались у наукових працях того часу. Зокрема, в монографії М. Й. Штефана та Р. Г. Кочар'янца *Конституційні основи правосуддя в СРСР* зазначалося, що здійснення правосуддя в СРСР є одним з видів державної діяльності, окремою формою управління суспільством, яка полягає у вирішенні правових питань у встановленому законом порядку. Вчені доводили, що правосуддя має сприяти піднесенню народного добробуту, всебічній охороні спокою, життя та здоров'я радянських людей, їхніх майнових й особистих інтересів через посилення боротьби з правопорушеннями, захищати права і свободи радянських громадян. Суди при цьо-

[261] Справочник партийного работника. – М.: Изд-во полит. лит., 1979. – Вып. 19. – С. 414, 415.

му покликані спрямовувати свою діяльність на виконання завдань партії з комуністичного виховання нової людини й активніше впливати на вирішення величних народногосподарських завдань[262].

На виконання цих функцій і завдань судді мали відповідно до норм законодавства направляти окремі ухвали до організацій, посадовим особам та колективам трудящих із метою усунення виявлених причин і умов, які сприяють учиненню правопорушень; обов'язково проводити виїзні засідання суду; звітувати про свою діяльність тощо. Також розпорядження органів юстиції та партійних органів доволі часто зобов'язували суддів виконувати завдання, що вже виходили за межі їхніх повноважень і посадових обов'язків та не передбачалися нормами законодавства, а саме: обов'язково читати лекції для населення пропагандистського, виховного й роз'яснювального характеру; брати участь у олімпіадах із правових знань та інших навчальних, виховних і пропагандистських заходах; виступати в засобах масової інформації; інформувати партійні органи та населення про ефективність роботи суду та про стан боротьби зі злочинністю; брати участь у публічних заходах, запланованих партійними органами з метою попередження та боротьби зі злочинністю (конференціях, семінарах, партійних і комсомольських активах) тощо. Деякі судді-«передовики» встигали за рік прочитати близько тисячі лекцій і взяти участь у кількох десятках пропагандистських заходів, що здебільшого помітно знижувало ефективність їхньої основної праці.

Зміни в законодавстві СРСР та УРСР, активні заходи ідеологічного та пропагандистського характеру не змогли врятувати судову систему від кризових проявів доби «застою», що, як прийнято вважати, тривала до середини 80-х років. Особливо неприйнятним було застосування «телефонного права» (незаконних вказівок з боку представників партійно-державної верхівки), що порушувало принципи рівності громадян перед судом і невідворотності покарання правопорушників. Нерідко порушники радянських законів із числа «цінних номенклатурних кадрів» уникали юридичної відповідальності та розголошення їхньої злочинної діяльності, одержуючи натомість партійні стягнення з переведенням на «низову роботу», а то й залишалися зовсім непокараними.

---

[262] *Кочар'янц Р. Г.* Конституційні основи правосуддя в СРСР / Р. Г. Кочар'янц, М. Й. Штефан. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 5–11.

Останній період реформування радянського правосуддя охоплював декілька років. Він почався від квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, що ознаменував старт «перебудови», рішень XIX Всесоюзної конференції КПРС (28 червня – 1 липня 1988 р.) і завершився прийняттям Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.).

Проблеми реформування радянського правосуддя в період перебудови були концептуально сформульовані в монографії голови Верховного Суду СРСР В. І. Теребілова «Законність і правосуддя в СРСР». Зокрема, автор зазначав, що одним з найголовніших завдань органів правосуддя є знаходження свого місця в загальній роботі з перебудови суспільства, визначення головних напрямів і нових підходів у своїй діяльності, надання максимальної допомоги партії та державі в подальшій демократизації життя суспільства. В цій роботі важливо сміливо йти на зміни, які назріли, не боятися рішучих перетворень[263].

У своїй доповіді 28 червня 1988 р. на XIX Всесоюзній конференції КПРС М. С. Горбачов наголосив на необхідності проведення великої судової реформи[264]. Попри справедливість і важливість викладених у доповіді положень все ж слід зазначити, що пропоновані новели, на відміну від пропозицій науковців та суддів-практиків, не містили конкретних пропозицій щодо «рішучих перетворень», тобто розроблення дієвих правових механізмів, які б утілили їх у життя. Не містила таких пропозицій і резолюція цієї конференції від 1 липня 1988 р. «Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання з поглиблення перебудови»[265].

Натомість Законом СРСР від 1 грудня 1988 р. були внесені важливі конструктивні зміни у статті 152, 153, 155 Конституції СРСР[266], які ознаменували початок процесу справжньої демократизації судової системи в СРСР. На конституційному рівні було закріплено, що судді та народні засідателі є незалежними й підкоряються лише закону. Суддям і народним засідателям гарантуєтьсяся дотримання

[263] *Теребилов В. И.* Указ. соч. – С. 4.

[264] Материалы XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня – 1 июля 1988 г. – М.: Политиздат, 1988. – С. 62, 63.

[265] Там же. – С. 146, 147.

[266] Ведомости ВС СССР. – 1988. – № 49. – Ст. 727.

їхніх прав та забезпечення умов для безперешкодного й ефективного виконання їхніх обов'язків. Будь-яке втручання в діяльність суддів і народних засідателів зі здійснення правосуддя є неприпустимим і має наслідком відповідальність за законом. Недоторканність суддів і народних засідателів, а також інші гарантії їхньої незалежності встановлюються Законом про статус суддів в СРСР та іншими законодавчими актами Союзу РСР і союзних республік.

4 серпня 1989 р. у новому Законі СРСР *Про статус суддів в СРСР*[267] уперше було закріплено обов'язковість юридичної освіти для всіх суддів (ст. 8). Декларувалися незалежність і недоторканність народних суддів і народних засідателів (ст. 3).

Найважливішим нововведенням стало запровадження конференцій суддів та кваліфікаційних колегій суддів – прообразу інституту суддівського самоврядування. Постановою Верховної Ради СРСР від 2 листопада 1989 р.[268] були затверджені кваліфікаційні класи суддів і порядок їх присвоєння президіями відповідних рад, тоді ж було затверджено й *Положення про кваліфікаційну атестацію суддів*[269].

13 листопада 1989 р. були прийняті *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій*[270]. Відповідно до ст. 3 Основ, здійснюючи правосуддя, суд в СРСР був покликаний охороняти від усіляких посягань закріплений в Конституції СРСР, конституціях союзних і автономних республік суспільний лад СРСР, його політичну й економічну системи; соціально-економічні, політичні та особисті права і свободи громадян, проголошені й гарантовані Конституцією СРСР, конституціями союзних республік, конституціями автономних республік і радянськими законами; права й законні інтереси підприємств, установ, організацій. Уся діяльність суду мала бути спрямована на всемірне зміцнення соціалістичної правової держави, законності й правопорядку, утвердження принципу соціальної справедливості, забезпечення демократизації та подальшого розвитку самоврядування народу, попередження правопорушень, виховання громадян у дусі точного та неухильного виконан-

[267] Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1989. – № 9. – Ст. 223.

[268] Там же. – № 22. – Ст. 424.

[269] Там же. – Ст. 422.

[270] Там же. – № 23. – Ст. 441.

ня Конституції СРСР, конституцій союзних республік, конституцій автономних республік і радянських законів, поваги до прав, честі й гідності громадян, до правил соціалістичного співжиття.

Поряд з уже усталеними були закріплені нові прогресивні засади правосуддя. Так, ст. 7 проголошувала право громадян на судовий захист від неправомірних дій органів державного управління і посадових осіб, а також від будь-яких посягань на честь і гідність, життя і здоров'я, на особисту свободу і майно, інші права і свободи, передбачені Конституцією СРСР, конституціями союзних республік, конституціями автономних республік і радянськими законами. Інший порядок захисту прав і законних інтересів громадян міг бути встановлений лише законами Союзу РСР і союзних республік.

Організаційне забезпечення (не керівництво!) діяльності судів покладалося на центральні та місцеві органи юстиції, за умови суворого додержання ними принципу незалежності суддів і підкорення їх тільки закону. Прийняття загальносоюзних Основ, однак, не спричинило відповідних змін законодавства УРСР. Такі зміни були зроблені уже в незалежній Україні[271].

* * *

Радянський досвід організації судівництва доволі неоднозначний. Упродовж усього існування Радянської України не визнавалися поділ державної влади і, відповідно, поняття «судова влада» як таке. Це виключалось як у силу домінування принципу «Вся влада Радам», так і через створення всеохопної системи контролю за державним життям з боку Комуністичної партії. Разом з тим реально існували державні й окремі громадські органи, спеціально уповноважені на здійснення судових функцій, що дає підстави з певною умовністю застосовувати поняття «судова влада» до цього історичного періоду.

Логіка революції диктувала необхідність цілковитого знищення старої судової системи, витоки якої сягають судової реформи 1864 р., що було правильним рішенням порівняно зі спробами аль-

[271] Відомості України. – 1992. – № 35. – Ст. 508.

тернативних владних режимів пристосувати або модернізувати її для своїх цілей. Новий радянський суд подолав звичне відчуження «суддівської еліти» від населення, відзначався демократизмом за порядком формування і складом суддівського корпусу. В порівнянні з дожовтневим судівництвом нові судові органи вражали простотою судової процедури й відсутністю звичної судової тяганини, що в певних аспектах може бути прикладом і для сучасних українських судів.

Водночас принципова відмова від використання старих фахівців спричинила постійну нестачу кваліфікованих суддівських кадрів, подолати яку вдалося лише наприкінці 50-х років. Брак кваліфікації тривалий час підмінявся відданістю інтересам революції, класовим підходом і революційною правосвідомістю. Вимога обов'язкової юридичної освіти кандидатів на посаду судді була закріплена в законодавстві лише в 1989 р.

Формування радянського судоустрою на перших порах відбувалося доволі стихійно, але з часом шляхом спроб і помилок сформувалася більш-менш стала модель радянського правосуддя, яка включала підсистему судів загальної компетенції (суди «першої ланки» в містах і районах, обласні суди, Верховні Суди союзних республік і Верховний Суд СРСР), відносно автономні спеціальні суди (революційні, воєнні, транспортні та інші трибунали), спеціалізовані судові органи (трудові, земельні, дисциплінарні та інші суди, а також державний арбітраж), громадські суди (третейські суди, суди честі, товариські суди), а також органи позасудової репресії з квазісудовими повноваженнями. Кількість спеціальних судів поступово зменшувалася, але ВТ функціонували аж до розпаду СРСР у 1991 р.

Історія відносин СРСР і союзних республік демонструє постійну тенденцію до централізації судової системи. Зворотна тенденція до децентралізації почала виявлятися лише в роки «відлиги» й помітно посилилася напередодні розпаду Союзу РСР.

Від імені держави керівництво судовою діяльністю здійснювали центральні та місцеві органи юстиції. При цьому ця функція спочатку передбачала формування суддівського корпусу, матеріальне та інше забезпечення судів, деякі контрольні та наглядові повноваження і, головне, спрямування діяльності судів через визначення загальних

засад судової політики та її конкретних пріоритетів у певні історичні періоди. У післявоєнні роки органи юстиції піддаються нищівній критиці та навіть скасовуються на початку 60-х років з одночасним покладанням відповідних функцій на вищі ієрархічні ланки судової системи. У 70-х роках відновлюється діяльність Міністерств юстиції СРСР і УРСР та місцевих органів юстиції. На них тепер покладається лише «організаційне керівництво судами» у строго визначених законодавством формах і з прямою забороною порушувати суддівську незалежність у відправленні правосуддя. А в часи перебудови відповідна функція органів юстиції тлумачиться вже як «організаційне забезпечення» діяльності судів.

Окремі керівні повноваження щодо судів мали представницькі органи (Ради різного рівня) та їхні виконавчі структури. Вони забезпечували формування й матеріальне забезпечення мережі судових органів, вибори суддів і народних засідателів, спрямовували діяльність органів юстиції з керівництва судами. Крім того, в деякі історичні періоди підрозділи виконавчих комітетів як спеціалізовані квазісудові органи розглядали певні категорії трудових, житлових, сімейних, адміністративних та інших справ, що в інших державах належать до юрисдикції судів.

Слід згадати й про трудові колективи, територіальні громади, колективи військовослужбовців, які обирали та певною мірою контролювали роботу суддів і народних засідателів, заслуховуючи їхні звіти та реалізуючи своє право на їх відкликання.

Найбільший вплив на суди, однак, мало постійне партійне керівництво. Партійні комітети визначали коло носіїв судової влади, їхню компетенцію та повноваження, структуру системи органів правосуддя, критерії добору суддівських кадрів, судову політику, форми державного керівництва судами, а в певних ситуаціях давали прямі вказівки щодо вирішення конкретних судових справ судами чи органами позасудової репресії, організовували «постановку політичних судових процесів». Принципи відбору професійних суддів доволі швидко перетворили принаймні верхівку суддівського корпусу на частину партійно-державної номенклатури, пов'язаної корпоративними інтересами.

Реформи судової системи, які відбувалися в СРСР і УРСР, значною мірою були пов'язані зі змінами внутрішнього і зовнішнього політичного курсу. Домінування принципу «революційного утиліта-

ризму» зумовлювало репресивно-каральний характер радянської кримінальної політики. В окремі періоди радянської історії суди виступали активними провідниками антинародної політики тоталітарної держави, забезпечували узаконений примус та протиправні каральні заходи. При цьому, однак, перевага все ж надавалася позасудовій репресії. Проте в цивільному судочинстві його класовий характер із пріоритетом щодо захисту інтересів трудящих загалом не зашкоджував рівності сторін процесу і прийняттю об'єктивних рішень.

У роки тоталітаризму радянський суд перетворився з органу правосуддя на каральний орган, основним завданням якого були боротьба з «ворогами народу», залякування громадян для забезпечення беззастережного виконання ними здійснюваних державою заходів у політичній, правовій, соціальній, економічній та духовній сферах життєдіяльності суспільства.

Разом із тим від перших днів радянської влади проголошувався демократизм радянського правосуддя, який, однак, тривалий час мав виключно класовий характер, і лише з проголошенням трансформації держави диктатури пролетаріату у загальнонародну державу суд став вважатися рівним для всіх. Демократизм (значною мірою декларативний) судівництва покликав до життя численні експерименти з переданням громадським утворенням окремих функцій судових органів. Розвивалися товариські й третейські суди, які тодішніми правознавцями не визнавалися суб'єктами судової діяльності, але де-факто здійснювали відповідні функції. Судді низових судових ланок обиралися населенням і періодично звітували перед трудовими колективами. На противагу «буржуазному інституту суду присяжних» було запроваджено інститут народних засідателів, формально наділених рівними правами з професійними суддями (щоправда, сьогодні далеко не всі фахівці позитивно оцінюють діяльність народних засідателів). В останні десятиліття радянської влади на законодавчому рівні були закріплені принцип незалежності суддів і народних засідателів, окремі елементи суддівського самоврядування, право громадян на судовий захист від неправомірних дій органів державного управління й посадових осіб, а також від будь-яких посягань на конституційні права і свободи. Позитивно слід оцінити також поступове становлення і розвиток судового контролю як однієї з форм судової влади.

Критерієм для загальної оцінки вітчизняного судівництва до певної міри може бути та мета правосуддя, яка в різні історичні часи декларувалася у відповідних партійних і державних документах. Так, до 1953 р. правосуддя мало своїм завданням захист радянського суспільного й державного устрою, соціалістичної системи господарства та соціалістичної власності. У період «відлиги» на перший план вийшло виховання громадян СРСР у дусі відданості Батьківщині та справі комунізму. В подальшому ця мета залишилась, але була доповнена завданням виховання громадян у дусі точного й неухильного виконання Конституції СРСР, Конституції Української РСР і радянських законів, бережливого ставлення до соціалістичної власності, дотримання дисципліни праці, чесного ставлення до державного і громадського обов'язку, поваги до прав, честі й гідності громадян, до правил соціалістичного співжиття.

На нашу думку, в усіх наведених формулюваннях відображається тогочасне розуміння права лише як установленого владою порядку суспільних відносин, що має захищатися всією міццю держави і, зокрема, її судовими органами. Поняття добра і справедливості як первинної основи права, природних прав людини, очевидно, залишалися за межами такого розуміння. За цих умов діяльність судів була надмірно одержавленою і заполітизованою.

У цьому контексті слід погодитися з думкою В. Ф. Сіренка, що на суди не може бути покладене завдання захищати певний економічний, соціальний і політичний лад, оскільки це перетворює їх на органи відкритої політичної репресивної дії. Коли ж будь-який високопосадовець чи політичний діяч вимагають від суду рішення у державних інтересах, або в інтересах реформ, або в інтересах конкретних організацій, то вони не лише грубо порушують конституційні засади правосуддя, а й проявляють повне невігластво та цинізм стосовно природи й призначення судової влади, а також інституту прав людини і громадянина. «Суд є останнім бастіоном, останнім рубежем демократії, далі починаються самосуд, анархія, хаос, розлад всіх життєзабезпечувальних систем суспільства»[272].

---

[272] *Сиренко В. Ф.* Государство: демократическое, правовое, социальное (Очерки. Дискуссионные вопросы) / В. Ф. Сиренко. – К.: Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, 2013. – С. 166.

Втім, як не дивно, охоронний і утилітарний підхід до правосуддя відповідав настроям багатьох верств українського населення, які вітали «революційне насильство» над класовими супротивниками та беззастережно погоджувалися на керівництво й патерналістську опіку з боку «мудрих керманичів» держави. Опозиційні настрої ретельно приховувались, і сьогодні важко сказати, який відсоток населення можна віднести в той чи інший період до активних чи пасивних противників радянської влади. Принаймні за зовнішніми проявами кредит довіри до органів радянської влади був доволі великим, що доводить сумнівність популярних нині категоричних тверджень про «за визначенням» нелегітимний характер радянської судової влади.

Розділ 11

СТАНОВЛЕННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

11.1. ЗМІНИ СУДОУСТРОЮ І СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ З НАБУТТЯМ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

16 липня 1990 р. Верховна Рада Української РСР прийняла *Декларацію про державний суверенітет України*[1], в якій було утверджено спрямування на створення демократичного суспільства та побудову правової держави, поділ державної влади та гарантування прав і свобод людини, включаючи захист усіх форм власності. У III розділі цього визначального політико-правового акта прямо вказано, що державна влада в Республіці здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

На момент прийняття Декларації ще існував як федеративна держава Радянський Союз, діяли Конституція СРСР 1977 р. та Конституція УРСР 1978 р., але політико-правові та ідеологічні підвалини радянської державності вже перейшли у стан розпаду та соціального відторгнення. Завдяки атмосфері гласності мільйони людей дізналися про корупцію у найвищих ешелонах влади, про політичні переслідування, про вражаючі недоліки системи кримінальної юстиції. Суспільство вимагало справедливості та змін.

Починаючи від 1987 р., у фокусі суспільного обговорення перебували проблеми гласності та змагальності судочинства, необхідності розширення судової юрисдикції, запровадження суду присяжних, реформи правоохоронних органів та системи юстиції. У засобах масової інформації активно друкувалися міжнародно-правові акти у сфері правосуддя та прав людини, поширювались і обговорювались матеріали щодо функціонування правових порядків на прикладі демократичних країн. Буквально за декілька років суттєво

[1] Відомості ВР УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.

змінились акценти у вітчизняній правовій доктрині та значно розширилося коло міжнародних наукових зв'язків.

Нові правові ідеї почали втілюватись і в законодавчій сфері. Зокрема, в порядку реалізації положень ч. 2 ст. 58 Конституції СРСР Законами СРСР від 30 червня 1987 р. *Про порядок оскарження в суд неправомірних дій службових осіб, що ущемлюють права громадян*[2] (діяв із 1 січня 1988 р. по 30 червня 1990 р.) та від 2 листопада 1989 р. *Про порядок оскарження в суд неправомірних дій органів державного управління і посадових осіб, що ущемлюють права громадян*[3] (набув чинності 1 липня 1990 р.) було визначено та запроваджено порядок оскарження до суду неправомірних дій спочатку посадових осіб, а згодом – і колегіальних органів державного управління. Юридична практика демонструвала доволі позитивну динаміку застосування цих законів, які пробудили до життя досі «приспану» конституційну норму, з високим відсотком задоволення позовів до органів влади й посадових осіб.

Окрім того, Законами СРСР *Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) СРСР*[4] від 1 грудня 1988 р. та *Про конституційний нагляд в СРСР*[5] від 23 грудня 1989 р. було передбачено створення нового державного органу – Комітету конституційного нагляду СРСР. Персональний склад комітету в кількості 21 особи було сформовано на підставі постанови З'їзду народних депутатів СРСР *Про обрання Комітету конституційного нагляду СРСР*[6] від 23 грудня 1989 р. та постанови Верховної Ради СРСР *Про обрання членів Комітету конституційного нагляду СРСР*[7] від 26 квітня 1990 р. Головою комітету став авторитетний теоретик права С. С. Алексєєв. Від Української РСР до його складу було обрано завідувача юридичного відділу Президії Верховної Ради УРСР, доктора юридичних наук Ф. Г. Бурчака.

Ідея впровадження конституційного нагляду була відображена й на республіканському конституційному рівні. Так, Законом УРСР

[2] Ведомости ВС СССР. – 1987. – № 26. – Ст. 388.
[3] Там же. – 1989. – № 22. – Ст. 415.
[4] Там же. – 1988. – № 49. – Ст. 727.
[5] Ведомости СНД и ВС СССР. – 1989. – № 29. – Ст. 574.
[6] Там же. – № 28. – Ст. 538, 540; № 29 – Ст. 74.
[7] Там же. – 1990. – № 18. – Ст. 314.

Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР[8] від 27 жовтня 1989 р. було встановлено, що Комітет конституційного нагляду Української РСР обирається Верховною Радою Української РСР строком на десять років із числа спеціалістів у галузі політики і права у складі Голови, заступника Голови і 7 членів Комітету (ст. 112). За ними закріплювалися гарантії їхньої незалежності та підпорядкування тільки Конституції СРСР і Конституції Української РСР. Комітет уповноважувався здійснювати конституційний нагляд за проектами законів, постановами й розпорядженнями Ради Міністрів Української РСР, актами місцевих Рад народних депутатів, інших державних органів і громадських організацій республіки. Прийняття комітетом висновку щодо невідповідності акта Конституції і законам Української РСР передбачало зупинення його дії з подальшим входженням із поданням до Верховної Ради Української РСР або Ради Міністрів Української РСР на предмет скасування цього акта.

Подальшими конституційними змінами (Законом УРСР *Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР*[9] від 24 жовтня 1990 р.) Комітет було перейменовано на Конституційний Суд Української РСР із розширенням його складу до 25 членів, яких мала обирати Верховна Рада Української РСР із числа спеціалістів у галузі права. При цьому передбачалась їхня незалежність і підпорядкування тільки Конституції Української РСР.

На практичному рівні ні перше, ні друге конституційне положення не було реалізовано. Разом з тим не слід применшувати значення цих конституційних норм, які чітко визначили спрямування найвищої політичної волі у республіці щодо перспективи запровадження конституційної юстиції.

4 серпня 1989 р., як зазначалось у попередньому розділі, було прийнято Закон СРСР *Про статус суддів в СРСР*[10], центральна ідея якого полягала у необхідності утвердження незалежності суддів. Відповідно до його положень незалежність суддів забезпечувалась особливим порядком обрання та звільнення суддів; гарантіями не-

[8] Відомості ВР УРСР. – 1989. – № 45. – Ст. 624.
[9] Там само. – 1990. – № 45. – Ст. 606.
[10] Ведомости СНД и ВС СССР. – 1989. – № 9. – Ст. 223.

доторканності суддів і народних засідателів; суворою юридичною процедурою здійснення правосуддя, таємницею нарадчої кімнати; відповідальністю громадян і посадових осіб за неповагу до суду і незаконний вплив на розгляд судових справ; належними матеріально-технічними умовами роботи суду, а також матеріальним і соціальним забезпеченням суддів, яке відповідає їхньому високому статусу. Цим законом було збільшено строки повноважень суддів з 5 до 10 років, а також встановлено, що судді й народні засідателі є незалежними і підпорядковуються лише закону. В Законі було залишено положення про підзвітність суддів і народних засідателів виборцям або органам, які їх обрали, але інститут відкликання і дострокового звільнення суддів і народних засідателів пов'язано з необхідністю прийняття спеціального законодавства.

Цим актом також запроваджувались інститут щорічного скликання суддівських конференцій та формування виключно із числа суддів кваліфікаційних колегій суддів як органів добору кандидатів на посаду судді, рекомендування суддів на суддівські посади, атестації суддів, а також притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності. 15 грудня 1989 р. Указом Президії Верховної Ради Української РСР було затверджено *Положення про конференції суддів районних (міських) народних судів та обласних, Київського міського судів*[11]. Матеріально-технічне забезпечення роботи цих конференцій здійснювали управління юстиції, а організація та контроль за виконанням рішень конференцій покладалися на відповідні управління юстиції та суди обласного рівня. Тим самим започатковувалися майбутні засади суддівського самоврядування.

Ці та інші законодавчі зміни в комплексі нових політико-ідеологічних рішень і дій формували в суспільстві певний соціальний дороговказ подальшого розвитку правової системи. Фактично відбувалась рецепція нових для вітчизняного права інститутів конституційного та судового контролю, а в суспільній свідомості динамічно утверджувались ідеї необхідності поділу державної влади, створення незалежної, самоврядної та сильної судової влади, запровадження справедливого правосуддя та гарантій прав і свобод людини.

[11] Відомості ВР УРСР. – 1989. – № 52. – Ст. 689.

Таким чином, у *Декларації про державний суверенітет України* відобразилися не лише нові загальносоціальні та політико-правові концепти, а й нове розуміння системи правових цінностей. Хоча, слід зазначити, минуле зберігало інерцію розвитку і на підтвердження цього в Декларації ми зустрічаємо положення про повноваження Генерального прокурора Української РСР на здійснення найвищого нагляду за точним і однаковим виконанням законів, що, як відомо, вступає в суттєву суперечність із принципом поділу влади.

Визначальним законодавчим конституційним актом, що кардинально змінив правову логіку функціонування вітчизняної юридичної системи, став уже згадуваний Закон УРСР *Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР* від 24 жовтня 1990 р., який, окрім іншого, встановив, що на території Української РСР забезпечується верховенство законів республіки (ст. 71). Тим самим суди, прокуратура та інші юридичні інституції фактично виводилися з підпорядкування союзних органів. При цьому слід зазначити, що ідея трансформації СРСР у нове федеративне чи конфедеративне утворення на той момент ще не була повністю відхилена і політико-правові зв'язки на загальносоюзному рівні, хоча й значно послаблені, продовжували існувати.

Соціально вагоме засадниче значення для судової влади мало прийняття Закону УРСР *Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні*[12] від 17 квітня 1991 р. (офіційна публікація – 8 травня 1991 р.). Цим актом суди були визнані органами здійснення юридичної оцінки фактів, пов'язаних із виконанням відповідної державної політики. Зокрема, після перевірки з боку органів прокуратури та державної безпеки за результатами розгляду справи суд дістав повноваження визнати особу необґрунтовано політично вмотивовано засудженою або підданою покаранню позасудовим органом у період з 1917 по 1991 рік.

Верховному Суду України було надано повноваження щодо перегляду в порядку нагляду й за нововиявленими обставинами кримінальних справ, розглянутих Верховними Судами УРСР і СРСР, ВТ та позасудовими органами, у тому числі за межами території ко-

[12] Там само. – 1991. – № 22. – Ст. 262.

лишнього Радянського Союзу, щодо осіб, які на момент застосування репресій були громадянами України. Відповідно юрисдикція суду поширилася на сферу оцінки політичної влади у значній ретроспективі. З моменту введення в дію цього закону судова влада здобула законодавчу підставу для проведення масової реабілітації жертв політичних репресій. Інтенсивна робота з вивчення й перевірки архівних справ та судової реабілітації жертв політичних репресій тривала майже десять років[13].

На конституційному рівні в 1989 р. – першій половині 1991 р. у систему правосуддя було внесено цілий ряд змін. Зокрема, Законом УРСР *Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР* від 27 жовтня 1989 р. було підтверджено принцип виборності суддів і народних засідателів, який передбачав обрання: 1) народних суддів районних (міських) судів – відповідними обласними, Київською міською Радами народних депутатів; 2) суддів Верховного Суду Української РСР, а також обласних судів, Київського міського суду – Верховною Радою Української РСР; 3) народних засідателів районних (міських) народних судів – зборами громадян за місцем їхнього проживання або роботи відкритим голосуванням, а народних засідателів судів вищого рівня – відповідними Радами народних депутатів. Судді всіх судів обиралися строком на десять років, а народні депутати – строком на п'ять років, були відповідальні перед органами або виборцями, які їх обрали, звітували перед ними і могли бути ними відкликані (ст. 150). Верховний Суд Української РСР визнавався найвищим судовим органом, що здійснював нагляд за судовою діяльністю судів республіки (ст. 151). Стосовно суддів і народних засідателів діяв принцип їхньої незалежності і підкорення тільки законові. При цьому суддям і народним засідателям забезпечувались умови для безперешкодного і ефективного дотримання їхніх прав та виконання обов'язків. Будь-яке втручання в їхню діяльність зі здійснення правосуддя вважалось неприпустимим і таким, що тягне за собою відповідальність за законом. Недоторканність суддів і народних засідателів, а також інші гарантії їхньої незалежності встановлювалися Законом СРСР

[13] *Пристайко В. І.* Я жив разом із країною… Інтерв'ю, виступи, коментарі / В. І. Пристайко. – К.: Сфера, 2004. – С. 65–77, 122–133, 139–148 та ін.

Про статус суддів в СРСР та іншими актами Союзу РСР і Української РСР (ст. 153).

Закон УРСР Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР від 24 жовтня 1990 р. наділив правом законодавчої ініціативи у Верховній Раді Української РСР, окрім Верховного Суду і Генерального прокурора, також Конституційний Суд та Головного державного арбітра Української РСР (ч. 1 ст. 103). У процедурі обрання або призначення право представляти Верховній Раді Української РСР кандидатури Голови Конституційного Суду, Голови Верховного Суду, Генерального прокурора, Головного державного арбітра Української РСР, персонального складу Конституційного Суду Української РСР було закріплено за Головою Верховної Ради Української РСР (ч. 3 та 4 ст. 108). У ст. 149 Конституції Української РСР встановлювалося, що найвищий судовий контроль і нагляд за судовою діяльністю судів республіки здійснюється лише Верховним Судом Української РСР, а організація і порядок діяльності судів Української РСР визначаються законами Української РСР. Також було запроваджено принцип несумісності суддівської діяльності з політичною, зокрема, у ст. 150 Основного Закону прямо встановлювалося, що судді не можуть бути народними депутатами і на час виконання своїх обов'язків припиняють членство у будь-яких політичних партіях і рухах.

Глава 19 Конституції Української РСР, що регламентувала статус прокуратури, у відповідності до згаданих конституційних змін визначила, що найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма міністерствами, державними комітетами і відомствами, підприємствами, установами та організаціями, виконавчими і розпорядчими органами місцевих Рад народних депутатів, колгоспами, кооперативами та іншими громадськими організаціями, службовими особами, а також громадянами на території Української РСР здійснюють Генеральний прокурор Української РСР і підлеглі йому прокурори (ст. 162). Згідно зі ст. 163 Основного Закону Генеральний прокурор Української РСР призначався Верховною Радою Української РСР, був відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний. Генеральний прокурор мав повноваження призначати на посади прокурорів областей, районних та міських прокурорів. Строк повноважень Генерального прокурора Української РСР і всіх прокурорів нижчого рівня встановлювався у межах п'яти років (ст. 164).

Окрім того, на конституційному рівні було закріплено, що органи прокуратури у здійсненні своїх повноважень є незалежними і керуються Конституцією Української РСР та чинними законами. Організація і порядок діяльності органів прокуратури Української РСР визначаються Законом про прокуратуру Української РСР (ст. 165).

Таким чином, на конституційному рівні були започатковані принципові зміни в системі відносин між прокуратурою і судом. Раніше нагляд прокуратури поширювався і на судову діяльність, реалізуючись у ряді процесуальних форм: як у кримінальному, так і в цивільному, судочинстві прокурор мав повноваження опротестовувати незаконні та необґрунтовані, на його думку, судові рішення, у той час як сторона мала право лише на оскарження; при перегляді судових рішень у порядку нагляду повноваження відповідних прокурорів на протест прирівнювались до відповідних повноважень голів судів вищого рівня та їхніх заступників, при цьому за прокурором також закріплювалось повноваження щодо надання висновку на предмет законності; в процедурі перегляду у порядку нагляду прокурор був наділений повноваженням призупиняти на певний час виконання опротестованого судового рішення, що набуло чинності; у цивільному судочинстві прокурор мав право надавати висновки на предмет законності в усіх судових інстанціях, при цьому при розгляді справи по суті висновок прокурора надавався після судових дебатів і сторони не мали можливості його оцінювати та висловлювати заперечення. Саме ця невідповідність демократичним принципам незалежності суддів, рівності сторін та змагальності судочинства отримала конституційний імпульс на поступове виправлення.

Законом УРСР *Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР*[14] від 19 червня 1991 р. систему державних арбітражів було конституційно трансформовано в систему арбітражних судів. Зокрема, у главі 18 *Суд і арбітраж* ст. 161 було викладено у такій редакції: «Вирішення господарських спорів в Українській РСР здійснюється Вищим арбітражним судом Української РСР, арбітражними судами Кримської АРСР, областей, міста

[14] Відомості ВР УРСР. – 1991. – № 35. – Ст. 467.

Києва. Втручання будь-яких органів, організацій і посадових осіб у діяльність арбітрів арбітражних судів щодо вирішення спорів не допускається». Із цього слідувало: 1) об'єднання різних видів арбітражу в єдину систему; 2) перейменування державного арбітражу на арбітражний суд; 3) залишення системи вирішення господарських спорів у відокремленому від загальної судової системи вигляді.

Ці зміни були продиктовані законодавчими перетвореннями на загальносоюзному рівні. Так, відповідно до Закону СРСР *Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) СРСР у зв'язку з удосконаленням системи державного арбітражу*, прийнятого 26 грудня 1990 р. на З'їзді народних депутатів СРСР, ст. 163 Конституції СРСР у новій редакції передбачала, що вирішення господарських спорів у СРСР здійснюється Вищим арбітражним судом СРСР і створеними в республіках органами для вирішення господарських спорів. Виходячи з вимог цієї загальносоюзної конституційної норми, Верховна Рада СРСР 17 травня 1991 р. прийняла Закон СРСР *Про Вищий арбітражний суд СРСР* і Закон СРСР *Про порядок вирішення господарських спорів Вищим арбітражним судом СРСР*[15].

Таким чином, у період, що передував проголошенню державної незалежності, вітчизняне правосуддя опинилось на перетині двох масштабних соціальних перетворень. З одного боку, у 1987–1991 рр. відбувався загальносоюзний процес демократизації, в рамках якого проводилося реформування системи юстиції, а з іншого – набував обертів рух на утвердження національної державності. Відтак трансформація в галузі судівництва відбувалась під впливом як політико-правових і законодавчих рішень, що приймались у рамках союзної держави, так і відроджуваної української національної свідомості, законодавчим виразом якої стали постулати Декларації про державний суверенітет України.

У цей короткий перехідний період фактично окреслювались основні контури майбутньої системи українського правосуддя та з'являлися паростки судової влади. Зокрема, відбулося розширення судової юрисдикції. Чисельні позасудові й квазісудові органи поступово перетворювались на судові інституції. Почалося відокремлення судових органів від системи органів державного управління.

[15] Господарські суди України: Історичний нарис, портрети, події / Підгот. *Притика Д. М.* [*та ін.*]. – К.: ВД «Ін Юре», 2006. – С. 15.

Республіканська юридична система активно набувала потенцію самостійності й самодостатності. Посилилась роль суду в загальносоціальному масштабі. Зміцнились гарантії суддівської діяльності. І, нарешті, започаткувались кардинальні зміни у правосвідомості суддів та перетворення у правничому середовищі.

У відповідь на події 19 серпня 1991 р., кваліфіковані як спроба державного перевороту, 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Акт проголошення незалежності України, яким відновила тисячолітню традицію національного державотворення та реалізувала вимоги Декларації про державний суверенітет України, перш за все право самовизначення української нації.

З моменту схвалення цього історичного конституційного акта всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р. на території України правопорядок став спиратись виключно на Конституцію та закони України. Тепер де-юре остаточно розірвався правовий зв'язок між вищими органами юстиції і прокуратури Української Республіки та Радянського Союзу. Міністерство юстиції УРСР, Верховний Суд УРСР та Прокуратура УРСР набули статусу в абсолютному вимірі вищих органів, відповідно юстиції, судів та прокуратури.

Процес формування національної системи правосуддя відбувся без зовнішніх ускладнень. «Пуповина», якою республіканська юридична система була зв'язана із загальносоюзними органами, «пересохла» швидко та безболісно, без політичного та юридичного протиборства.

На момент проголошення української державності в суспільстві лише народжувалося розуміння судової влади. Попередня ідеологія, доктрина і практика виходили з ідеї всевладдя Рад (радянської влади), в якій суду відводилась роль лише інструменту реалізації соціалістичної загальнонародної влади. Законодавство і доктрина оперували лише поняттями «суд», «правосуддя», всіляко уникаючи згадки про суд як владу. Посада судді де-факто пов'язувалась із необхідністю членства у комуністичній партії, а судді вищих судів належали до партійної номенклатури. На суд, окрім здійснення правосуддя, покладалися функції боротьби зі злочинністю та профілактики злочинів, функції виховання громадян у дусі соціалістичної законності, утвердження єдиної радянської ідеології.

На момент проголошення державної незалежності в систему судів Української Республіки входили: Верховний Суд Української РСР,

обласні суди, Київський міський суд, районні (міські) народні суди (ст. 149 Конституції УРСР, ст. 20 Закону УРСР *Про судоустрій Української РСР* від 5 червня 1981 р.).

Система вирішення господарських спорів між підприємствами, установами й організаціями перебувала у перехідному стані. Це був рух від адміністративно-господарського порядку до судового, від системи державних арбітражів союзно-республіканського та відомчого підпорядкування, системи комісій при виконавчих органах до судів економічної юрисдикції. Зокрема, 4 червня 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон УРСР *Про арбітражний суд*[16], а згодом, 6 листопада 1991 р., – Арбітражний процесуальний кодекс, що набув чинності лише 1 березня 1992 р. Відтак сфера економічних відносин поступово переходила під юрисдикцію суду.

У радянський період окрему загальносоюзну систему складали ВТ, які не входили до республіканської системи судоустрою. При проголошенні незалежності України та у відповідності до Закону України *Про Збройні Сили України*[17] від 6 грудня 1991 р. у відання України перейшли дислоковані на її території військові частини та відповідні військові трибунали. Згідно з Указом Президії Верховної Ради України *Про надання Верховному Суду України повноважень касаційної інстанції стосовно справ, які розглядаються по першій інстанції військовими трибуналами в Україні*[18] від 15 січня 1992 р. Верховний Суд України набув статусу найвищої судової інстанції для системи ВТ. Відповідно відбулося приєднання ВТ, що діяли на території України, до системи загальних судів республіки.

Таким чином, у 1991 р. на старті державної незалежності на території України діяв ряд відокремлених систем розв'язання правових спорів, зокрема загальні суди, ВТ, різнорівневий державний арбітраж та система комісій при виконавчих органах, а, крім того, передбачалася можливість створення третейського суду для розв'язання конкретного спору. При цьому основна частина судових справ розглядалася судами загальної юрисдикції, спори у сфері економіки були підвідомчі державному арбітражу та системі комісій

[16] Відомості ВР УРСР. – 1991. – № 36. – Ст. 469.

[17] Відомості Верховної Ради України (далі – Відомості ВР України). – 1992. – № 9. – Ст. 108.

[18] Там само. – № 17. – Ст. 219.

при виконавчих органах, військові злочини та інші злочини, вчинені військовослужбовцями, розглядались у військових трибуналах. На місцевому рівні у трудових колективах і громадах мешканців будинків, вулиць, мікрорайонів, сіл, селищ певний час продовжували діяти товариські суди.

Всі суди утворювалися на засадах виборності суддів і народних засідателів, зокрема, народні судді районних (міських) судів обиралися громадянами району (міста) на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні, а судді судів вищих рівнів – відповідними Радами народних депутатів.

Розгляд цивільних і кримінальних справ у всіх судах здійснювався колегіально, при цьому в суді першої інстанції – з участю народних засідателів. За загальним правилом, судові слухання відбувалися відкрито. Розгляд справ провадився українською мовою або мовою більшості населення відповідної місцевості. В основу судочинства було покладено принцип рівності громадян перед законом і судом. У судочинстві в цивільних і кримінальних справах допускалася участь представників громадських організацій і трудових колективів. Розгляд судових справ відбувався в режимі безперервності та на основі безпосереднього дослідження доказів судом. Обвинуваченим забезпечувалось у визначених законом межах право на захист. На конституційному рівні встановлювалося, що судді є незалежними і підкорюються тільки законові. Оскарження та перевірка судових рішень ґрунтувались на ревізійних засадах.

Слід зазначити, що у більшості громадян на той час зберігався доволі високий рівень довіри до судової системи та її задекларованих демократичних принципів соціалістичного правосуддя. Певна частина українського народу мала критичніший погляд і на радянський лад, і на радянське правосуддя.

Але, незалежно від політичних та ідеологічних оцінок, поступово в суспільстві формувалось усвідомлення, що гласність і змагальність мають бути не лише при розгляді справи в суді, а й на стадії попереднього розслідування; усічені конструкції права на захист і презумпції невинуватості слід поступово розширювати; нагляд прокуратури над судами перетворюється в анахронізм і має бути скасованим. Широко обговорювалась і тема значної залежності суддів і судів від органів Міністерства юстиції, яка негативно впливає на рівень справедливості в судах.

Однак утвердження державної незалежності й динамічний розвиток нових правових основ суспільного життя супроводжувалися негативними тенденціями та кризовими явищами в юридичній сфері, які стрімко наростали. Вже на початок 1992 р. в суспільстві та на державному рівні сформувалося чітке усвідомлення необхідності комплексної реформи юридичної системи. Невідкладно було проведено підготовчу та організаційну роботу, сформовано загальне бачення та основні підходи до реформування, які відобразились у схваленій 28 квітня 1992 р. Верховною Радою України Концепції судово-правової реформи в Україні.

В основу цього документа було покладено рекомендації, висловлені на Першому з'їзді суддів України 26 грудня 1991 р., а також положення концепцій, запропонованих Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького АН України та Українською юридичною академією, пропозиції Верховного Суду України та ряду інших судів, народних депутатів, окремих правників.

Зокрема, в індивідуальному проекті Концепції судово-правової реформи України, підготовленому доктором юридичних наук Г. І. Чангулі, були викладені завдання судово-правової реформи, принципи її проведення, комплексний погляд на організацію судової влади та судової системи; запропоновано шляхи забезпечення незалежності та професійності суддів, відродження суду присяжних; викладено комплексне бачення напрямів реформування процесуального законодавства, системи попереднього розслідування, прокуратури, адвокатури, Міністерства юстиції; окреслено першочергове завдання щодо розроблення законопроектів у цій сфері.

Схвалена парламентом України концепція головною метою судово-правової реформи визначила перебудову судової системи, вдосконалення форм судочинства, створення нового законодавства, пов'язавши її з необхідністю формування незалежної судової влади, утвердження принципу поділу влади, реалізації демократичних ідей правосуддя, вироблених світовою практикою і наукою. Серед основних принципів реформи було названо гарантування рівності, змагальності, презумпції невинуватості та права на судовий захист; деідеологізацію та гуманізацію законодавства, приведення його у відповідність до міжнародних стандартів; реформування кримінальної юстиції, чітке визначення умов допустимості доказів; диференціювання форм судочинства; встановлення судового контролю на до-

судових стадіях; запровадження перевірки законності й обґрунтованості судових рішень в апеляційному, касаційному порядках та за нововиявленими обставинами.

Стосовно формування судової влади було взято орієнтир на повноту судової юрисдикції, окреслено значення і місце конституційної юстиції, роль Верховного Суду України та інших судів, спрямування реформи військової юстиції, запровадження адміністративного судочинства, а згодом – і адміністративної юстиції, удосконалення системи розгляду економічних спорів. Було закладено засадничі положення щодо статусу суддів відносно вікового, освітнього та професійного цензів, незмінюваності, недоторканності, умов звільнення з посади та обставин несумісності із суддівською діяльністю. Більшість із цих положень згодом відобразилась у Конституції України 1996 р. і в законодавстві про судоустрій та статус суддів.

У концепції окреслювалися напрями комплексного реформування сфери правосуддя, включаючи органи попереднього розслідування, прокуратуру, адвокатуру, органи юстиції, а також визначався системний погляд на законодавчі зміни, зокрема в частині нової кодифікації базових галузей законодавства.

Подією стратегічного значення для правової системи України і перспектив подальшого розвитку держави стало подання 14 липня 1992 р. офіційної заявки на вступ до Ради Європи. Цим було задекларовано прихильність до демократичних цінностей, які поділяються країнами європейської спільноти.

Відхід від суто соціалістичних підвалин економіки й запровадження ринкових відносин зумовили динамічну трансформацію органів державного арбітражу в систему арбітражних судів. Важливо зазначити, що утворення системи спеціалізованих арбітражних судів супроводжувалося активним розширенням їхньої юрисдикції. Зокрема, до підвідомчості арбітражних судів перейшов ряд категорій справ, які раніше розглядалися судами загальної юрисдикції, насамперед це справи за участю іноземних юридичних осіб, спільних підприємств, міжнародних об'єднань і організацій; спори у сфері міжнародних транспортних перевезень; спори за участю колгоспів, міжколгоспних підприємств, організацій або їх об'єднань. Згодом на Вищий арбітражний суд України на законодавчому рівні були покладені повноваження з розгляду справ у спорах, в яких однією

зі сторін є вищий чи центральний орган виконавчої влади, Національний банк України, Верховна Рада або Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні Київська та Севастопольська міські ради або державні адміністрації; матеріали, які містять державну таємницю, а також прямо віднесені до його підсудності законами України, міжнародними договорами[19].

Виходячи з визнання корисності арбітражу (третейського суду) як методу, що широко застосовується у світовій практиці для вирішення спорів у сфері міжнародної торгівлі, 24 лютого 1994 р. було прийнято Закон України *Про міжнародний комерційний арбітраж*[20] з додатком окремих положень про Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України та про Морську арбітражну комісію при Торгово-промисловій палаті України. Було встановлено, що до Міжнародного комерційного арбітражного суду можуть за угодою сторін передаватись на вирішення спори з договірних та інших цивільно-правових відносин, які виникають при здійсненні зовнішньоторговельних та інших видів міжнародних економічних зв'язків, якщо комерційне підприємство хоча б однієї зі сторін спору перебуває за кордоном, а також спори підприємств з іноземними інвестиціями й міжнародних об'єднань та організацій, створених на території України, між собою, спори між їхніми учасниками, а так само їхні спори з іншими суб'єктами права України. Своєю чергою, Морська арбітражна комісія здобула компетенцію вирішувати спори з договірних та інших цивільно-правових відносин, що виникають із торгового мореплавства, незалежно від того, чи є сторонами таких відносин суб'єкти українського та іноземного або лише українського чи лише іноземного права. Тим самим вітчизняна судова система набула належної завершеності та відповідності сталим світовим традиціям відкритих ринкових економік.

У перші роки державної незалежності України суттєві зміни відбулися у сфері військової юстиції. Постановою Верховної Ради України *Про перейменування військових трибуналів України у військ-*

[19] Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / *Шемшученко Ю. С.* [*та ін.*]; ред. Ю. С. Шемшученко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 242–244.

[20] Відомості ВР України. – 1994. – № 25. – Ст. 198.

кові суди України і продовження повноважень їх суддів[21] від 3 лютого 1993 р. було здійснено перейменування військових трибуналів на військові суди, реорганізовано структуру військових судів республіки та підтверджено повноваження суддів військових судів до прийняття нової Конституції України. Так, до складу військових судів увійшли: 22 військових суди гарнізонів як суди першої інстанції, 3 військових суди регіонів і 1 військовий суд Військово-Морських Сил України як суди другої інстанції. У структурі Верховного Суду України було утворено військову колегію у складі голови, його заступника та восьми суддів[22].

Закон України *Про судоустрій* було доповнено розділом 3-1 *Військові суди*, в якому визначалися порядок їх створення, склад, завдання та повноваження. Відповідні зміни та доповнення було внесено і до процесуального законодавства, зокрема до Кримінально-процесуального і Цивільного процесуального кодексів України.

Підсудністю військових судів охоплювались не лише військові злочини, а й усі без винятку злочини, вчинені військовослужбовцями, включаючи військовослужбовців органів безпеки. Окрім того, в системі правил підсудності діяла пріоритетність саме військових судів, зокрема, якщо одна особа або група осіб обвинувачувалися у вчиненні декількох злочинів і справа хоча б про одну з них або про один зі злочинів була підсудна військовому суду, то справу розглядав саме військовий суд (ст. 36, 40 КПК України 1960 р.). До компетенції військових судів належали справи про адміністративні правопорушення військовослужбовців, справи за скаргами військовослужбовців на неправомірні дії військових службових осіб і органів військового управління, а також справи цивільної юрисдикції щодо захисту прав і законних інтересів військовослужбовців та військових частин, установ, організацій.

Суддями військових судів могли бути громадяни України, які відповідали загальним вимогам до суддівської посади, а також перебували на військовій службі та мали офіцерське військове звання.

15 грудня 1992 р. парламент прийняв Закон України *Про статус суддів*[23], яким суддя визначався носієм судової влади, а його

[21] Там само. – 1993. – № 15. – Ст. 135.
[22] Там само. – № 26. – Ст. 207.
[23] Там само. – № 8. – Ст. 56.

діяльність – професійною зі здійснення правосуддя. Закон встановив загальні вимоги, яким має відповідати кожний суддя, зокрема щодо віку, правничої освіти, стажу роботи за юридичною спеціальністю; передбачив гарантії незалежності та недоторканності суддів, а також застереження щодо несумісності суддівської діяльності з іншими видами роботи та занять. У цьому законі регламентувалися порядок обрання суддів на посаду та умови припинення повноважень судді, підстави та порядок дисциплінарної відповідальності суддів, умови атестації суддівського корпусу, основи матеріального і побутового забезпечення суддів та їхні соціальні гарантії.

Додаткове вагоме посилення своїх професійних гарантій судова влада здобула у зв'язку із прийняттям Закону України *Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів*[24] від 23 грудня 1993 р., яким було запроваджено систему особливих заходів державного захисту, що мала на меті убезпечувати від посягань як суддівську професійну діяльність, так і життя, здоров'я, житло і майно суддів, працівників суду та їхніх близьких родичів. Засади ефективності правосуддя посилив і Закон України *Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві*[25] від 23 грудня 1993 р.

Поступово накопичувався досвід у царині суддівського самоврядування. Спроби формувати його на добровільній основі у форматі незалежних суддівських (правничих) асоціацій були вкрай слабкими і не здобули належної підтримки в суддівському корпусі. Ще з моменту введення в дію Закону СРСР *Про статус суддів в СРСР* панівною залишалась ідеологія «одержавленого» суддівського самоврядування, тобто самоврядування, яке мало перебувати на повному державному бюджетному забезпеченні, а, відтак, і під впливом адміністративних чинників.

Цілісного формально-юридичного оформлення система суддівського самоврядування набула з прийняттям 2 лютого 1994 р. Закону України *Про органи суддівського самоврядування*[26]. На відміну від попереднього законодавства вищим органом суддівського самоврядування визначався з'їзд суддів України. Також було вста-

[24] Там само. – 1994. – № 11. – Ст. 50.
[25] Там само. – Ст. 51.
[26] Там само. – № 22. – Ст. 138, 139.

новлено систему конференцій та зборів суддів, передбачено їхні повноваження, порядок скликання та проведення. Суддівське самоврядування визнавалось однією з найважливіших гарантій забезпечення незалежності судів і суддів України.

Того ж дня було прийнято Закон України *Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України*[27]. Цим актом запроваджено дворівневу систему кваліфікаційних комісій суддів, зокрема кваліфікаційні комісії суддів загальних судів, кваліфікаційні комісії суддів господарських судів, кваліфікаційні комісії суддів військових судів та Вищу кваліфікаційну комісію суддів України. Переважна більшість цих комісій складалася саме із суддів, обраних конференціями суддів. Повноваження комісій стосувалися добору кандидатів на суддівські посади, приймання у них іспитів, переведення суддів, обрання або звільнення їх із посад, атестації суддів із присвоєнням кваліфікаційного класу, здійснення проваджень з питань притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності.

Всі зазначені зміни в законодавстві щодо організації і здійснення правосуддя першої половини 90-х років неодмінно відображались у змінах та доповненнях до Закону України *Про судоустрій України*.

3 червня 1992 р. Верховною Радою України було прийнято Закон України *Про Конституційний Суд України*[28], а постановою про порядок введення його в дію передбачено проведення виборів суддів Конституційного Суду України в червні 1992 року. Того ж дня Законом України *Про внесення змін до Конституції (Основного Закону) України*[29] було визначено, що Конституційний Суд України обирається Верховною Радою України на десять років із числа спеціалістів у галузі права у складі Голови, двох заступників і 12 членів Суду. Особи, обрані до Конституційного Суду України, не можуть одночасно входити до складу інших державних органів, діяльність і акти яких є піднаглядними Конституційному Суду, а також бути народними депутатами України чи належати до будь-яких політичних партій і рухів. Судді Конституційного Суду України при виконанні

[27] Там само. – Ст. 140.
[28] Там само. – 1992. – № 33. – Ст. 471.
[29] Там само. – Ст. 473.

своїх обов'язків є незалежними і підпорядковуються тільки Конституції України (ст. 112). На виконання зазначених конституційного положення та закону незабаром почався процес формування складу Конституційного Суду України. Президент України і Голова Верховної Ради України запропонували на посаду Голови Конституційного Суду України відомого юриста Л. П. Юзькова. Останній був обраний на цю посаду Верховною Радою України. Після цього на розгляд парламенту України Президент України і Голова Верховної Ради України запропонували по п'ять кандидатур членів Конституційного Суду України. Але прийняття відповідного рішення у Верховній Раді України було зірвано.

Із часом нормативні положення щодо Конституційного Суду України були в загальному вигляді відтворені в ст. 38 Конституційного Договору між Президентом України та Верховною Радою України, укладеного 8 червня 1995 р. До прийняття нового Основного Закону Конституційний Суд України так і не був утворений[30].

11.2. ЗАКРІПЛЕННЯ ОСНОВ СУДІВНИЦТВА УКРАЇНИ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ДОГОВОРІ 1995 р. І КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ 1996 р.

У першій половині 1995 р. в Україні склалася доволі напружена політична ситуація, викликана ідеологічним протиборством та соціально-економічними проблемами. 8 червня 1995 р. на загальнодержавному рівні було укладено акт тимчасової дії – *Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України*[31]. Цим актом передбачалося, що на зазначений період, але не довше ніж протягом року, організація та функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування здійснюються на засадах, визначених Законом України *Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні*, який Верховна

[30] Державотворення і правотворення в Україні... – С. 199, 200.
[31] Відомості ВР України. – 1995. – № 18. – Ст. 133.

Рада України схвалила 18 травня 1995 р. більшістю голосів народних депутатів України. Цей закон, власне, і став змістовною частиною Конституційного Договору. Чинна Конституція України у цей період діяла лише в частині, що узгоджувалася з Конституційним Договором.

Конституційний Договір у ст. 3 підтвердив принцип поділу влади, а в розділі V *Суди України* визначив загальні засади організації та функціонування судової системи країни. Зокрема, ст. 36 передбачалося, що судову владу в Україні здійснюють виключно суди; Конституційний Суд України, загальні та арбітражні суди складають судову систему України. Статті 37 і 40 закріплювали незалежність та недоторканність суддів. Будь-яке втручання у здійснення правосуддя заборонялось. Не допускалося створення надзвичайних або особливих судів у мирний час. Порядок створення та діяльності таких судів у воєнний час підлягав урегулюванню на рівні закону (ст. 39). Конституційний Суд України визнавався незалежним органом судової влади, який забезпечує відповідність законів, інших нормативних актів законодавчої і виконавчої влади Конституції України, охорону конституційних прав і свобод людини і громадянина (ст. 38). Ст. 41 визначала, що судовий нагляд за законністю судових рішень загальних і арбітражних судів здійснюється відповідно Верховним Судом України та Вищим арбітражним судом України. Судді всіх судів, крім суддів Верховного Суду України, Вищого арбітражного суду України та Конституційного Суду України, мали призначатися Президентом України за поданням Міністерства юстиції України, погодженим відповідно з Верховним Судом України і Вищим арбітражним судом України.

На початку 1996 р. у правовій системі України набула актуальності проблематика забезпечення незалежності суддів, що відобразилось у постанові Пленуму Верховного Суду України від 12 квітня 1996 р. № 4 *Про застосування законодавства, що забезпечує незалежність суддів*[32]. Вища судова інстанція звернула увагу на недоліки в реалізації цього принципу і на обов'язковість неухильного виконання вимог законодавства про статус суддів.

[32] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-96.

26 вересня 1995 р. у Страсбурзі Парламентська Асамблея Ради Європи схвалила Висновок № 190 (1995) щодо вступу України до Ради Європи[33], в якому констатувався значний прогрес нашої країни у конституційному процесі, а також визнавались реалістичними взяті Україною на себе зобов'язання щодо невідкладного прийняття нової Конституції, рамкового документа про правову та судову реформи, нових кодексів у сфері кримінальної та цивільної юстиції; зміни ролі та функцій прокуратури; перепідпорядкування Міністерству юстиції пенітенціарної системи; запровадження гарантій незалежності судової влади як у процедурах призначення суддів, так і під час перебування їх на посадах; введення в дію конституційної юстиції; підписання та ратифікації ряду Європейських Конвенцій тощо.

Відповідно саме європейський вектор розвитку був максимально відображений у тексті майбутньої української Конституції, насамперед у частині пріоритету прав і свобод людини і громадянина, визначених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) та іншими міжнародно-правовими актами.

Загалом 1991–1996 рр. – це період динамічного державотворення, реалізації засад державної незалежності, але водночас – і значних соціально-економічних ускладнень, руйнації попередньої економічної інфраструктури країни, кризи фінансової системи. В цей час у країні зберігалися достатні політичні баланси, ще не були сформовані нові монополії в економічній сфері, корупція лише зароджувалася, кримінальні впливи на бізнес і політику мали локальний характер і лише в окремих регіонах були значними.

На цьому фоні судова система зберігала стійку динаміку розвитку. Суспільство утверджувалося в ідеї запровадження конституційного суду, розвивалися спеціалізована юстиція, міжнародний комерційний арбітраж, третейське судочинство, були сформовані органи професійного суддівського самоврядування, активно обговорювалися шляхи реформування процесуальної форми.

Визначною подією як для суспільства й правової системи загалом, так і для становлення судової влади, стало прийняття у 1996 р. но-

[33] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_590.

вої *Конституції України.* Вже перша стаття цього визначного акта позиціонувала Україну як демократичну, соціальну, правову державу. В розвиток положень *Декларації про державний суверенітет* (1990 р.) Основний Закон встановив, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, які зобов'язані реалізовувати свої повноваження у конституційно встановлених межах і відповідно до законів.

Серед загальних засад Конституція України прямо визначила, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. Чинні міжнародні договори є частиною національного законодавства. Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності й господарювання. Всі суб'єкти права власності рівні перед законом. Обов'язком держави є забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, збереження генофонду Українського народу. Держава гарантує свободу політичної діяльності. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, а правовий порядок – на законі, при цьому органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

На додаток до цих засадничих положень Конституція України встановила загальні підвалини для реалізації політичних, громадянських і соціально-економічних прав і свобод та прямо закріпила право кожного на судовий захист. Основний Закон створив якісну правову платформу з визначеними орієнтирами для становлення та утвердження на демократичних принципах в країні незалежної судової влади.

Слід підкреслити, що національний правопорядок у галузі юстиції та прав людини здобув конституційну гарантію і у формі обов'язкового правового регулювання лише у формі закону. Так, згідно зі ст. 92 Конституції України виключно законами визначаються як права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, так і судоустрій, судочинство, статус суддів, засади судової експертизи та інші питання організації та функціонування системи правосуддя, що автоматично не допускає внормування цих сфер підзаконними нормативними актами, зокрема відомчими наказами, інструкціями та положеннями.

У розвиток принципу поділу влади, згідно з яким суд має діяти як самостійна та незалежна владна гілка, Основний Закон прямо встановив, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, а судові рішення є обов'язковими до виконання на всій території України усіма органами влади, підприємствами, установами, організаціями, громадянами та їх об'єднаннями. З огляду на досвід квазісудових репресій 30–50-х рр. XX ст., за конституційними нормами прямо заборонено створення надзвичайних судів, визнано недопустимим делегування функцій судів будь-яким стороннім інституціям, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами. Рядом конституційних положень прямо передбачено безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції Конституція визначила Верховний Суд України, поряд з яким на нижчих щаблях мають діяти апеляційні та місцеві суди. Основний Закон також передбачив можливість утворення спеціалізованих судових ланок із власною судовою ієрархією.

Статус суддів дістав на конституційному рівні ряд гарантій правового захисту. Зокрема, вплив на суддів у будь-який спосіб заборонено, їхні незалежність та недоторканність гарантуються конституційними нормами та законами, держава зобов'язана забезпечувати особисту безпеку суддів та їхніх сімей. Суддя не може без згоди Верховної Ради України бути затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом.

Закріплено безстрокове призначення судді на посаду, яке обмежене лише віковим цензом у 65 років та неможливістю виконувати

суддівські повноваження за станом здоров'я. Разом з тим, ця гарантія суттєво знівельована як процедурою призначення на посаду судді вперше на п'ятирічний (свого роду випробувальний) термін, так і можливостями політичного впливу на суддю при його обранні безстроково Верховною Радою України.

Конституція встановила вичерпний перелік підстав звільнення судді з посади, серед яких: власне бажання залишити посаду, об'єктивні обставини щодо досягнення похилого віку та наявності поганого стану здоров'я, смерті, визнання безвісно відсутнім або померлим, припинення українського громадянства, порушення вимог щодо несумісності, вчинення злочину та порушення присяги. Ця гарантія призначена максимально захистити суддю від політичного та іншого неправомірного впливу.

Право кожного на справедливий суд юридично пов'язано із правом на компетентного та безстороннього суддю. Прагнучи забезпечити останнє, Основний Закон пов'язав можливість зайняття громадянином України суддівської посади із рядом категоричних вимог щодо досягнення 25-річного віку, наявності вищої юридичної освіти і трирічного стажу роботи в галузі права, десятирічного проживання в Україні та володіння державною мовою, а, крім того, заборонив суддям належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

Конкретизуючи ідею спеціалізації в судовій системі, Конституція України передбачила, що суддями спеціалізованих судів можуть бути особи, які мають фахову підготовку з питань юрисдикції цих судів, при цьому такі судді мають відправляти правосуддя лише колегіально. На жаль, ця важлива конституційна норма так і не була реалізована на практиці.

Особливе місце у судовій системі посідає Верховний Суд України як найвищий судовий орган. Рівень його незалежності має важливе значення для правосуддя загалом. У зв'язку із цим на конституційному рівні прямо визначено, що Голова Верховного Суду України обирається на посаду та звільняється з посади шляхом таємного голосування Пленумом Верховного Суду України в порядку, встановленому законом.

Визначено основні конституційні засади судочинства: законність, рівність усіх перед законом і судом, змагальність, гласність судочинства, гарантування прав обвинуваченого, забезпечення права на перегляд справи судом вищого рівня, обов'язковість рішень суду.

Відповідно до конституційних вимог держава зобов'язана забезпечувати фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів, при цьому видатки на утримання судів визначаються у Державному бюджеті України окремими позиціями.

Обов'язковою складовою судової системи Конституція визнала суддівське самоврядування і наділила окремою компетенцією щодо внесення подань про призначення суддів на посади або про звільнення їх із посад, розв'язання конфлікту щодо несумісності та притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності спеціальний колегіальний орган – Вищу раду юстиції, що складається із двадцяти членів, обраних, призначених та визначених за посадою ex officio з різних ланок юридичної системи.

Конституція окремо визначила статус прокуратури як самостійної системи з вузькоспеціалізованими функціями щодо державного обвинувачення, нагляду за оперативно-розшуковою діяльністю, дізнанням, досудовим слідством, нагляду в сфері виконання вироків та застосування інших примусових заходів, а також представництва інтересів громадянина або держави у цивільному, господарському та адміністративному судочинстві у випадках, визначених законом.

У процесі прийняття та реалізації Конституції України 1996 р. повною мірою проявилися глибокі внутрішньодержавні суперечності. Саме із цієї причини на п'ять років відтермінувалось об'єднання відокремлених судових гілок (загальної та арбітражної юстиції) в одну систему. За перехідними положеннями було також відкладено на п'ятирічний строк запровадження демократичного судового контролю за арештами.

Негативний досвід блокування формування конституційної юстиції у 1992–1995 рр. зумовив необхідність прямо в тексті Конституції визначити дату початку роботи Конституційного Суду України. Відповідно до п. 6 *Перехідних положень* Основного Закону цей суд мав бути сформований згідно з положеннями нової Конституції протягом трьох місяців після набуття нею чинності.

Достатньо вичерпне визначення в Основному Законі здобув статус Конституційного Суду України і в частині повноважень, і в частині статусу суддів та порядку їх призначення. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають до складу цього суду по шість конституційних суддів. Конституційний Суд України уповноважений на перевірку щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України та Верховної Ради Автономної Республіки Крим, а також на офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

При цьому закони та інші правові акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними і втрачають чинність, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення чи набуття ними чинності. На конституційність перевіряються також міжнародні договори України та процедура імпічменту Президента України.

Вітчизняна модель конституційної юстиції характеризується достатньо «сильними» повноваженнями. В частині необмежено широкого тлумачення законів Конституційний Суд надмірно «потіснив» суди загальної юрисдикції, а в частині визнання нечинними законів його повноваження вступили у правовий конфлікт із началами суверенітету народу як єдиного джерела влади. Саме ці особливості української конституційної юстиції зумовили в подальшому її надмірну політизацію.

Перший склад Конституційного Суду України в кількості 16 суддів було сформовано у вересні – жовтні 1996 року. Так, 20 вересня 1996 р. з'їзд суддів України обрав шістьох конституційних суддів, згодом, 27 вересня 1996 р., шістьох осіб до його складу призначив Президент України. Нарешті, 4 жовтня 1996 р. відбулися вибори конституційних суддів у парламенті. Після присяги у Верховній Раді України 18 жовтня 1996 р. Конституційний Суд розпочав свою роботу[34]. На той момент уже набув чинності й Закон України *Про Конституційний Суд України*[35] від 16 жовтня 1996 р.

---

[34] *Мироненко О. М.* Конституційний Суд України: історія і сучасність, доктрина і практика / О. М. Мироненко. – К.: Київ. правда, 2011. – С. 547–549.

[35] Відомості ВР України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.

На цьому процес становлення судівництва незалежної України можна вважати завершеним. Попереду були ще розквіт формалізму і судової тяганини, бурхливе зростання корупції в судах, фактична втрата ними незалежності від провладних політичних сил, відродження «телефонного права» та інші негативні явища. Багаторічні дебати навколо судової реформи привели до невтішних результатів, і сьогодні суди всіх рівнів користуються мінімальною довірою населення. Але наше сумне українське сьогодення з часом теж закономірно стане минулим, і його релікти на полицях архівів і бібліотек, у цифрових базах даних чи на інших носіях інформації будуть об'єктом досліджень нових поколінь істориків права, які будуть шукати в нашому часі корисні уроки для своєї доби.

ВИСНОВКИ

Звернення до теоретико-філософського осмислення феномену судової влади та історичного досвіду становлення і розвитку судової влади в державах і подібних до них утвореннях, які в різний час існували на території сучасної України, дає змогу зробити такі висновки.

1. Будь-яке, насамперед державно-організоване, суспільство потребує наявності арбітра, який вирішує конфліктні ситуації між членами такого суспільства на підставі унормованих у ньому уявлень про добро і справедливість. Існування судової влади зумовлено необхідністю суспільства в підтримці правового та соціального порядку, а її державна природа – обов'язком держави цей порядок підтримувати. Судова влада виступає особливою автономною сферою публічної (суспільної) влади, яка має універсальний характер, тобто здатність вирішувати будь-які юридичні конфлікти в політичній, релігійній, економічній, культурній та інших сферах життя суспільства.

Судова влада – поняття, яке в межах доктрини поділу влади позначає одну з гілок державної влади, основне (однак не єдине) завдання якої – здійснення правосуддя. З формального боку (функціонального розуміння) правосуддя ототожнюється із судочинством, судовим розглядом справ. З іншого, змістовного, боку правосуддя – це реалізація ідеї права, досягнення добра і справедливості. З часом до форм здійснення судової влади додається судовий контроль, зокрема конституційна й адміністративна юстиція, який також стає вагомим чинником реалізації ідеї права. На суди також може покладатися тлумачення норм права, насамперед тих, які містяться в конституціях і законах.

2. Для нормального функціонування судової влади вона має бути як легальною, так і легітимною. Легальність влади – це її юри-

дичне обґрунтування, законність, відповідність чинним у державі правовим нормам. Водночас судова влада як складова державної влади потребує відповідної суспільної легітимації. Легітимність не є синонімом законності, оскільки політична влада не завжди спирається на право і закони, але завжди користується певною підтримкою принаймні частини населення.

У різні історичні часи легітимність судової влади зумовлювалася різними чинниками: вона була, згідно з відомою типологією М. Вебера, і традиційною, і харизматичною. Нині легітимність судової влади може бути лише раціонально-легальною. Тобто громадяни мають бути переконані, що суд над ними чиниться відповідно до узаконених правових норм, на принципах добра і справедливості. У цьому разі легітимність свідчитиме про ступінь довіри суспільства до судової влади, про суспільну згоду щодо неї, готовність до виконання її рішень.

3. Під судовою владою у зв'язку з наведеним слід розуміти функціонально, а з часом й інституційно, відособлену сферу публічної влади; сукупність владних повноважень судів та інших уповноважених суб'єктів, легітимізованих волею народу або іншого конкретно-історичного суб'єкта легітимації, зміст яких становить здійснення з метою підтримання правопорядку, забезпечення соціальної злагоди та/або інтересів панівних верств суспільства в спеціальних процесуальних формах правосуддя, а також тлумачення норм права та контролю за державними органами і посадовими особами.

4. Для характеристики судової влади певного історичного часу найважливіше, по-перше, що є джерелом судової влади, від імені кого вона здійснюється, хто визнається конкретно-історичним суб'єктом її легітимації, а по-друге – які органи визнаються суб'єктами судової влади і здійснюють судові функції.

5. Судові органи та судове право в Україні мають багатолітню історію, яка сягає корінням принаймні середини першого тисячоліття до н. е. У скіфському суспільстві судова влада досягла доволі значного, як для ранньодержавного утворення, рівня розвитку та виконувала, принаймні частково, своє найголовніше завдання – здійснення правосуддя. Вона мала сакральний характер, сприймалася такою, що ґрунтується на волі вищих сил (язичницьких богів). Судові функції тут здійснювали царі, наближені до них особи (слуги

та виконавці), правителі-намісники, призначені для управління певними територіями та родоплемінними групами. У певних випадках судовий розгляд справ, імовірно, могли здійснювати й ради старійшин, які користувалися значним впливом. Оскільки у своїй основі державний апарат ґрунтувався на принципі всемірного використання родової та племінної структури, різноманітні справи, ймовірно, могли розглядати також народні збори (зібрання скіфських воїнів-общинників). Але й тут, безперечно, головну роль відігравали військові керівники, вожді різного рівня, у першу чергу – «царі», які очолювали скіфське військо під час походів.

6. В античних державах Північного Причорномор'я склалася система судових органів, подібна до судових систем більшості держав еллінської ойкумени з урахуванням місцевих особливостей державно-правового розвитку. Сакральний характер судової влади залишався, але воля богів, за тодішніми уявленнями, виявлялася не лише через правителів, а й через «глас народу». Наявність суттєвих лакун у законодавстві та схильність громадян до судового вирішення різноманітних життєвих колізій надавали народному суду дікастів, колегії архонтів, іншим магістратам, що, крім іншого, здійснювали й судові функції, широке поле для діяльності. Процес мав яскраво виражений змагальний характер і складався з кількох стадій: порушення справи, просклесії, анакрісії, стадії судочинства та стадії виконання судового рішення. З античних полісів Північного Причорномор'я відомі випадки спроб впливу на свідків за допомогою магії, що було проявом марновірства, притаманного правосвідомості населення, яке виявлялося на побутовому рівні. Хоча загалом можна дійти висновку, що норми процесуального характеру в Ольвії, Херсонесі, Тірі та Боспорі набули достатньо значного рівня розвитку. В подальшому традиції античної культури, зокрема й правової, не були знищені. Беручи до уваги наступність у праві України, маємо підстави з упевненістю говорити про те, що пізніші судові інституції формувалися на підвалинах, які закладалися ще за часів античності.

7. Княжа доба (IX–XIV ст.) дає змогу оцінити ті перетворення, які проходить влада, зокрема й судова, на етапі еволюції від додержавних архаїчних (варварських) форм до розвиненої середньовічної європейської феодальної держави. Одним з найважливіших чинників,

що ініціював цю еволюцію, стала зміна релігійних імперативів у зв'язку з прийняттям християнства та пов'язані із цим культурні впливи.

Зовнішнім виявом цих суспільних перетворень було формування основ державного апарату, зокрема первинної системи судових органів. На початку доби провідними рисами судової влади були асоціація судівництва з особою князя, орієнтація судового процесу на підтримання миру та порядку в громаді, провідна роль позасудових засобів вирішення конфліктів (кровна помста, примирний договір, Божий суд), а сам суд відзначався значним ступенем сакральності, земний княжий суд оцінювався крізь призму справедливого небесного суду.

З першої половини XII ст. починається одержавлення судової влади. Княжі намісники та тіуни, які власне й формують основу системи судових органів, відправляють суд як один зі своїх численних адміністративних обов'язків, який, що важливо, приносить їм значний дохід.

За таких умов відбуваються втрата судовою владою більшої міри сакральності, виникнення та розвиток інституту судових привілеїв, поява доменіальних судів, піднесення ролі церковного суду у світських справах тощо. Втім, особистий суд князя зберігав значною мірою релігійний ореол і розглядався як самий справедливий суд після Божого.

8. Судова влада на українських землях литовсько-польської доби була складним суперечливим явищем, зумовленим соціальною і культурною строкатістю середньовічного, зокрема й українського, суспільства. Станове суспільство породжувало станове судівництво, а партикуляризм влади – партикуляризм права і судочинства. Кожна спільнота претендувала на судову владу поруч, а то й замість держави. Ознакою доби стала певна «конкуренція судових влад» з тенденцією до пріоритету державної судової влади. Відповідно різними були й уявлення про джерело судової влади. Польська традиція визнавала носієм державного суверенітету і джерелом влади народ, тобто шляхту. У Великому князівстві Литовському в суспільстві домінували уявлення про великого князя як носія найвищої справедливості. Суд, який тривалий час був невіддільним від адміністрації, із започаткуванням посад (урядів) виборних земських суддів дедалі

більше набував значення самостійної інституції. Водночас зміцнювали свої позиції домініальні суди. Загалом судова система на українських землях Великого князівства Литовського, Королівства Польського і Речі Посполитої була доволі розвинутою. Вона характеризувалася кількома рівнями судових інстанцій, предметною спеціалізацією судів, формалізацією принципів судочинства і вимог до судового процесу.

Найефективнішими у залагодженні конфліктів і втриманні суспільної рівноваги були великокнязівські та громадські (шляхетські й копні) суди. Влада великого князя, значною мірою зберігаючи сакральний характер, «обтяжилася» ідеєю спільного блага, що зумовлювало її стійкий авторитет у судовій сфері. Водночас у шляхетському середовищі пріоритетне місце займали полюбовні суди, які вирішували життєві колізії з урахуванням інтересів конфліктуючих сторін і груп, культурних пріоритетів, суспільних стереотипів, як-то щодо культу шляхетської честі. Авторитет цих судів виявлявся насамперед у суспільному визнанні їхніх рішень і значному, порівняно з іншими судами, відсотку їхнього виконання.

Судову владу цієї доби можна схарактеризувати як конвенційну, спрямовану на підтримання громадського спокою. Активність судового руху, яка відзначається дослідниками цієї доби, була зумовлена, як уявляється, порівняно незначним відчуженням людини від державно-суспільних інституцій, зокрема і судових, а підкорення судовій владі часто було свідомим вибором учасників процесу. Водночас слід констатувати, що держава намагалася оптимізувати, привести судівництво у відповідність із тодішніми суспільними і політичними процесами. Такі спроби були зроблені, зокрема, в ході судової реформи 1564–1566 рр., яка значною мірою прислужилася виокремленню судової влади і стала підставою для утвердження елементів правової держави (в її феодальному розумінні) і на українських землях.

9. У судовій практиці Запорізької Січі, як ніколи раніше в українській історії, яскраво виявилося розуміння судової влади як публічної влади, джерелом і головним носієм якої є всі повноправні громадяни (в умовах Січі – все військове товариство). Якщо в литовсько-польському судочинстві шляхта, яка ототожнювала себе з народом, лише боролася за контроль над здійсненням судової влади, то на

Січі козацьке товариство реально здійснювало таку владу. Демократизм влади загалом зумовлював демократизм судової влади як її невід'ємної складової. Водночас судова влада не відділялася від військово-адміністративної і мала універсальний характер, тобто була здатна, здійснюючи правосуддя, вирішувати будь-які питання в політичній, військовій, релігійній, економічній та інших сферах життя Запорізької Січі. Водночас вищий орган судової влади – Військова рада – здійснював функцію контролю за військовою старшиною. Судова влада реалізувалася через найавторитетніших козацьких ватажків і здійснювалася на підставі взаємно визнаних загальнообов'язкових правил. Це зумовило існування системи судових органів, які діяли поза рамками державного втручання Великого князівства Литовського, Московської (Російської) держави, Речі Посполитої, Туреччини й навіть Гетьманщини.

Водночас відсутність формалізму й жорстких юридичних процедур, певного професіоналізму судової діяльності та реального поділу владних повноважень нерідко призводила до зловживання владою, обмеження прав учасників судового розгляду, завідомо популістських, але несправедливих рішень. Проте ці недоліки перекриваються здобутками козацької судової демократії, формуванням судової влади, яка загалом користувалася високою довірою населення й утілювалася в рішеннях, здебільшого зрозумілих кожному козакові-лицарю і посполитому.

10. Період від другої половини XVII до кінця XVIII ст. в історії українського судівництва позначений протистоянням західноруської (литовсько-руссько-польської) та східноруської (московської) правових традицій, що зрештою призвело до повної уніфікації з імперськими українських судових інстанцій, процесуального та іншого законодавства, повної переваги виконавчої влади та нехтування відправленням правосуддя. Результатом цілеспрямованої консолідації влади в імперській Росії стало остаточне поглинання приєднаних територій; експансія вимагала домінування військових та адміністративно-поліційних інтересів, а відтак не терпіла, на відміну від Західної Європи, ні традицій юридичної освіти, ні корпорацій привілейованих та впливових суддів.

Разом з тим Гетьманщина понад 180 років зберігала специфічний автономний судоустрій, власне законодавство, до певної міри

незалежну професійну спільноту освічених, досвідчених та авторитетних правників.

Вона успадкувала політичну й правову культуру Речі Посполитої з її парламентаризмом, фетишизацією права, розвиненою судовою системою, приматом приватного права, особистими свободами (що й надалі вважаються базовими). Судівництво Гетьманщини було інституціалізовано, ієрархізовано та уособлювало важливу сферу публічної влади, що здійснювалася відповідно до закону і в процесуальних межах, встановлених законом. Козацька судова влада, до якої обмежено допускались і деякі інші суспільні стани, була легітимізована як знизу – сприйняттям суду навіть нижчими, «неполітичними» верствами населення як єдиного інституту забезпечення прав і вирішення конфліктів, так і згори – через законодавчі акти і визнання реально діючої системи судочинства, що de facto спиралася на норми Литовського статуту й судову практику. Суддівський корпус мав усі ознаки професійної корпорації. Водночас, оскільки суддів, як й інших представників адміністрації, обирали козаки, новонароджена «судова еліта» лише починала відособлюватися від основної козацької маси.

11. Наприкінці XVIII ст. західноєвропейські ідеї поділу державної влади та виокремлення в її системі судової влади були сприйняті й у Російській імперії, до якої належала значна частина українських земель. Разом з тим, поряд зі вживанням терміна «судова влада» в офіційних документах та деяких важливих законодавчих проектах другої половини XVIII та першої декади XIX ст. традиційним був наголос на похідному характері судової влади від влади виконавчої. Винятком можна вважати проект українського правника С. Ю. Десницького 1768 р., який намагався адаптувати вчення про поділ влади до російських умов. Характерним для нього було те, що автор розумів під судовою владою лише судові органи надгубернського рівня.

Губернська реформа Катерини II найпершим завданням ставила саме відокремлення суду від адміністрації. При цьому конкретні правові норми, які це забезпечували, були запозичені, передусім, із права остзейських губерній Російської імперії, найпрогресивнішу частину якого становили шведські закони, для яких загалом не було характерним вирізнення окремої судової влади. Після Катери-

ни II було чимало намагань удосконалити запроваджену нею систему судівництва, яка в загальних рисах проіснувала аж до судової реформи 1864 р. Важливе значення мала кодифікація законодавства у 20–30-х рр. XIX ст., наслідком якої став Звід законів Російської імперії, де у модерних юридичних формах було закріплено всю систему державного судоустрою і докладно врегульовано основні процедури судочинства. Разом з тим запровадження Зводу законів на території України й скасування особливостей українського суду перервало багатолітню традицію його самобутнього розвитку.

12. Судова реформа 1864 р. була однією з найглибших російських буржуазних реформ середини XIX ст. Утім, прогресивні нововведення (відділення суду від адміністрації, виборні мирові суди, розгляд справ за участю присяжних засідателів, заснування адвокатури, гласність судового розгляду, вільне оцінювання доказів тощо) втілювалися в життя неквапливо і непослідовно, зберігаючи рудименти минулого і створюючи численні винятки із загального порядку.

Поза новою судовою системою, зокрема, залишився селянський волосний суд, який вже самим фактом свого існування порушував проголошений принцип рівності всіх станів перед законом.

На українських землях Російської імперії, зокрема в Південно-Західному краї, судова реформа зіткнулася зі специфічними проблемами й мала свої особливості. У відповідь на русифікаторську політику посилювалися національні інтереси та почуття. У зв'язку зі зростанням польського національного й українського селянського рухів у західних губерніях імперії проведення судової реформи розтягнулося на декілька десятиліть, збігаючись у своїй активній фазі з початком реалізації альтернативного курсу на контрреформи.

Від 1881 р. в умовах російського неоабсолютизму судова влада дедалі більше ставала однією з провідних ланок карально-репресивного апарату російського самодержавства. Втім, ні посилення охоронних тенденцій в місцевих і загальних судах, ні подальша «скорострільна юстиція» не змогли убезпечити монархію від кризи, а згодом і цілковитого краху.

13. В імперську добу схожими шляхами йшло формування судової влади на західноукраїнських землях. В імперії Габсбургів етапами цього процесу стало упорядкування єдиної загальноімпер-

ської системи станових судів (до 1848 р.), згодом, у час післяреволюційних реформ і контрреформ, – створення системи всестанових судів і апробація суду присяжних (1848–1867 рр.), а після перетворення імперії на двоєдину Австро-Угорську монархію – формування судівництва конституційної монархії з притаманними йому відносно незалежною від адміністрації, хоча й підлеглою імператору, судовою владою і демократичними принципами судочинства (1867–1918 рр.). До досягнень австрійського судівництва можна віднести: визначення єдиної системи загальних судів, їхніх організаційних основ, внутрішньої структури, компетенції; формування професійних вимог до кандидатів у судді та встановлення порядку призначення на суддівські посади; запровадження єдиних вимог перегляду судових рішень; впровадження суддівського самоврядування; утвердження принципів участі громадськості в діяльності судів, зародження конституційної та адміністративної юстиції. Втім, за умов імперського режиму і відмови від принципу поділу влади прогресивні починання у сфері судівництва значною мірою були знецінені, а судова влада залишилася підконтрольною і підзвітною політичній верхівці, тобто імператорському двору.

В Угорському королівстві судівництво розвивалося автономно від австрійського, але зі схожими історичними закономірностями й тенденціями. В умовах станово-представницької монархії дещо послаблювався вплив на судочинство власне королівського двору, але загалом аж до другої половини XIX ст. суд був невіддільним від станової дворянської адміністрації. Після проголошення конституційної монархії і декларування у 1869 р. незалежності суддів теж залишалося чимало рудиментів старого феодального судівництва, а паростки нового – суди присяжних і адміністративна юстиція – приживалися дуже важко.

Водночас австрійське, а ще більше угорське, судівництво не передбачало реальних гарантій для українського населення щодо мови судочинства і доступу до суддівської служби, попри всі демократичні перетворення зберігалися фактична правова нерівність, незахищеність українців та інших національних меншин.

14. У добу Української революції 1917–1921 рр. першою й головною проблемою судової влади стала її залежність від реальності та ефективності державної влади загалом. За нетривалий час на те-

риторії України змінилося декілька різноорієнтованих урядів, кожен з яких намагався налагодити судову функцію в державі, і кожен починав при цьому з реформи вищих органів судової влади. Цілісну реформу першої ланки судової системи за весь період так і не було здійснено. Ситуацію на місцях ускладнювало й паралельне існування альтернативних судових чи квазісудових органів. Таке становище зумовило активне поширення серед місцевого населення самосуду та самоуправства. Важливою ознакою судової влади цього періоду був і значний розрив між революційно налаштованими представниками вищих органів влади держави і значно консервативнішими, хоча б у силу своєї професії, правниками, які стояли на чолі органів юстиції і правосуддя.

Все це спричинило суттєву відмінність між принципами організації та діяльності судової влади, проголошеними de jure, та такими, що склалися de facto, особливо на місцях.

Загалом попри всі судові реформи 1917, 1918, 1919 років на українських землях упродовж існування всіх національних владних режимів зберігалась одна система, яку можна схарактеризувати як трирівневу вертикальну систему (змішана перша інстанція, апеляційна та касаційна) з внутрішньою спеціалізацією (департаменти цивільної, кримінальної та адміністративної юстиції), змішаною підсудністю та паралельним широким застосуванням надзвичайної військової юстиції. В конституційних актах та проектах цього періоду було закладено підґрунтя для впровадження конституційної юстиції та вирізнення адміністративної юстиції в окрему систему.

Така модель історично склалася на українських землях з урахуванням конституційної практики західних держав, а також особливостей загального військово-політичного становища.

15. Неоднозначним є радянський досвід організації судівництва. Впродовж усього існування Радянської України не визнавався принцип поділу державної влади і, відповідно, поняття «судова влада» як таке. Разом з тим не заперечувалася потреба у державних органах, спеціально уповноважених на здійснення судових функцій. Водночас сформувалися й постійно вдосконалювалися механізми впливу на суди керівних компартійних і державних органів. Принципи відбору професійних суддів доволі швидко перетворили принаймні верхівку суддівського корпусу на частину партійно-державної номенклатури, пов'язаної корпоративними інтересами.

Реформи судової системи, які відбувалися в СРСР і УРСР, значною мірою зумовлювалися не потребами самої системи, а змінами внутрішнього й зовнішнього політичного курсу. В окремі періоди радянської історії суди виступали активними провідниками антинародної політики тоталітарної держави, забезпечували узаконений примус та протиправні каральні заходи. При цьому, однак, перевага все ж надавалася позасудовій репресії.

З перших днів радянської влади проголошувались і практично втілювалися демократичні засади радянського судівництва. Здобутками нової влади стали принципова відмова від старих судових кадрів, виборність і підзвітність суддів, максимальне спрощення судової процедури, радикальне подолання традиційних для судів формалізму і тяганини. З метою демократизації судівництва здійснювалися періодичні експерименти з переданням громадським утворенням окремих функцій судових органів. Розвивалися товариські й третейські суди, які тодішніми правознавцями не визнавалися суб'єктами судової діяльності, але де-факто здійснювали відповідні функції. Проте в період сталінського тоталітаризму відбулося максимальне одержавлення судової влади, що значною мірою відмежувало її від суспільства.

Позитивними рисами радянського судівництва посттоталітарного періоду слід назвати: юридизацію суддівського корпусу; закріплення у законодавстві принципу незалежності та недоторканності суддів й народних засідателів і першооснов суддівського самоврядування; виборність суддів та народних засідателів, які формально були наділені рівними правами з суддями; декларування права громадян на судовий захист від неправомірних дій органів державного управління і посадових осіб, а також від будь-яких посягань на конституційні права і свободи; становлення і розвиток судового контролю як форми судової влади.

Тому як позитивний, так і негативний, радянський досвід заслуговує на ретельне вивчення.

16. В умовах незалежної України судова система зберігала стійку динаміку розвитку. Суспільство стверджувалося в ідеї запровадження конституційного суду, розвивалися спеціалізована юстиція, міжнародний комерційний арбітраж, третейське судочинство, були сформовані органи професійного суддівського самоврядування, ак-

тивно обговорювалися шляхи реформування процесуальної форми. Поділ державної влади на законодавчу, виконавчу й судову, а отже, і формування незалежної судової влади остаточно закріпила Конституція України 1996 р.

В Конституції відобразилися прогресивні сучасні підходи до судоустрою і судочинства, було прямо передбачено безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. З огляду на сумний досвід квазісудових репресій 30–50-х рр. XX ст. було прямо заборонено створення надзвичайних судів, визнано неприпустимим делегування функцій судів будь-яким стороннім інституціям, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами.

17. В історичному досвіді організації та функціонування судової влади (судових установ) є багато повчального. Разом із тим історико-правове дослідження не може дати прямих рецептів вирішення проблем сучасної судової системи України. Кожна історична доба неповторна, і нові проблеми треба вирішувати новими засобами. Втім історичні паралелі й аналогії є цілком можливими. Тому сучасним правознавцям є сенс пильніше придивитися до різних форм громадських судів, які існували на українських землях; до способів контролю і нагляду з боку держави і суспільства за діяльністю судових установ; до запропонованих у різні часи принципів правосуддя тощо.

Слід наголосити, що судова влада стає легітимною, якщо її спосіб формування і діяльності збігається з існуючими в суспільстві нормами й цінностями, а результати діяльності хоча б приблизно відповідають соціальним очікуванням. Тому для забезпечення легітимності судової влади необхідне додержання кількох умов.

По-перше, потрібен демократичний спосіб формування судової влади, що забезпечуватиме її здійснення незалежними та безсторонніми судами, утвореними згідно із законом. При цьому судову владу мають здійснювати професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі та присяжні через здійснення правосуддя в рамках відповідних судових процедур. Особливого значення при доборі суддів слід надавати морально-психологічним якостям претендентів.

По-друге, мають бути забезпечені форми та засоби контролю над судовою владою з боку інших гілок влади та суспільства. Для

цього потрібні відповідні організаційні та нормативні механізми, закріплені на конституційному і законодавчому рівнях.

По-третє, необхідна матеріальна незалежність судової влади, яка включає як належне фінансування судової системи та забезпечення виконання її процесуальних завдань, так і матеріальне забезпечення суддів.

По-четверте, мають бути чітко окреслені предметна сфера діяльності судової влади, її компетенція, виключність повноважень.

По-п'яте, органи судової влади при здійсненні правосуддя мають додержуватися законодавчих приписів та духу права. Наприклад, відповідно до статті 129 Конституції України основними засадами судочинства є законність, рівність учасників судового процесу, забезпечення доведеності вини, забезпечення права на захист, гласність судового процесу тощо.

По-шосте, необхідно забезпечити обов'язковість виконання рішень суду.

Здійснене авторами цієї монографії наукове історико-правове дослідження продемонструвало не лише багатоманіття, а й невичерпність відповідного вітчизняного досвіду. Чимало аспектів проблеми з тих чи інших об'єктивних причин залишилося поза нашою увагою. Тож вивчення історії судової влади в Україні має бути неодмінно продовжено.

Наукове видання

БІГУН В'ячеслав Степанович, БОЙКО Ігор Йосипович,
БОНДАРУК Тетяна Іванівна, ВІСЛОБОКОВ Кирило Асенович,
ГАВРИЛЕНКО Олександр Анатолійович, ЗАЙЦЕВ Леонід
Олександрович, ІВАНОВА Анастасія Юріївна,
МАЛИШЕВ Олександр Олегович, МУЗИКА Ірина Володимирівна,
ОКІПНЮК Володимир Тарасович, РОМІНСЬКИЙ Євген Вікторович,
САМОЙЛЕНКО Олена Олександрівна, СІРИЙ Микола Іванович,
УСЕНКО Ігор Борисович, ХОДАКІВСЬКИЙ Михайло Дмитрович,
ХУДОЯР Леся Вікторівна, ЯРМИШ Олександр Назарович

СУДОВА ВЛАДА В УКРАЇНІ: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво "Наукова думка" НАН України», 2014

Редактори *В. О. Луконіна, М. М. Ломонос*
Оформлення художника *В. С. Іванової*
Художній редактор *Р. І. Калиш*
Технічний редактор *Т. С. Березяк*
Коректор *Н. А. Дерев'янко*
Комп'ютерна верстка *Л. В. Багненко*

Підп. до друку 26.12.2014. Формат 60 × 90/16. Папір офс. № 1.
Гарн. Таймс Нью Роман. Друк. офс. Ум. друк. арк. 31,5.
Ум. фарбо-відб. 32,0. Обл.-вид. арк. 32,0.
Тираж 300 прим. Зам. № ДФ 308

Оригінал-макет виготовлено
у НВП «Видавництво "Наукова думка" НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

ПП «Видавництво "Фенікс"»
03680 Київ 680, вул. Шутова, 13б
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 271 від 07.12.2000 р.

СУДОВА ВЛАДА В УКРАЇНІ:

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ, ЗАКОНОМІРНОСТІ, ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ

